

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI ORDUSUNUN MODERNİZASYONU: IRAK VE HİCAZ
ORDUSU ÖRNEĞİ (1848-1876)

DOKTORA TEZİ

FATİH AKYÜZ

İSTANBUL 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI ORDUSUNUN MODERNİZASYONU: IRAK VE HİCAZ
ORDUSU ÖRNEĞİ (1848-1876)

DOKTORA TEZİ

FATİH AKYÜZ

PROF. DR. ZEKERİYA KURŞUN

İSTANBUL 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Fatih AKYÜZ'ün "Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Zekerriyya KURŞUN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Yrd. Doç. Dr. Muharrem VAROL
Üniversitesi İstanbul Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Davut HUT
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 03/07/2015 tarih ve 215/13-S sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Gülser SEYHAN ALIŞIK
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

XVIII.-XIX. yy. OSMANLI ASKERİ REFORMLARININ KARAKTERİSTİĞİ

1. Sultan Abdülmecid Devri'ne İntikal Eden Miras	1
2. Sorunsal	13

I. BÖLÜM

TANZİMAT'IN ASKERİ PROJESİ: "TENSİKÂT-I ASKERİYE"

A. Askeri Düzenlemenin Hazırlık Çerçevesi.....	16
B. Osmanlı'da Çoklu Ordu Sistemine Geçiş ve Yeni Orduların Teşkili.....	21
C. Nefer Temininde Radikal Bir Adım: Rediflerin İntibakı.....	34
D. Orduların Tekâmül Serüvenleri: Nüfus Sayımı, Celp ve Terhis.....	44
1. Asker Alımının Teorik ve Hukuki Çerçevesi: "Kur'a-i Şer'iyeye"	59
2. Zorunlu Askerliğe Toplumsal Muhalefet	67
E. Sahaya Yansıyan Unsurlar: Tensikât-ı Askeriye'nin Belli Başlı Yenilikleri	77

II. BÖLÜM

IRAK VE HİCAZ ORDUSU'NUN KURULUŞ VE GELİŞİM SÜRECİ

A. Ordunun Teşekkülü Öncesinde Bölgenin Vaziyeti.....	89
B. Kontrol ve Asayiş İçin Zinde Kuvvet: Irak ve Hicaz Ordusu'nun Kuruluşu.....	95
C. Nüfus Sayımı, Asker Alımı ve Yaşanan Güçlükler	102
D. Potansiyel: Ordunun Sayısal Durumu.....	125

III. BÖLÜM

IRAK VE HİCAZ ORDUSU'NUN ASKERİ FAALİYETLERİ VE YENİDEN YAPILANMASI

A. Bürokratik Çatışmalar ve İstikrarı Sağlama Çabaları: Ordunun Operasyonları ...	143
1. Bölgedeki Aşiretlerin Tedibi: Midhat Paşa'nın Dagara-Afek-Divaniye Seferi.	168
2. Körfez'de Merkezi Otoritenin Yeniden İnşası: Ahsa Seferi	180
B. İran Tehdidi ve Alınan Tedbirler	185
C. Eyalet ve Ordu İdaresinin Birleştirilmesi	196
1. İktidar Mücadelesine Mühim Bir Örnek: Mustafa Nuri Paşa-Ahmed Tevfik Paşa Çekişmesi.....	207
D. Askeri Sistemde İkinci Tensikat ve Altıncı Ordu	215

SONUÇ	229
KAYNAKÇA.....	234
ÖZGEÇMİŞ	244
EKLER	245

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti gibi büyük bir siyasal yapı söz konusu edildiğinde askeri vaziyetinin anlatılmaması konunun büyük bir kısmının eksik kalması anlamına gelmektedir. İmparatorluğun yeniden yapılanma/yenileşme döneminde ise orduyu konuşmak zaruret teşkil eder. Çünkü geniş çaplı mülki, mali ve askeri düzenleme programı olan Tanzimat Fermanı'nın hayata geçirilmesi için şüphesiz orduya gereksinim duyulmuştu. Çalışmamız daha çok bu ana düşünce ekseninde şekillenmiştir.

Osmanlı askeriyesiyle ilgili son zamanlarda yapılan çalışmalarda ve bu alana temayülde fark edilir bir artış olsa da Tanzimat sonrası oluşturulan ordularla alakalı pek fazla araştırma olmaması meseleye yoğunlaşmamızı sağladı. Tezin ana kaynağı arşiv malzemesiydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kahir ekseriyetle Sadaret olmak üzere muhtelif tasniflerde yapılan araştırmalar neticesinde kıymetli bilgilere ulaşıldı. Burada belli tasnif gruplarında "Askeriye" başlıklı belge grupları mevcut olsa da tezimizin içeriğini oluşturacak malzeme dağınık bir vaziyette bulunmaktaydı. Arşivdeki "Dosya Usulü" ve "Analitik" adıyla iki temel tasnif, taramalarımızın süresini belirledi ve erbabının da bildiği üzere ilk belirtilen daha zorlu ve sabır isteyeniydi. Her biri takriben 100 belgelik olan dosyalara titizlikle bakılıp ilgili evrakın tespiti şeklinde ilerleyen çalışma sonucunda Tanzimat sonrası ordu yapılanmasına dair önemli belgelere ulaşıldı. Sayısal veri oluşturabileceğimiz dokümanlar yanında ordu komutanlarının/müşirlerinin İstanbul'a gönderdiği raporlar da elde edilen ehemmiyetli bilgilerdi.

Osmanlı askerî tarih yazımında Tanzimat dönemi ordularına müteallik bilgilere rastlamak mümkünse de ayrıntıya giren eserler yok denecek kadar azdır. Ahmed Cevad'ın üç ciltlik *Târih-i Askeri-i Osmâni*'si bu manada çok kıymetlidir. Orduların oluşum ve gelişim evreleri hakkında bu kitaptan çokça istifade edildiği söylenebilir. Bunun yanında dönemin gazetelerinden ve özellikle tablolar oluşturmak amacıyla salnamelerden yararlanılmış, tezin daha iyi bir şekilde izah edilmesi maksadıyla metin içerisindeki kısımlarda tablolara yer verilmiştir.

Tezimizi Irak ve Hicaz Ordusu'nun kuruluşu olan 1848 ile II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıl olan 1876 yıllarıyla sınırlandırdık. Ancak "tensîkât-ı askeriye"yi anlatmadan Irak ordusunu anlamlandırmak mümkün olmadığından çalışmamızı 1839

Tanzimat Fermanı'ndan başlattık. Bu dönemden itibaren ise Irak coğrafyasındaki hareketlilik arttığından ve bunun izahı yeni bir çalışmayı hak ettiğiinden burada çalışmayı sonlandırdık. Bağlantılı olarak şu ifade edilebilir ki; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne nazaran Genelkurmay Askeri Arşivinden daha az istifade etmemizin sebebi, arşivin çalışma hususiyetinden kaynaklanmış olsa da bunun yanında kurumdaki belgelerin XIX. yüzyılın son çeyreğine dair daha doyurucu olmasındandır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, Osmanlının askeri reform tecrübesi özetlenirken özellikle "çare aramanın yoğun olduğu dönem" olarak tebarüz eden XVIII.-XIX. yüzyıllara ağırlık verilmiş, konu problem-çözüm ekseninde işlenmeye çalışılmış ve tezimizin sorunsalı izah edilmiştir. Birinci bölümde, Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü çerçevede 1843 askerî tensikatın içeriği ve pratiğe dökülmesi; ikinci bölümde, Irak ve Hicaz Ordusu'nun kuruluşu, şekillenmesi ve sayısal vaziyeti; son bölümde ise ordunun operasyonları, bölgedeki pozisyonu ve yeniden yapılanması analiz edilmiştir.

Çalışmamda şüphesiz birçok kişinin destek ve yardımlarını gördüm. Öncelikle sadece doktora tezinde değil yüksek lisansa başladığım andan itibaren ilmî destek ve teşvikleriyle ve verdiği hayat tavsiyeleriyle beni devamlı teşvik eden saygıdeğer tez hocam Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a minnetdîde olmam hasebiyle şükranlarımı ve saygılarımı sunarım. Fikirleri, düzeltmeleri ve bakış açısı kuşkusuz tezin olgunlaşmasını sağladı. Yoğun gündeminde özel hayatımızla alakalı dertlerimizi bile dinleyerek gerekli telkinleri yapan sayın hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız'a ise ayrıca teşekkürlerimi arz ederim. Hatırı sayılır derecede mesaisini aldığım, tezin belli yerlerini en ince ayrıntısına kadar okuyarak eleştiren Doç. Dr. Yüksel Çelik, bazı belgelerini istifade etmem için benimle paylaşan Doç. Dr. Davut Hut, tezin özellikle ilk safhasında zihnimi açarak istikamet çizen Doç. Dr. Gültekin Yıldız ağabeylerim ve hocalarıma ne kadar teşekkür etsem azdır. Bana bu manada kendimi şanslı hissettiren bu büyüklerime arz-ı şükr ederim. Kardeş mesabesinde olan arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Muharrem Varol, Yrd. Doç. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı, Araştırma Görevlisi Cabir Duysak, Fatih Tetik, Üzeyir Karataş, Ali Gözeller muhabbetlerini eksik tutmayarak yalnızlığımı gideren kıymetli insanlardı. Kendilerine müteşekkirim. Bunun yanında maddi anlamda destek gördüğüm Türk Petrol Vakfı'na da sergilemiş oldukları tutumlardan dolayı minnettarım.

Ve bu meşakkatli sürecimde beni hiçbir zaman desteksiz ve çaresiz bırakmayan aileme teşekkür beyanı şahsım adına büyük bir mutluluktur. Son söz olarak şu ifade edilebilir ki; teşekkür edil-e-meyen zevat müellifin nakisası sebebiyledir. Yaptığımız çalışmanın kusurunu da aynı ölçüde değerlendirmek şüphesiz elzemdir.

Fatih Akyüz

İstanbul, Haziran 2015

ÖZET

Bu çalışmada, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan itibaren yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ordusunun modernizasyonu incelenmektedir. Nüfus sayımı, kur'a uygulamaları ve buna karşı oluşan toplumsal refleksler devletin zorunlu askerliği oturtma çabaları bağlamında okunmuştur. 1843 askeri tensikatiyle birlikte bölgesel orduların kurulması ve bunların teşkilat ve bünyesinin oluşturulması hususunda yönetici kadronun fikir ve faaliyetleri tahkiye edilmiştir. Ağırlıklı olarak olaya taşra üzerinden bakılmış, Rumeli, Anadolu ve Arabistan ordu bölgelerindeki hadiseler yansıtılmıştır. Tüm bunlar ışığında asıl meselemiz olup beş orduya ilave olarak teşkil edilen ve başlangıçta "dâhil-i Tanzimat" kapsamında sayılmayan Irak coğrafyasında Tanzimat programlarını işletmeye gayret gösteren Irak ve Hicaz Ordusu'nun serüveni izah edilmeye çalışılmıştır. Bölgenin aşiretlerden oluşması sıklıkla "te'dib harekatı" yapan ordunun jandarma hüviyetinde sivrilmesine neden olmuştur. Bu askeri faaliyetler merkezden uzak söz konusu ordunun içerisindeki iktidar mücadelelerinden şüphesiz etkilenmiş ve bu madde sorgulanmaya tabi tutulmuştur. Ayrıca bölgenin İran ile sınır olması ve stratejik konumu Irak ve Hicaz Ordusu'nun/Altıncı Ordu'nun önemini şüphesiz bir kat daha arttırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı ordusu, Irak ve Hicaz ordusu, Altıncı ordu, askeri tensikat, askere alım, kur'a, Bağdat, aşiret.

ABSTRACT

This study aims at to scrutinize the reorganization of Ottoman Army from the time periods of Tanzimat Fermanı in 1839 to the third quarter of the 19th century. The State's effort to make legal conscription caused the population census, kur'a draw and the social reflex, occurred against these two items. Separately, it is to used ideas on and activities of the governors about establishing regional armies and forming their organized group and structure with reorganization of military in 1843. Especially, the content is explained over the rural. The examples and eases are mostly given in the armies of Rumeli, Anadolu and Arabistan. All of the fact that; narration of the army of Iraq, which put into practice programs of Tanzimat, is discussed. Being nomadic tribe at that region paves the way for looking like gendarme (i.e. Jandarma) of the army. On the other hand, being the area border with Iran and strategical location of that area increases importance of Iraq and Hedjaz Army's.

Keywords: Ottoman army, Iraq and Hedjaz army, Sixth army, military arrangement, recruit, kur'a, Baghdad, nomadic tribes.

KISALTMALAR

A. AMD	Sadaret Amedî Kalemi
A. DVN. MHM	Sadaret Divan Mühimme Evrakı
A. DVN. NMH	Sadaret Divan Name-i Hümayun Evrakı
A. DVNS. ASK. MHM. d	Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Asakir Defteri
A. DVNS. KNA. d	Divan-ı Hümayun Sicilleri Kanunname-i Askeri Defteri
A. DVNS. MHM. d	Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defteri
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
A. M	Sadaret Müteferrik Evrakı
A. MKT	Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A. MKT. MHM	Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. MVL	Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A. MKT. NZD	Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A. MKT. UM	Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı
a. mlf.	Aynı müellif
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
B	Receb
BEO. AYN. d	Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziye'l-ahir

CA	Cemaziye'l-evvel
C. AS	Cevdet Askeriye
C. ZB	Cevdet Zabtiye
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
HR. SFR (3)	Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR. SYS	Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İA	İslam Ansiklopedisi
İ. DH	İrade Dahiliye
İ. HR	İrade Hariciye
İ. MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ. MSM	İrade Mesail-i Mühimme
İ. MVL	İrade Meclis-i Vâlâ
L	Şevval
M	Muharrem
MB	Mabeyn Evrakı
ML. EVM. d	Maliye Nezareti Evamir-i Maliye Defteri
ML. MSF. d	Maliye Nezaret Masarifat Defteri
MVL	Meclis-i Vâlâ Evrakı
N	Ramazan
nr.	numara
R	Rabiü'l-ahir
RA	Rabiü'l-evvel

S	Safer
s.	sayfa
Ş	Şaban
TE	Teşrin-i Evvel
TS	Teşrin-i Sani
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

GİRİŞ

XVIII.-XIX. yy. OSMANLI ASKERİ REFORMLARININ KARAKTERİSTİĞİ

1- Sultan Abdülmecid Devrine İntikal Eden Miras

Dünya tarihinin en büyük imparatorluklarından birini kuran Osmanlılar, şüphesiz XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'nın da gündemini belirleyen büyük bir siyasi-askeri güç konumundaydı. Ancak Batı karşısında alınan mağlubiyetler ve bunların Osmanlı siyasi, idari ve askeri sisteminde meydana getirdiği tahribat, mevcut düzenin sorgulanmasını beraberinde getirdi. Bu nedenle XVII. yüzyılla birlikte Osmanlı siyasetinin en önemli gündem maddesi ıslahatlar olmuştur. Doğası gereği Osmanlı pratiğinde de devletin gücünü temsil eden en önemli unsur olan asker/ordu, aynı zamanda galibiyetler ve mağlubiyetler bağlamında "nizam"ın ve "ıslahat"ın merkezinde yer alır. Osmanlı idarecilerinin bu manada ıslahat hareketlerinin temeline askeri reformları koymaları -mağlubiyetler nedeniyle biraz da koymak zorunda kalmış olmaları- teorik açıdan tutarlı ve isabetli görünmektedir. Bir anlamda eski/kadim olan tecrübe edilmiş/yaşanmış idealin canlandırılması için anahtarın askeri yenilik/değişim olduğu düşünülüyordu.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren iktisadî, ilmi, idarî ve askeri alandaki sorunlara dair kaleme alınmış olan eserler ve layihalarda farklı görüşler ortaya konmuş olmakla birlikte, ıslahat metinlerinin temel referansı kahir ekseriyetle "klasik devir" ve özellikle de Kanuni dönemidir. XVIII. ve XIX. yüzyılların aksine model ve önerilerin "yerli", lokomotif unsurun da iç dinamiklerde aranmış olması altı çizilmesi gereken bir diğer hususiyettir. Öte yandan Kanûnî'nin saltanatının sonlarından itibaren fark edilen, ancak zaman zaman teşhiste yanılgıya düşülen türlü olumsuzlukların giderilmesi amacıyla III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde ardı ardına neşredilen "adaletnâmeler" ıslahat girişimlerinin somut hukuki ve idari adımları olması bakımından kayda değerdir. Devletin kurtuluşunu sağlayacak

önerilerden müteşekkil olan ıslahat risaleleri temelde "kânûn-ı kadîm"e aykırı uygulamaların kaldırılmasının altını çizen gelenekçi reçeteler olmakla birlikte, nispeten daha gerçekçi ve farklı yaklaşımlar içeren layihalar da mevcuttur. Mesela devlet düzenine dair önce Arapça yazdığı, daha sonra ise beğenilmesi üzerine III. Mehmed'in buyruğu ile Türkçeye tercüme ettiği *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı eserinde Hasan Kâfî Akhisârî (ö. 1024/1615) düşmanların yeni silahlar imal ve istimalinde çok ileri gittiklerini, Osmanlı ordusunun ise başta top, tüfek modelleri olmak üzere bu yeni silahları hatta geleneksel harp aletlerini bile kullanmakta çok ihmalkâr davrandıklarını ve neticede düşmana mukavemet edemeyip cepheden firar ettiklerini nakleder.¹

Osmanlı Devleti'nin Avrupa modelindeki geniş çaplı askeri ıslahat teşebbüsü III. Selim'in önderliğinde Nizâm-ı Cedîd hareketiyle başlar ifadesi herhalde yanlış olmayacaktır. Prusya ile yapılan ittifakın yardımıyla Avusturya cephesinde savaşın fiilen sona ermesi, III. Selim'i Rusya ile sürmekte olan savaşta Kırım'ın geri alınabileceği fikrine sevk etti. Bu amaçla cephedeki ordu ricaline karşı inatla sürdürdüğü baskı, Maçin sahrasındaki genel meşverette (13 Ağustos 1791) değerlendirildi ve askerin disiplinsizliği nedeniyle düzenli düşman kuvvetleri karşısında "kıyamete dek başarılı olunamayacağı" itiraf edilerek umumi bir mahzar ile merkeze bildirildi. Ordunun padişahın kati buyruğuna rağmen savaşılmayacağını ifade eden ve Osmanlı tarihinde emsali bulunmayan bu genel boykot hadisesi, askeri sistemin iflasının tartışmasız bir delili olarak başlatılacak ıslahatın zaruretini ifade eden bir kanıt niteliğinde kullanılacak ve daha sonraları Sekbanbaşı ve Kuşmânî risalelerinde yapıldığı gibi muhaliflerin daima yüzlerine vurulacaktır. Askeri alandaki zafiyetin bu şekilde bariz bir biçimde öne çıkması, III. Selim'in bütün sahalarda yenilenmeyi öngören geniş vizyonuna rağmen, kaleme alınan layihaların² ana konusunu askerin Avrupa orduları

¹ Mehmet İpşirli, "Islahat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, XIX, 171, 173.

² Enver Ziya Karal, "Nizâm-ı Cedîd'e Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, I/6 (1942), s. 414-425; II/8 (1942), s. 104-111; II/11 (1943), s. 342-351; II/12 (1943), s. 424-432; Vacide İmre, *Selim III'e Verilen Layihalar*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1946; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîd'e Dair Islahat Layihaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989; Besim Özcan, *Islahatla İlgili III. Selim'e Sunulan Layihalar (Tatarcık Abdullah Efendi Layihası)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Merkezi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1985, Ergin Çağman, *III. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadî Değişme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*, İstanbul 2010; Kemal Beydilli, "III. Selim dönemi Reformlarına Mouradgea d'Ohsson'un Katkıları- The Contributions of Mouradgea d'Ohsson to the Reforms of the Reign of Selim III", *The Torch of the Empire Ignatius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century – İmparatorluğun Meşalesi XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradgea d'Ohsson*, İstanbul Kasım 2002, s. 95-101; Kemal Beydilli, "İgnatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedîd'e Dair Layihası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Hayatı", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1984, XXXIV, 247-314.

tarzında eğitilmesi teşkil etti. Ricâl ve ulemâdan, hizmete alınmış yabancılardan, yabancı devlet elçisi veya elçilik mensupları dâhil olmak üzere çeşitli kesim ve kimselerden talep edilen layihalarda, yapılması gerekenler hakkında değişik fikirler beyan edilmiş olmakla birlikte, genelde askeri reformlar ve bunların malî kaynakları üzerinde durulmuştur. Layihalar, özellikle Yeniçeri Ocağı ve kadim askerî kurumların nasıl ıslah edilebileceği ve çağdaş Avrupa ekseninde bir reform programının nasıl kabul ettirileceği noktasında farklı öneriler içermekle birlikte, gerek ocağın gerekse mevcut askeri yapının çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten çok uzak oldukları hususunda ittifak halindedir.³

Yukarıda işaret edilen Maçin Boykotu'nu "kulların başkaldırısı"ndan ziyade ıslahat layihaları talep etmenin meşru gerekçesine dönüştüren III. Selim, iflası itiraf ve tasdik eden devlet ricalinden ve fikir erbabından yazılı beyanlarını talep etti. Onun 1792'de gerçekleşen bu hamlesini, ıslahat hareketine girerken geniş bir mutabakat zemini tesis ve sorumluluğu diğer yöneticilere de teşmil etme gayreti şeklinde yorumlamak da mümkündür.

Layiha müellifleri,⁴ yirmisi Osmanlı, ikisi de Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan Avrupalı Hıristiyan olmak üzere toplam yirmi iki kişiden oluşmaktaydı.⁵ Nizâm-ı Cedîd layihalarını karakterleri itibarıyla; muhafazakâr, telifçi ve inkılâpçı olmak üzere üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Muhafazakârlar, Kanûnî Sultan Süleyman devrine gelinceye kadar Osmanlı askerinin kuvvetli, kudretli ve kumandanlarının harp sanatına dair esaslı bilgilerle mücehhez olduğunu, bu yüzden bu kadar geniş fütûhât yapılabildiğini söylüyorlar ve ardından "eski kanunlarımızı yeniden yürürlüğe koymakla ordumuzu nizam altına almış oluruz" önerisini sunuyorlardı. Telifçilerden Tatarcık Abdullah Molla'nın fikrine göre ise yeniçerilere Kanûnî devrindeki gibi muamele edilmeli ve bu arada "kadim nizamdır" diyerek Frenklerin harp sanatında kabul etmiş oldukları usuller tedricen tatbik edilmeliydi. İnkılâpçılar bu düşüncelere, devlet nizamının zamanla bozulduğunu, devrin ihtiyaçlarına cevap

³ Kemal Beydilli, "Islahat: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 176.

⁴ Sadrazam Koca Yusuf Paşa, sudûrdan Veli Efendizâde Emin, sudûrdan Salihzâde Efendi, sudûrdan Âşir Efendi, mevâlî-i fihâmdan Hayrullah Efendi, Defterdar Şerif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Raşid Efendi, Abdullah Berrî Efendi, Hakkı Bey, Tersane Emîni Hacı Osman Efendi, Kethüdâ-yı Sadrîâlî Çelebi Mustafa Reşid Efendi, muhasebe-i evvel Elhac İbrahim Efendi, rikâb-ı hümayun kethüdalığından munfâsıl Rasih, Mustafa Efendi, müverrih-i meşhur Enveri Efendi, kudemâ-yı ricâlden Laleli Mustafa Ağa, Ali Raik Efendi, mabeynci Mustafa İffet Bey, Beylikçi Sun'î Efendi, tezkire-i evvel Firdevs Efendi, Bertrano adında Osmanlı ordusunda hizmet gören Fransız bir subay, İsveç elçiliği memurlarından M. d'Ohsson. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları - Nizâm-ı Cedid- 1789-1807*, Ankara 1988, 35-36.

⁵ Ergin Çağman, *a.g.e.*, İstanbul 2010, s. VII, XI.

vermekten uzak kaldığını, kadim düzeni ihya etmenin fayda sağlamayacağını, bu nedenle yeni bir düzen ve askeri sistemin teşkilinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmek suretiyle radikal bir yaklaşım sergilediler.⁶ Defterdar Şerif Efendi layihasında ocaklının ıslahının mümkün olmadığını tecrübeyle sabit olduğunu ifade ve "daire-i nizâma" alınması ısrarından vazgeçilmesini açıkça beyan etmiştir. Bunun yanında talim olgusuna vurgu yaparak talimli askerin talimsiz daima galip geleceğini, Osmanlı askerinin savaş sanatından bîhaber, "düşman"ın ise bu konuda bilgili ve hünerli olduğunu ifade ediyor, ordunun kış mevsiminde muharebeye devam etmemesini eleştirerek yaz ve kış harp edecek talimli asker teşkil edilmesi gerektiğini söyleyerek dünya savaş sisteminin değiştiğini geç de olsa fark ediyordu.

Her ne kadar yukarıda kategorize edilen layihaların müellifleri farklı zihniyete sahip olsalar da şüphesiz müşterek noktaları vardı, bunlardan belki de en mühimi talim hususu idi. Sadr-ı esbak Yusuf Paşa *"ocakların kavânin-i kadimesi ihyâ edilmekle beraber Anadolu ve Rumeli'den evâilde olduğu gibi evvel emirde ocakların semtine uğramamış olan ahaliden 10-12.000 nefer alınıp az vakitte bunların talim ve terbiyesine gayret ve sefere memur olacak askerin hiç olmazsa sülüsü bu misillü efrâd-ı muallemeden tertib olunmağa himmet olunmak... haftada iki gün talim ve üç ayda bir kere teftiş ile içlerinden vefat edenler yerine aharı kayd edilmek..."*⁷ şeklindeki ifadeleriyle eğitilmiş askerin lüzumuna dikkat çekiyordu. Sekiz seneye kadar 50.000'den fazla muallim asker tedariki ve bu askerin daima seferi vaziyette tutulmasını öngören Tatarcık Abdullah Molla Efendi de yeniçerilerin yeni savaş usullerini benimsemeye teşviki ve harp fennine dair Avrupa'da kanun seviyesinde tutulan risalelerin tercüme edilip bu eserlere göre talim yapılmasının zaruretine dikkat çekmiştir. Talimden vazgeçilmeyeceğine vurgu yapan Tatarcık Molla, yeniçerileri talim ve taallüme alıştırmada izlenecek yolu ise "letâif-i hiyel" (latif-güzel hileler) şeklinde tavsif ederken laf dinlemez/anlamaz yeniçeri algısını da yansıtmış oluyordu.

Reisülküttap Abdullah Efendi, devletin süratle 20.000 piyade ve 5.000 süvari tedariki, Prusya'dan 50 veya 100 zabıt getirtilmesi ve bunlar vasıtasıyla talim ve terbiyeden müteşekkil askerlik eğitiminin gerçekleştirilmesini; Çelebi Mustafa Reşid Efendi, 15-20.000 sekban neferiyle talime başlanmasını, bu askerin ise erbab-ı fesad tabir edilen ocaklıyla görüşmemiş 10-15 yaşlarında neferler olması gerektiğini, bunların

⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedid", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir 2001, IX, 311.

⁷ Ahmed Cevad, *Târih-i Askeri-i Osmânî*, İstanbul 1299, II, 4.

şehir ve kasabalardan uzak bir yerde kışlada terbiye edilmelerini, Avrupalıların askerlerinin intizamının sebeplerini tahkik etmek üzere yurt dışına bir görevli gönderilmesi ve aktaracağı izlenimlere göre yeni adımların atılmasını; sabık rikâb-ı hümayun kethüdası Rasih Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ile paralel olarak Avrupalıların harp fennine dair olan eserlerinin tercümelerinin yapılp Avrupalı mahir ve muktedir muallimler vasıtasıyla Osmanlı askerine talim yaptırılmasını, daimî surette İstanbul ve serhat bölgelerinde muallim ve müretteb asker bulundurulmasını beyan ediyorlardı. Bu minval üzere örnekleri çoğaltmak mümkün olduğu gibi zikredilenlerin muhteviyatının sorgulamasının mahfuz kalmasıyla beraber cılız reçetelerin de sunulduğunu söyleyebiliriz. Hacı İbrahim Efendi *"ocaklının taltîfi ve bir sâdik ağa intihâbı ile tadrîcen ıslâh edilmesi"*, Laleli Mustafa Efendi *"yeniçerilerin vaz u kanûn-ı kadîmleri üzere piyade olarak ağaları marifetiyle ıslâhı"*, Ali Râik Efendi *"devlet-i aliyye asâkirine müddet-i tavîleden beri ârız fesadın müddet-i kalîlede ıslâhı nâ-kâbil ise tadrîcen hüsn-i tedbîr olunur ise ıslâhları mümkün olacağı"* ifadeleriyle⁸ Sultana yeni nizam konusunda fikir verdiklerini düşünürlerken aslında bir önerilerinin olmadığını açıkça ilan ediyorlardı. Öyle ki sade dil ve gülünç önermelerde bulunarak fikri zafiyetlerini gösteren müelliflerin layihalarının bazıları Hünkârın alaycı kakhahalarına (kakhaha-i istihzâ) maruz kalmıştır.⁹ Layihaların öngörülerinin Sultanın zihnine olumlu ya da olumsuz ne kadar tesir ettiği bir yana, askeri düzenlemelerin lokomotif olduğu Nizâm-ı Cedîd hareketi artık başlayacak ve İmparatorluk yeni gelişmelere gebe kalacaktı. Nihayetinde askeri sahadaki tehlike ne kadar yakınsa, çare ve çözüm de bir o kadar belirgindi.

Rusya cephesinden dönerken Koca Yusuf Paşa, Batı harp taktiklerine vâkıf birkaç uzman tedarik ederek ordu ile beraber İstanbul'a getirdi ve meclis-i meşverette talimli piyade askeri tertip edilmesine karar verildi. Toplanan bir miktar yeni neferin Levent Çiftliği'nde talime başlamasıyla Sultan Selim'in arzusu gerçekleşerek talimli askerin sayısının arttırılmasına başlandı¹⁰ ve bunların idaresi Talimli Asker Nâzırı unvanıyla Mustafa Reşid Efendi'ye verildi.¹¹ Sultan tasavvur ettiği yeni ordunun müstakil bir ocak olmasını ve buraya yeniçerilerden genç olanlarının girmesini istiyordu.

⁸ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, II, 7-8.

⁹ Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *"Nizâm-ı Kadîm'den 'Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order"*, Editör: Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 38.

¹⁰ "1798'e gelindiğinde yerinde bir başlangıç rakamı olarak 12.000 asker hedeflenmiş olsa da Levent Çiftliği'ndeki yeni kışlalarda bunun yarısından azı toplanabilmişti", Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri (1700-1870)*, İstanbul 2011, s. 205.

¹¹ Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, VI, 70.

Yeniçeri ocağından bağımsız bir askeri gücün mevcudiyeti tehlikeli olabildiği gibi bütün planlar da bozulabilirdi. Bu sebeple yeni ordu, hassa bostancılar ocağına bağlı olmak üzere bostancı tüfekçisi ocağı şeklinde kuruldu. Muvakkaten Levend Çiftliği'nde zabıtları ile birlikte 1.602 neferden ibaret 12 bölük olarak bir orta tertibine, ortaya bir binbaşı, sağ ve sol kolağaları, bunların iki mülazım ağaları ve her bölüğe birer yüzbaşı atanması kararı verildi. Levend Çiftliği Kethüdâsı Veli Ağa ocak ağası tayin edildi ve neferlere süngülü tüfekler verilerek talime başlandı. Ardından bu talimli asker için bir kanunname hazırlandı ve buna Levend Çiftliği Kanunnamesi¹² (17 Eylül 1794) adı verildi.¹³ Veli Ağa ile Fransız danışmanların yönetimi, sultan ve diğer devlet erkânının gözetiminde talimlerin başlaması ve "cedîd nizâm"ın sübvansiyonu amacıyla teşekkül edilen İrâd-ı Cedîd Hazinesine gelirlerin etkin biçimde toplanması, Sultana yeni ocağın gayet rahat genişletebileceğini düşündürdü. Mısır'ın Fransızlarca işgalinin tetiklemeyle 23 Kasım 1799 tarihinde ikinci orta kuruldu. Yeni birliğin teşkilatı ilkinden biraz farklıydı, illerdeki valilere buldukları yerlerde asker toplayarak bunları İstanbul'dan gönderilecek subayların idaresinde Nizâm-ı Cedîd usulünde eğitmeleri emredildi. Asayiş sağlamakta taşradaki valilerle birlikte hizmete devam eden ve talimlerini idare etmek ve faaliyetlerini denetlemek üzere Üsküdar'da merkezi bir birlik oluşturulan bu askerlerin maaş ve teçhizat masrafları İrâd-ı Cedîd'den karşılanacaktı.¹⁴ Nizâm-ı Cedîd'in Anadolu'da tatbik edilmesi¹⁵ ve böylece teşkilatın geliştirilmesinin düşünülmesinin ardından Konya, Kayseri ve Ankara gibi büyük merkezlerde yeni teşkilat kuruldu ve başına da Karaman Valisi Kadı Abdurrahman Paşa¹⁶ getirildi. Eyalet valileri ile âyanın gönderdikleri Anadolu Türk köylü gençlerinden oluşan yeni askeri gücün miktarı 1797 Mayıs'ında 27 subay ve 2.536 er iken 1801 Eylül'ünde 9.263 ere ulaşmıştı. 1802'den sonra uygulanan yeni bir askere alma yöntemi sayesinde 1806'ya gelindiğinde 22.685 er ve 1.590 subay ordu içinde bulunmaktaydı. Bunların yaklaşık yarısı Anadolu'da, diğer yarısı ise İstanbul'da konuşlandırılmıştı. Anadolu girişiminin başarısı sultanı benzer ocakları merkez üssü Edirne olmak üzere Rumeli'de de ihdas etmeye sevk etti. Fakat İmparatorluğun bu kesimi bu tür bir teşebbüsün etkili

¹² Ahmed Cevad, *a.g.e.*, II, 23-31.

¹³ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 312.

¹⁴ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul 2008, s. 175-176.

¹⁵ Yücel Özkaya, "III. Selim Devrinde Nizâm-ı Cedîd'in Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1963, I, 147-156.

¹⁶ Süleyman Can Nalbantoğlu, *Kadı Abdurrahman Paşa'nın Siyasi Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedîd Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", I-II, *Belleten*, XXXV/138 (Nisan 1971), 245-302; XXXV/139 (Temmuz 1971), 409-451.

olabilmesini imkânsızlaştıracak kadar merkezin kontrolünün dışına çıktı, nitekim başarısız da olundu.¹⁷

Hedef ve vizyonu çok daha geniş olan III. Selim'in Nizam-ı Cedid programı, mazrufa yeni bir zarf giydirme gayretinden ve bazı küçük pratik uygulamalardan öteye gidemediyse de genelde Osmanlı ve özelde II. Mahmud devri için kuşkusuz önemli bir referans kaynağı olmuştur.¹⁸ Bu manada Nizâm-ı Cedîd'in her halükarda kıymetli ve başarılı olduğu söylenebilir. Nihayet devralınan bu mirasla tahta çıkan II. Mahmud daha keskin ve şümüllü bir faaliyete girişecek, kaderi ve ıslahatları amcazadesi Selim gibi olmayacaktı. İlk olarak II. Mahmud'un sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa tarafından Nizâm-ı Cedîd'i yeniden tesis etmeye yönelik Sekbân-ı Cedîd¹⁹ (1808) adında bir ordu kuruldu. Bu yeni kuvvetin çekirdeğini Kadı Abdurrahman Paşa'nın topladığı süratli atış kabiliyeti olan tüfeklerle donatılmış 3.000 kişi oluşturuyordu. Sabık hünkâr III. Selim'in ordusundan geriye kalanlar ile Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu liderlerinin getirdikleri askerlerin katılımıyla bahsedilen güç genişledi, Levent Çiftliği ve Üsküdar'daki eski Nizâm-ı Cedîd kışlaları onarılıp bu yeni birliklere verildi. Yeni asker alımı için imparatorluk topraklarına buyruklar çıkarıldığı gibi gönüllülerden de iştiraklerin olduğu söz konusu orduya eski Nizâm-ı Cedîd subayı aslen Prusyalı bir mühtedi Süleyman Ağa komutan atanmıştı. Bununla beraber askeri liderin aslında Kadı Abdurrahman Paşa olduğu ve kurulurken 100 bölük ve 3 tûmenden mürekkep 160.000 kişilik bir güç olarak düşünülen bu ordu, ilk anda er ve subay olmak üzere 10.000 kişiden oluşan bir birlik görüntüsü arz ediyordu.²⁰

Bu görüntü ise kısa süre sonra vuku bulan ve Nizâm-ı Cedîd'i ilga eden Kabakçı İsyanı'yla²¹ Kasım 1808'de kaybolacak, ardından disiplinsiz, az talim görmüş ve iyi silahlanmamış, Avrupa'nın yeni ve modern orduları ile rekabetten ziyade halkı taciz etme ve modernleşmeyi engellemek gücüne sahip bir çete niteliğine dönüşen

---

¹⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁸ Yüksel Çelik, "Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", *"Nizâm-ı Kadîm'den 'Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order*, Editör: Seyfi Kenan, İstanbul 2010, 565-589.

¹⁹ Abdülkadir Özcan, "Sekbân-ı Cedîd", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 328-329.

²⁰ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmanlı, İstanbul 2006, II, 28.

²¹ Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of The May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008; a.mlf., "Kabakçı İsyanı ve III. Selim'in Katli/The Kabakci Rebellion and The Murder of Selim III", *III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul/Istanbul At a Turning Point Between Two Centuries*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 227-238.

Yeniçerileri²² bir düzene sokmak ve askeri sistemi yoluna koymak için II. Mahmud, aşağıda görülebileceği gibi Eşkinci Ocağı ile ikinci hamlesini yapacaktı. On sekiz yıl sonra 1826'da gelen bu hamle geç gibi telakki edilebilirse de İmparatorluğun yeni ordusu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin teşkiline geçişi sağlayacak etkili ve önemli bir merhaleydi. Nihayet Mayıs 1826 sonlarında II. Mahmud'un ve devlet ileri gelenlerinin katıldığı şeyhülislam konağında yapılan toplantılarda Yeniçeri Ocağı'nın bozulma nedenleri görüşülerek savaş talimi yapmanın vacip olduğuna dair çıkarılan fetva ile ulemanın tasdiki alındıktan sonra "eşkinci" adıyla talimli bir sınıfın teşkiline karar verildi ve bir Eşkinci Lâyihası²³ hazırlandı. Buna göre İstanbul'daki elli bir yeniçeri ortasından 150'şer nefer alınarak ilk aşamada 7.650 nefer eşkinci yazılacaktı. Eşkinci neferlerinin başlıca görevi savaş tekniğini öğrenmekten ibaret olduğundan Etmeydanı talimhane olarak düzenlenecek, ateşli silah talimleri ise bazen Kağıthane'de, bazen de Davud Paşa sahrasında yapılacaktı. Kurulacak eşkinci ortalarının her birine birer cerrahla İstanbul kadılığından 120'şer akçe maaşlı imamlar da tayin edilecekti. Bir nevi askeri sistemin manevi talim hocaları olan bu zevat akşamları kışlalarda neferlere Kur'an öğretecek ve ilmihal bilgileri verecekti. Eşkinci Lâyihası'nın II. Mahmud tarafından tasdik edilip yürürlüğe girmesinden sonra eşkinci yazımına başlandı, kısa süre içinde de birkaç yüz eşkinci yazıldı. Eşkinci neferleri yeniçeri kışlalalarında kalacaklardı, her birine kundaklı tüfek ve kılıç verildi ve 12 Haziran 1826 tarihinde özel bir merasimle talime başladılar.²⁴ Aynı gün İstanbul kahvehanelerinde yeni asker aleyhine büyük bir propagandanın başlaması, Nizâm-ı Cedîd'in yeniden kurulacağı/kurulduğu ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılacağı gibi sözlerin yayılması ile Yeniçeriler 15 Haziran 1826 günü son ayaklanmalarını başlattılar. Başından beri ocağı bertaraf etmeyi tasarlayan II. Mahmud bunu Eşkinci operasyonu ile gerçekleştirmişti. Bundan böyle ise İmparatorluğun tabiri caizse alâmet-i fârikası konumunda olan söz konusu ocak artık mülga sıfatını taşıyordu.

Başlangıçta otoritesini tesis, ardından da tahkim etme gayretinde olan II. Mahmud, iktidarının önünde büyük bir set olarak gördüğü Yeniçerileri tarih

²² Stanford J. Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", Çeviren: M. Faruk Çakır, *Türkler*, Ankara 2002, XII, 620.

²³ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, XII, 255-266; Ahmed Cevad, *a.g.e.*, I, 278-285; Howard A. Reed, "Ottoman Reforms and Janissaries: The Eşkinci Layihası of 1826", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Editör: Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 193-198.

²⁴ Abdülkadir Özcan, "Eşkinci Ocağı", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 471.

sahnesinden silmekle²⁵ işe başlamış, ardından da idari-bürokratik yapıyı radikal bir biçimde dönüştürerek devletin merkezîyetçi karakterini ve mutlak iktidarını tahkim etmiştir. Başarıya ulaşmayan yeniçeri isyanından iki gün sonra 17 Haziranda Yeniçeri Ocağı'nı ve bununla bağlantılı Eşkinciler Ocağı'nı ilga ederek askeri bürokrasiyi pasifize eden II. Mahmud akabinde devletin modern ordusunu kurdu, buna Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adını verdi ve yeni bir kanun çıkardı. Yeni kanunun hazırlanmasına ulema da katkıda bulundu. Hatta bu ordunun yaygın olarak kabul edilmesini sağlamak amacıyla yeniçerilerin bastırılmasını "hayırlı" ve "yararlı olay" (Vak'a-i Hayriye) olarak adlandırdılar.²⁶ Kuruluşundan hemen sonra Asâkir-i Mansûre'ye kaydolmak için gerek İstanbul içinden ve gerekse taşradan pek çok istekli çıkmıştır. Hazırlanan kanunnameye²⁷ göre "kim idüğü belirsiz aylak kimseler" ve "mühtediler" bu teşkilata alınmayacak, ancak şartları elverişli, öncelikle yaşları on beş ile otuz arasında olanların -kırk yaşına kadar olanlardan gücü kuvveti yerinde ve dinç kimseler de alınabilecek- kaydı yapılacaktır. Yaşları on beşin altında olup Asâkir-i Mansûre'ye yazılmak isteyen çocuklar için Şehzadebaşı'ndaki eski Acemi Ocağı Kışlası talimhane olarak tahsis edilmişti. Kısa sürede büyüyen Mansûre askerleri için Üsküdar ve Levent'teki kışlalara yenileri ilave edilmiştir. Kurulan ordunun ilk mevcudu 12.000 kişiydi, bu da 1.500'er kişilik sekiz tertibe ayrılmıştı, tertibin en yüksek rütbeli subayı ise binbaşydı. Sekiz taburdan ikisi nöbetleşe olarak Seraskerlik binasını bekleyecek ve İstanbul'un güvenliğini sağlayacaktı. Kanunnamesinde belirtildiği gibi teşekkül eden bu alternatif ordu Yeniçerilerin yalnız savaş sırasındaki hizmetlerini değil, şehrin iç güvenliğinin temini ve geçici olarak yangın söndürme gibi barış zamanındaki görevlerini de üstlenmişti. Öteki altı tabur ise başta Davutpaşa'da yaptırılan Asâkir-i Mansûre Kışlası olmak üzere, yeniden tamir ettirilen Selimiye ve Rami Kışlalarında talimle meşgul olacaktı.²⁸

²⁵ Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293; Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, XII, 267-271; Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of The Janissary Corps (1807-1826)*, Binghamton University, Basılmamış Doktora Tezi, New York 2006; Mesut Ayar, *Yeniçeri Ocağının İlgasından Sonra Bektaşî Tarikatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998; Tuncer Baykara, "Osmanlı Reformlarının İlk Zamanları: Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve İlk Tatbikat", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, X (1995), 1-11; Hamiyet Sezer, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXX (1998), 215-237.

²⁶ Avigdor Levy, "II. Mahmud Döneminde Askeri Reform ve Ulema/Military Reform and The Ulema in The Reign Of Mahmud II", *II. Mahmud: Yeniden Yapılandırma Sürecinde İstanbul/İstanbul in The Process of Being Rebuilt*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 155.

²⁷ Ahmed Cevdet, *a.g.e.*, XII, 271-277.

²⁸ Abdülkadir Özcan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *DİA*, İstanbul 1991, III, 457.

Asâkir-i Mansûre'yi öncekilerden ayıran en belirgin özelliği talim maddesi idi ve dolayısıyla talimcilerin temini hususu doğal olarak öncelikli konu oldu. Talimden kastedilen neferlere silah kullanmayı, düzenli yürümeyi ve savaş esnasında gerekli olan taktik ve teknikleri öğretmekti. Sultan Mahmud'un talimden anladığı şey ise yeni ordunun çağdaş savaş stratejilerini uygulayacak donanıma sahip kılınmasıydı. Nizâm-ı Cedîd ve Sekbân-ı Cedîd denemelerinde talim subayı olarak görev yapanlar sayıca son derece az oldukları gibi, nitelik bakımından modern bir ordunun eğitimini üstlenmekten çok uzaklardı. Bu sıkıntıyı aşmak ve özellikle de hala etkin bir tehdit unsuru olan muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekmemek için, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan 12 talimci istendi. Ancak Kavalalı'nın birçok mazeret sıralayarak işi ağırdan alması nedeniyle bu girişimden sonuç çıkmadı.²⁹ Talim meselesi Hüsrev Paşa'nın³⁰ serasker olmasından sonra farklı bir görüntü aldı ve Avrupalı manada gelişme gösterdi. Ocağın kaldırıldığı sırada Akdeniz'de bulunan donanmanın başındaki kaptan-ı derya Hüsrev Paşa İzmir'e dönmüş ve burada bulduğu Fransa ordusunun eski çavuşlarından Gaillard nezaretinde donanmadan seçtiği 100 adama Fransız talimi yaptırmaya başlamıştı. Bu numune birlik Hüsrev Paşa'nın Mısır'da vali iken kurduğunu benzerlerinin bir devamı gibiydi. Nihayet 11 Mart 1827'de saraya davet edilen Paşa, Nizâm-ı Cedîd'den kalma talimin eski olduğunu ve kendisinin uygulattığının ise Fransa'daki en yeni talim olduğunu Sultana anlattı. Bütün bunların neticesinde Gülhane'ye gelerek askerlerin talimlerini bizzat izleyen Mahmud, "üçlü talim" yerine daha hızlı hareketlere dayanan "talim-i Hüsrevî"nin uygulanmasını emretti.³¹ Eski talimcilerin de tasfiye edilmesiyle birlikte Mansûre Ordusu'nda Gaillard, Calosso ve Alman asilzadelerinden Bavyeralı Baron Bolley gibi talim subaylarının hizmet ettiğini görüyoruz. Fransız usulü talim (talim-i Hüsrevî/talim-i cedîd) artık tartışmasız ordunun yeni eğitim tarzı olmuş, piyade eğitiminde "marş" emriyle yürüyüşlere başlanmış, Fransızcadan "aide de camp" yani yâver-i harb, "eddökan" ve yine "kumandan" kelimesi de aynen alınarak askeri terminolojiye eklenmişti.³² Bunun yanında "tertib" yerine "alay", "kol" yerine "tabur" ve "saf" yerine de "bölük" terimleri benimsendi, her alayın üç taburdan kurulması uygun

²⁹ Yüksel Çelik, "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2008, XIX, 92-93.

³⁰ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara 2013.

³¹ Gültekin Yıldız, "Üniformalı Padişah II. Mahmud/A Sultan in Uniform Mahmud II", *II. Mahmud: Yeniden Yapılandırma Sürecinde İstanbul/İstanbul in The Process of Being Rebuilt*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 108.

³² Çelik, a.g.m., s. 100.

görüldüğü gibi alayın komutanına "miralay" taburunkine ise "binbaşı" denildi. 1832'de ise ferikler "müşirliğe" tahvil edildi.

İmparatorluğun merkezinde dahi modern askeri bir teşkilat ve güçlü bir ordu kurma istikametindeki gayretlerin Avrupa'yı yüzeysel bir taklitten öteye gidememesi taşradaki çabaların akıbeti konusunda önemli bir göstergiydi. Bununla birlikte Bâbiâli'nin vali ve mutasarrıflara gönderdiği emirlere göre Edirne'de iki, Selanik, Vidin ve Silistre'de birer olmak üzere Rumeli'de toplam beş tertip, Anadolu'da ise her birinde birer tertip olmak üzere Erzurum, Çankırı, Bolu, Kütahya ve İzmit'te toplam beş tertip kurulacaktı. Oluşturulacak birlikler için nefer gereksinimini her sancak kendi içinden temin edecek, talime nezaret edecek olan zabitan kadrosu ise İstanbul'dan gönderilecekti. Böylelikle her hususta yeknesaklık tesis edilmiş oluyordu. Taşradan merkeze gönderilen yazılardan dokuz piyade tertibinin bir ay gibi kısa zamanda kurulduğu ve asker alımını tamamladıkları görülmektedir. 1826 yılının sonuna doğru taşrada kurulan tertiplerin dönüşümlü olarak talimde bulunmak ve denetlenmek üzere İstanbul'a çağrılmasına karar verildi.³³

II. Mahmud döneminde icra edilen askeri ıslahat³⁴ devleti modernleştirme gayretinin lokomotif olması bakımından önemlidir ve bunların belli başlı olanlarını maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

- 31 Ağustos 1826'da Bostancılar kaldırıldı ve yerine Avrupa tarzında "Hassa" adı verilen bir muhafız alayı kuruldu.

- Şubat 1827'de Serasker Hüsrev Paşa'nın reformları kapsamında İstanbul'da bir süvari alayı teşkil edildi. Asâkir-i Mansûre'ye bağlanan bu yeni alaya 24 topçu ve 16 zanaatkâr verildi.

- Askeri tabip yetiştirmek üzere 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane açıldı.

-Rumeli için Evlâd-ı Fatihân ve Subaşı örgütlenmelerini diriltmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. On yedinci yüzyılda kurulan ve büyük ölçüde Makedonya merkezli Evlâd-ı Fatihân örgütlenmesi Mart 1828 fermanıyla ihya edildi.

³³ Ahmet Yaramış, *II. Mahmud Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 85-86.

³⁴ Avigdor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press 1971, II, 21-39; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839*, İstanbul 2009.

-1831'de yeni ordu ikiye ayrılarak İstanbul'daki alaylara "Hassa" ve Üsküdar'dakilere "Mansure" denildi, komutaları "ferik (tümgeneral)" rütbesindeki subaylara verildi. Yeni ordunun giderlerini karşılamak için "Asâkir-i Mansûre Hazinesi" kuruldu.

-Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subaylar getirildiği gibi subay yetiştirmek amacıyla 1834'te Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye açıldı, ayrıca Avrupa'ya talebe de gönderildi.

-Taşrada "Redif-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adıyla yedek birlikler oluşturuldu (1834), giderlerini karşılamak amacıyla "Redif-i Mansûre" adıyla yeni bir hazine kuruldu.³⁵

-Hüsrev Paşa 1837'de seraskerlikten azledildikten sonra II. Mahmud, aynı yılın Temmuz ayında tüm kuvvetlerden 12 asker ve biri ulemadan iki sivilden oluşan Şûrâ-yı Askerî'yi kurdu.

-Piyade, süvari ve diğer sınıfların modernleştirilmesi amacıyla Batı menşeli askeri eserlerin tercüme edilmesine başlandı ve layiha, talimname, risale grubundakilerden bazıları Osmanlı diline çevrildi.

-Daha ziyade askeri mevcudu tespit etmek amacıyla 1831 yılında kapsamlı bir nüfus sayımı gerçekleştirildi.³⁶

-II. Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarından başlayarak İmparatorluk sınırlarındaki kaleler onarıldı, yeni sınır garnizonları oluşturuldu.

-III. Selim tarafından Azadlı'da kurulan baruthane ve tophaneler yeniden düzenlendi ve yabancı teknisyenlerin yardımıyla geliştirildi, Avrupa'dan yeni top, tüfek ve hafif silahlar satın alındı.

-Donanma ise Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa önderliğinde yeniden inşa edilip modernleştirildi (22 Aralık 1811-2 Mart 1818; 3 Aralık 1822-9 Şubat 1827).

---

³⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982), 127-157; Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilatı", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000, 47-57; a. mlf., "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1975, VIII-XII, 63-75.

³⁶ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 81-106.

Askeri teşkilatın/sistemin geçirdiği bu evrim Tanzimat Fermanı'yla (1839) beraber daha da hızlanacak, tabiri caizse III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde atılan reform adımlarının semeresi Sultan Abdülmecid devrinde devşirilecek, hazırlanan yeni reform programları çerçevesinde merkez ve taşrada, çoklu ordu sistemine dayanan modern ve güçlü bir askeri teşkilat vücuda getirilecektir.

2- Sorunsal

Yeni sistemin hem teorik hem de pratik alanda karşılaştığı zorlukları sistematik olarak ele aldık. Bu bağlamda tezin ilk bölümünde askerî düzenlemeyi yürütmek için teşkil edilen Meclis-i Muvakkat'ta yapılan görüşmeler yer aldı. Bu görüşmelerde ana gündem olarak askeri gücün form değiştirerek ilk olarak beş ordunun kurulması savını kapsayan "çoklu ordu sistemi"ne geçiş işlenmiş ve bu amaçla gerekli ihtiyaçlar ve fikirler sorun bağlamında ele alınmıştır. Osmanlı topraklarının beş bölgeye ayrılarak her bir bölgede ordu ikamesinin Tanzimat'ın malî, mülkî ve askerî esaslarının yürütücü aracı olarak ordunun altı çizilmiş ve böylelikle klasik döneme nazaran yeni bir ordu algısı tartışılmıştır. Oluşturulan Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan ordularının merkez ve bölgeleri/dairelerinin belirlenme süreci ve en önemlisi de bu ordulara nefer temin etme çabaları sıkıntı arz eden bir durumdu. Ülkenin tüm sathındaki alay gibi askeri birimlerin sayısı çıkarıldıktan sonra bunların kağıt üzerindeki taksimatının hayata geçirilme serüveni ise meselenin en zorlu aşamalarındandı. Bu bağlamda yedek kuvvet olan rediflerin asıl asker hüviyetinde istihdamlarında/ "kalb-i redif" güçlükler yaşanması ve bunların aşılması bir problematik olarak sorgulandı.

Tanzimat Fermanı'nda da vurgulandığı üzere yaş ve belli şartlara bağlı olarak her erkeğin askerlik yapması anlamına gelen zorunlu askerliğin ihdas edilmesi, bu amaçla çıkarılan kur'a kanunu, bunun getirdiği toplumsal refleksler ve merkez-taşra bürokrasisinin tavr-ı siyasetleri yine bir tartışma konusu olmuştur. Tabiidir ki bunun öncül şartı olan nüfus sayımının icrası ve ardından asker alımı, kur'a faaliyetleri devlet için bir nevi "tensikatın hastalıklı alanı/bölgesi" hüviyetinde idi. Bunlar işletilirken hangi süreçlerden nasıl geçildiği sorularına cevap aramak ise çalışmanın amaçlarındandır.

Ordular "merkez" (Hassa, Dersaadet) ve "taşra" (Rumeli, Anadolu, Arabistan) şeklinde iki grup halinde düşünülürse, taşradakilerin serencamı ve özellikle daha sonra 1848'de kurulan Irak ve Hicaz ordusuna yakın bölge daha fazla mercek altına alındı. Örneğin Arabistan ordusu bölgesindeki mülki ve askeri gelişmelerin Irak coğrafyasıyla paralellik arz ettiği söylenebilir. Dolayısıyla söz konusu orduyla alakalı olup tezde işlenen malumat bu çerçevede değerlendirilmiş, benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda yeniden yapılanan ordunun ve askeri tensikatın taşra veçhesinin merkez siyaseti ne kadar ve ne sürede takip edebildiği tezimizin sorunsalı olmuştur.

Ordu teşkilatındaki yeni hususlara da yer verilerek modern ordunun vazgeçilmez unsurlarından kabul edilen talim meselesinden en azından genel hatlarıyla ilk bölümün son kısımlarında bahsedildi. Bunun yanında 1843'den 1870'li yıllara kadar olan zaman zarfında beş ordunun mevcutlarındaki değişkenlik de sorgulanmıştır.

Esas meselemiz olan 1848 yılında beş orduya ilaveten oluşturulan Irak ve Hicaz ordusunun askeri tensikatın bir nüvesi olması hasebiyle tezin ilk bölümünün söz konusu hususlara hasredilmesi zaruret teşkil etmiştir. Konunun bir zemine oturtulması ve sarahate kavuşması adına bu önemli idi.

Irak coğrafyasının ordu kurulmadan önceki yerel idarecilerin gözlemleri doğrultusunda münhasıran askeri vaziyetin nasıl olduğunu inceleyerek ikinci bölüme başlanmıştır. Ardından Irak ve Hicaz ordusunun kuruluşu, bunu gerektiren sebepler, bölgenin kendine has özellikleri -aşiret yatağı, hudut arazisi- ve stratejik konumu bağlamında yeni ordunun fonksiyonu tartışılan esas problem olmuştur. İlk müşir Abdülkerim Nadir Paşa'ya verilen talimatname üzerinden bölge problemlerini anlamak mümkün olurken, bir yandan da ilave bir orduya duyulan gereksinimin sebepleri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu yeni ordunun taburlarının ikmâli, bu gayeyle Anadolu ve Arabistan gibi beslenme havzalarının belirlenmesi, uzun müddet görevde olan askerlerin terhis edilmeleri, çadır ve cephanе gibi mühimmat sevkiyatı, nüfus sayımı ve kur'a sebebiyle "gaile/sızıltı" şekliyle ifade edilen sosyal rahatsızlığın çıkmaması, kur'ayı işletmeden "kur'asız" nefer alınması ve hatta askerin iklimle imtizaç edememesi hususları bile sorgulamaya tabi tutulan mevzular olmuştur. Tasarlanan sayının/"tam tertip" vücuda gelebilmesi bütün askeri aygıtlarda olduğu gibi

bu orduda da ciddi bir uğraş alanı olmuş ve askeri tensikatın belirgin bir problemi olarak kendini göstermiştir.

Üçüncü bölümde ise Irak ve Hicaz ordusunun faaliyetlerine askeri operasyonlarına yer verilmiştir. Çoğunlukla vergi ve asker toplanması gibi hususlarda "*eşkiya, ehl-i fesad, aşâyir-i vahşiyye*" ibareleriyle vasıflandırılan aşiretlerin "teskin ve te'dibi" ordunun sahadaki en önemli işlevini gösterir. Bu manada Tanzimat programlarının Irak coğrafyasındaki uygulayıcısı olan bu ordunun etki derecesinin keyfiyeti zihnimizdeki soru işaretlerinden birisi olmuştur. Özellikle Mehmed Namık ve Midhat Paşaların askeriyeyi geliştirerek bölgeyi kontrol altında tutmadaki gayretleri bu anlamda göze çarpar. Bu konuda Midhat Paşa'nın göreve başladığı ilk zamanlarda meydana gelen Dagara-Divaniye olayları ve daha sonra Ahsa Seferi vakalarında ordunun pratikteki önemini görmek mümkün olmuştur. Bunun yanında, Irak ve Hicaz ordusunun sınır boyunda konuşlandırılmış olması, Osmanlı-İran tarihsel ilişkileri düzleminde ayrıca irdelenen bir konu olmuştur.

Son olarak, bu kısımda yer verdiğimiz en önemli olgulardan biri ise bölgede görülen mülki idaredeki çift başlılık ya da otorite bölüşümüdür. Burada, bahsi geçen coğrafyanın sui generis durumundan ötürü eyalet valiliği ve ordu müşirliği arasındaki dalgalı ilişkiler gözler önüne serilmiştir. Bağdat ve Irak topraklarının "hüsn-i idaresi" amacıyla bu iki yapının tek bir elde toplanması uzak taşrada Tanzimat idaresinin tesis edilmesinde ordunun salt bir şiddet aracı değil, aynı zamanda siyaset merkezi işlevi gördüğü de bu bağlamda dile getirilmiştir. Buna ilaveten, müşir-vali çatışmasının yanında ordu içindeki mücadeleye de bu çerçevede önem atfedilmiştir. Tezde bahsedilen Mustafa Nuri Paşa-Ahmed Tevfik Paşa çekişmesi bunlardan bir tanesidir.

Bütün bu meselelere ek olarak, ordunun yeniden yapılanma süreci çalışmanın nihai halkasını oluşturmaktadır. 1843 tensikatından sonra 1869 düzenlemesinin getirdiği orduların isim yerine sayı ile anılması gibi yenilikler ve en önemlisi daha fazla asker beslemeye matuf değişiklikler bağlamında 6. Ordunun bundan ne kadar etkilendiği, değiştiği ve ne yönde geliştiği hususlarına da temas edilmiştir.

I. BÖLÜM

TANZİMAT'IN ASKERİ PROJESİ: "TENSİKÂT-I ASKERİYE"

A. Askeri Düzenlemenin Hazırlık Çerçevesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların karakter ve istikamet değiştirdiği XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde, "devr-i cedîd" in alâmeti olarak 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı, mülki alanda yapılacak ıslahatın genel hatlarını çiziyor; askerlik meselesi de bunlar arasında önemli bir yer tutuyordu. Şimdiye kadar asker alımında belli bir düzenin olmadığına altını çizen Ferman, bu uygulamanın memleketin muhtelif alanlarına zarar verdiğini de ilave ederek bundan sonra mevcut nüfusa bakılarak nefer alınacağını ve ayrıca askerlik müddetinin eski uygulamanın aksine sınırlandırılmasını/tahdidini öngörerek daha sistemli bir yapı vaat ediyordu.³⁷ Yeni döneme bu düşüncelerle giriliyor ve devletin reform yapacağı ana akslardan birinin ordu olduğu anlaşılıyordu.

³⁷ Askerlik meselesiyle ilgili Tanzimat Fermanı'nda aynen şu ifadeler geçmektedir: "Asker maddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîze-i zimmeti ise de şimdîye kadar câri olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdiyesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâat ve ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihayeti'l-ömr istihdâmları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasıyla her memleketden lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askerîye için bazı usûl-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet-i istihdâm zımnında dahi bir tarik-i münâvebe vaz' u te'sis olunması icâb-ı hâldendir." *Düstur*, I. Tertip, Dersaadet 1289, I, 4-7.

Askeri sistemde neferler için zaman kavramı olmamasının evlilik müessesesi gibi bazı sosyal meseleleri olumsuz manada etkilediği Osmanlı belgelerine yansımıştır: "... mukaddemâ hıdemât-ı askerîyeye vakit ve müddet tahsîs olunamaması ecilden neferât-ı askerîyenin tül müddet silk-i askerîyede kalması ve mevkî'-i me'mûriyetlerinin tebeddül eylemesi cihetiyle ba'zılarının vilâyetlerinde sıhhat haberleri alınamayarak mefkûd (yok) hükmüne girmelerinden zevcelerini âharı tezevvüc eyleyüb bu keyfiyyet şer'an ve mülken mezmûm ve memnû' olduğına binâen bundan böyle zâbitân ve neferât-ı askerîyenin hayât ve memâtı keyfiyyetinin memleketleri cânibine bildirilmesi ekser mahallerden iş'âr olunub nizâmât-ı cedîde-i askerîye icâbınca asâkir-i nizâmiye-i şâhânenin müddet-i istihdâmiyeleri ta'yîn kılınmış ve tanzîm ve teşkîl olunan orduların dâireleri mahdûd olarak bundan böyle beher sene Mart duhûlunda neferât-ı lâzîmenin kendü dâirelerinden kur'a-i şer'îyye ile ahz u istihsâl olunacağı bedihâtdan bulunmuş olduğundan beş seneye kadar ordularda mevcûd atîk neferâtın istibdâlen bi'l-ihrac arkası alınarak ondan sonra bulunacak neferât zikrolunan orduların kendü dâireleri ahâlisinden ahz olunacağı cihetle hayât ve memâtları memleketlerinde ma'lûm olacağı müsellemtâdan ise de mezkûr beş sene içinde o makûle uygunsuzluk vukû'a gelmemek için beher orduda dâr-ı bekâya irtihâl idenlerin tanzîm olunacak defâtirinin birer küt'a süreleri kur'a-i şer'îyye icrâsına me'mûr olacak zâbitâna virilerek keyfiyyetleri memleketleri hükkâm ve zâbitânına bildirilmesi ...", BOA., İ. MSM., 11/226, Lef 1-2.

Giriş kısmında gösterildiği gibi, askeri alanda görülen yenileşme ihtiyacı sadece yerli bir değerlendirme çabası değildi. Muhtelif zamanlarda İstanbul'a gelen askeri uzmanların neredeyse üzerinde ittifak ettikleri bir husus haline gelmişti. Nitekim, 1798'de Fransa'nın Mısır'a asker çıkarmasıyla başlayan Osmanlı-Fransız savaşında İngiltere'nin, Osmanlı ordusuna yardımcı olmak üzere bir heyet gönderdiği bilinir. Kraliyet Topçu ve Kraliyet İstihkâm birliklerine mensup 67 subay ve 9 sivil görevliden oluşan ve General George Frederick Koehler başkanlığındaki bu askeri heyetin doktoru William Wittman Mart 1799'da İstanbul'a geldi. Wittman, bazı hususlarda yüzeysel ve önyargılı olsa da Osmanlı askerinin yetersiz, talimsiz ve eğitimsiz olduğunu vurguladı.³⁸ 1831 yılında İstanbul'a gelen bir başka doktor Amerikalı James Ellsworth De Kay da bu minval üzere askerinin düzensizliğinden dem vurmaktaydı.³⁹ 1835-1839 yıllarında Osmanlı ordusunda askeri öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak görev yapan Helmuth von Moltke ise sistemi daha geniş çapta tenkite tabi tuttu.

Edinilen tecrübelerin yanında Mısır Meselesindeki askeri başarısızlığın ordu reformuna gereksinimi derinden hissettirdiği açıktır. Askeri uzmanlara ilaveten, yabancı devlet adamlarının da zaman zaman bu konuya değindikleri görülür. İngiltere elçisi Lord Ponsonby Hariciye Nazırı Sadık Rıfat Paşa ile 7 Temmuz 1841 tarihinde uzun uzadıya görüşerek Osmanlı askeri sisteminin “sûret-i hasene üzere” düzene sokulmasının önemini ifade eder. Bâbîâli açısından askeri hezimetlerin ön planda olduğu Mısır Meselesinin ardından İngiltere, ordusu güçsüz olan bir Osmanlının kendi politik çıkarlarıyla tezat teşkil ettiğini düşünmekteydi. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin tertipli ve talimli asker oluşturması gerektiğini vurgulayan Ponsonby, Bâbîâli'nin bir an önce faaliyete girişmesini önermekte, aksi takdirde Osmanlının diğer devletlere muhtaç olacağını açık bir şekilde Rıfat Paşa'ya belirtmekteydi.⁴⁰ Buna bağlı olarak bir de askeri nizama dair bir layiha yazdığı görülen elçi, Asâkir-i Mansûre'nin intizamının icrasını hararetle tavsiye etmekteydi.

Bu tavsiye ve ihtiyaçlar doğrultusunda, orduda tasarlanan reform hareketinin mahiyeti Meclis-i Hass ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşüldü ve bir tasarı olarak kaleme alındı. Uzman istihdamına ilaveten, askeri ilimlerde malumat sahibi olan bir

³⁸ William Wittman, *Osmanlı'ya Yolculuk: 1799-1800-1801 (Türk Ordusu ve İngiliz Askeri Heyeti ile Birlikte Küçük Asya, Suriye ve Çöl Yoluyla Mısır'a Yolculuk)*, Çeviren: Belkıs Dişbudak, Editör: Recep Boztemur, Ankara 2011, s. VI; Ayrıca bakınız: John Philip Morier, *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt*, London 1801.

³⁹ James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çeviren: Serpil Atamaz Hazar, Editör: Recep Boztemur, Ankara 2009.

⁴⁰ BOA., İ. MSM., 9/193, Lef 10, 17 CA 1257/7 Temmuz 1841.

müşirin/generalin serasker muavinliğine getirilmesi suretiyle komuta kademesinde bir düzenlemeye gidildi.

Talim olgusunun öneminden dolayıdır ki askerlere bunu iyi bir şekilde öğretmek maksadıyla "talimhâne-i maârif-i askeriye" adıyla bir yer tahsisi kararı alındı, çok geniş ve uygun bir mahal olan Rami Kışlası da bu iş için tercih edildi. Kışlada piyade ve süvariden mürekkep birkaç taburun münavebeli ve devamlı olarak ikameti sağlanarak "hakkıyla" talim ve terbiye edilmeleri isteniyordu.⁴¹ Layihada talim, talimhane ve bunun idaresi, Avrupa'da askeri ilim tahsili, Osmanlı ordusu için top imali olmak üzere dört madde özellikle vurgulandı. Esasında asâkir-i hassa alayları Haydarpaşa'da, asâkir-i muntazama da Davutpaşa Kışlası'nda ikamet etmekte ve buralarda talim yapmaktaydı. Bu husus Dâr-ı Şûrâ'da ifade edildiği gibi talim için hangi yer tahsis edilirse edilsin oranın talimhane olacağı belirtilerek mekandan daha ziyade "talim" meselesinin içeriği vurgulanıyordu. Bunun yanında subayların harp ilmindeki malumat eksikliğinden kaynaklanan beceriksizliklerine dair bazı sert eleştiriler yapılmıştı. İki sınıf zabitanın birinci grubun Avrupa'da askeri ilim tahsiliyle uğraştığı, ikincisinin ise sahada ve savaşlarda elde ettiği tecrübeye atıfta bulunulmuştu. Keza, ordunun tüm neferlerinin toplanıp talim yapmamaları ise vakit kıtlığına bağlanıyordu.

Tasarıda ön plana çıkarılan kavramlardan biri *nesak-i vâhid* (tek tip) idi. Askeri yapının organize olmasında bu anlayışın önemi vardır ve klasik dönemlerin aksine askeri düzende "nesak-i vâhid" mühim bir yenilik olmasının yanında tedrici bir gelişme gösterir. Neferlerin taliminden topların imal edilmesine kadar askeriye'nin tüm alanlarında bu anlayışın oluşturulması ve yerleştirilmesi askeri modernizasyonun felsefi zeminini teşkil eder. Bunlara ilave olarak askeri düzenlemenin temelini dört esasa bağlandığı görülür. Askerin mutlak ve mükemmel manada talimli olması, ordunun iç nizamı, neferlerin komutanlarına itaati ve askerin temizliği gibi olgular "talim, düzen, itaat, nezafet" başlıklarında özetlenerek yapılacak tensikatın temelini oluşturmuştur.⁴²

Askeri sistemin yapılandırılmasına her zaman önem atfedildiği devletin resmi evrakında açık bir şekilde görülebilmektedir. Konu üzerinde çalışılıyor, görüş alınıyor ve tartışılıyordu. Sorunları ortaya koymak adına Hariciye Nazırı İbrahim Sârim Efendi tarafından da bir layiha hazırlandı. Bir devletin asayiş ve emniyetinin sağlanmasının ve

⁴¹ BOA., İ. MSM., 9/193, Lef 5, 22 B 1257/19 Eylül 1841.

⁴² BOA., İ. MSM., 9/193, Lef 1, 5, 22 B 1257/9 Eylül 1841.

dış müdahalelerden korunmasının tek şartının ancak tertipli ve nizamlı bir ordu olduğuna vurgu yapan layiha, asker hususuna yeni bir düzen getirilmesini öneriyordu, ilk ve önemli sorun olarak da nefer tedarikini ileri sürüyordu. Muhtelif milletlerin geniş coğrafyada yaşadığı Osmanlı Devleti'nde çoğu alayın eksik halde bulunduğu, mevcut neferlerin ise askerliğe elverişli olmadıkları, "bazılarının çürüdüğü bazılarına ise fütür îras ettiği" ifadesiyle yeni asker alımına zemin aranılıyordu. Asâkir-i Muvazzafanın noksanını tamamlamak için ilk olarak hazır asker konumunda olan rediflerin kullanılması düşünüldü ve Anadolu'dakilerin celbine teşebbüs edildi. Ancak mahzurlu görülen bu düşüncenin ertelenmesinin ardından Arnavutluk ve Kürdistan gibi bölgelerden asker tertibi fikri daha makul karşılandı. Redif askerlerini "bozup dağıtmak" uygun bulunmamıştı. Hakkaniyete aykırı telakki edilen redifleri nizamiyeye katma ahaliyi zor duruma sokacağı gibi beldelerin de harap olmasına sebebiyet vereceği sosyal ve ekonomik endişelerden sayıldı. Ancak belki de söz konusu yerlerden yeni asker almak, redifleri muvazzaf hale tahvil etmekten daha masrafsız ve daha garanti görülmesinden dolayıdır ki bu korkular mazeret kabilinden zikredilmişti. Son olarak layihada değinilen konuların müzakereye muhtaç olduğu ve bunların "etraflıca" görüşülmesi gerektiği de belirtildi.⁴³ Uygun görülen bu düşünce üzerine söz konusu

⁴³ Layihanın tamamı şu şekildedir: *"Beyândan müstagnî oldığı üzere bir devletin hüsn-i zâbitası ve âsâyîş-i dâhiliyesi ve müddâhale-i ecnebiyeden masûn olması ancak lüzümü mikdâr asâkir-i mürettebe ve muntazamanın vücûduna mütevakıf olduğu müsellemtâtdandır bu cihetle devlet-i aliyyenin vüs'at-i mülkine ve teb'asının ecnâs-ı muhtelifeden mahlût bulunduğuna mebnî asâkir-i mevcûdesi derece-i lüzümdan dîn ve ekser alaylar noksan ve ale'l-husûs neferât-ı mevcûde eskîyüb ba'zılarına fütür îrâs imiş ve ba'zıları çürümüş olmaktan nâşî işbu asker husûsuna yeniden ve başlıca bir esâs vaz'ı beher hâl akdem-i umûrdan bulunmuşdur, mukaddemâ bu bâbda kaleme alınub derdest bulunan lâyihalara nazaran asâkir-i muvazzafanın noksanı asâkir-i redîfeden ikmâl olunması tensîb birle hattâ bu emniyeye mebnî Anadolu asâkir-i redîfesi celb olunmuş imiş sonra ba'zı mahzûr mütâla'asına mebnî bu sûret te'hîr ile bunların kuvvetiyle asker virmeyen Arnavutluk ve Kürdistan misillü mahallerden ikmâl-i noksanın çâresi istihsâlîne sarf-ı efkâr kılınmış işte bu sûret evvelki mütâla'aya müreccah olduğundan tafsîl-i keyfiyetine şurû' olunmak lâzım geldi, çünkü devlet-i aliyye asâkir-i muvazzafasını hazîne-i celîleden tertîb buyuracağı ma'lûmu'l-mikdâr akçeye göre tanzîm idebileceği cihetle tertîbi mümkün olabilecek akçe ile hesâb olunduğu vechle ma'a tophâne pîyâde ve süvâri ancak seksen doksan bin nefer mikdârı asker besleyebilüb bu mikdâr ile muhafaza-i memâlike bile kâfi olamayacağından beher hâl lede'l-icâb istihdâm için masrafsız bir nev asker tertibine muhtâc olacağına mebnî asâkir-i redîfeyi bozup dağıtmak hüsn-i tedbîr olamayacağı zâhir ve âşikârdır, eğerki ikinci şıkkın vücûda gelmesi dahî katî küllî tekellüfe ve tedâbîr ve harekât-i hakîmâneye mütevakıf ise de ne çâre bundan başka sûret muvâfık maslahat olamaz meselâ işbu külfet girân görünüb de asâkir-i redîfenin bakâstıyla berâber ikmâl-i noksan maddesi dâhil-i tanzîmât bulunan mahallerden tertîb ve tesvîye olunmak lâzım gelse bunda dahî türlü mütâla'a derkâr olduğundan ma'dâ doğrusu insâf ve hakkâniyete dahî münâfi görünür ve giderek harâbi-i bilâd ve perîşânî-i ahâlîye sebep olur zan olunur bu cihetle lâyih olan ba'zı sûretlerin bervech-i âti zikr ve beyânına ibtidâr olundu, şöyle ki Rumeli ve Anadoludan müretteb asâkir Beriyyetüşşam muhafazasıyla cemî zamanda işgâl olunmamak üzere hengâm-ı hazer ve gerek icâbında kifâyet idecek mikdâr asker yerliden tertîb ve celb ve Şam ve Akka ve Trablusşam ve Diyarbekir ve Rakka ve Adana eyâletlerinden iki ferik ordusu tanzîm birle âhar mahallin asâkiri oraların havasıyla imtizâc idemediği misillü oraların halkı dahî sâir mahallere elvirmeyeceğinden bunlar icâb itmedikçe Beriyyetüşşam arâzisinden hârice çıkarılmayarak fakat medâr-ı zâbitaları olmak için meselâ Haleb alayı Diyarbekirde ve Şâm-ı Şerîf alayı Akkada ve Akka alayı Halebde ve'l-hâsıl yerleri tebdîl ve istihdâm olunması, kezâlik Bosna radîfi oraya kâfi olacak sûrete iblâğ ve münâvebeten derûn-ı memleketde istihdâm ve Bağdatda dahî askeri hakkında bir usûl-ı hasene ittihâz ve Trablusda başıbozuk ve yerli askeri tertîb ve zikrolunan mahallerin vakten mine'l-evkât askerce i'ânenen müstağnî olacak sûrette esbâb ve vesâil-i mümkinisinin icrâsı, bu halde redîf nizâmı yeniden te'yîd-i teşyîd ve alayları şimdiki usûle tatbikan dörder tabura iblâğ ve tezyîd birle bir eyâlet müşîri ma'iyetlerinde ve kürsi-i livâlarda münâvebeten istihdâm ve ta'lîm ve ta'allümlerine dikkat ve*

layihanın kopyaları incelenmek üzere ilgili yetkililere/devlet erkânına gönderildi, bunun ardından iki üç gün sonra bir meclis tertip edilmesi ve meselenin tartışılmasına Padişah iradesiyle karar verildi. Münazaraya katılacak şahısların evsafi yine Padişah tarafından belirlendi ve mülki ve askeri konularda yeterli bilgisi olanların toplantıya katılmaları emredildi.⁴⁴

Nizamiye askerini daimi bir nizama oturtmak maksadıyla 1843 yılının başlarında müzakere görevi yapacak ve Bâb-ı Seraskeri’de haftada iki gün toplanacak geçici bir meclis yani "Meclis-i Muvakkat" teşkil edildi. Meclis, Asâkir-i Hassa Müşiri Rıza Paşa, Asâkir-i Mansûre Müşiri Reşid Paşa, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azalarından Nafiz Paşa ve Arif Hikmet Beyefendi, Tophâne-i Âmire feriki Mehmed Ali Paşa, Asâkir-i Hassa Dâr-ı Şûrâ Reisi Süleyman Paşa, Asâkir-i Muntazama Dâr-ı Şûrâ Reisi Reşid Paşa ve azadan Hayreddin Paşa, Sami Paşa, Meclis-i Vâlâ azasından Şekib Efendi ve İzzet Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri azası miralay mütercim Mehmed Bey ve Rıfat Bey’den teşekkül ediyordu.⁴⁵ Meclis, o zamana kadar edinilen tüm tecrübeler ışığında askeri nizamın esas ve usullerini belirlemek üzere harekete geçti. İlk müzakeresine 4 Şubat 1843 (4 Muharrem 1259) günü başlayan meclisin ikinci toplantısı 8 Şubat 1843’te

---

ihitimâm kılınması, işte bu sûretde gayr-ı ez redif bir ferik hassa ve dört ferik mansûre ve bir ferik tophâne askeri tertib ve i'dâd olunur ise cümlesi altı ferik ordusu demekdir ki min haysu'l-mecmû' mikdârı yetmiş beş bin nefere ve masârîfî hesâb olunduğı vechle iki yüz on bin keseye bâliğ olur müretteb olan üç yüz bin keseden fazla görünen doksan bin kese dahî dâima münâvebede bulunacak asâkir-i redife ve gayr-ı ez sipâhi muvazzaf süvâri masârîfî mukâbil olabılır bu sûretle tesviyesi yani mevcûd olan alayların bu tertib üzere ikmâli tensîb buyurulduğı halde muvazzaf asâkirin topu ma'a süvâri ve topçu doksan bin raddelerinde olabileceğinden masârîfinin dahî tesviyesi mümkün ve eshel olacağı, bervec-i bâlâ mevâki'-i mukteziyede münâvebeten asâkir-i redife istihdâm olacaklarından asâkir-i muvazzafanın tefrîki lâzım gelmeyüb asâkir-i mansûrenin bir ferik tertibi ale'd-devâm hassa askeriyeye berâber Dersâdetde bulunması ve üç ferik mansûre dahi Anadolu ve Rumelinin vasatı bulunan münâsib mahallere ikâme ile icâbına göre sevk ve istihdâm kılınması muhassenât ve suhûleti müceb olacağında şübhe olmadığı, işbu tertibâta bu vechle karar virildiğı halde ol emirde mevcûd olan asâkir-i muvazzafanın mikdârı ile tenkîhi lâzım gelenlerin ve firâriyelerin ve çünkü ba'dezin asâkir-i muvazzafanın istihdâmı on seneye münhasır olması zihinde mukarrar olduğundan şimdi on seneyi tekâmül idenlere ruhsat virilmesinde alınacak askere medâr-ı tesliyet olacağından tekâmül-i müddet itmiş bulunanların ve bu sırada mevcûd olan ferik ve livâ ve miralay misillü ümerâ-yı askeriyeden zâbitliğe şâyân olamayanlar bi'l-ihrac ba'zı mesâlih-i mülkiye ve redif zâbitliğinde istihdâm olunmak üzere o makûlelerin başka başka defterleri tanzim olunarak keyfiyetleri anlaşıldıkdan sonra celbi lâzım gelen firâriyelerden ma'dâ tasmin olunan mikdârın ikmâline ne mikdâr asker muktezî olur ise tersâne-i âmirenin noksanı merbût bulunub redifi ve âhar mahalle asker tertibi olmayan sevâhilden ikmâl ve tophâne-i âmire için dahî kavîyyü'l-bünye ve cerî ve cesûr olmaları cihetle Lazistandan tertib olunmak üzere kusûrunun Arnavutluk ve Türkmen ve ekraaddan ahzı zimmında mikdârları bi't-tefrîk ibtidâ asâkir-i redife Manastıra ve bu taraftan dahî biraz redif üzerine sevk olunub Arnavutlukdan müretteb neferât istihsâl ile asâkir-i merkûme mahallerine i'ade olunması ve ba'dehû bu tarafta tanzim ve liecli'l-ikâme Anadoluya i'zâm olunacak ferik ordusu kuvvetiyle ekra ve Türkmen ve Lazistan halkından müretteb olan askerinin alınması lâzım geleceğı ve fakat bu sûret ol emirde Rumeli vâlisi Yakub Paşa tarafından isti'lâm ve bunun üzerine ba'zı mütâla'aları istişâr birle ona göre teşebbüs olunması, işbu lâyiha mücmel ve muhtasar olub ya'nî yalnız heyûlâ-yı maslahatı mübeyyin olmakla mütâla'ât-ı meşrûha esâs itihâz olunduğı sûretde müteferri'ât-ı mukteziyesi bi'l-etraf müzâkereye muhtâc ve mütevakkif idüğü",

BOA., İ. MSM., 10/196, Lef 1.

⁴⁴ "umûr-ı mülkiyede vukûf-ı kâmile ve mevadd-ı askeriyede ma'lûmât-ı şâmilesi olan zevât", BOA., İ. MSM., 10/196, Lef 2, 1 R 1258/12 Mayıs 1842.

⁴⁵ Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmânî*, III, 3. Bunlara ilave olarak Mehmed Nâil ismi de BOA., İ. MSM., 10/203, Lef 6'da söz konusu meclisin mazbatasında görülmektedir.

(8 Muharrem 1259) yapıldı. Askerin perişan haline vurgu yapan meclisin ilk mazbatasında 7 madde esas olarak belirlendi:⁴⁶

- 1- Ordunun mevcudunun ne kadar olacağıının belirlenmesi.
- 2- Piyade, süvari ve topçu gibi askeri sınıfların oluşturulması ve oranlarının tespit edilmesi.
- 3- O anki mevcut askerin sayısının bilinmesi ve eksikliklerinin giderilmesi.
- 4- Osmanlı topraklarında kaç ordunun teşkil edileceği ve bunların hangi mevkilerde konuşlandırılacağı ve her ordunun kaç neferden oluşturulacağıının tespiti.
- 5- Askerlerin maaşları, elbise, ayakkabı ve tayinatlarının tedariki, kullanacakları silahlar, alet ve edevatın senelik masraflarının bilinmesi ve karşılanması.
- 6- Askerin istihdam sürelerinin belirlenmesi, istibdâl/terhis ve yeni alım usulünün ve teferruatının nasıl icra edileceğinin tayini.
- 7- Askerlerin görev anındaki hareketlerine bakılarak hizmetinde eksiklik olmamasına gayret gösterilmesi, nizama aykırı davrananların cezalandırılması ve bunun bir kanunnameye bağlanması.

Bunlar yeni dönemdeki askeri yapının sorunlarıydı ve Meclis-i Muvakkat'ın ilk gündem maddeleriydi.

B. Osmanlı'da Çoklu Ordu Sistemine Geçiş ve Yeni Orduların Teşkili

Tanzimat Fermanı'nın "kabaca" askeri düzenlemenin gerekliliğine yaptığı vurgunun ardından ordunun sorunlarının göz önünde bulundurularak tasavvur edilen yeniliklerin hayata geçirilmesi adına Hassa Müşiri Rıza Paşa'nın öncülüğünde Meclis-i Muvakkat'ta yapılan görüşmelerde bazı kararlar alındı. Padişah onayının sonrasında 8 Eylül 1843 tarihinde "tensikât-ı askeriye hatt-ı şerifi"⁴⁷ adıyla ilan edilen bu kararlar, söz konusu fermanın çizdiği çizgileri biraz daha kalınlaştırarak netleştirdi. Özellikle

⁴⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 4.

⁴⁷ *Düstur-ı Askerî*, Dersaadet, 1287, s. 3-6.

askerin temini, görev sürelerinin belirlenmesi ve bunun bir sistem dâhilinde işlemesi gibi net tedbirlerin ön planda tutulduğu Padişah hattında, *askerî işlerin en ziyade iftihar edilecek dinî hizmet olduğu ve din uğurunda sâdikâne gayretin mükâfatının verileceği* hususlarına yapılan atıflarla meseleye dinî/manevî bir yön de kazandırıldığı görülür. Manevi referanslar vazifeyi kutsallaştırarak muhtemel aksaklıkları bertaraf etmeye ve neferin kendi içinden gelerek itaat etmesini sağlamaya matuftu. Orduda hayata geçirilen bazı gelişmelerden memnun olunması bir yana özellikle askere alım meselesinde düzensizliğin giderilememesinden doğan rahatsızlığı dile getiren hatt-ı şerif, bu sorunun çözülme vaktini herhangi bir savaş galesiyle uğraşmadığı bir zamanda tayin etti. Askerin görev süresinin ve buna bağlı olarak terhis zamanının belirlenmesini tesis etmek hatt-ı şerifin gayesi idi ve bu düzenlemeleri için temeli olması bakımından *merkez-i lâyıkında tesviye* olarak tanımladı.⁴⁸ Muvazzaf alayların istenen seviyede

⁴⁸ "... saltanat-ı seniyyenin umûr-ı mühimme-i cesîmesinden olan tensikât-ı askerîye maddesinin merkez-i layıkında tanzîm ve tesviyesi akdem-i murâd-ı hayriyet i'tiyâd hazret-i mülûkâne olarak eğerki asâkir-i muntazama cenâb-ı şehriyârînin an be an iktisâb-ı hüsn-i terbiye ve ber-vefk-i matlûb tahsîl-i fûnûn-i celîle-i harbiye eylemelerine müşîrân-ı izâm ve zâbitân-ı sîdk-ı aksâm-ı askerîye hazerâtı taraflarından himmet ve ikdâm olunmakta bulunmasıyla hazret-i şehînsâhîde nizâmât-ı lâzimeleri rûtbe ve matlûbeye resîde olmuş ise de sûret-i istibdâllerine henüz bir râbita virilmeğe vakit olamamış, memâlik-i mahrûsa-i şâhânenin her türlü âsâyiş hâli berkemâl olub bir gûnâ gâile-i harbiye dahi bulunmadığından asâkir-i muntazama-i mülûkânenin sûret-i istibdâlleri icrâsıyla şî'ar-ı ma'delet-i seniyye-i cenâb-ı tâcidârî ve iktizâ-yı merhamet-i aliyeye tatbîkan hîdmet-i askerîye müddetinin dahi tahsîs ve i'lâmı mevsimi gelmiş ve nefsi'l-emrde dahi asâkir-i musâdatat müessir cenâb-ı mülûkânenin bilâ fütûr bir kat dahi şevk ve gayretlerini müceb olmak üzere müddet-i mu'tedile tahsîsi icâb-ı maslahatdan bulunmuş olmakdan nâşî akdemce bazı vüzerâ-yı izâm ve ulemâ ve ümerâ-yı asâkir ve ricâl-i devlet-i aliyeyden mürekkeb olarak bâb-ı seraskerîde tertib olunan meclis-i muvakkatda bir müddetden berü vukû'bulan müzâkerât ve tedkîkât ve ba'dehû hass-ı vükelâ-yı fihâm hazretleri miyânelerinde bi'd-defe'ât cereyân iden mütâla'ât ve mülâhazâtın kararı ve olbâbda mûte'allik buyrulan irâde-i şâhâne-i münîfi vechle bundan böyle hîdemât-ı askerîde bulunacak sunûf-ı neferât nizâmîyeye yalnız beş sene müddet-i mu'ayyene tahsîs olunarak müddet-i mu'ayyene-i mezkûrenin tekâmülünde ifâ-yı hîdmet iden asâkir-i atıkanın neferât-ı cedîde ile bi'l-istibdâl memleketlerine i'âde olunması ve bu sırada elyevm müstahdem bulunan asâkir-i nizâmîye-i atıkadan icâbına göre memleketlerine i'âde olunacak neferâtın yerlerine bi't-tab' lâzım gelecek neferâtın ahzı ve bazı alayların ikmâl-i noksanları, kuvve-i tedâfü'îye ve tahaffuzîye ve husûsuyla idâre-i umûr-ı dâhiliye zimmında mikdâr-ı kâfi asâkir-i muntazamanın istihsâli umûr-ı tâbî'îye-i devlet-i aliyeye ve muktezâ-yı şân-ı mu'allâ saltanat-ı seniyyeden olduğuna mebnî hem mücerred merhamet ve şefkat-i hazret-i şâhâne icâbınca icrâ olunacak müddet-i askerîden nâşî ruhsat virilecek neferât noksanının ikmâli ve hem de asâkir-i nizâmîye-i devlet-i aliyenin mertebe-i kâfiyeye isâli niyet-i nâfi'asından dolayı neferât-ı cedîde isticlâbı ehemmiyet ve elzem görünüb asâkir-i redîfe dahi hüsn-i sadâkat ve kemâl-i mutâva'ât ve gayretleri iktizâsınca şimdîye kadar icâb eylediği takdirde münâvebelerine gelerek merkez me'mûriyetlerinde bulunmuş ve bu kere dahi li-ecli'l-münâvebe icrâ-yı ta'lîm ve ta'allümleriyle iştigâl olunub doğrusı tahsîl-i fûnûn-ı askerîyeye güzel çalışmada buldukları bi'l-müşâhede hazret-i mülûkânede muvazzaf olarak asâkir-i muntazama silkine idhâl ve ilhâk olunmalarına kesb-i isti'dâd ve lîyâkat eylemiş olduklarından içlerinden icâb idenlerin asâkir-i muntazama ve muvazzafa silk-i imtiyâziyla idhâl kılınması ve bi'l-cümle sunûf-ı asâkir-i pâdişâhânenin beş sene-i kâmile uğur-ı dîn-i mübîn ve hîdmet-i devlet-i aliyeyde istihdâm birle edâ-yı hîdmet ittikten sonra ber-minvâl-i muharrer memleketlerine bi'l-i'âde vatanlarında zirâat ve ticâretleriyle meşgûl olmak ve iktizâ-yı hubb-ı vatan üzere muhâfaza-i mülkiyede bulunmak ve bu vesîle-i makbûle ve bunca emek sarfıyla tahsîl eyledikleri fûnûn-i şurû'a-i harbiye ve mezîyet-i hîdmet-i askerîyeyi unutmamak için senede bir mâh kürsi-i livalarında icrâ-yı münâvebe eylemek şartıyla yedi sene dahi redîf olarak istihdâmları mukarrar tutulması ve usûl-ı istibdâliyelerinin icrâsına teşebbüs olundığı senenin Martından itibaren bed' ve mübâşeret ve kayûdât-ı askerîye bi't-tetebbû' neferât-ı muvazzafının en eskilerinden olmak üzere humsuna âzâ-yı ruhsat olunacağından ve ber-vech-i meşrûh istibdâl icrâ olunacak senenin Martında ihrâc kılınacak neferât-ı atıkanın yerine alınacak neferât-ı cedîdenin dahi olsüretle Martdan i'tibâren ahzı lâzım geleceğinden ilk senesinden bed' ile sene be sene ne mikdâr neferât-ı atıka istibdâl olunacak ise defterleri yapılab yerlerine alınacak neferâtın mikdârı mahallerine beyân kılınarak neferât-ı cedîde geldikçe neferât-ı atıka ile istibdâlleri husûsunun icrâsı ve hîn-i istibdâlde alınacak neferât-ı cedîdenin kur'a-i şer'îyeye usûluna tevfiikan kemâl-i dikkat ile tahsîl kılınması ve tensikât-ı nizâmîye-i himmet-i kâmile ve nezâret ve dikkat-ı mütevâliyeye mütevakkıf ve menûit olduğundan fîmâ ba'd asâkir-i muntazama erkân ve zâbitânının umûr-ı mülkiyede istihdâmlarından dahi sarf-ı nazarla hîdmet ve me'mûriyet-i mütemâdiyeleri te'yid-i

bulunmaması nedeniyle redif askerlerinin muvazzaf olarak kullanılması ve mevcut açığın kısa zamanda bu şekilde telafisi uygun görüldü. Redifler muvazzaflar gibi "aktif asker" görünümünde değilseler de ordunun bünyesinde bir nüve teşkil etmeleri asker tedarikinde başvuru ilk kaynak olmalarında etkili oldu. Yeni asker alımında yaşanan sıkıntının yoğunluğu, ilk aşamada çok da rağbet görmeyen bu fikri cazip hale getirmiştir. Bununla birlikte hatt-ı şerif, muvazzafların 5 sene, bunu tamamlayanların redif olarak 7 sene askeri hizmette bulunmalarını makul süre (*müddet-i mu'tedile*) olarak belirledi.⁴⁹

Meclis-i Muvakkat'ta yapılan müzakerede 1842'nin sonları ve 1843'ün ilk zamanları için düzenli ve düzensiz 120.000'den fazla askerinin masrafının olduğu tespit edildi. Kötü bir halde bulunan askeri alayların çoğunun eksik bulunduğu bir yana bu kadar neferin devletin topraklarının muhafazası için yeterli olmadığı da ayrıca müzakerede vurgulandı. Meclis-i Muvakkat, hazinenin gelirleri arttıkça tedricen askeri kuvvetin artırılacağı şerhiyle ilk aşamada 150.000 muvazzaf askere ihtiyaç duyulmuştu. Bunun komutanlar dahil 98.880'i piyade, 22.000'i süvari ve 8.120'si topçu olacak; piyadeler 3.296 neferden 30 alay, süvariler 1.100 neferden 20 alay, topçular ise 1.624 neferden toplam 5 alay olarak teşekkül edecek; asâkir-i muvazzafa ise bundan böyle beş ordudan oluşacak ve yukarıda bahsedilen alaylar yeni oluşturulacak ordulara taksim edilecekti.⁵⁰

Askeri yapının "çoklu ordu sistemi"ne tahviliyle Osmanlı topraklarında Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere beş ordu ortaya çıktı ve ilk iş olarak bunların merkez ve mevkileri belirlendi.

Hassa Ordusunun merkezi Üsküdar, mevkileri Hüdavendigâr, Aydın ve Konya eyaletleriyle Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Balıkesir, Eskişehir ve Kocaeli sancakları olup

---

*tanzîmât-ı askeriyeden ibâret olması ve memâlik-i mahrûsatü'l-mesâlik-i şâhânenin keyfiyet-i hâliye ve mevki'iyye ve vüs'at-i bedîhiyesine nazaran devlet-i aliyenin istihdâmına mecbûr bulunduğu ve bu def'a ber-vech-i meşrûh te'sîs ve tanzîmiyle meşgûl olduğu asâkir-i muvazzafa-i şâhâne bundan böyle beş ordu ta'biriyle ma'dûd ve mukarrar ve bu orduların biri ma'a mülhakât Asakir-i Hassa-i Şâhâne ve diğeri Dersaadet ordusu ve öbürleri dahi Rumeli ve Anadolu ve Arabistan orduları nâmıyla ma'rûf ve mu'teber olacağından mârû'z-zikr Asâkir-i Hassa ordusunun Asâkir-i Hassa müşîri Rıza Paşa ve Dersaadet Ordusunun Asâkir-i Muntazama müşîri Mehmed Reşid Paşa ve Rumeli Ordusunun dahi ferikân-ı kirâmdan reis-i Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî olub bu kere müşîrlik rütbe-i celîlesi tevcih ve ihsân buyrulan Reşid Paşa kumandalarına virilmesi ve diğeri Anadolu ve Arabistan Ordularının dahi hîn-i tertîbinde ta'yîn buyrulacak müşîrleri hazerâtu zir-i idârelerine vedî'a kılınması bi't-tensib ...", *Takvîm-i Vekâyi*, 258, 24 Ş 1259/19 Eylül 1843.*

⁴⁹ *Düstur-ı Askerî*, 4-5.

⁵⁰ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 5; askeri tensikat ile ilgili ayrıca bakınız: *Ceride-i Havâdis*, 130, 16 S 1259/18 Mart 1843; 145, 15 Ş 1259/10 Eylül 1843; 147, 28 Ş 1259/23 Eylül 1843; *Takvîm-i Vekâyi*, 257, 11 B 1259/7 Ağustos 1843.

neferinin 12.900'ü merkezde, 4.300'er askeri de Aydın, Konya ve Kütahya'da bulunacaktı.

Dersaadet Ordusunun merkezi İstanbul/Dersaadet, mevkileri Ankara ve Çirmen eyaletleriyle Bozok, Kayseriye, Amasya, Çorum, Kastamonu ve Bolu sancakları olup neferleri ise 10.750'si merkezde, 4.300'ü Ankara'da, 2.150'şeri Bozok ve Kastamonu'da, 6.450'si ise Çirmen'de olacak şekilde taksim edildi.

Rumeli Ordusunun merkezi Manastır, mevkileri Vidin ve Silistre eyaletleri, Elviye-i Hamse/Tırhala, Yanya, Delvine, Avlonya, Selanik, İskenderiye sancakları, Sofya ve Belgrad kazaları olup nefer bölüşümü merkezde, Elviye-i Hamse ve Vidin'de 4.300'er, İşkodra, Sofya ve Belgrad'da 2.150'şer, Silistre'de 6.450 şeklinde yapıldı.

Anadolu Ordusunun ⁵¹ merkezi Sivas ⁵², mevkileri Diyarbakir ve Erzurum eyaletleri, Muş, Van ve Kars sancakları ile Meadin-i Hümayun kazası idi, askerlerinin 4.300'eri merkez, Meadin-i Hümayun ve Diyarbakir'de, 6.450'si Erzurum'da, 6.450'si de Muş, Van ve Kars'ta yer alacaktı.

Arabistan Ordusunun merkezi Şam, mevkileri Sayda, Halep, Maraş ve Rakka eyaletleriyle Adana, Kudüs ve Trablusşam sancakları iken nefer taksimat tablosu ise 4.300'eri Şam, Sayda ve Halep'te, 2.150'şeri Maraş ve Rakka'da, 8600'ü Adana, Kudüs, Cebel-i Dürüz ve Trablusşam'da bulunacak şekilde bir görüntü arz ediyordu.

Bu tertip ve taksim hesabına göre orduların asker mevcutları yüz yirmi binlere ulaştı, 21.000 neferin ise 8.120'si Tophane-i Amire ve Bahr-i Sefid ve Siyah boğazlarında, 2.000'inin de humbarahane mühendis alayı olarak istihdam edilmesi karar kılınırken 10.880 neferin ise beş alay olarak şekillendirilmesi, iki alayın orduların

---

⁵¹ Cengiz Çakaloğlu, "1843 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, V, 41-54, İstanbul 2001.

⁵² Anadolu ordusu teşkil edildiğinde Sivas'ın ordunun merkezi olması düşünülmüş ancak müşir Rüstem Paşa Harput'un daha uygun olduğunu belirtmesinin ardından bu şehir ordu merkezi olmuştur. İlk olarak kışla, müşir ikametgahı ve hastane yaptırılan burada yine de binalar yetersizdi ve bu husus sonraki müşir Osman Paşa tarafından bildirilmişti. Osman Paşa da ordunun merkeziyle alakalı yeni fikirler ortaya atmıştır. Bedirhan Bey üzerine gittiği vakit dönüşte Van Gölü kenarındaki Ahlat kasabasını beğenmiş ve buranın tercih edilmesi noktasında seraskerlikten talepte bulunmuştu. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülen mesele Ahlat'ın "müdafaa dairesi"nde olmasından ötürü merkez seçilemeyeceği şeklinde sonuçlanmıştı. Daha sonra Erzincan'ın ağır havası ve Erzurum'un şiddetli kışı nedeniyle İstanbul, Ağustos 1848'te Trabzon'u merkez ittihaz etmişti. 1856 yılına gelindiğinde hududa daha yakın olmasından dolayı Erzincan merkez belirlenirken üç yıl sonra 1859'da buradan daha faydalı bir yer aranması faaliyetine girişildi. Anadolu bölgesinin tahkiminin nasıl olacağını tespiti için hududa bir komisyon gönderildi ve yapılan çalışmalar neticesinde komisyon Erzurum'u Erzincan'a tercih ederek buna dair bir layihayı payitahta sundu. Ancak Erzurum'un merkez hüviyetinde kalması çok uzun sürmedi daha sonra tekrar idare makamı Erzincan'a kaydırıldı. (Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 96). Ayrıca bakınız: BOA., İ. MMS., 11/475, 3 B 1274/17 Şubat 1858; 16/643, 29 M 1276/28 Ağustos 1859.

tertibine girememiş şark havalisinde bulunan Bağdat'a, iki alayın Girit'e ve bir alayın da Trablusgarp'a gönderilmesi kabul edildi.⁵³

Görüldüğü üzere "her bölgeye bir ordu" anlayışıyla bütün coğrafya askerle donatılıyor ve bu sayede artık askeri aygıtın sadece dış dünyayla savaşan yüzünün aksine içteki tehlikelerle de "yakından" uğraşan bir yapısı ortaya çıkıyordu. Sadece harici memleketlerle savaştığı yaygın olarak bilinen ordunun tanımı yeniden düşünülüyordu. Ordu, Tanzimat'ın uygulayıcısı olarak hükümetin kullandığı en güçlü enstrüman halini aldı. Ordunun bölgelere yayılması meselesi, iç düşman algısını yaratan/belleyen zihniyetin tedbir faaliyeti şeklinde de okunabilir. Zorunlu askerlik uygulamasıyla da hakimiyet alanının tüm halka teşmil edildiği yeni bir hayat zuhur etti.

Böylelikle Osmanlı toprakları nüfus baz alınmak suretiyle beş eşit bölgeye ayrılarak her bölge bir orduya asker toplama alanı olarak tahsis edildi. Ancak güvenilir ve sıhhatli bir nüfus sayımından henüz yararlanılamaması Haziran 1843'te Meclis-i Muvakkat kararı doğrultusunda bazı ordu dairelerinin tadil edilmesine sebep oldu. İlk aşamada Hüdavendigar, Aydın, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Konya alanları Hassa ordusu mevkileri olarak belirlenmişti. Bu yerlerin mevcut nüfuslarının fazla olmasına kanaat getirilmesi üzerine ve Dersaadet ordusu için belirlenen yerlerin ise nüfusunun eksik olması değişikliği zaruri kıldı. Eşit nüfus (*müsâvât-ı nüfus*) kriterinin sağlanması için Konya eyaletinin sadece Teke, Hamid ve Alaiye sancakları Hassa ordusunda kalmak üzere diğer sancaklar ve Konya merkez Dersaadet ordusuna verildi.⁵⁴

Bölgelerdeki asker sayıları ve potansiyel nefer miktarı göz önünde tutularak orduların mevcut ve taslak durumları -Anadolu ve Arabistan orduları için taslak-tablolarda gösterildiği üzeredir⁵⁵:

---

⁵³ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 5-6, 36-37.

⁵⁴ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 35.

⁵⁵ BOA., İ. MSM., 10/215

Tablo 1.1. Orduların merkez ve mevkilerini mevcutlarıyla birlikte gösterir tablo.⁵⁶

ORDU	YER	ASKER	TOPLAM
HASSA	Üsküdar (Merkez)	18.129	27.226
	İzmir	2.640	
	Manisa	664 (4 süvari bölümü)	
	Isparta	3.331	
	Kütahya	2.462	
DERSAADET	Dersaadet (Merkez)	12.031	24.190
	Edirne	5.723	
	Ankara	1.788	
	Konya	2.147	
	Kastamonu	2.169	
	Bozok	332	
RUMELİ	Manastır (Merkez)	4.300	23.764
	Yanya	3.300	
	Şumnu	4.300	
	Babadağı	1.000	
	Sofya	5.110	
	Selanik	1.644	
	Beyşehir	1.644	
	Vidin	1.644	
	Niş	822	
ANADOLU	Sivas (Merkez)	4.300	25.800
	Meadin-i Hümayun	4.300	
	Diyarbakir	4.300	
	Erzurum	6.450	
	Muş, Van, Kars	6.450	
ARABİSTAN	Şam (Merkez)	4.300	25.800
	Sayda	4.300	
	Halep	4.300	
	Maraş	2.150	
	Rakka	2.150	
	Adana, Kudüs, Cebel-i Dürüz, Trablus	8.600	
			126.780

Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularının oluşturulmasına ve nefer teminine başlanmasına karşın Anadolu ve Arabistan orduları için durum henüz bu seviyede değildi. Orduların fiili olarak tecessüm etmesinden önce askerlerin nerelerden ve ne miktarda sağlanabileceğine dair taslaklar hazırlandı. Yukarıda belirlenen asker miktarı dikkate alınarak her birinin toplamı 25.824 olmak kaydıyla Anadolu ordusu 17.000

⁵⁶ Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları taslak halindedir.

muvazzaf, 1.624 topçu, 7.197 redif; Arabistan ordusu 9.537 muvazzaf, 1.624 topçu, 14.663 redif şeklinde düzenlendi:⁵⁷

Tablo 1.2. Anadolu Ordusunun teşkilinde kullanılacak/kullanılması düşünülen neferler.

Yer/Mekan	Nefer	Tabur
İbrahim Paşa Livasından Halep ve Trablusşam ve Akka'da	3.201	
16. Alay tabiriyle Erzurum'da	2.419	4
Ali Paşa Livasından Üsküp'te	985	2
Derviş Paşa Livasından Berat'ta	401	3
Derviş Paşa Livasından İşkodra'da	388	1
İzzet Paşa Livasından Erzurum'da	5.080	6
Kars sancağından topçu kalb edilen	2.540	3
Van'dan tertip edilen	867	1
Muş sancağından tertip edilen	1.001	
TOPLAM	17.003	

Yer/Mekan	Nefer (Topçu)
Tophane 4. Alayının Erzurum'daki bölükleri	126
Erzurum'da muvazzaf olarak yerliden tertip edilen	28
Muvazzaf olarak Harput'ta mevcut bulunan	92
Erzurum redifiyle beraber kalb edilen/katıştırılan	180
2., 4. ve 5. Alayların Tophane mevcudundan verilmesi kararlaştırılan	811
Tophane'nin İhtiyat Alayı mevcudundan verilmesi kararlaştırılan	387
TOPLAM	1.624

Yer/Mekan	Nefer (Redif)
Kengiri redifi bakayasından	357
Kayseriye redifi bakayasından	691
Kastamonu redifi bakayasından	186
Bozok redifi bakayasından	464
Viranşehir redifi bakayasından	691
Çorum redifi bakayasından	396
Amasya, Sivas redifi bakayasından	1.717
Meadin-i Hümayun kazaları redif askerlerinden	2.797
TOPLAM	7.197

⁵⁷ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 82-83.

Tablo 1.3. Arabistan Ordusunun teşkilinde kullanılacak/kullanılması düşünülen neferler.

Yer/Mekan	Nefer	Tabur
Halid Paşa Livasından Şam'da mevcut olan	4.138	8
9. Alaydan Beriyyetişşam'da bulunan	1.083	2
Ali Paşa Livasından Bosna'da olan	1.005	2
Ali Paşa Livasından Beriyyetişşam'da olan	1.187	4
8 tabur piyade askere açıktan tayini lazım gelen zabitan	640	8
4 alay süvariye açıktan tayini lazım gelen zabitan	484	
TOPLAM	9.537	

Yer/Mekan	Nefer (Topçu)
Tophane-i Amire'den Beriyyetişşam'da bulunan 6. Alay	820
Tophane-i Amire'den Şam'da olan topçu bölükleri	387
Halep'te açılan topçu bölüğü neferleri	72
Tophane-i Amire'de mevcut 2. Alay neferlerinden verilmesi kararlaştırılan	345
TOPLAM	1.624

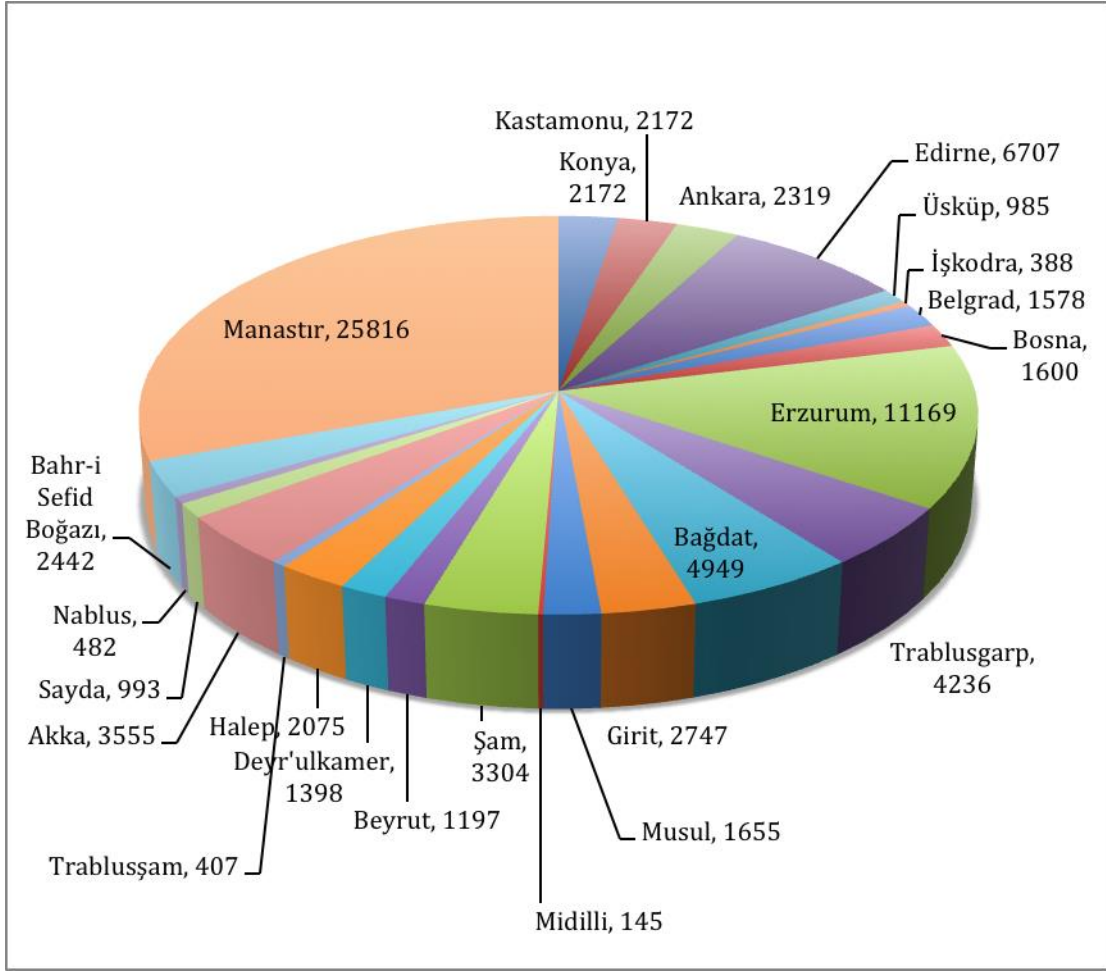
Yer/Mekan	Nefer (Redif)
Maraş eyaleti askeri	2.196
Urfa eyaleti askeri	2.196
Diyarbakir eyaleti askeri	2.196
Meadin-i Hümayun askerlerinden Musul'da görevde bulunan	1.650
Vidin ve Niğbolu rediflerinden memleketlerinde olan 2 tabur	1.644
Manastır redifi bakayasından	286
Sofya redifi bakayasından	387
Samako redifi bakayasından	377
Silistre redifi bakayasından	64
Selanik redifi bakayasından	183
Aydın redifi bakayasından	78
İzmir redifi bakayasından	477
Menteşe redifi bakayasından	254
Hamid redifi bakayasından	21
Teke redifi bakayasından	294
Konya redifi bakayasından	332
Akşehir redifi bakayasından	504
Niğde redifi bakayasından	330
Kırşehir redifi bakayasından	555
Vidin ve Niğbolu rediflerinden Bosna'da görevde bulunan	552
TOPLAM	14.663

Askeri düzenlemeye kadar Osmanlı ordusu "Asâkir-i Mansûre" ya da çoğunlukla "Asâkir-i Muntazama" olarak adlandırılmakta, Hassa askeri de "Asâkir-i Hassa-i Şâhâne" şeklinde belirtilmekteydi. Tensikatla birlikte bu tabir değişmiş, tüm askerlere genel manada "Asâkir-i Nizâmiye" denmeye başlanmıştı.⁵⁸ Yeni ordular da söz konusu muntazama askerlerinden teşkil edilecek, olası eksiklikler de rediflerden ve yeni alınması tasarlanan neferlerden karşılanacaktı. Özellikle Anadolu ve Arabistan ordularının oluşturulması ve bununla birlikte diğer ordulara da nefer kaynağı teşkil etmesi açısından taşradaki askerlerin miktarı belirlendi. Buna göre, İstanbul dışında bulunan Asâkir-i Muntazama'nın mevcudu 84.491 iken Asâkir-i Hassa'nın sayısı ise 8.830 olarak tespit edildi.⁵⁹ Artık bu askerler yeni ordulara monte edilecekti. Aşağıda gösterilen tabloda Manastır'da 25.816 askerinin görülmesi Rumeli ordusunun 24.117 olan mevcut sayısının tabloya ilave edilmesinden ileri gelmektedir. Erzurum'daki neferlerin çokluğu ise rediflerin bu bölgede sayıca fazlalığını göstermekteydi. Rediflerin muvazzaf/nizamiye olarak ordularda istihdamı hususunda bahsedilen bu üstünlük bir sorun olarak ortaya çıkacak ve idarecilerin bu neferlerin tepkilerinden çekinmelerine yol açacaktı.

⁵⁸ BOA., C. AS., 4461, 25 CA 1260/12 Haziran 1844; "... asâkir-i şâhânenin hîn-i tanzîminden berü asâkir-i mansûre ve ekserî muntazama ta'bir olunmakta olduğu, asâkir-i şâhânenin herbir usûl ve nizâmâtı tensikât-ı cedîde iktizâsınca usûl-ı hasene tahtına idrâc kılınmış olduğundan ta'birât-ı merkûmenin dahî sûret-i takarrürde bulunması lâzimedden görüldüğüne binâen bundan böyle asâkir-i mezkûreye asâkir-i nizâmiye-i şâhâne ta'biri nezd-i hilâfet-penâhîde tensîb ve tasvîb buyurularak olvechle ta'bir kılınması ve cünüd-ı hassaya dahî kemâkân asâkir-i hassa-i şâhâne utlâk olunması emr u fermân ...", BOA., İ. MSM., 11/231, Lef 1.

⁵⁹ BOA., İ. MSM., 10/215, Lef 5.

Grafik 1.1. İstanbul dışındaki askerî kuvvet.

Tablo 1.4. Asakir-i Hassa'nın mevkileri ve sayıları (İstanbul hariç).

Yer (Asâkir-i Hassa)	Asker Sayısı	Toplam
Antalya	1. Alayın 1., 2. ve 3. Taburları	2.600
	4 bölük süvari ve 3. Alayı	700
Kütahya	1. Alayın 4. Taburu	825
	2. Alayın 4. Taburu	822
	Süvari 3. ve 4. Alaylardan	692
	5. ve 6. Bölükler	
İzmir	2. Alayın 1., 2. ve 3. Taburları	2.491
	Süvari 4. Alayı	700
		8.830

Tablo 1.5. Asakir-i Muntazama'nın mevkileri ve sayıları (İstanbul hariç).

	Yer (Asâkir-i Muntazama)	Asker Sayısı	Toplam
Konya	Piyade 3. Alayın 1. ve 2. Taburu	2.172	2.172
Kastamonu	Piyade 3. Alayın 3. ve 4. Taburu	2.172	2.172
Ankara	Piyade 4. Alayın 1. ve 2. Taburu	1.993	2.319
	Süvari 1. Alayın 1. Bölüğü	155	
	Süvari 2. Alayın 1. Bölüğü	171	
Edirne	Piyade 4. Alayın 3. ve 4. Taburu	1.993	6.707
	Piyade 6. Alayı	4.714	
Üsküp	Mirliva Ali Paşa Livası 1. Alayının 3. Taburu	707	985
	Aynı Livanın 2. Alayının 1. Taburu	378	
İşkodra	Derviş Paşa Livasının 2. Alayının 4. Taburu	388	388
Belgrad	Vidin sancağından toplanan redif alayı	1.578	1.578
Bosna	Ali Paşa Livasının 1. Alayının 2. Taburuyla 2. Alayın 4. Taburu	1.005	1.600
	Topçu 2. Alayı	194	
	Panaluka Derviş Paşa Livasının 2. Alayının 4. Taburu	401	
Erzurum	16. Alay	2.419	11.169
	Erzurum'dan toplanan redif 1. Alayı	2.600	
	Kezalik 2. Alayı	2.600	
	Kars eyaletinden toplanan redif alayı	2.600	
	Van'dan toplanan redif alayı	824	
	Topçu 4. Alayı	126	
Trablusgarp	Aylıklı süvari alayı	359	4.236
	Henüz liva hükmünde olmayan 23. Alayın 3. taburu	375	
	Nefs-i Trablusgarp Ahmed Paşa Livası 2. Alayı	1.591	
	Aynı Livanın 1. Alayının 3. Taburu	1.085	
	Topçu 5. Alayı	231	
	Bingazi Ahmed Paşa Livasının 1. Alayının 1. Taburu	595	
Bağdat	Fethi Paşa'nın önceden kumandasında bulunan 1. Alay	1.207	4.949
	Zikredilen Livanın 2. Alayı	1.350	
	Aylıklı süvari nizamiye alayı	456	
	Musul alayı	1.934	
	Topçu 1. Alayı binbaşısı ve çavuşu	2	

Girit	Mehmed Paşa Livasınının 1. Alayı	2.643	2.747
	Topçu 4. Alayı	104	
Musul	Maden kazalarından toplanan redif 1. Alayı	1.178	1.655
	Kezalik 2. Alayı	477	
Midilli	Aynı yerlerden toplanan piyade 2. Bölüğü	145	145
Şam	Halid Paşa Livasınının 1. Alayı	1.550	3.304
	Aynı Livanın 2. Alayı	1.392	
	Topçu 2. Alayı	137	
	Topçu 4. Alayı	107	
	Topçu 5. Alayı	118	
Beyrut	9. Alayın 1. Taburu	538	1.197
	Topçu 6. Alayı	658	
	Alaya dahil edilmeyen binbaşı	1	
Deyr'ulkamer	9. Alayın 4. Taburu	517	1.398
	1. Alayın 4. Taburuyla 2. Alayın 2. Taburu	881	
Halep	İbrahim Paşa Livasınının 1. Alayınının 2. Taburu	667	2.075
	2. Alayın 3. Taburu	1.408	
Trablusşam	1. Alayın 4. Taburu	407	407
Akka	2. Alayın 4. Taburu	364	3.555
	Sivas'tan toplanan redif alayı	1.527	
	Amasya'dan toplanan redif alayı	1.664	
Sayda	Ali Paşa Livasınının 1. Alayınının 1. ve 3. Taburu	993	993
Nablus	Tımarlı süvari 2. Alayı	482	482
Bahr-i Sefid Boğazı	Topçu zabitan ve neferatı	2.442	2.442
Manastır	Rumeli ordusu zabitan ve neferatı	24.117	25.816
	İsmail Paşa Livasınının 1. Alayınının 1. ve 4. Taburu	819	
	Aynı Livanın 2. Alayından zikredilen taburlar refakatinde bulunan	496	
	Topçu 2. Alayı	243	
	Topçu 3. Alayı	102	
	Topçu 7. Alayı	39	
			84.491

Askerlerin görev sürelerinin belirlenmesinden yani terhisin sistemli bir şekilde uygulanmasından hemen önceki süreçte nizamiye alaylarının nefer sayısının çok eksik olduğu görülür. Savaşlardan ötürü yaralı, sakat ve vefat edenlerin yerlerine Tanzimat dahilindeki bölgelerden yeni nefer alımı gerçekleştirilse bile yine de açığı kapatmanın mümkün olmadığı anlaşılır. Bu bağlamda Hassa alaylarında üçte bir (1/3) oranında

azalma meydana gelmiş ve bunun çaresine bakılmadığında iç güvenlik için karakollarda bile istihdam edilecek yeterli askerin kalmayacağı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine hem bu noksanlığı gidermek hem de "istibdal usulünün bir mukaddimesi" olarak Kürtler ve diğer göçebe aşiretlerden asker alımı mevzubahis oldu. Ancak bu konu merkeze, istihdam edilecek insan unsurunun doğal yapısı ve mali külfet olmak üzere iki temel problem getirdi. Uzak diyarlardan yapılacak fazla miktarda asker alımı o bölgeye ziyade askeri kuvvetin sevkini gerektireceğinden elbette ki masraflı olacaktı. O ana kadar istenen ve mevcut bulunan askerler Tanzimat bölgelerinden temin edildiğinden tekrar buralardan nefer alımı yapmak ise adalete aykırı olarak yorumlandı. Bölgesel manada daha rahat ve kolay yerler arandı. Anadolu'daki Rişvan⁶⁰ ve Yörük⁶¹ adlı Türkmen aşiretlerinin asker alımı noktasında kullanılmadığı ve az masraflı olacağı düşüncesiyle bu aşiret ahalisinden Hassa alaylarını olabildiği ölçüde tamamlama kararı alındı. Esasında bu aşiretler de Osmanlı idaresinin zihninde asi karakterli idi ve askerlik söz konusu olduğunda görevden imtina edecekleri tahmin ediliyordu. Fakat yönetimin tercihinin Türkmen aşiretlerinden yana olmasının sebebi ise tamamen bunların buldukları yerlerin sevkîyat masraflarını azaltacağı düşüncesi, yani mali kaygıydı. Bu planın hayata geçirilmesi adına Kütahya, Aydın, Konya, Ankara, Bozok ve Sivas'taki müşir ve feriklere hitaben emirler gönderildi.⁶² Uygulamayı kabul etmeyip tereddüt edenlere öncelikle "tehdit ve korkutma" ile muamelede bulunulması, bu etkili olmazsa emre itaat etmeyenlere karşı zor kullanılması ve tutuklanmaları yönünde karar alınması asker ihtiyacının zaruretini göstermekteydi. Tüm bu gelişmeler geçici çözüm hüviyetinde olsa da zorunlu askerliğe gidişin habercisi idi.

---

⁶⁰ XVI. yüzyılda Malatya ve Adıyaman çevresinde konargöçer hayatı yaşayan ve sonraki asırlarda Orta ve Batı Anadolu'ya, oradan da Rumeli'ye kadar büyük bir sahaya yayılmış Türk aşiretidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Faruk Söylemez, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2007.

⁶¹ Yerleşim yerleri: Ankara, Kastamonu, Kengiri, Bozok, Amasya, Sivas, Çorum, Söğüt (Hüdavendigâr Sancağı), Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001, s. 145.

⁶² BOA., İ. MSM., 10/197, Lef 4, 5, 28 CA 1258/7 Temmuz 1842.

C. Nefer Temininde Radikal Bir Adım: Rediflerin İntibakı

Asker tedariki meselesi en mühim ve bir o kadar da netameli hususlardandı. Meclis-i Muvakkat'ta yapılan hesaba göre 70.000 yeni nefer alımı gerekiyordu ve bunların nerelerden ve nasıl tedarik edileceği başlı başına bir sorundu. Daha önceki müzakerelerde taşradaki redif askerine dokunulmayacağı bunun yerine Arnavutluk ve Kürdistan⁶³ gibi bölgelerden asker alınacağı mevzu bahis edilmesine rağmen bu fikirden vazgeçilerek rediflerin muvazzaf hale getirilmesi daha uygun görüldü ve 11 Şubat 1843 tarihinde *"ikmâl-i noksan maddesinin kalb-i redif ile icrası tensib ve tasvib"* kararı verildi.⁶⁴ Bu madde askeri tensikat adına hayati bir önem taşıyordu. Yukarıda belirtilen miktarda yeni asker almak mümkün görünmediğinden rediflerin nakledilerek muvazzafa dönüştürülmelerinden başka çare görünmüyordu. Padişah da Meclis-i Muvakkat'ın bu müzakeresini *"güzel ve yolunda tedkik"* olarak karşılamış ve rediflerin intibakını tasdik ve tasvip etmişti.⁶⁵

Meclis-i Muvakkat'ın 2 Nisan 1843 (2 Rabiülevvel 1259) tarihli toplantısında düzenlenen mazbatada rediflerin muvazzafa *"katıştırılmalarının"* iki seçenikle olabileceği zikredildi. Rediflerin tamamının birden muvazzaf sınıfa alınmasını öngören ilk şık olan *"ta'mîm/umûmîleştirme"* usulü, mülki mahzurları olmasından başka redifte ihtiyarlaşmış zevatın yine uzun müddet silah altında kalmasına sebebiyet verecekti. Diğer seçenek olan *"tahsîs"* yolu ise, ordulardaki eksik nefer sayısına göre daha yavaş bir şekilde redif temin etmek anlamına gelmekteydi.⁶⁶ İki yöntemin de ortak yönü müşkül ve sıkıntılı olmalarıydı. Dolayısıyla dönüştürme işleminin tedricen yapılması ve rediflere *"hissettirmeden"* icraya konulması uygun görüldü. Redifler, alay ve taburlara geldikçe kendilerine gerekli elbiseler verilecek, terhis edilecek eski askerlerin yerlerine ilavesi yapılacak redif miktarları *"gizlice"* hesaplanacak ve bunlar muntazam taburlara yerleştirilecekti. Bu ikame faaliyetinde özellikle talim unsuru kullanılacaktı. Bâb-ı

⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdistan adı, İmparatorluğun Kürtlerin yerleşik olduğu topraklarını ifade etmek için kullanılıyordu. Hiçbir zaman bu adla anılan bir devlet olmamıştır. Osmanlı'da Kürdistan adını taşıyan bölge Kürtlerin yaşadığı tüm alanın (Diyarbakır Eyaleti) sadece bir kısmını kapsıyordu, aynı şekilde İran'daki Kordestan adlı eyalet de bu ülkede yaşayan Kürt nüfusun sadece yaklaşık üçte birini barındırmaktadır. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çeviren: Banu Yalkut, İstanbul 2008. Ayrıca bakınız: M. Emin Zeki, *Kürdistan Tarihi*, Ankara 1992.

⁶⁴ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 7.

⁶⁵ *"Bu mikdâr asâkir nakl ve kalb-i redifden başka sûretle hâsıl olamayacağına mebnî mevadd-ı ma'rûza mecâlis-i ma'kûdede doğrusu güzel ve yolunda tedkik ve müzâkere olunmuş olmağla nezd-i mülûkânemizde dahi tasdik ve tasvib olunmuşdur, şu madde-i hayriyye ve ehemmenin hüsn-i vücûd bulunmasının vakt u sırası gelmiş olmasını me'mûl ederim."* Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 13.

⁶⁶ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 15, 40.

Seraskeri’de muvazzaf askerlerin yaptıkları talime redifler de katılacak ve böylelikle ipucu verilmeden katıştırma tedricen sağlanacaktı.⁶⁷ Meclis-i Muvakkat’ın bu mazbatasını Meclis-i Vükela’da onaylanarak ayrıca dönüştürme işlemine karşı direnenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmasına da karar verildi.⁶⁸

Meclis-i Muvakkat’ın 30 Nisan 1843 Pazar günü gerçekleştirilen toplantısının ardından konu, Meclis-i Hass-ı Vükelâ’da tekrar müzakere edildi. Öncelikle üç ordunun yani Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularının asker eksikliğini tamamlamak amacıyla Mansure ve Hassa rediflerinin İstanbul ve Edirne’de toplanmaları için hazırlıklara başlandı. Memleketin muhtelif yerlerinden redifler toplanacak ve bunların yeni ordulara intibakı için mesai harcanmaya ve "mücadele" verilmeye başlanacaktı. Meselenin kemiyeti ise şu şekilde çıkarıldı:⁶⁹

Tablo 1.6. Rediflerle birlikte diğer asker potansiyeli gösterir tablo.

Türü ve Bölgesi	Nefer Adedi
Piyade-Süvari-Topçu Hassa Alayları	12.946
Redif Hassa Alayları	7.978
İstanbul’daki Hassa Alayları	9.395
İstanbul’a celb edilecek muntazam asker	13.763
İstanbul’a celb edilecek Redif askeri	28.204
İstanbul tertibine lazım olan	26.000
Edirne’ye celb edilecek muntazam asker	10.964
Edirne’ye celb edilecek Redif askeri	21.569
Edirne tertibine lazım olan	26.000

Rumeli ordusu için Konya, Teke ve Hamid sancakları redif neferleri Bursa yoluyla Gemlik iskelesine indirilecek, buradan bir vapur tahsis edilerek Gelibolu’ya geçirilecek ve oradan da Edirne’ye getirilecekti. Kayseri, Ankara ve Kengiri/Çankırı redifleri ise İzmit iskelesine ulaştırılarak mümkün olursa deniz yoluyla Gelibolu’ya, olmazsa İstanbul’a götürülerek buradan Edirne’ye varmaları uygun görüldüğü gibi

⁶⁷ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 29.

⁶⁸ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 31.

⁶⁹ BOA., İ. MSM., 10/203, Lef 1, 2, 4.

Saruhan ve diğler yerlerde olan İzmit takımının eski payitaht güzergahı ise İzmit-Gelibolu-Edirne olacaktır.

Hassa ve Dersaadet orduları için ise Üsküdar ve İstanbul'a ulaşacak Nevrekop ve Selanik redifleri Selanik iskelesinden deniz yoluyla geleceklerdi. Manastır, Silistre, Edirne, Üsküp, Samako ve Sofya redifleriyle Kastamonu, Viranşehir, Çorum, Kırşehir ve Bozok sancakları rediflerinin ise kara yoluyla başkente getirilmesi daha kolay, uygun ve az masraflı olmasından dolayı münasip karşılandı. Bununla birlikte Prizren ve Priştine gibi bazı bölgelerdeki rediflerin mevkileri itibariyle muvazzaf askere dönüştürülmeleri merkezce kabul görmediği, ancak yerlerinde kalmaları da icrasına başlanan değişime ters düşeceği gerekçesiyle bunların yoklanmak ve talim yapmak üzere kendi liva merkezlerinde toplanmalarıyla yetinildi. Bunun yanında Beriyyetüşşam ve Girit gibi uzak yerlerdeki rediflerin de celp edilmeleri için gerekli şartlar hazırlanacaktı.

Bu kadar geniş coğrafyada askeri nakliyatın başlı başına büyük bir faaliyet teşkil etmesi bir yana, hali hazırda bile "intikal" maddesinin askeri terminolojide çok önemli bir yer tuttuğu ve bu maddenin ordunun başarılı bir görüntü arz etmesinde direkt etkisinin olduğu izahtan varestedir. Dolayısıyla Osmanlı idarecileri tarafından da rediflerin intikali ve intibakı meselesinde bu askerleri önce toparlayıp ardından vapurlara bindirerek İstanbul ve Edirne'ye göndermeleri için belirlenmiş subayların görevlendirilmesi, askerin nakil esnasında muhtaç olacakları tüm levazımatın sağlanması, ikameti gerektirecek uzun yolculuklarda sabahlanacak yerlerin hazırlanması için de mal müdürleri gibi devlet görevlilerine talimatlar verilmesi yaşanan trafiği ve işin kapsamını göstermeye kafidir. Ayrıca her nefere günlük 300 dirhem nân-ı aziz/has ve 40 para katık ücreti verilmesi talimat gereği olduğu gibi *"askere hiçbir vechle müzâyaka ve zarûret çektirilmemesi ve bu vesile ile ahâliye zinhâr ve zinhâr rencîde ve taaddî vukû'a getirilmemesi"* tenbihatı yapılarak sosyal düzenin zedelenmemesine hassasiyet ve gayret gösterilmesi de göz ardı edilmedi.⁷⁰

Nihayetinde bir hafta sonra redifleri taşıyacak vapurlar belirlendi. Karadeniz sahilinden gelecek neferleri Üsküdar ve Ereğli vapurları, Beriyyetüşşam'dakileri Beyrut vapuru, Selanik'ten celp edilecekleri Amerika vapuru, Girit'ten nakledilecekleri burada bulunan bir beylik vapuru getirecekti. Gemlik, İzmit ve İzmir'den çıkarılacak askerler

⁷⁰ BOA., İ. MSM., 10/203, Lef 6, 30 RA 1259/30 Nisan 1843.

için ise 1-2 adet vapur tahsis edileceği gibi gerekirse bazı korvet ve brikler de kullanılabilirdi. Orduların bir an önce oluşturulması ve faaliyet göstermeleri için meselenin etraflıca tartışıldığı, hızlı ve etkili bir çözüm bulmaya gayret gösterildiği görülmekteydi.

Meclis-i Muvakkat redif meselesinin ehemmiyetinin yanında müşkül ve mahzurlu durumunu da ortaya koydu. Üç ordu için gerekli olan neferler İstanbul ve Edirne'ye toplanan rediflerden sağlanmasına karşın eski askerler de terhis edilecekti. Rumeli ordusuna katılacak redif askeri Anadolu'dan, -Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularından sonra- Anadolu ordusuna ilhak edilecekler ise Rumeli'den geleceklerdi. İşin bu safhasında rediflerin sevkini münasip bir gerekçeye dayandırmak maslahat icabı olarak görüldü. Bundan dolayı askeri faaliyetlerde yapılagelen "münavebe" tabirinin yanında, "talim için toplanmak" da başvurulan ibarelerdendi. Böylelikle hiçbir halde "renk verilmemesi" sağlanacaktı.⁷¹ Nitekim meselenin aslının duyulmasının bir isyana sebebiyet vereceği düşünüldüğünden bazı bölgelerdeki rediflerin sayısının muvazzaf askere göre fazlalığı ayrı bir tedirginlik unsuru olarak belirmişti.

Orduların neferlerini tamamlama bir yana daha ordu komutanlarının atamaları bile bitmiş değildi. Rediflerin intikal meselesi devam ederken Rumeli ordusuna müşir atanmasının gündeme gelmesi yolun başında olduğunun bir göstergesiydi. Rediflerin nakledilmesinin Edirne cephesiyle iştigal eden Silistre Müşiri Mehmed Said Paşa'ya Rumeli ordusunun idaresinin geçici olarak devredilmesi düşünüldü. Büyük bir eyalet ile yine o kadar cesametli bir ordunun aynı şahısta toplanmasının işlerin sağlıklı yürütmesine mani olacağı tahmin edildi. Ancak yine de rediflerin ordunun merkez ve mevkilerine sevk edilmesine kadar Said Paşa'nın yanına verilecek birkaç ferik, mirliva ve hesaptan anlayan "defterdar kılıklı" bir memur ile ordunun idaresini güzel bir şekilde yürüteceğine karar verildi ve karar padişah iradesiyle onaylandı.⁷²

Rediflerin muvazzaf askere dönüştürülmesinin sosyal, ekonomik ve psiko-sosyal gibi birçok alana tesir ettiği görülür. Bu durum hem devlet hem de toplum için sıkıntılı bir süreç olarak tebarüz eder. Askerlik yapan şahıslara tekrar bu görevi yüklemek gibi gayri âdil bir uygulamayı âdilâne bir şekilde sunmaya çabalamak esasında idareciler nezdinde çaresizliğin tezahürü olarak görülebileceği gibi pratik ve kestirme bir çözüm

⁷¹ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 40.

⁷² BOA., İ. MSM., 10/203, Lef 7, 6 R 1259/6 Mayıs 1843.

gibi de düşünülebilir. Çok geçmeden bu projenin etkisi görüldü, terhis beklerken yeni baştan asker olacağını duyan redifler firar etmeye başladılar. Bununla kalmayan firarilerin ortalıkta başıboş ve denetimsiz dolaşarak aç kaldıkları için yiyecek ve içeceklerini tedarik etmek amacıyla bölge halkına *taaddî ve rencîde vukû'u* yani zulmettikleri de resmi evraklara yansıyan gerçeklerdendir. Bunun yanında muvazzaf da bazı hususlardan ötürü rahatsızdılar; subaylar maaşlarına zam yapılmamasından şikayetçi oldukları gibi askerler ise terhis olamayacakları korkusunda idiler.

Beriyetüşşam'da bulunan Amasya ve Sivas rediflerinin muvazzaf birliklere katılımını bir an önce gerçekleştirmek için harekete geçilmesi söz konusu olumsuz vakaları sonlandırmaya matuftu. Nihayetinde Amasya ve Sivas'taki 2.029 redif ve yine aynı yerlere ait İstanbul'daki 200 redif askeri birleştirilerek buldukları mevkilere göre iki veya üç muvazzaf alaylara celp edilmelerine karar verildi.

Bu konuda Erzurum gibi durumu farklı olan yerler de mevcuttu. Rediflerin firarından endişe edilen bu bölgede subaylarla birlikte 1.758 muvazzaf, 7.240 redif yer almaktaydı. Görüldüğü üzere burada redif miktarı diğerlerine oranla çok fazla idi ve olası bir kargaşa durumunda redifleri zapt ve idare etmek oldukça güç görünmekteydi. Bundan ötürü "rediflerin dönüştürülmesi" işinde yönetim kadrosu diğer yerlere nazaran Erzurum'da farklı bir usul uygulamayı tasarladı. İstanbul'dan atanan bir subayın buradaki rediflere "*siz muvazzaf oldunuz, beş sene muvazzaf olarak istihdam edileceksiniz*" diye durumu bildirmesi sakıncalı görülmüş ve emniyetin sağlanamayacağından korkulmuştu. Ardından "*her ne kadar İstanbul ve diğer yerlerde nizâmât-ı askeriye uygulanmış ise de burası müstesna mahal olduğundan sizler de istisna tutulup redif olarak görevlendirileceksiniz*" şeklindeki ifadelerle daha "yumuşak bir geçişin" sağlanması fikri ağır bastı. Ancak yine de Erzurum Müşiri Halil Kâmilî Paşa'ya verilmek üzere zikredilen iki şikkın da talimatını içeren iki emirname gönderildi ki, bölgenin hassasiyetinden mütevellit tercih müşire bırakıldı.⁷³ Sonuçta Erzurum gibi müstesna tutulan yerlerdeki rediflere muvazzaf askerlik yaptırmaya çalışırken bunu sükûnetli bir şekilde huzuru bozmadan hayata geçirmek için gerekirse ilk aşamada isimlerinin "redif" olarak kalmasında bir beis görülmedi.

⁷³ BOA., İ. MSM., 10/207, Lef 1, 4, 24 § 1259/19 Eylül 1843; ayrıca bakınız: Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Çeviri: Türkis Noyan, İstanbul 2009, s. 125.

Askerliği düzenli hale getirmeyi hedefleyen ve her erkeği potansiyel bir nefer olarak gören yeni askeri anlayış, hizmet-i askeriyeyi bir borç olarak öne sürmekte ve bu yolla bir nevi "bedenî vergi" almayı tasarlamaktaydı. Bunu bir sistem dâhilinde işletmek gerekiyordu. Osmanlı idarecilerinin zihninde çarkın dönmesini sağlayacak yegâne husus ise terhis ve yeni alım maddelerinin sistemli bir şekilde icrası idi. Askeri ve sair erkanın bir müddetten beri yaptığı müzakere ve tetkikler sonucunda askeri hizmet, nizamiye (5 sene) ve redif (7 sene) olmak üzere ikiye ayrıldı. Nizamiyede beş sene görev yapanlar sürelerinin bitiminde memleketlerine dönecekler, bundan itibaren ise yedi yıllık redif hizmetleri başlayacaktı. Redif olan neferler, bulunduğu yerde ticaret ve ziraatıyla uğraşabilecek ancak senede bir ay kararlaştırılan bölgelerde talim icra edecekti.⁷⁴ Senenin Martından itibaren askeri kayıtlardaki muvazzaf neferlerin en eskilerinden olmak üzere beşte biri oranında bir terhis yapılacaktı. Yeni asker alımı da yine aynı aydan itibaren gerçekleştirilecek, bu hususla ilgili defterler düzenlenip ilgili yerlere gönderilecek, yeni neferler geldikçe eski neferler de işlevlerini yitirecekti ve tasarlanan çark böylece tesis edilmiş olacaktı.

Askeri tensikatın şekillenme sürecinde ikametleri sağlanan askerlerin buldukları yerlerdeki zaptiye işlerinden sorumlu başıbozuk askerinin durumu da tartışıldı ve bunların varlığına hacet kalmadığı gündeme geldi. Orduların mevkilerinin belirlenmesinin ardından buralara yerleştirilecek neferlerin temin işi devam ederken mali sıkıntının artması böyle farklı düşüncelerin doğmasına neden oldu. Memleketin iç asayişinin düzenlenmesi, karakolların idaresi ve sınırlardaki güvenliğin temini nizamiye askerince icra edileceği gibi başıbozukların yerine ise orduların belirlenen merkez ve mevkilerine yakın yerlerde görev yapan derbentçileri kullanmakla yetinilmesi öne sürüldü. Bunun yanında Elviye-i Hamse denilen Ohri, İlbasan, Dukakin, Prizren ve İskenderiye sancaklarıyla Yanya, Ulvine ve Delvine'nin oluşturduğu Elviye-i Selase'de bulunan askerlerin tensikat gereğince İstanbul'a celp edilmeleriyle yerlerine geçici surette başıbozuk askerinin konuşlandırılması tasavvur edilen söz konusu hususun istisnalarını gösteriyordu.⁷⁵ Başıbozukların tamamının senelik masrafı 73.000 keseden fazla olduğu ve hatırı sayılır bu paranın tasarrufu için başıbozukların tamamen ilgası Maliye Nazırı Musa Saffetî Paşa tarafından ifade edildi. şüphesiz nazırın bu fikri taşımada yeterinden fazla miktarda muntazam asker müşahede ettiği Sayda

⁷⁴ "bunca emek sarfiyla fünûn-ı meşrû'a-i harbiye ve müterettib-i hidmet-i askeriyeyi unutmamak için", BOA., HR. SFR. (3), 5/67, Evâsıt-ı ř 1259/Eylül 1843.

⁷⁵ BOA., İ. MSM., 10/215, Lef 8.

eyaletindeki başıbozuk askerin istihdamının gereksiz olduğunu yerinde inceleyen Kilisli Mehmed Paşa'nın gözlemlerini içeren yazısı da etkili oldu. Ancak kağıt üzerindeki kadar kolay gözükmeyen bu işin farklı hususiyetleri mevcuttu. Bâbîâli'nin nazarında nizamiye askerinin görevleri "muayyen ve mahdud" idi, esasında bunlar askerî kuvvetin iç güvenliğe yönelik yüzüydü. En başta talim olmak üzere karakolda bulunmak, panayır ve sair cemiyet hüviyetindeki yerlerde devriye gezmek, eşkıya ve sair zararlı grupların vereceği tehlikeleri bertaraf etmek, asker alımında ve vergilerin ödenmesinde sorun çıkarıcıları cezalandırmak vazifelerin başında yer alıyordu. Bunların haricinde askere farklı görevler vermek kanuna uygun düşmeyeceği gibi karışıklığa da sebep olabileceğinden zaptiye görevi üstlenen başıbozukların tamamen lağvedilmesi kabul görmedi. Sözün özü İstanbul'da istihdam edilen kavasların⁷⁶ yaptıkları işleri taşralarda başıbozuk zaptiye askerleri icra etmekteydi⁷⁷, dolayısıyla kaldırılmaları nizamiye askerine ek külfet demektir. Ayrıca hatırdta tutulması gereken bir not da şu idi ki, her ne kadar Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularının merkez ve mevkileri malum ise de Anadolu ve Arabistan orduları henüz tam manasıyla oluşturulamamıştı.⁷⁸ Başıbozukların özellikle talimli askerin olmadığı yerlerde önemli bir yer tuttıkları⁷⁹ bilindiğinden ötürü ilgalarına rıza gösterilmedi, ancak bazı bölgelerde sayılarının azaltılması yoluna gidilerek mali tasarruf biraz olsun gerçekleştirilmiş oldu.⁸⁰ Bunların çok önemli fonksiyon icra ettikleri bir gerçektir. Taşrada askeri tensikatın uygulanmasında önemli görevler aldılar. Nüfus sayımı ve askere alım hususlarında, asayiş sağlamada stepne görevi gördüler. Bâbîâli nefer ihtiyacının had safhada olduğu bir dönemde bu tür bir ilga faaliyetinin icraya konulamayacağını farkındaydı.

Terhisin hayat bulması nüfus sayımına bağlı idi ya da bir başka deyişle asker alımının şartı "tahrir" maddesiydi. Memleketin mevcudu bilinmeden senelik celp edilecek neferin bilinemeyeceği açık olduğundan alınan karar neticesinde nüfusun kaçta

⁷⁶ İç güvenlik ve asayiş sağlamak üzere daha çok elçiliklerde görevlendirilen silahlı muhafız, ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Canatar, "Kavas", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 66-68.

⁷⁷ BOA., İ. MSM., 10/215, Lef 10, 23 N 1259/17 Ekim 1843.

⁷⁸ BOA., İ. MSM., 10/215, Lef 11, 28 L 1259/21 Kasım 1843.

⁷⁹ Arabistan ordu müşiri olarak göreve getirilen Mehmed Namık Paşa'ya geçici olarak başıbozuk asker istihdam etmesine dair Serasker tarafından emir gönderilmişti. *"Arabistan ordu-yı hümayünü müşiri nasb u ta'yin kılınan Namık Paşa hazretleri ibtidâ Beyruta ve ba'dehü Şâm-ı Şerife azîmet ve Sayda müşiri paşa hazretleriyle bi'l-istişâre olhavâlîde mevcûd bulunan ma'a topçı on bir bin bu kadar neferâtdan oraların emr-i muhâfazasıçün fakat dört bin nefer mikdârı asker biragılarak ma'dâsını bi'l-istishâb Halebe azîmet eylemesi ve havâli-i mezkûrenin olmikdâr askerle istihâl-i emr-i muhâfazası mümkün olamayacağı mütâla'ası, muvakkat sûretle mikdâr-ı kifâye başıbozuk asker istihdâm olunması husûsî devletlü Serasker Paşa taraflarından ifâde ve inhâ olunmuş"*, BOA. A. MKT. 9/45, 3 S 1260/23 Şubat 1844.

⁸⁰ "... tenzil ve taklil olunacak neferâtdan nihâyet senevi on altı bin kese mikdârı masraf hâsıl olabilüb ...", BOA., İ. MSM., 10/215, Lef 13; ayrıca bakınız: BOA., C. AS., 6284, 29 ZA 1259/21 Aralık 1843; C. ZB., 3945, 15 M 1260/5 Şubat 1844.

kaçının asker olacağıın ölçüsünün belirlenmesi için kayıtlar çıkarıldı. Buna göre o güne kadar sayılan yerlerin nüfusu 2.907.192 olarak tespit edilirken, Bağdat, Bosna, Trablusgarp, Girit ve Cezayir gibi tahriri yapılamayan bölgelerin nüfusu da 1.161.078 olarak tahmin edildi. Gelibolu, Kastamonu ve Trabzon gibi yerlerden sayılan nüfusun 269.490'ın tersane hizmetleri için ayrı tutulmasıyla neticede toplam erkek nüfusun 3.798.780 kişi olduğu sonucuna ulaşıldı. Ardından her ordunun havuzuna 759.756 nefer isabet ettiği görülerek yüzde bir (1/100) oranında nefer alınması gerektiği oranlanarak beş ordudan beşte bir itibariyle zayıatıyla beraber senelik terhisi gereken 37.987 kişi hesap edildi. Bu suretle yüzeysel manada beş senede Osmanlı ahalisinin yirmide birinin (1/20) silah altında bulunacağı ortaya çıkmış oldu. O anki hesap ve tahmine göre olduğundan, kesin olmamakla birlikte söz konusu 1/100 oranının değişme ihtimali vardı. Nitekim sayılacak mahallerin muhtemel nüfus miktarından hayli fazla çıkacağı tahmin edilmekteydi. Bu nedenlerden ötürü askeri oranın 1/120 ya da 1/130 ve yahut ne olacağıın tekrar müzakeresinin uygun görülmesi meselenin şartlarının henüz netleşmemiş olduğunu gösterir.⁸¹ Durum tablo halinde aşağıda daha açık bir şekilde gösterilmektedir:

Tablo 1.7. Nüfus sayımı ve askere alma oranlarına dair yapılan bazı hesaplamalar.

Genel Nüfus	3.798.780		
Herbir Ordunun Havuzu	759.756		
Askeri Oran/ Nisbet-i Askeriye	1/100 oranı 7.597	1/120 oranı 6.331	1/130 oranı 5.844
Beş Ordunun İstibdali	37.987	31.656	29.221
Beş Senede Asker Olacakların Mevcudu	189.939		
Genel Nüfusun 1/20'i	189.939		

Yoklama ve nüfus sayımının icrası için zamana ihtiyaç olduğu açıktı. Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularında rediflerin nakledilmeleri işinin Kasıma kadar bitirilip dört ay sonra ise Mart başında terhise başlanması tasarlanmıştı. Senelik Hassa ordusunun 7.980, geri kalan diğer dört ordunun ise 7.500 yeni nefer alımı yapmaları

⁸¹ BOA., İ. MSM., 10/206, Lef 2, 14 C 1259/12 Temmuz 1843.

tasavvur edilmekle birlikte rediflerin intibaklarının arkasından alelacele ahaliden asker talep etmenin halka ağır geleceği⁸² de dikkat edilmesi gereken bir noktaydı ve bu kaygı ayrıca tehlikenin kapıda olduğunun da habercisiydi. Mevzuyla alakalı daha sonraki yazışmalarda asker alımı için yapılan nüfus sayımının sıkıntısızca icrasının mümkün olmadığı Bâbîâli tarafından itiraf edilecek ve gösterilen direnç ve muhalefete karşı kuvvet kullanılması tabii karşılanacaktı. Bu olaylardan dolayı sayımın şimdilik zikredilen üç ordu mevkilerinde yapılması, diğerlerinin ise ileriki tarihlere bırakılmasına karar verilecekti.⁸³

Yeni asker alımı rediflerin intibaklarından çok daha büyük, sorunlu ve devleti uğraştıran çetin bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Mevzuyla alakalı tartışmalar, fikir alışverişleri ve ayrıca bölgelerin hususiyetlerinin göz önünde bulundurulmasına yönelik fizibilite çalışmaları Bâbîâlice gönderilen görevliler vasıtasıyla yaptırılmaktaydı. Mesela askere alım zamanı olan Mart ayının yaklaşmasından ötürü Arnavutluk'tan temini tasavvur edilen yeni neferlerin alınmasının mümkün olup olmayacağına bilinmesi amacıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azasından Mirliva Emin Paşa Manastır'a gönderildi. Merkezin nefer tedarikiyle ilgili sorularına cevap bulmak niyetiyle Rumeli ordusu ve eyalet müşirleri ile müşterek olarak yapılan toplantının ardından bazı sonuçlar ortaya çıktı. Tartışmalar toplantının reisi Süleyman Paşa tarafından layiha olarak hazırlandı. Arnavutluk'tan nasıl asker alınacağı merak konusu olduğu gibi aynı derecede yetkilileri tedirginliğe de iten zor bir durumdu. Rediflerin toplanması işinde Üsküp ve Kalkandelen ahalisinin doğal olarak gösterdikleri tereddüdü Osmanlı idarecileri yeni asker alımında "serrişte-i kaviyye" olarak okudular ve bunu Arnavutluk'un nüfusu ve bölge insanının "sert mizacı" kriterleriyle birleştirerek mevcut durumu karşılaşacakları güçlüklerin habercisi olarak yorumladılar. Üsküp redifinin ardından Priştine, Prizren ve Leskofça kazalarındaki redif askerlerinin de Hassa ve Dersaadet orduları için celbinden sonra sıra yeni neferlerin alınmasına geldi. İlk olarak söz konusu ordular için Kigalık bölgesindeki Üsküp, Kalkandelen, Debreleler, İlbasan, Ohri, Tiran ve Kavaya kazalarından 9.500 yeni nefer alınabileceği tespit edildi. Bunun yanında yeni asker ihtiyacı olan Rumeli ordusu için ise yine bu kazalardan nefer alımına teşebbüs etmek haddi aşmak olarak anlaşılacağı gibi bir isyan çıkmasına sebep olacağı

⁸² "... nakl ve kalb üzerine çarçabuk tahrîr usûlü üzere asker matlûb olunması ahâliye biraz ağır düşeceği ... ", BOA., İ. MSM., 10/206, Lef 2, 14 C 1259/12 Temmuz 1843.

⁸³ "... henüz usûl-i istibdâliyelerini icrâ kılınmayan mevâki'de bu maddenin sızılıtsızca tesviyesi pek de kâbil olamayub keyfiyete teşebbüs ile muhâlefet-i mevki'îyye zuhûra geldiği takdirde men'ine kâfi kuvve-i mümkinde bulunmak emr-i tabii ... ", BOA., İ. MSM., 10/214, Lef 2, 3 ZA 1259/25 Kasım 1843.

da düşünöldü. Neticede asker tedarikinde Kigalık bölgesinden en azından o an için vazgeçildi ve Toskalık tarafı gündeme geldi. İstibdal meselesi doğası itibariyle sancılı bir süreç olmasından dolayı muhtemel bir tehlikeye karşı önlem alınması mevzu bahis oldu. Yanya, Sofya, Niş, Beyşehir ve Belgrad mevkileri ve Berat Kalesi Toskalık bölgesinin önemli ve hassas yerlerindendi. Dolayısıyla üç tabur piyade Yanya'ya, bir tabur piyade ilave olarak Berat Kalesi'ne, üç tabur piyade ile üç bölük süvari ve 12 top Sofya'ya, bir tabur piyade Niş Kalesi'ne, ikişer tabur piyade Beyşehir ve Belgrad'a ki toplam 12 tabur piyade, üç bölük süvari ve 12 topun geçici olarak Dersaadet ordusundan gönderilmesi bahsedilen nefer temini işinin merkez açısından sağlıklı yürümesi için "ehemm ve elzem" olarak göröldü.

Rumeli'de bir sıkıntı baş göstermesi endişe konusuydu ve bu nedenle böyle bir hadise vukuunda nizamiye askerinin durumu yani ne kadar piyade, süvari ve topçu istihdam olunabileceği geliştirilebilecek argümanlar için bilinmesi gereken bir noktaydı. Vidin, Sofya, Selanik ve Manastır'da toplam 10 tabur piyade ile süvari alayları ve İstanbul'da olanlar ile beraber bir alay topçuyla redif ve yeni asker alımı gerçekleştirmek zor görünmekle beraber "ziyade mukâtele ve muharebeden" de söz edilmekteydi. İstibdalın temel taşı nüfus sayımı olmasından ötürü tahriri yapılan mahallerin tekrar bir kere daha yoklanması ve yazılmamış bölgelerin ise ilk defa olmak üzere sayımlarının icrası Meclis-i Muvakkat kararı olduğu gibi yoklamacı ve muharrirlerin tayini de söz konusu iş gereği idi. Şu halde Arnavutluk'un nüfusunun bilinmesi gerekti, ancak bunun mahzurlu olup olmadığının teşhisine ihtiyaç duyulduğundan konu oraya giden Emin Paşa'dan soruldu. Bütün bu zikredilen hususlardan dolayı Arnavutluk bölgesinin nüfus tahririnin sonraya bırakılması ve buradan o anda asker alınmaması uygun göröldü. Ayrıca Rumeli ordu dairesi dâhilinde olan diğer yerlerde bulunan askerlik çağındaki nüfusun az olması, buralardan nefer alımını daha güç hale getireceği gibi Bosna ahalsinin de korku ve endişesine neden olabileceği mevzunun nazik ve hassas olduğunu ispata kâfidir.⁸⁴

Sonuç olarak, Arnavutluk ahalsinin asker vermeye yanaşmamaları ve yapılan mücadeleler neticesinde bu bölgeden nefer celbi tehir edilerek ikinci bir seçenek olarak konuşulan İstanbul ve bazı büyük bölgelerden serseri takımıyla aşiret mensubu şahıslardan istifade edilmesine karar verildi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, tahrir ve

---

⁸⁴ BOA., İ. MSM., 10/218, Lef 2.

asker alımı hususlarının icraya koyulmasına dair bir hayli müzakere yapılmasına rağmen, nihai bir sonuca ulaşamadığı ve layıkıyla kararlaştırılmadığı itiraf edilir.⁸⁵ Hadise, çözümsüzlükten ziyade taşranın merkez tarafından gayet iyi tanındığını göstermekteydi. Meselenin bu denli bütün yönleriyle tartışılması ve yerinde incelenmesi acil çözüm bulma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Zira nefer membalarının belirlenmesi ve buralardan asker tedariki sistemin temelini oluşturuyordu.

D. Orduların Tekâmül Serüvenleri: Nüfus Sayımı, Celp ve Terhis

Orduları, Hassa ve Dersaadet'in oluşturduğu "merkez orduları", Rumeli, Anadolu ve Arabistan'ı içine alan "taşra orduları" olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu askeri teşkilatlanmada müşir tayini, asker alımı ve "istibdâl/terhis" in icrası, kadro oluşumu ve mevcudu gibi hususların gelişim ve olgunlaşma süreçleri ilkin merkez ve ardından taşra şeklinde sıralanır. Dolayısıyla taşra ordularının merkez ordularına nazaran tam manasıyla teşekkülü biraz geç olmuştur. Zorunlu askerliğe dayanan bir ordunun vücuda getirilmesi için önkoşul mesabesinde olan nüfus sayımına⁸⁶ dayalı sağlam verilerin olmaması söz konusu gecikmenin sebepleri arasında gösterilebilir. Potansiyel asker gücünün nerede bulunacağını belirlenmesi ve tabiri caizse havuzu görmek ve içerisinden ne kadar su alacağını kestirmek gayesiyle sayımın icrası şart olduğu gibi ayrıca profesyonel orduda gerekli olan diğer bazı ihtiyaçların giderilmesi ordu yapılanmasında en temel ve zaruri hususlardı. Saf bir askeri mekanizmanın dışında devlet bürokrasisinde kayda değer bir artış, askere alma işlemleri için etkili bir yapı ve her koşulda asker kaçaklığını önlemek adına caydırıcı yaptırımların hayata geçirilmesi, hizmete alınma sisteminin geliştirilmesi ve uygulanması, birliklerin nakledilmesi, beslenmesi, giydirilmesi ve silahlandırılması için belli bir ekonomik etkinlik başat unsurlar olarak belirginlik gösterir.⁸⁷

Taşra orduları bölgelerinin -özellikle Anadolu ve Arabistan- nüfus sayımı mevzu bahis edilirken evvela şu husus göz ardı edilmemelidir ki, buradaki eyalet ve

⁸⁵ "İşbu tahrîr maddesinin ve asker alınması hususunun suver-i icrâyesine dâir hayli müzâkerât cereyân etmiş ise de lâyıkiyle kararlaştırılmamış olduğu ...", BOA., İ. MSM., 10/218, Lef 8, 21 M 1260/11 Şubat 1844.

⁸⁶ Sayımın amacı askerlik çağında bulunanların tespit edilmesiydi. "ordu-yı hümayûnlar dâireleri nüfûs-ı zükûrunun kâmilen tahrîriyle esnân-ı askeriyede bulunan ahâlinin mikdârı bilinmesi demek idüğü umûr-ı bedîhiyeden olduğu...", BOA., İ. MVL., 1369, Lef 5.

⁸⁷ Jan Lucassen-Erik Jan Zürcher, "Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: M. Tanju Akad, İstanbul 2003.

sancakların diğler yerleşim yerlerine nazaran daha hassas ve nazik bölgeler olduğu tarihi tecrübeyle sabittir. Coğrafya farklılığından ziyade -muhtemeldir ki bunun da etkisiyle- bölge insanı yaşam tarzlarından alışkanlıklarına, geleneklerinden tabiatlarına kadar özgün bir karakter ortaya koyar. Dolayısıyla Osmanlı yönetim kadrosunun buralarda yeni uygulamaları hayata geçirmeleri sıkıntılı olduğu gibi işin altyapısını oluşturan "teâti-i fikir" kısmı da toplumsal dokuyu bozmamak ve olabildiğince merkeze bağlı tutmak adına meşakkatli ve sancılı gerçekleşmiştir. Nüfus sayımı ve asker alımı meselesini de bu bağlamda değerlendirmek daha isabetli görülebilir.

Arabistan ordusunun nüfus sayımının yapılamamasının bir sorun olarak ortaya çıkması 1845 terhis dönemine rastlar. Hızlı bir çözüme ihtiyaç duyulduğundan nüfusun kabataslak tahmin edilmesi yolu zaman zaman bazı yerler için başvurulmuş geçiş dönemi uygulamalarındandı. Bu minval üzere Adana, Halep, Şam ve Sayda gibi muhitlerin nüfuslarının bölge ileri gelenlerince takribi ölçüde bilinebileceği görünmüştür. Terhis meselesi ve ardından doğal olarak asker alımının gündeme gelmesiyle birlikte bir isyan ortaya çıkmaması için Osmanlı idarecilerinin bölgeye dair hassasiyeti kendini gösterir. Şam ve Sayda eyaletlerinde böyle bir sıkıntının olup olmadığının yetkililere sorulması söz konusu endişeyi ispatlamaktadır. Bu bağlamda Kürdistan'da Bedirhan Bey'in bir sorun çıkarmasından da çekinilmiş ve "uygunsuz" bir durum meydana gelirse asker alınmasının tehiri ve daha sonra verilecek karara göre hareket edilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca muhtemel tahrik ve ifsad girişimlerine engel olmak üzere ihtiyaten bu mevkilerde bir miktar askeri güç konuşlandırıldı.⁸⁸

Arabistan ordusu müşiri Mehmed Namık Paşa'nın mütalaasına göre, bu ordunun Girit'teki alayıyla beraber terhislerinin icrası ve sonrasında oluşacak noksanın ikmali için 5.648 nefere ihtiyacı vardı.⁸⁹ Bunu temin etmek maksadıyla ilk aşamada Urfa'dan bir, Diyarbakir'den üç taburun çok vakit geçmeden toplanarak söz konusu ordu bünyesine alınması öngörüldü. Bununla ilgili Anadolu ordu müşiri, Diyarbakir valisi gibi yetkililere emirnameler de gönderilmişti. Bunlardan farklı olarak Maraş ve Urfa eyaletlerinden daha yeni redif alındığından ötürü buralardan 1845 senesi için asker talep edilmemesi zorunlu askerliğe geçişin "yumuşak" olmasını sağlamaya matuftu.⁹⁰

---

⁸⁸ BOA., İ. MVL., 1201, Lef 1.

⁸⁹ BOA., İ. MVL., 1201, Lef 3.

⁹⁰ BOA., İ. MVL., 1201, Lef 5, 21 Z 1260/1 Ocak 1845.

Terhisin nüfus sayımının ardından bölgeden merkeze gönderilecek defterlere bağlı olması, işin akamete uğramasının bürokratik sebebiydi. Terhis vakti olan 1845'in Mart ayına kadar icrası lazım gelen faaliyetlerin yapılamaması Arabistan ordusunda o yıl asker terhis edilmemesine sebebiyet verdi. Ancak yine de sembolik olarak -görünürde istibdal yapıldı demek için- çavuş, onbaşı ve neferlerin en eskilerinden bir miktarının terhisin redif sınıfına gönderilmeleri kararlaştırıldı. Bunların yerine de "uygun yerlerden münasip neferler" alınması gündeme geldi⁹¹ ve işin bu kademesinde ise "hangi yerlerden ve kimler" sorusu ayrı bir problem olarak tebarüz etti.

Genelde bir ordunun özelde ise Arabistan ordusunun terhisinin anlamı bütün alay ve taburlarının merkez ve mevkihlerine öngörülen mevcutlarıyla yerleşmesi idi. Orduların bu vaziyette faaliyet göstermeleri ise gelişmelerden anlaşıldığı üzere uzun zaman alacaktı. Dar-ı Şurâ-yı Askeri'de Rumeli, Anadolu ve Arabistan ordularının istibdallerinin yapılması gündeme alındığında Mart ayında icrası gereken terhisin mahzurlu olduğu çok açık bir şekilde anlaşıldı. Bir kerede yeterli yeni nefer alınamayacağı gerçeği ordulardaki asker sayısına tenakus getireceği en büyük sıkıntı olarak görüldü. Bunun yanında Hassa ve Dersaadet ordu bölgelerinin tahririnin tamamlanmasının ardından kur'a ile yeni nefer almaya başlanmasına karşın Anadolu ve Rumeli ordularının ise daha nüfus sayımlarına girişil-e-memesi 1845'in Martına kadar tahriri tamamlamanın mümkün olmadığı sonucunu ortaya çıkardı. Marttan birkaç ay sonra bitirilmesi tahmin edilen sayımın sarkması eski askerlere vaktinde tezkere verilmesini de geciktirdi. Bundan ötürü münferit veya müşterek olayların çıkmaması için bu meselenin "güzelce izah edilmesi" ilgili yerlere emredildi.⁹² 1845 yılında Anadolu ordusunun tam manasıyla teşkil olunamaması istibdalın sağlıklı bir şekilde icrasını engellediği gibi gelecek seneler için de bu sorun varlığını muhafaza etmekteydi. Meseleye bölge insanının sert mizaçlı olmak gibi olumsuz sayılabilecek bazı özellikleri⁹³ de ilave edilince, konunun idareciler nezdinde daha girift hale geldiği ise bir hakikattir.

⁹¹ BOA., İ. MVL., 1210, 13 S 1261/21 Şubat 1845.

⁹² "anlayabilecekleri sûretde güzelce ifâde olunması...", BOA., İ. MVL., 1369, Lef 1.

⁹³ "ordu-yı mezkûr dairesi nüfûsu ekrad ve aşâyirden ibâret olmasıyla şâyed killet-i fehme ve idrâklerinden nâşî sebebi te'hir maddeyi derk edemeyüb...", BOA. İ. MVL., 1369, Lef 3, 23 ZA 1261/23 Kasım 1845.

Arabistan ordu dairesinin sayımına da henüz teşebbüs edilememişti. Cebel-i Lübnan'da bulunan Müşir Mehmed Namık Paşa "mesele-i cebeliye"⁹⁴ ile meşgul olduğundan bu sorun çözülmeyen yeni nefer alımı mümkün görülüyordu. Arabistan ordusunun diğer ordulara nazaran mevcudu azdı ve hayli derecede terhis bekleyen askeri vardı. Bunların şimdilik en azından beşte birinin ihracı ve yerlerine ise 1846 senesine mahsus olmak üzere kur'asız yeni nefer alınması konuşuldu ve bu fikir tartışmaya açılarak yetkililerden bilgi istendi. Konuyla alakalı bölgenin önde gelen insanlarıyla da istişare edildi. Ancak daha önce de belirtilen yer sakinlerinin merkezce endişe yaratacak alametleriyle ilintili olarak bu hususun önceden duyulup da bazı insanlarca farklı, yanlış ve eksik yorumlanması ve bunun doğuracağı olaylara hazırlıklı olunması ve dikkatli davranılması merkezin hatırdada tuttuğu önemli bir olguydu.⁹⁵ Bölgesinin sayımı gerçekleşmeyen Arabistan ordusunun diğer ordular gibi fazla miktarda asker ihraç etmesine izin verilmemekle birlikte gerek bahsedilen toplumsal sıkıntıların engellenmesi ve gerekse yeni asker alımı için terhisin yapılması mühim bir basamaktı. Dolayısıyla eski askerlerden olmak üzere ordu mevcudunun beşte birinin ihracına karar verildi ve hemen sonra memleketin eşrafının gayretleriyle "hakkaniyetli ve sızıltısız" asker temini çalışmalarına ve müzakerelerine başlandı.⁹⁶ Arabistan ordu müşiri Mehmed Namık Paşa'nın yazısında "çoğu bölgenin itaat altına alındığı" zikredilirken Kozan ve Nusayri dağları, Nablus ve Halilürrahman gibi yerlerin sakinlerinin anlayışsız ve sert olmaları "sakinlik arz etmemeleri"⁹⁷ nedeniyle sayım işine yanaşmadıkları ve bir direnç gösterdikleri anlaşıyordu. Öyle ki, asker alımının yanında herhangi bir olayla ilgili suçlu ve katillerin duruşmaya götürülmeleri ve mutad vergilerin tahsili noktasında bile büyük zorluk çekildiği bir vakıa olarak gözler önüne seriliyor. Buna rağmen Halilürrahman, Nablus ve Nusayri dağlarının bazı yerlerinde sükûnet sağlandığı halde Kozandağı'na henüz el atılmadığını Namık Paşa belirtiyordu.⁹⁸ Her tarafı birden/def'aten nüfus sayımına tabi tutmak beraberinde kolektif muhalefet getirebileceği kaygısıyla "tedrici" bir tahrir usulü benimsendi.

⁹⁴ M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Bellekten*, Ankara 1946, Cilt X, Sayı 40, 641-703; BOA., İ. MSM., 47/1186, 19 R 1262/16 Nisan 1846; A. AMD., 1/56.

⁹⁵ "oralarda bazı vücûh-ı meşâyih ile istişâre edecek olduğu halde şâyed sebükmağz ahâli kable'l-vukû' maslahati duyub da kıl u kâle bâdi olabilmesi mülâhazadan gayr-ı ba'id olmakla...", BOA., İ. MVL., 1369, Lef 5.

⁹⁶ BOA., İ. MVL., 1369, Lef 5.

⁹⁷ "mizacları ra'ûnet ve huşûnete ve mahall u meskenleri cibâl bulunmak mülâbesesiyle...", "cehl u vahşetlerinden nâşi cehllerinin izâlesiyle medeniyete idhâlleri", BOA., İ. MVL., 1620, Lef 1, 15 B 1262/9 Temmuz 1846.

⁹⁸ "tahrîr-i nüfûsları ve asker istihsâli şöyle dursun müterettib zimmetleri bulunan emvâlîn tahsili ve ashâb-ı cürm ve cinâyetin liecli'l-mürâfa'a celb ve ihzârı derece-i müşkilâta varmışiken...", BOA., İ. MVL., 1620, Lef 2, 15 B 1262/9 Temmuz 1846.

Sayım ve asker alımı konularında tercih edilen bir eyaletten başlamak ve daha sonra sırasıyla diğer idari alanlara yönelmek gibi bir yol takip ediliyordu. Bu entegrasyon adımında ahaliyi asker vermeye alıştırmak ve oluşacak tepkileri azaltmak üzere iki yönlü fayda sağlanacağı öngörüldü. Bu konuda edinilen ilk izlenimlere göre Halep eyaleti daha rahat ve problemsiz görünmekteydi. İnsanları göz önüne alındığında en sert ve sıkıntılı yerlerden olduğu düşünülen Kozandağı ve havalisinin düzene sokulması ise sayım hususunda diğer muhitlerdeki olası direncin kırılacağını göstermekteydi. Buna bağlı olarak Namık Paşa sayım sıralamasının Adana, Halep ve Urfa eyaletlerinin ardından Şam ve bunun bitiminde de Sayda eyaleti şeklinde olabileceğini düşünmekteydi. Sayım esnasında bir aksülamel ortaya çıkarsa bunun bastırılması için tahrir bölgesinde asker konuşlandırmak da Paşanın tedbiriydi. Buna karşılık Şam eyalet müşiri Safveti Paşa bu konuda biraz farklı düşünmekte ve Şam'ın 1846 senesinde sayımını tasvip etmemekteydi. Tahriri zor görünen Kozandağı⁹⁹ ve Afşar¹⁰⁰ aşiretlerinin saldırı ve tecavüzleri neticesinde bölge insanının aşırı zarar gördüğü iddiasıyla Safveti Paşa söz konusu eyaletin en azından o an için hariçte tutulmasını ve başka bir yerin tercih edilmesini belirtmekteydi.¹⁰¹

Arabistan ordu dairesi nüfusunun tamamen sayılması ve alınacak askerin miktarının tespiti için 3-4 seneye ihtiyaç duyulduğu 1846'da yapılan müzakerelerde belirtildi. Zaman geçtikçe ise tezkere verilerek gönderilecek askerlerden dolayı orduda bir noksanlık oluşacağı idarecileri kaygılandıran bir noktaydı. Kur'asız askere alma fikri de toplum dengesini bozacağından bu düşünce söz konusu endişeyi bir kat daha arttırıyordu. Asker alımında takip edilecek bir oran belirlendi. Hassa ve Dersaadet ordu dairelerinin "11'de 1 adam" şeklindeki yeni nefer alma oranı Arabistan ordusunda da kıstas oldu ve mümkün mertebe bu nispete riayet edilmesi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de kararlaştırıldı.¹⁰² Esasında bu kesinlik arz eden bir karar değildi. Çünkü nüfus henüz bilinmiyordu. Bu ölçü bir nevi kağıt üzerindeki takribi nüfusun tahmini oranıydı.

---

⁹⁹ Yörük taifesinden olan bu aşiretin yerleşim yerleri şöyle sıralanabilir: Maraş, Adana, Tarsus, Kayseri, Kütahya, Sis, Halep, Niğde, Kütahya, Kozandağı, Bergama, Tırhala. Türkay, *a.g.e.*, s. 460.

¹⁰⁰ Konar-Göçer Türkmen Yörük taifesinden olan bu aşiretin yerleşim yerleri şu şekildedir: Maraş, Karaman, Kayseri, Kars, Kadırlı Kazası (Adana), Erzurum, Karaağaç Kazası (Hamid Sancağı), Ankara, Tokat, Bozok Sancağı, Kırşehir, Bor Kazası (Niğde), Tarsus Sancağı, Sivas, Rakka Sancağı, Aydın, Kütahya, Kengiri. Türkay, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰¹ BOA., İ. MVL., 1620, Lef 3, 5 N 1262/29 Temmuz 1846; ayrıca bakınız: BEO. AYN. d., nr. 407, s. 10, 11 B 1263/25 Haziran 1847.

¹⁰² BOA., İ. MVL., 1620, Lef 7, 11 N 1262/2 Eylül 1846.

Arabistan ordu dairesinin sayımının alt yapısını hazırlama noktasında yerel yöneticilerin kendi bölgelerinin durumunu izah etmeleri önemliydi. Bu bağlamda Şam müşiri -eski ifadesinin aksine- belli muhitlerde askeri kuvvet olduğu halde nüfus sayımına başlamanın mahzurlu olduğunu söylemekteydi. Buna rağmen nizamiye askeri Şam'da bulunduğu müddetçe -ve diğer mahallere sevki gerekmedikçe- Şam eyaletinin nüfus sayımında zorluk çıkmayacağını ve bu maksatla gereken memurların tayiniyle birlikte¹⁰³ ve gerekli talimatların yazılmasını istemişti. Öte yandan Sayda müşiri ise Sayda'nın daha nazik bir bölge olduğunu hatırlatarak buranın sonra sayılmasını ve tahrir anında da yeterli miktarda asker ve ayrıca sahilde de donanmaya ait iki gemi bulundurulmasını ısrarla önermekteydi. Oysa ordu acilen askere ihtiyaç duymaktaydı. Namık Paşa ordunun mevcudunun 16.000 nefere düştüğünü¹⁰⁴ itiraf ederken bu durumu "külli tenâkus" olarak nitelendiriyordu. Söz konusu noksanlığın ölen, terhis olan, Hicaz muhafazası için sevk edilen askerlerden ve bunların yerine asker alınmadığından kaynaklandığını ifade ediyordu. Arabistan ordusunda 1846 yılı için terhis olmaya hak kazanan 1.336 nefer vardı. Bunlardan 19'u kendilerine verilen terhis belgelerini reddederek askeriyede kalmayı tercih etmişler, 18'i ise ölü ve firari olarak kayıtlara geçmişti. Nihayetinde zikredilen seneye mahsuben maaşları hesap edilmek ve üzerlerindeki yağmurluklar da kendilerine verilmek şartıyla toplam 1.301 kişinin terhisi gerçekleştirildi. Beyrut'ta toplanan neferler Selanik, İzmir, Gelibolu, Antalya ve İstanbul iskelelerine ve buralardan memleketlerine, Halep'te biriken askerler ise Kayseri, Harput ve Konya üzerinden vilayetlerine sevk edildi.¹⁰⁵

Askeriyeden ayrılmayı bekleyen 200'den fazla çürük ve hasta nefer de mevcuttu. Söz konusu şahısların çürük askerlere mahsus tezkerenin olmadığı gerekçesiyle çürüğe çıkarılmadıkları ve dolayısıyla kışladan ihraç edilemedikleri idari mazeret kabilinden

¹⁰³ "Arabistan ordu-yı hümayyûni dâiresinin tahrîr-i nüfûsı zımmında bu taraftan ve ordu-yı mezkûr cânibinden ta'yîni lâzım gelen ümerâ ve zâbitânın mikdârını mübeyyin defterdir. Bu taraftan -İstanbul'dan- ta'yîni lâzım gelen: Mirliva Selim Paşa, Miralay Numan Bey, Kaymakam Süleyman Bey. Ordu-yı mezkûr cânibinden ta'yîni icâb iden: Miralay (2 nefer), Kaymakam (2 nefer), Binbaşı (2 nefer). Mümâileyhümün refakatlerine me'mûriyeti lâzım gelen ketebe: Alay kâtibi Mehmed Salih Efendi, tabur kâtibi Râsim Efendi, tabur kâtibi Kadri Efendi, tabur kâtibi Mustafa Efendi, kâtib Tâhir Efendi, kâtib Ahmed Bahri Efendi, kâtib İsmail Efendi, kâtib Hacı Ahmed Efendi, kâtib Rifat Efendi", Nüfus sayımında ilk önce Şam eyaletinden başlanması ve memur görevlendirmesi hakkında bakınız: BOA., A. DVN. MHM., 4-A/94, 12 C 1263/28 Mayıs 1847; A. MKT., 96/86, 6 L 1263/17 Eylül 1847.

¹⁰⁴ "Arabistan ordu müşiriyle Şam vâlisine, Arabistan ordu dâiresi tahrîr-i nüfûs maddesinin icrâsı, Şam eyaletinin muktezî olan bazı mahallerinde kuvve-i askeriye olmadığı halde tahrîr-i nüfûsunun icrâsı mahzûrdan sâlim olamayub fakat eyâlet-i merkûmede mevcûd olan asâkir diğer mahalle sevki icâb imedikçe tahrîr-i nüfûsda bir günâ su'ûbet olmayacağı ..., hîn-i tahrîrde münâsib mahalde ordu şeklinde mikdâr-ı kâfi asâkir-i nizâmiye ve sevâhil için dahi süfün ve donanma-yı hümayyûndan iki kıt'a sefîne tisyâr ve istihzâr olunması Sayda müşiri paşa tarafından tahrîr olunmuş, ordunun askerî mevcûdu 16.000 nefere tenezzül itmiş ...", BEO. AYN. d., nr. 406, s. 47-48, 18 R 1263/5 Nisan 1847.

¹⁰⁵ BOA., İ. MVL., 1947, Lef 3, 22 RA 1263/10 Mart 1847.

Arabistan müşirince beyan edildi. Bu durum ordunun askere duyduğu şiddetli ihtiyacı, yeni nefer alınmadan eskilerinin gönderilmelerine çok da yanaşılmadığı şeklinde okunabilir. Özellikle taşra orduları için bunun önemli bir problem olduğu aşikardır. Nitekim bu durum Mehmed Namık Paşa'nın tahriratındaki *"istibdâle kesb-i istihkâk edenlerin kâffesine tezkire verilerek ihrâc olunmuş olsalar bir taraftan asker alınmadığı hasebiyle ordu-yı mezkûrun mevcûduna noksan-ı küllî ârız olacağı"* ifade edilmekteydi. Nihayetinde aynı yazıda müşir, zikredilen çürük neferlerle birlikte 1847 yılında terhis olacak asker miktarının 1.000 olduğunu, bununla yetinilmesi gerektiğini ifade ederek merkezden 1.100 adet boş tezkerenin gönderilmesini ister ve bir süre sonra bu doğrultuda İstanbul'dan beklenen onay gelir.¹⁰⁶ Terhis edilecek askerin miktarına, ordunun mevcuduna ve durumuna göre komutanın karar vermesi, askeri tensikatın buralarda tam olarak oturtulamadığını ve sistemleştirilemediğini göstermektedir.

Anadolu ordusuna bakıldığında da aynı düşünceyle *"asâkirin killeti"* düşüncesiyle tezkere verilen eski neferlerin hala askeriyede tutuldukları ve memleketlerine gönderilmedikleri gözlemlenir. Söz konusu ordu için 1848 yılına mahsuben kur'a ile alınan yeni askerlerin bir kısmı belli miktarının Arabistan ve Irak ve Hicaz ordularına sevk edilmiş ve geri kalanı ise Anadolu ordusunun alay ve taburlarına yerleştirilmişti. Neticede ise toplam mevcudun yeterli karşılanmaması eski askerlerin tamamının ihraçlarını müşkül ve mahzurlu hale getirdi. 1842 ve 1843 senelerinde askeriyeye girenlerle rediften muvazzaf olanların yarısının -bunların miktarının 7.500 olduğu belirtiliyor- terhisi mevzu bahis edilmişse de kur'anın eksiksiz bir şekilde icrasına kadar bu askerlerin yerlerinde kalmaları zaruri görüldü. Terhise hak kazanan askerlerin yarısının gönderilmelerinin diğer yarısına yapılan bir haksızlık olarak algılanması ise bu durumun gerekçesiydi.¹⁰⁷ Ardından ordu için çok da yararı olmayan eski ve çoğu hasta olan 1.500 neferin köylerine sevkleri için Meclis-i Vâlâ talebine uygun padişah emri çıktı.¹⁰⁸ Zamanla mukayyet bir vazifeyi yerine getiren askerin belirlenen vakti tamamlamasının belli nedenlerden ötürü yönetimce yeterli olmaması ve hatta en başından bakıldığında rediflerin muvazzaf askere dönüştürülmesi meselelerinin hak ve adalet ekseninde tefekkür edil-e-memesi genelde askeri zihin yapısının, özelde ise Osmanlı ordu oluşumunun mühim paradoksu ve problemidir.

¹⁰⁶ BOA., İ. MVL., 1947, Lef 1, 3, 6, 5 CA 1263/21 Nisan 1847.

¹⁰⁷ *"bunların bu sene yalnız nisfinin istibdâle idhâliyle nisf-ı diğerinin tevkîf olunması mugâyir-i usûl-ı hakkâniyet düşeceğiinden ..."*, BOA., İ. MVL., 3822, Lef 1, 6 CA 1265/30 Mart 1849.

¹⁰⁸ BOA., İ. MVL., 3822, Lef 3, 19 CA 1265/12 Nisan 1849.

Orduları teşekkül eden askerinin tedarik metodunun kilit unsuru olan nüfus sayımının icrası bazı temel değişkenlere bağlıydı. Uygulama sahasının toplumsal düzen ve huzurunun en azından asgari düzeyde sağlanması, yani "güvenlik" esası ilk şarttı. Her ne olursa olsun bütün hallerde hâkim güç kendini emniyet gerekçesiyle tedbir almak durumunda hisseder ve bunu kâfi miktarda gördüğü asker ile yapar -asker almak için yine asker kullanılır-, dolayısıyla bu da mali açıdan yeterli olmayı beraberinde getirir. Bunun yanında coğrafyanın da tesiriyle ahalinin mizaç ve karakter farklılıklarının söz konusu şartın teminine direkt etkisi olduğu gözlemlenir.

Örneğin Anadolu ve Arabistan ordularına gerekli asker temini için yapılacak nüfus sayımının güvenliğine Cizre Bohtan Mütesellimi Bedirhan Beyin isyanının gölge düşürdüğü görülmüştür. Bu isyan nüfus sayımını sürekli tehir ettirmiştir. Gailenin bertaraf edilmesiyle nüfus sayımına başlanabilmesi, isyanın engelleyici bir unsur olduğunu göstermiştir.

Ayrıca Arabistan ordusundan Anadolu ordusu maiyetine verilen müfrezenin ferik Ömer Paşa ile Şam'a dönmesi¹⁰⁹ de Arabistan tahririnde ihtiyacı hissedilecek askeri gücü arttırmaya yönelik bir tedbirdi. Bütün bunların ardından konuyla ilgili Meclis-i Vâlâ'da tanzim edilen mazbata, 1847 Ağustosunda Hüsrev Paşa'nın İstanbul'daki yalısında toplanan Meclis-i Has'ta görüşüldü. Görüşmeler sonunda artık nüfus sayımına engel teşkil edecek bir vaziyetin kalmadığı gerekçesiyle mesele uygulanmak üzere Serasker paşaya havale edildi.¹¹⁰

Nüfus sayımının yapılamaması devlet bürokrasisindeki eksikliği ve yetersizliği de gösterir. Bu nakısa bölge ileri gelenlerinin buldukları yerin nüfusu hakkında yaklaşık olarak yaptıkları tahminle giderilmeye çalışılmaktaydı. Eşrafın bu münasebetle kullanılmasının sebebi orduların asker açıklarını acil bir şekilde kapatmaktı. Tahririn sarkması ve dolayısıyla asker alımının bir sistem dâhilinde oturtulamamasından ötürü merkez, "uygun yerlerden münasip neferler" teminini öngörerek "hızlı ve pratik" bir yol buldu. Bölgenin hassasiyeti, etnik ve karakter yapıları gibi unsurların göz önünde tutulduğu bu çözüm, toplumsal dokunun asker alımına doğrudan etkisine işaret eder. Kimin nerelerden tedarik edileceği sorunu üzerine devletin programlı nüfus sayımına

¹⁰⁹ BOA., İ. MSM., 14/298, Lef 1, 13 N 1263/25 Ağustos 1847.

¹¹⁰ BOA., İ. MSM., 14/298, Lef 3, 21 N 1263/2 Eylül 1847.

ağırlık vermesinden çok ilgisinin başlangıçta daha ziyade "seri çözümlere" ihtiyaç duyduğundan lokal tercihlere kaydığı izlenir.

Asker eksikliği ve buna bağlı olarak istibdal, orduların en mühim derdi mesabesinde idi. "Tensîkât-ı askeriye hatt-ı şerîfi"nin 1843'te ilanının ardından beş sene geçmiş olması, orduların nefer noksanlarının tamamlandığını ve terhisin sağlıklı vaziyette işlediğini göstermiyordu. 1848'de Arabistan ordusuna yıllık 4.000 olmak üzere -ordu başına 1.000 asker (Hassa, Dersaadet, Rumeli ve Anadolu)- iki senelik 8.000 neferin gönderilmesinin reis-i erkân Davud Paşa vasıtasıyla seraskerliğe bildirilmesi yukarıdaki ifadeyi ispatlayacak örneklerden sadece biridir. Söz konusu ordu alanının tamamının nüfusunun sayılmasının iki sene sonra yani 1850'de bitirileceğinin vurgulanması¹¹¹ merkezi teskine matuf olduğu Nisan 1850'de Arabistan ordu müşiri Mehmed Emin Paşa'nın "*nüfûsu tahrîr olunmayan mahall-i sâire*"den¹¹² bahsetmesiyle anlaşılabilir. Yapılan terhis asker alınmadığı müddetçe orduda soruna yol açmaktaydı.

Nisan 1848'de müşir Mehmed Namık Paşa Arabistan ordusunun durumunu İstanbul'a bildirirken vaziyetin pek de iyi olmadığını yazmaktaydı. Bu tarihte ordunun subaylarla birlikte toplam mevcudu 14.183¹¹³ idi ve bunların 2.421 neferi 1835'ten 1842'ye kadar olan zaman zarfında askeriye giren ve terhis olması gereken şahıslardı. Bu askerlerin gitmesi halinde ise ordudaki asker sayısı 11.762'ye düşeceğinden bu kadar neferin tek seferde ihraç edilmesi Namık Paşa nezdinde uygun değildi. Arabistan ordusunda 1835'ten 1837'ye kadar olan iki yıllık süreçte askeriye yazılan 1.350 nefer vardı. Dolayısıyla bir takım askerin 13 yıldır görev yaptığı sonucu ortaya çıkmaktaydı. Birkaç sene öncesinde Arabistan ordusunun mevcudunun yirmi binlere ulaştığını, ancak terhis edilenlerin yerine yeni asker alınmaması, kaçak ve vefat gibi sebeplerden dolayı sayının çok azaldığını belirten Namık Paşa, yardım edilmezse kısa zamanda orduda subaylardan başka kimsenin kalmayacağını vurgulamaktaydı. Acilen Hassa, Dersaadet, Rumeli ve Anadolu ordularından Arabistan ordusuna "ta'vizen"/daha sonra alınmak

¹¹¹ BOA., İ. MVL., 3515, Lef 3, 21 ZA 1264/19 Ekim 1848.

¹¹² BOA., İ. DH., 12649, Lef 1, 11 C 1266/24 Nisan 1850.

¹¹³ BOA., İ. MSM., 15/331, Lef 2.

Piyade subay ve nefer	10.422
Süvari subay ve nefer	2.678
Topçu subay ve nefer	1.083
TOPLAM	14.183

üzere yeni asker gönderilmeliydi. Çünkü başka çare ve tedbir düşünülüyordu. Paşa, bu icraatı "Arabistan ordusunun ihyası" olarak görüyordu.¹¹⁴

Mesele Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşüldü. Arabistan ordusunun yardıma muhtaç olduğu ortadaysa da bahsedilen diğer orduların da belli başlı sorunları vardı. Hassa ve Dersaadet ordularının kendi nefer noksanlarını bile tamamlayamadığı görülmekle birlikte hava değişikliğine giden izinli askerlerin yanında kur'a bakayalarının varlığı da zorluk çekilen konulardı. Anadolu ordusu müşiri Mehmed Reşid Paşa'nın da Irak ve Hicaz ordusuna vereceği topçulara bedel olmak üzere İstanbul'dan asker talebinin o an için reddedilmesi¹¹⁵ durumu ortaya koymaktaydı. Yine de Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de Hassa ve Dersaadet ordularından 850'şer, Anadolu ordusundan 600 kur'a neferinin Arabistan ordusuna sevki mütalaa edildi. Bununla birlikte nüfus sayımıyla alakalı olarak Şam'da görev yapan tahrir memurlarının ve katiplerin sayılarının arttırılmasına da karar verildi.¹¹⁶

Ardından konu Meclis-i Vâlâ'da da ele alındı. 1839'a kadar piyade, süvari ve topçu alay ve taburlarından askeriyeğe dâhil olanlardan 1.266 neferin terhis, 192 neferin ise çürük olarak ihraçlarıyla boşalan yerlerin dengelenmesi/kompansesi hususu ortaya çıktı. Hassa ve Dersaadet ordularının mevcudu ve iki seneye kadar gönderecekleri neferlere göre biner asker vermelerinin zor gözükmesi, Rumeli ve Anadolu ordularının ise durumlarının çok da iç açıcı olmaması üzerine Hassa ve Dersaadet'ten 1.400, Anadolu'dan ise 600, toplam 2.000 askerın Arabistan ordusuna nakledilmesi başvurulmuş hareketiydi.¹¹⁷ Sevkiyatı yapılan söz konusu askerlerin alay ve taburlara yerleştirilmeleriyle nefer noksanlığı bir ölçüde telafi edildi ancak bir an önce Arabistan ordusunun "diğer ordulardan beslenen ordu" hüviyetinden çıkarılması diğer askeri teşekküllerin de nizamını korumak adına derinden hissedildi. Bunun temininin ise *"te'hîre dûçâr olan ukde"* diye tavsif edilen nüfus sayımının icrasıyla sağlanacağı evvelden beri söylenegelen bir husustu. Nüfus sayımının yapılamamasının yanında terhis, firar ve ölüm gibi nedenlerden ötürü bahsedilen ordunun mevcudunun bir türlü istenen noktaya getirilememesi ve oluşan noksanın diğer

¹¹⁴ *"Bu maddenin ordu-yı hümayûn-ı mezkûrenin bâ'is-i ihyâsı demek olacağı"*, BOA., İ. MSM., 15/331, Lef 3, 7 CA 1264/11 Nisan 1848.

¹¹⁵ *"Anadolu ordu-yı hümayûnundan Hicaz ordu-yı hümayûnuna verilecek topçuya bedel bu taraftan talep olunan topçuların şu aralık irsâli uyamayacağından olbabda Anadolu ordu-yı hümayûnu müşiri müşârünileyh hazretlerine cevâbnâme tastîri"*, BOA., İ. MSM., 15/331, Lef 8, 17 N 1264/17 Ağustos 1848.

¹¹⁶ BOA., İ. MSM., 15/331, Lef 6, 15 Ş 1264/17 Temmuz 1848.

¹¹⁷ BOA., İ. MVL., 3515, Lef 3, 21 ZA 1264/19 Ekim 1848.

mevkilerden asker celp edilerek kapatılmaya çalışılması problemi, beraberinde önceden de düşünüldüğü üzere "suhûletli mevkiler" kapsamında değerlendirilen yerlerin sayımına teşebbüsü doğurdu. Bu bağlamda bölgelerin cesameti ve iş yükünün yoğunluğu göz önünde tutularak Rakka ve Halep'e 8; Tarsus, Adana ve Maraş'a 4; Sayda'ya 7; Kudüs'e ise 4 olmak üzere toplam 23 subay¹¹⁸ sayım için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından vazifelendirildi.¹¹⁹

İmparatorluğun batısındaki askerî teşekkülü Rumeli ordusunun nüfus sayım ve asker alım gibi serüvenlerinin Anadolu ve Arabistan ordularıyla benzerlik arz ettiği söylenebilir. Ordunun istibdali söz konusu olduğunda nüfus sayımının gündeme gelmesi ve ortamın buna müsait olup olmadığının araştırılması işin normal seyrini göstermekteydi. 1845 senesinde Rumeli ordusunun istibdali için 7.500 neferin Toskalık bölgesinden sağlanması ve Kigalık'tan bakiyelerin alınmasının mevzu bahis edilmesiyle nüfusun sayılmasına engel oluşturan hususların varlığı sorgulandı ve bu konuda Üsküp ve Niş valileri ile Rumeli mutasarrıfı paşalardan görüşler alındı. Olumlu geri dönüşten sonra Meclis-i Has'ta Rumeli ordusunun Kigalık bölgesine gittiği esnada uygun görülen subayların görevlendirilmeleriyle sayıma başlanmasına karar verildi. Şüphesiz bu kararda isyan halindeki Yakova eşkıyasının "tedib ve terbiye" edilmeleri ve itaat altına alınmaları ve Rumeli ordusu müşiri Mehmed Reşid Paşa'nın "*emr-i tahrîrde bir mahzûr olmadığı ve icâb eden memûrların sür'atlice gönderilmeleri*" yollu beyanatı etkili olmuş ve yetkililere bu anın sayım için uygun bir zaman olduğunu düşündürmüştü.¹²⁰

Askerlik meselesinde karşılaşılan temel sorunlardan birisi de alınan neferin nerede istihdam edileceği idi. Zira, askerler kendi bölgelerinde görev yapmayı arzu etmekteydiler. Öte yandan az masraflı olacağı düşüncesiyle şartlar da bunu zorunlu kılmaktaydı. Fakat tecrübeler bunun mahzurlu olduğunu açık bir şekilde göstermekteydi. Bu minvalde orduların asker alım öncesinde olduğu gibi sonrasında da yaşanan bazı problemlere dikkat çekmek gerekmektedir. Mesela, Rumeli ordusu piyade altıncı alayının Yanya mevkiindeki ikinci ve dördüncü taburları neferlerinden bazılarının "fezâhat" diye nitelendirilen itaatsizlik ve disiplinsizlik gibi suçlara bulaşması neticesinde ceza kanunlarının uygulanmasının Meclis-i Vâlâ'daki müzakeresinden sonra

¹¹⁸ Rakka ve Halep'e, 1 ferik, 1 mirliva, 2 miralay, 2 kaymakam, 2 binbaşı, toplam 8; Tarsus, Adana ve Maraş'a, 1 mirliva, 1 miralay, 1 kaymakam, 1 binbaşı, toplam 4; Sayda'ya, 1 ferik, 2 mirliva, 2 miralay, 2 binbaşı, toplam 7; Kudüs'e, 1 mirliva, 1 miralay, 2 binbaşı, toplam 4 nefer. BOA., İ. MVL., 3515, Lef 1.

¹¹⁹ BOA., İ. MVL., 3515, Lef 4, 1 M 1265/27 Kasım 1848.

¹²⁰ BOA., İ. MVL., 1279, Lef 1, 15 N 1261/17 Eylül 1845.

konu Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da da tartışılır. Kanunların öngördüğü cezanın icrası için özel bir memur görevlendirilir ve durum Rumeli ordu müşirine bildirilir.¹²¹

Aslında münferit gibi görünen bu hadise bölgeden asker istihdamı konusunun yeniden gündeme getirilmesini zorunlu kılmıştır. Söz konusu küçük çaplı bu isyan hareketinde asiler üzerine asker sevk edilmiş ve gönderilen taburların içinde en az 150'den en çok 400'e kadar Arnavut'un yer alması, muharebe anında komutanların güvensizlik hissinden dolayı bunlarla fazlasıyla meşgul olacağı noktasında problem teşkil etmiştir. Ahalinin toprağıyla imtizacı bir endişe kaynağı olarak belirlediğinden Arnavutluk bölgesinden alınacak neferlerin kendi memleketlerinden uzak yerlerde görevlendirilmesinin ne kadar imkân dâhilinde olduğu Dâr-ı Şûrâ'da enine boyuna görüşülmüştür. Neticede Arnavutluk'tan alınan neferlerin bu mevkide yer alan alaylarda bırakılması yerinde karşılanmadı. Genel olarak da, Meclis-i Vâlâ'daki tartışmalarda askere alınanların kendi bölgelerinde askeri hizmette bulunmalarının mahzurlu olabileceği kanaatine varıldı.¹²² Bu olayın ardından bölge insanının askeriyede istihdamı tartışılan bir sorun haline geldi.

İstibdal/terhis usulü gereğince Rumeli ordusunun Arnavutluk'tan alacağı neferler ile birkaç sene içinde alayların üçte birinden fazlası "ayak bağı" olarak nitelendirilen bu unsurdan oluşacağından mahzurlu olan bu durumun belki daha ileride tehlikeli boyutlara ulaşacağı düşünüldü.¹²³ Esasında diğer ordular için de -özellikle taşra orduları- geçerli olan bu sıkıntı, her zaman gündemde kalan Osmanlı askeri sisteminin önemli bir problemiydi.

Alınan neferlerin kendi memleketlerinde istihdamına devlet tarafından pek sıcak bakılmadığı hususu Arabistan ve Anadolu orduları için de geçerliydi. Arabistan ordusunun kendi dairesinden alacağı asker bütünüyle "cins-i vâhid (tek tip)" idi. Anadolu ordusu ise neferlerinin çoğunu Kürdistan bölgesinden almaktaydı. Meclis-i Vâlâ'daki tartışmalarda ahalinin "askeri hizmeti hissetme"den önce bunları kendi bölgelerinde kullanmanın uygun olmayacağı kararına ulaşıldı. Rumeli ordusundaki Arnavut unsurunun mümkün mertebe azaltılması işine de gayret gösterilmesi o anda gündeme getirildi.

¹²¹ BOA., İ. MVL., 2368, Lef 3, 29 Ş 1263/12 Ağustos 1847.

¹²² BOA., İ. MVL., 2368, Lef 3, 29 Ş 1263/12 Ağustos 1847.

¹²³ BOA., İ. MVL., 2368, Lef 3, 29 Ş 1263/12 Ağustos 1847.

Rumeli ordusunun alay ve taburlarından 1845 ve 1846 yıllarında terhis edilen Arnavutların yerlerine koyulan neferler Kigalık ve Toskalık'tan alınmıştı. Başlangıçta bunların diğer ordulara dağıtılması düşünülmüş ise de Arnavutların sert mizacından dolayı bundan vazgeçilmiş ve sevk edilmeleri halinde yolculuk sırasında da bazı olayların vücuda gelebileceği ihtimalinden çekinilmişti. Böyle bir durumda bunların yanına karakol görevi yapacak nizamiye askerinin verilmesi yeni bir mali külfet getireceğinden ötürü şimdilik bu taburlara dokunulmaması uygun görüldü. Ancak yine de Arnavut mevcudunu arttırmamak için söz konusu yerlerden alınan ve alınacak olan yeni neferlerin Rumeli ordusu yerine Arabistan ordusunda istihdam edilmesine karar verildi.¹²⁴

Arabistan ordusunun mevcudu ise terhis edilen, Hicaz'da vazifelendirilen ve vefat eden neferlerden dolayı neredeyse yarı yarıya azalmıştı. Bunun üzerine noksanın ikmali için sadece Kigalık ve Toskalık bölgelerinden 1847 yılında alınan ve daha sonra alınması düşünülen Arnavut neferlerinin belirli iskelelerden vapurlara bindirilerek Arabistan ordusuna nakledilmeleri ve buradaki askeri birliklere "serpiştirilmeleri" Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de kararlaştırıldı. Anlaşılacağı üzere bununla hem Rumeli ordusundaki Arnavut sorunu bertaraf edilecek ve hem de Arabistan ordusunun nefer tedariki sağlanmış olacaktı. Rumeli ordusunda oluşabilecek olası asker eksikliğinin ise Dersaadet ordusundan giderilebileceği bir "B Planı" kabilinden karara bağlandı.¹²⁵

Tertip ve teşkil edilmesine 1844/1260 senesinde başlanan Arabistan ordusunun o esnada mevcudu 9.000 iken yapılan yardımlar neticesinde aynı yılın sonunda nüfusu 20.000 civarına ulaştı. Tedrici olan bu artış aynı oranda mali görüntüyü değiştirdi. Askerlerin tayinat ve maaşlarının yanı sıra ordunun muhtelif masrafları bir senelik 35.759 kese olarak hesaplanmış ve bu meblağın Adana, Halep, Şam ve Sayda eyalet gelirlerinden verilmesi karar kılınmıştı. Asker mevcudu göz önünde bulundurulduğunda 1845/1261 senesi için ise zikredilen miktarın yetmeyeceği çok açıktı. 1845/1261 Martından Temmuz sonuna kadar gerekli tayinatla Mart ve Nisan mahiyeleri için 15.181 kese sarf edilmiş, Ağustos tayinatıyla bazı alayların dörder aylık maaşları da 10.000 keseden fazla tutmuş ve dolayısıyla altı ay zarfında 25.000 kese harcanıyorsa sene tamamı için 50.000 kese akçeye ihtiyaç duyulduğu ortaya çıktı. Bunun yanında

¹²⁴ BOA., İ. MVL., 2368, Lef 3, 29 Ş 1263/12 Ağustos 1847.

¹²⁵ "bundan mukaddem ta'yîn olunmuş olan altı tabur asâkir-i nizâmiye el'an Rumeli ordusu refâkatinde olub lede'l-iktizâ yine i'âne olunması mümkünâtından bulunduğu...", BOA., İ. MVL., 2368, Lef 3.

1846/1262 Mart ayı gelmiş, tayinat ve erzak bedellerinden dolayı tüccar ve esnafa 4-5.000 kese akçe borçlu kalınmış, Şam ve Sayda eyaletlerinden fazla akçe alındığı halde askerin altışar, yedişer aylık maaşları verilememişti.¹²⁶ Bu sıkıntıyı diğer ordulara da teşmil etmek mümkündür. Örneğin, Anadolu ordusundan Diyarbekir ve Erzurum'da bulunan alayların 14 aydan beri maaşları ödenemeyerek askerin aşırı bir ölçüde ıstırap halinde olduğunu ordu reis-i erkânı İsmail Paşa İstanbul'a gelerek ifade etmişti.¹²⁷

Gelişmelerden de görüldüğü üzere ordunun yapılanmasını öngören askeri tensikat, ilk olarak Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularında kendini göstermiş, bu üç ordunun erkan ve zabıtları tayin edilmiş, Anadolu ve Arabistan ordularının teşkili ise sonraya bırakılmıştı. Nisan 1843'te Rumeli ordusu reis-i erkanı ferik Mehmed Namık Paşa (d.1804-ö.1892) Arabistan, Hassa ordusu reis-i erkanı ferik Rüstem Paşa da Anadolu ordusuna müşir tayin edilerek kendilerine talimatnameleri verilmişti. 1844 yılının Martında Namık Paşa İstanbul'dan hareketle Şam'a giderek ordu meclisini oluşturmuş ve vekaleten Davud Paşa'yı Şam'da bıraktıktan sonra Şam ve Sayda'daki topçu bölüklerinden subay ve neferlerini alarak Halep'e geçmişti. Halep'te miralay Şerif Bey önderliğinde tophaneden gönderilen 12 top ve 40 talimli topçu neferleriyle birlikte Maraş ve Urfa'ya hareket ederek buradaki redifleri muvazzafa katıştırmış ve ordusunun nefer ihtiyacını bir nebze olsun karşılamıştı. Ortaya çıkan süreçte mukavemet ve muhalefet kapsamında aşiret ayaklanmaları görülmüş, bunlar şiddetli bir şekilde bertaraf edilmişti. Urfa civarındaki Berazi¹²⁸ aşiretinin Suruç Ovası'nda "tedib" edilmesi ve reislerinin öldürülmesi buna bir örnektir.¹²⁹

Orduların nefer sayılarının belirlenmesinin ardından nüfus defterlerinde kayıtlı askerlik yapabilecek şahısların mevcuduna bakılarak bir oran -kaçta kaç- tespiti yapılacak ve her kaza hissesine düşen efrad teşekkül edilen meclislerce kur'a usulü ile toplanacaktı. Muntazam bir surette nüfus sayımı yapılmadığından ilk önce bu işin üstesinden gelmek gerektiği için 1844 yılının başlarında Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordusunun Anadolu'daki dairelerine nüfus sayım memurları çıkarıldı. Aynı yılın sonunda Hassa ve Dersaadet ordularının, 1845'in ortalarında da Rumeli ordusunun söz

¹²⁶ BOA., İ. MSM., 13/270, Lef 5, 18 RA 1262/16 Mart 1846.

¹²⁷ "bu dahi revâ olmayarak her nasıl ise istihsâl-i çâre-i serîası ehemm u elzem bulunduğuşu..., maliye nazırına iş'âr ve inbâsı...", BOA., İ. MSM., 13/270, Lef 11, 5 C 1262/31 Mayıs 1846.

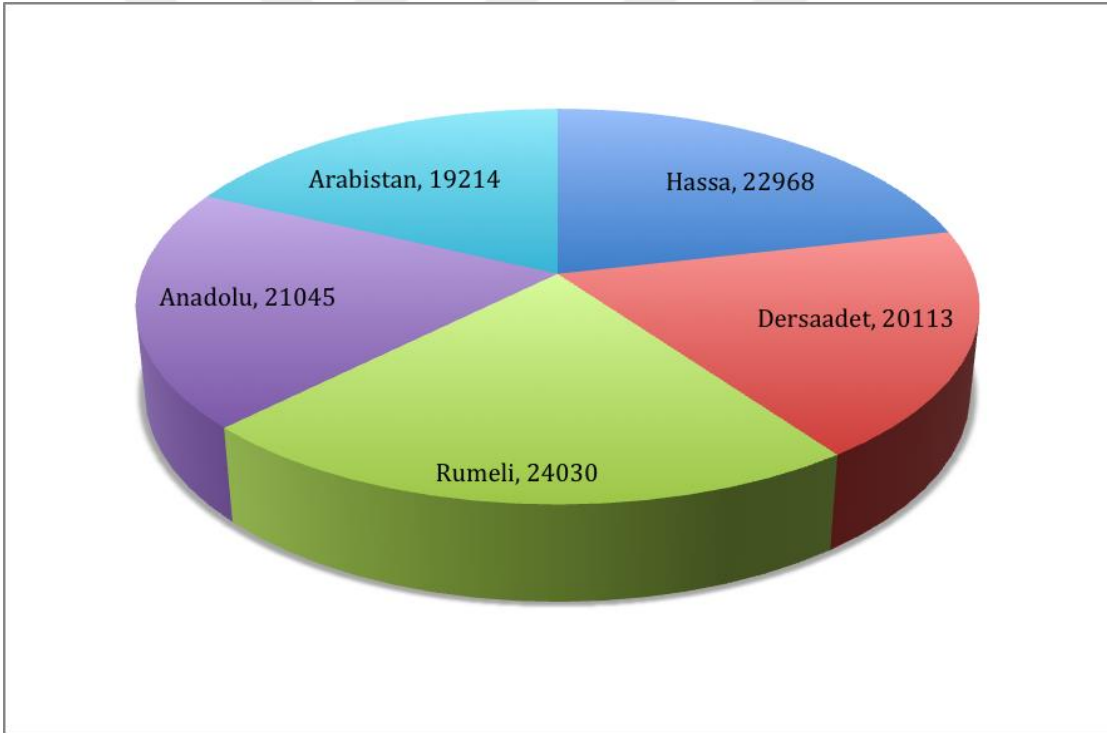
¹²⁸ Konar-Göçer Kürt taifesinden olan bu aşiretin yerleşim yerleri şöyledir: Rakka, Suruç Kazası, Ruha (Urfa Sancağı), Savur Kazası (Mardin Sancağı), Erzurum, Malazgirt, Çemişgezek, Arabgir Sancakları, Diyarbekir, Şam ve Halep Eyaletleri. Türkay, a.g.e., s. 62.

¹²⁹ Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmâni*, III, 88.

konusu bölgelerdeki sayımı bitmiş ancak Rumeli'deki yerlerin tahririne henüz teşebbüs edilememiştir. 1846 senesinde sadece Yanya ve Ulvina kazalarının sayımı yapılabildiği. 1844'ün ortalarında Anadolu ordusu için de sayıma başlanmış ve 1847'de kur'a icrası uygulamaya girmişti.¹³⁰ Arabistan ordusunda ise 1844'te söz konusu işin lokal manada fiiliyata geçtiği izlenir. Cebel-i Lübnan¹³¹ hadisesinin nihayetlenmesinden sonra Urfa'dan başlayarak Ayntab, Kilis ve Mersin'in hem nüfus sayımı hem de kur'asının yapılması emredilmiş ve 1860-61 yıllarında kur'a askerleri toplanmaya başlanmıştı.¹³²

1843 yılının sonlarında orduların mevcut durumları Hassa 27.000, Dersaadet 24.000, Rumeli 24.000 şeklinde olmakla birlikte¹³³ 1845 senesinde ise beş ordunun asker miktarı aşağıda verildiği üzere:¹³⁴

Grafik 1.2. Orduların mevcudu/1845.

¹³⁰ Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmânî*, III, 139.

¹³¹ Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, California 1993, s. 35-41.

¹³² Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeri-i Osmânî*, III, 140.

¹³³ BOA., İ. MSM., 10/215.

¹³⁴ BOA., İ. MSM., 12/250, Lef 2.

Tablo 1.8. İstanbul ordularının merkez, mevki ve mevcudu.

Ordu	Subay (Mirliva, Binbaşı)	Nefer	Toplam
Hassa	Merkez	57	15.455
	Mevkiler	27	7.429
Dersaadet	Merkez	55	11.309
	Mevkiler	30	8.719

1. Asker Alımının Teorik ve Hukuki Çerçevesi: "Kur'a-i Şer'iyye"

Bölgelerde yapılabilen nüfus sayımının ardından fiiliyata konulması gereken en önemli iş kur'anın icrasıydı. Çünkü askeriye için "tahrir" in semeresi ancak bu yolla alınacaktı. Asker kaynağı olarak düşünülen bölgelerin insan yoğunluğuna göre belirlenen oran doğrultusunda asker toplama metodu olan kur'a usulü¹³⁵, 1846'da kanunlaştırılarak daha programlı ve düzenli hale getirilmeye çalışıldı.¹³⁶ Sayımı tamamlanan yerlerde uygulaması hız kazanan kur'anın bütün imparatorlukta eş zamanlı ve aynı seviyede/süratte yürütülemediği açıktır. Kur'a bölgelerinin her birinin kendine has şartları mevcuttu ve bu da kur'a işlemini yavaşlatıyordu. Merkez ordularına göre taşra ordularında¹³⁷ daha geç ve güç gerçekleşen kur'a meselesine, ahalinin mizacı,

¹³⁵ Konuya dair kayıtların/deFTERlerin güncellenmesi (ölüm ve doğum gibi) ve ilgili yerlere gönderilmesine dair bakınız: BOA., A. MKT., 127/77, 29 CA 1264/3 Mayıs 1848; 124/88.

Meydana gelen karışıklıklardan dolayı nüfus sayımının tekrarlanması için bakınız: "... Anadolu ordusu dâiresi dâhilinde kâin Karahisâr-ı Şarkî sancağı nüfûnun karışıklığı cihetiyle kur'a-i şer'iyye icrâsında ba'zı mertebeler su'ûbet çekilmekte olduğundan be-tekrâr tahrîr ve tashîh olunmak üzere süvârî üçüncü redîf alayı miralayî Rüstem Beyin me'mûriyetiyle lâzım gelen emr-i âlinin ısdâr ittirilmesi ... ", BOA., A. AMD., 34/7.

¹³⁶ Bahsedilen ve daha sonra çıkarılan kur'a kanunnameleri için bakınız: Musa Çadrcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008, s. 68-87; Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994, s. 11-19; Ayrıca kur'a ile ilgili muhtelif düzenlemelerle ilgili bakınız: Örneğin; "esnân-ı askeriyenin ta'rif ve tahdîdi, kur'a maslahatının kazalar kürsilerinde icrâ olunacağı beyânı, her kazâda akdi lâzım gelen kur'a meclisinin beyânı, her ordu dairesinin hâvi olduğu kazâların kur'a dâirelerine taksimi keyfiyetiyle ol dâirelere i'zâm olunacak kur'a me'mûrlarının beyânı, isimlerine kur'a isâbet iden neferâta yirmi gün müddetle hânelerine ruhsat virileceği husûsunun beyânı, gerek kur'adan mukaddem ve gerek ba'de'l-kur'a firâr iden neferâtın ba'dehu tutularak alaylarına vusûllerinde haklarında icrâ olunaak mücâzâtın beyânı, gerek kur'adan mukaddem ve gerek kur'adan sonra firâr iden neferâtı ihfâ iden ve bir tarafa kaçırılan kimesneler haklarında icrâ olunacak mücâzâtın beyânı, merâtib-i ilmiye ve kalemiye ve mülkiye-i devlet-i aliyyeden herbir rütbeyi hâiz olan bendegânın hizmet-i askeriyeden mu'âf ve müstesnâ olacağı beyânı" gibi muhtelif maddeler incelenebilir. BOA., A. DVNS. KNA., nr. 7.

¹³⁷ Rumeli ordusu nüfus sayım ve kur'a -tensikatın ilk yılları- konuları için bakınız: "Rumeli ordu müşîrine,

ahlakı, coğrafi farklılıklar, devletin mali kudreti ve bürokrasinin işlerliği gibi değişkenler doğrudan etki etmekteydi. Merkezi bürokrasi atadığı memurlar, hazırladığı talimat ve emirnamelerle işi özenle takip etmeye çalışıyordu. Bu durum dönemin siyasal gelişmelerine uygun olarak merkez-taşra koordinasyonuna işaret ederken aynı zamanda modernleşme arzusu gösteren devletin merkezleşme göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Ordu müşirlerinin kur'anın ana ve tali işlerini icra ederken merkez ile yakın temasta olduğu görülmektedir. Örneğin, Anadolu ordusunun 1848 kur'asının gerçekleşmesinden sonra 1849 kur'a zamanının yaklaşmasıyla ordu müşiri Mehmed Reşid Paşa'nın İstanbul'a danıştığı iki husus olmuştur. Bunlardan ilki kur'anın Ramazan ayına denk gelmesinden dolayı bunun bayramdan önce mi yoksa sonra mı yapılacağını içeren zamana dair olan sorusuydu. İkinci suali ise askerlik çağında olanların kaçta kaçının alınacağını kapsayan oran meselesiydi.¹³⁸ Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmede yaklaşık olarak 10.000 askerin tamamen terhis edileceği Anadolu ordusunda oluşacak açığı kapatmak için yine aynı miktar asker talep etmenin halkı zora sokacağı mütalaa edildi ve 1849 senesine mahsuben 8.000 neferle yetinilmesine karar verildi. 1848 yılı için belirlenen oran 1/11 iken, 1849 için ise nispetin istenen 8.000 nefere göre belirlenerek kur'anın uygulanmasına hükmedildi.¹³⁹

Resmi kayıtlara göre 1848 yılında Dersaadet ordusunun mevcudu 20.688 idi. Geçmiş iki dönemin kur'a neferleri henüz alınamamış, 1846 ve 1847 senelerinden kalan toplam 2.545 bakaya nefer zuhur etmişti. Ordudan 1848 yılı için terhis edilecek eski askerin miktarı ise 7.481 olarak görülüyordu. Dersaadet ordusunun "terfî-i tâm" olarak mükemmel haldeki mevcudu 22.784 şeklinde takdir edilmişti ve dolayısıyla 9.577 nefere ihtiyaç duyulmuştu. Ordu bölgesindeki kaza, nahiye ve aşiretlerin sayılmasının

---

Rumeli ordu dâiresinin emr-i tahrîri hitâma resîde olmak hasebiyle mevcûd nüfûsdan esnân-ı askeriyede olan ahâlî tefrîk ve hesâb olundukda yekûni 99.863 neferê bâliğ olmuş, ordunun geçen 62 senesi istibdâlinde çıkarılmış olan neferât-ı atîka ve sâireden dolayı Eylül ayı jurnallerine nazaran tertîb-i tâmdan 6.350 nefer noksanı görünmüş ve eğer ki noksan-ı mezkûrun ikmâli lâzimedden bulunmuş ise de Kigalık ve Toskalık kotalarından iki seneden beri hayli adam alınmış olduğundan bunun arası çok geçmeksizin bu defa olmkdâr asker daha alınması mezkûr kıta ve ahâlîsine bazı mertebe girân geleceği, 63 senesinde istihdâm-ı teknîl ile dahil-i istibdâl olacak neferât-ı atîka 5-600 neferden ibâret olarak bununla berâber yalnızlığı tebeyyün ile çıkarılması lâzım gelecek ve cihet-i sâire ile tenezzül idecek neferât takriben 2.000 nefere resîde olabileceği ve havâli-i mezkûrede kur'a usûlinin bidâyet-i icrâiyesi olacağı mülâbesesiyle istibdâl-i nizâm-ı ma'delet herkesin lâyıkıyla ma'lûmî olmak ve mücerred ahâlîsinin gözleri dolmamak üzere bu def'alık mârû'l-beyân 6.350 neferât-ı cedîdenin 1.350 neferinden sarf-ı nazarla kusûr 5.000 ve hasbe'n-nizâm yüzde beş hesâbiyle buna zam ve ilâve kılınan 250 nefer ki toplam 5.250 neferin ahzıyla iktifâ olunması...", BEO. AYN. d., 405, s. 41-42, 25 S 1263/12 Şubat 1847; muhtelif yerlerdeki kur'alar için bakınız: BOA., A. AMD., 37/19, 1268/1851; A. MKT., 53/42, 1262/1845.

¹³⁸ BOA., İ. MVL., 4191, Lef 2, 27 B 1265/18 Haziran 1849.

¹³⁹ BOA., İ. MVL., 4191, Lef 6, 27 N 1265/16 Ağustos 1849.

ardından toplam nüfusu, askeri yaşta bulunan gençleri ve kur'a uygulamasında her kazanın hissesini gösterir defterler oluşturuldu. Buna göre 56.566 kişinin askeri yaşta olduğu tespit edildi ve bu mevcuda 1/6 oranının uygulanarak yeni neferlerin alınmasına karar verildi.¹⁴⁰

Tablo 1.9. Dersaadet ordu bölgesinin nüfus ve asker ihtiyaç durumu.

Nüfus	Askeri yaştakilerin mevcudu: 56.566		Ordu dairesindeki Müslüman erkek nüfusu: 817.859			
	Tebdil-i Hava	Sıla	1846 bakayası	1847 bakayası	Mevcut	Toplam
Dersaadet ordusunun 1848 yılı durumu	466	68	1.012	1.533	20.688	23.767
Ordunun Asker Açığı	Ordunun 1848'de terhis edeceği eski asker miktarı: 7.481		"Tertîb-i tâm"dan noksanı: 2.096			
Alınacak Nefer	Ordu dairesinden 1848 yılı için alınması gereken yeni neferlerin miktarı		Eksikliği tamamlamak için	Terhis için	Toplam	
			2.096	7.481	9.577	

Aynı yıl Hassa ordusu da 9.446 yeni nefer alacaktı. Yapılan sayım neticesinde toplam 814.116 Müslüman erkek nüfusundan askerlik yapabilecek 66.650 kişi tespit edildi ve 1/7 oranıyla kazalara düşen asker miktarları hesaplandı.¹⁴¹ Bu doğrultuda yeni asker teminine başlandı.

¹⁴⁰ BOA., İ. MSM., 15/318, Lef 5, 13 CA 1264/17 Nisan 1848.

¹⁴¹ BOA., İ. MSM., 15/318, Lef 7, 10, 13 CA 1264/17 Nisan 1848.

Hassa ve Dersaadet orduları asker temin hususu için ayrıca bakınız: BOA., İ. MSM., 12/245; 12/265.

Tablo 1.10. Hassa ordu bölgesinin nüfus ve asker ihtiyaç durumu.

Nüfus	Askeri yaştakilerin mevcudu: 66.650		Ordu dairesindeki Müslüman erkek nüfusu: 814.116	
Hassa ordusunun 1848 yılı durumu	1847 kur'a bakayası	Tebdil-i hava neferleri	1848 yılı redif olacaklar (terhis)	Mevcut
	898	1.780	7.115	22.315
Alınacak Nefer	"Tertîb-i tâm" için alınması gereken yeni neferler: 9.446		Ordunun tam tertibi: 27.323	

Daha önce de belirttiğimiz gibi Arabistan ordusunun kur'a serüveni diğer ordulara göre daha geç başlamıştır. Ordu dairesindeki çalışmalar neticesinde 1850 yılına mahsuben nüfus sayımı yapılan yerlerden kur'a ile temin edilecek yeni neferlerin miktarı belirlendi. Henüz sayılmamakla birlikte tahrirleri yapıldıkça defterleri İstanbul'a gönderilecek olan Adana eyaletindeki Cebel-i Kozan ve bunun gibi aşiret muhitleri belirlenen miktara o an için dahil edilmemişti. Arabistan ordusu alanındaki askerlik kapsamında olanların sayısının 105.000'e ulaştığı tahmin ediliyordu. Buna 1/11 hesabı uygulandığında takriben 9.000-9.500 kişinin asker olacağı tasarlandı. Bu sayı ilk aşamada çok fazla görünmekle birlikte Arabistan ordusunun hususî şartları göz önünde bulundurulduğunda söz konusu miktarın bir hayli düşeceği açıktı. Diğer ordularda kur'adan firar eden ve farklı yerlerde olup ele geçirilemeyen 300-500 kişi her sene bakaya kalmaktaydı. Buna karşın Arabistan ordu müşiri Mehmed Emin Paşa ise Arabistan'ın açık ve muhafazasız geniş bir bölge arz etmesi ve kur'anın diğer yerlere nazaran burada yeni bir uygulama olması nedenlerinden ötürü firari miktarının burada 1.000-2.000 civarında artacağını düşünüyordu. Arabistan ordu dairesine bağlı Girit adasına gidecek askerin de ilavesiyle askere alınması tasarlanan miktarın fazla olmadığı da belirtiliyordu.¹⁴²

Ardından konu gerekli askerin teminine gelir. Kur'anın Şam'dan icrasına başlanmasına ve sırasıyla diğer yerlerde devamına ve lüzumlu emirnamelerin ilgili mahallere sevklarına karar verildiği vakit muamelatla alakalı bir husus ortaya çıkar.

¹⁴² BOA., İ. DH., 12649, Lef 1, 11 C 1266/24 Nisan 1850.

Arabistan ordu dairesinin çoğu yeri Türkçe bilmediğinden dolayı emirnamelerin Türkçe yazılması Arapça tercüme ihtiyacını doğuracaktı. Bu durumun ise bazı insanların tercüme nedeniyle suizanna kapılmalarına sebep olabileceği fikri¹⁴³ önlem alınmasını zorunlu hale getirdi. Dil farklılığının meydana getirdiği bu olumsuzluk üzerine, Adana, Maraş eyaletiyle Halep eyaletindeki Ayıntab, Kilis, Urfa sancakları kazalarına Türkçe; Halep'in diğer yerleriyle Şam ve Sayda eyaletlerine ise Arapça emirnameler yazıldı.¹⁴⁴

Şam'dan başlanarak "yavaş yavaş" yapılacak olan kur'anın Arabistan bölgesi için yeni bir usul olmasından dolayı halkın tepkisiyle karşılaşılacağı muhakkaktı. Bu minval üzere bir miktar askeri güç talep edildi ve 1.000 kişilik başıbozuk piyade Arnavut askeri verilecek emre göre Arabistan'a gönderilmek üzere bölgelerinde toplandı. Ancak bundan önce ordu komutanı Mehmed Emin Paşa, 10 tabur nizamiye askerinin hemen sevk edilmesini isteyerek¹⁴⁵ durumun hassasiyet ve ciddiyet taşıdığını göstermiş ve erken tedbir alınmasını daha uygun görmüştü.

Her ordunun "nizami ölçüde" istihdam edeceği askerlerin terhislerinin problemsiz yapılması, bunun ardından oluşacak nefer eksikliğinin nüfusun belli ölçüde tefrik ve tahsisıyla tamamlanması ve böylece tüm orduların mevcudunun "tertib-i tam" seviyesinde tutulması askeri tensikatın şartıydı. Bunun ise orduların kendi bölgelerinde kur'ayı uygulamaya koyarak yeni asker alımıyla temin edileceği aşıkardı. Bu bağlamda neferlerini yenilemeyi sağlıklı bir şekilde başaramayan Arabistan ordusunun tertipli ve muktedir bulundurulması mevzusu uzun zaman gündemde kalmıştır.

Arabistan ordu dairesinin nüfus sayımı yapılabildiği hayli zaman geçmiş olmasına rağmen değinildiği üzere bazı engelleyici unsurlardan dolayı bu işlemin tam manasıyla yürütülemediği ve istenen yararın temin edilemediği ortaya çıktı. Bu minvalde yapılan sayımın kayıtlarını içeren nüfus defterlerinin sıhhatli olmadığı belirlendi. Hal böyle olunca Bâbiâli, münhasıran zaman ayırmanın zorluğu gerekçesiyle kur'a işini bu eksik ve yanlış kayıtların tashih edilmesi gibi bir fayda sağlaması açısından da kullandı.Nitekim, kur'a memurlarına bu amaçla talimatlar verildiği görülmektedir.¹⁴⁶

¹⁴³ "hasbe'l-cümle bazı kesân-ı bî-iz'ânın tercüme olunmasından dolayı suizanna zâhib olmasını müstelzim olacağı...", BOA., İ. DH., 12649, Lef 1, 11 C 1266/24 Nisan 1850.

¹⁴⁴ BOA., İ. DH., 12649, Lef 4, 18 B 1266/30 Mayıs 1850.

¹⁴⁵ BOA., İ. DH., 12649, Lef 1, 11 C 1266/24 Nisan 1850.

¹⁴⁶ BOA., İ. MMS., 22/957, Lef 2, 28 L 1277/9 Mayıs 1861.

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından Serasker Hasan Rıza Paşa'ya sunulan mütalaaya göre, diğer orduların destekleriyle asker açığını kapatmaya çalışan Arabistan ordusunun mevcudunun 1861 yılına gelindiğinde bile fazlaca noksan kalması, bu zamana kadar kur'ayı yalnız bir defa icra edebildiğinden ileri gelmekteydi. Arabistan ordusunun teşkilinden beri bazı mahalli sıkıntıların ortaya çıkması ve bunları durduracak askeri kuvvetin yeterli sayıya çıkarılamaması kur'anın uygulanamamasına yol açmıştı.¹⁴⁷

Verilere göre 1861 yılında Arabistan ordusunun mevcudu 25.845 idi. Bunun içerisine diğer ordulardan gönderilen askerler de dahildi. Bölgede Hassa ordusundan 7.621, Dersaadet ordusundan 5.363, Anadolu ordusundan 2.826 asker görev yapmaktaydı. Ayrıca kur'a neferi olarak 666 kişi İstanbul'dan Arabistan'a gönderilmişti. Şu halde Arabistan ordusunun kendisine ait askeri gücü 9.369 olarak tespit edilmişti. Toplam bu gücün Arabistan ordu bölgesinde kur'ayı hayata geçirebilecek seviyede olduğu düşünüldü. Diğer ordulardan asker yardımı pek münasip karşılanmasa da bu yola mecburen başvuruluyordu. Çünkü Arabistan ordusunun tertipli ve düzenli tutulması Arabistan coğrafyasının ıslahatını tesis etme¹⁴⁸ bakımından önemliydi. Özellikle söz konusu senede Cebel-i Lübnan'daki karışıklık münasebetiyle herhangi bir probleme karşın ordunun güçlü tutulması makul görülmekteydi. Nitekim ordunun merkezi olmasının yanısıra Cebel-i Lübnan'a yakınlığından ötürü Şam ile birlikte Raşîye, Kenakir, Kisve ve Zakiye gibi kasabalara asker konuşlandırılmıştı.

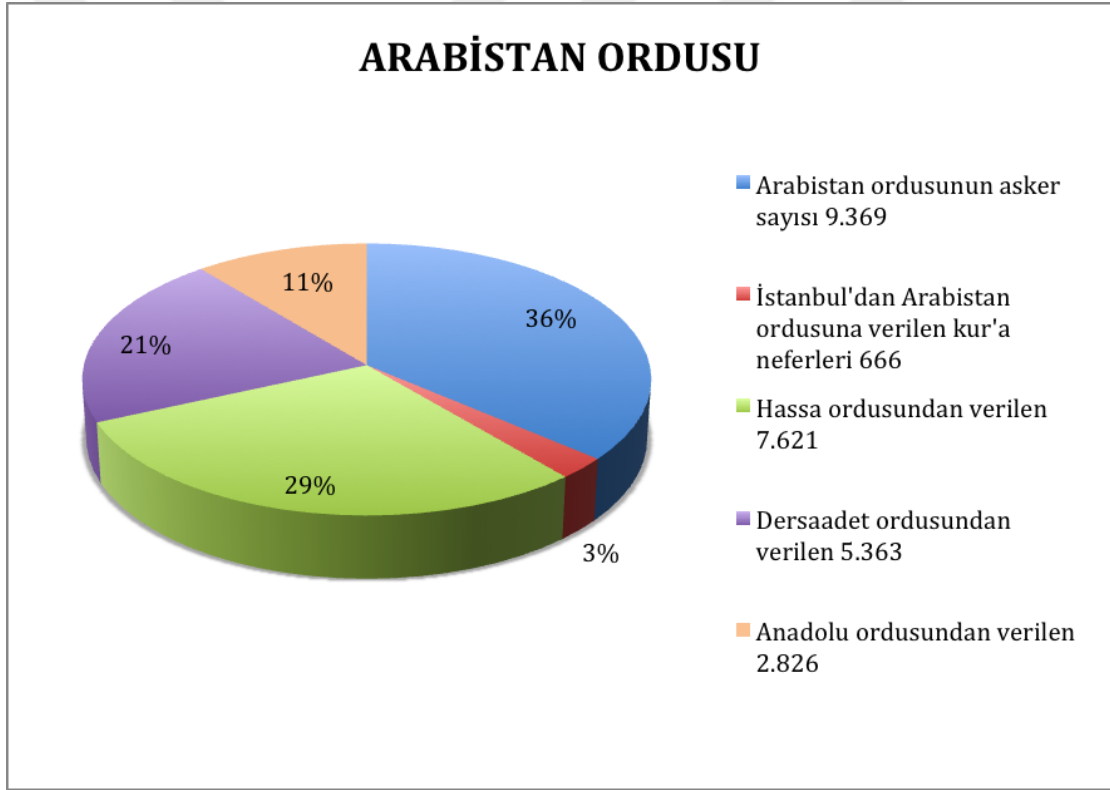
¹⁴⁷ BOA., İ. MMS., 22/957, Lef 2, 28 L 1277/9 Mayıs 1861.

¹⁴⁸ "Hutta-i Beriyyetişşamın icrâ-yı ıslahât-ı matlûbesiyle Arabistan ordu-yı hümâyûnunun hadd-ı nizâmisi dâiresinde tutulması", BOA., İ. MMS., 22/957, Lef 2, 28 L 1277/9 Mayıs 1861.

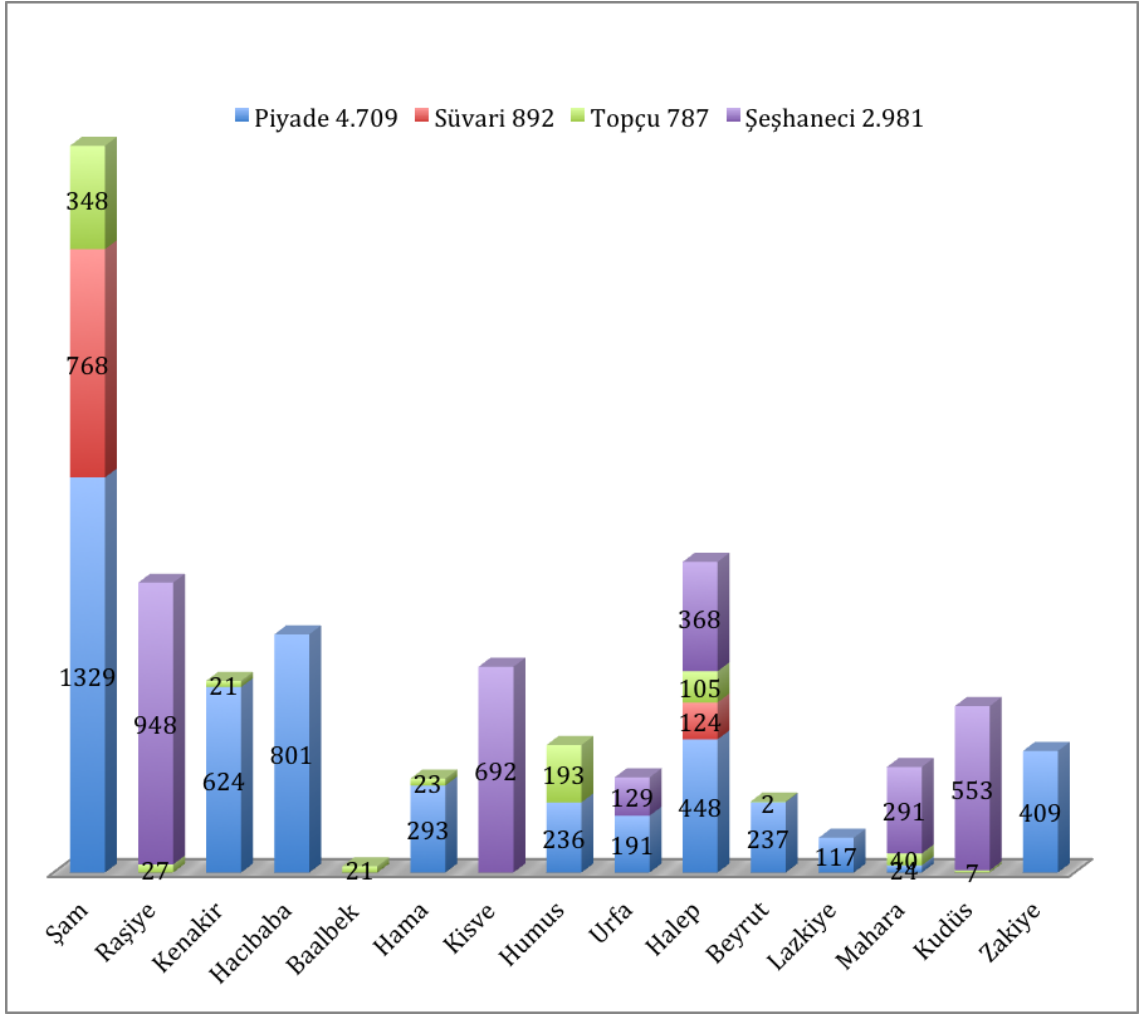
Tablo 1.11. İstanbul'dan Arabistan ordusuna gönderilen kur'a neferi.

Ordu	Kur'a Neferi		
Hassa	330		
Dersaadet	336		
Toplam	666		
	Piyade 211	Süvari 37	Şeşhaneci 88

Grafik 1.3. Arabistan ordusunun vaziyeti/1861.

Grafik 1.4. Arabistan ordusunun kendi mevcudunun bölgelere göre dağılımı.

Neticede, Arabistan ordusunun kuruluşu sırasında karşılaştırılmış olan tertibine yükseltilmesi bağlamında 15.000 yeni asker ihtiyacı müşahede edildi. Bunun defaten/birden alınması güç görüldüğünden, yarısının 1861 senesinde yarısının ise diğer sene tedariki münasip karşılandı. Ayrıca alınacak Arap neferlerin diğer ordulara, bunların alacağı askerlerin de Arabistan ordusuna nakledilmeleri bir usul gereği karara bağlandı. Konu, hal ve şartlara göre uygulanmak üzere Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Arabistan ordusu müşiri Abdülhalim Paşa'ya havale edildi ve bu doğrultuda Padişah iradesi çıktı.¹⁴⁹

Arabistan ahalisinin henüz kur'aya alışmamış olması sebebiyle herhangi bir gailenin zuhur etme olasılığı üst seviyede idi. Bundan ötürü askeri kuvvet konuşlandırılması gerektiği gibi sair ordularda yapılageldiği üzere her tarafın birden

¹⁴⁹ BOA., İ. MMS., 22/957, Lef 6, 17 ZA 1277/27 Mayıs 1861.

kur'aya tabi tutulması ise "yarayı kaşımak"tı. İlk olarak Urfa'nın bir müfrezeyle birlikte kur'asının yapılmasından sonra askeri kuvvetin mevki yakınlığına göre Ayntab'a nakledilerek buranın ve ardından Maraş, Kilis, Adana ve Halep taraflarının sırasıyla kur'alarının bitirilmesi ve nihai olarak da Sayda ve Şam eyaletlerinin kur'a icrasına başlanması şeklinde bir "kur'a güzergahı"nın belirlenmesi yoluna gidildi. Böylece Bâbiâli nezdinde ahalinin fazla ürkmesine engel olunacağı gibi toplumda tedrici bir ısınma da sağlanacaktı. Ayrıca şu husus da ifade edilmelidir ki, icabı halinde Şam ve Sayda'nın kur'alarına söz konusu hariciye nazırı ve ordu müşirinin kanaatleri doğrultusunda öncelik verilmesi Meclis-i Mahsus'ta şerh olarak belirtildi.¹⁵⁰

2. Zorunlu Askerliğe Toplumsal Muhalefet

Firarilerin devleti meşgul eden bir husus olarak ortaya çıkması, nüfus sayımı ve rediflerin intibakı meseleleriyle başlar. Askerlikten kaçma ve saklanma hadiselerinin ahalice sıkça gösterilmesine karşın devletin ise bunları takibata alması için doğası gereğiydi.

Askeri tensikat uygulamalarının başladığı 1844 yılında, İstanbul'un (Dersaadet, Eyüp, Galata, Üsküdar) nüfusunun sayılmasının ardından Hassa, Dersaadet ve Rumeli ordularına nefer temini yapılmak üzere askeri yaşta olan şahıslar belirlendi ve bunların ordulara alınması işine başlandı. Mesele Seraskerlik'te Süleyman Ref'et Paşa başkanlığında müzakere edilerek payitahttaki tespiti yapılan neferlerin tamamının firarları engellemek adına bir günde alınması uygun görüldü, bu husus Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da kabul edildi. İlginçtir ki, sayımla birlikte Rumeli ve Anadolu'dan İstanbul'a gelerek bazı esnafın yanına sığınan asker kaçaklarının olduğu görülmüştür. Bunun yanında bazı redif firarilerinin de memleketlerinden kaçarak Osmanlı başkentine geldikleri bölgelerinden gelen defterlerden anlaşılmış ve söz konusu şahısların alaylarına yollanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Hâriciye Nezaretinden sefaretlere de yazılar gönderilerek gemilerine girmek isteyen firarilere izin verilmemesi tenbih edilmişti. Başkente gelen firarilerin bulunması için belli başlı merkezler tespit edildi ve bu hususta subaylarla beraber Bâbiâli'den de memuriyeti uygun görülen şahıslar görevlendirilerek kendilerine yazılı talimatlar verildi.¹⁵¹ Bütün

¹⁵⁰ BOA., İ. MMS., 22/957, Lef 2, 28 L 1277/9 Mayıs 1861.

¹⁵¹ BOA., İ. MSM., 11/222, Lef 6, 15 S 1260/6 Mart 1844.

esnaf, başıbozuk, hamam ve değirmen hademeleri, han sakinleri, kayıkçı, hamal, çiftçi ve sairlerinin nerelerde oldukları imam ve muhtarlara sorulup mahallerine gönderilmeleri sağlanarak karışıklığın giderilmesi ve kimin nerede ikamet ettiğinin hakkıyla bilinmesi yoklama görevlilerine verilen talimatın ilk şartıydı.¹⁵² Memurlar vazife yerlerinde ellerindeki defterlere göre yoklama yaparak kimin firari olup olmadığını anlayacaklar ve gereğini yapacaklardı. Kayıtlara dikkat edilmesi ise hassaten talep edilmekteydi.¹⁵³

Ordudan firar eden ve bir yolunu bularak İstanbul'da esnaflık yaparak kaçışıp duran rediflerin araştırılması üzerine kaçaklar tespit edildi. Bunlarla beraber taşradan belli bir müddet için payitahta gelen ve zamanının geçmiş olmasına rağmen hala başkentte boşuna bekleyen ahali de kanun gereği memleketlerine gönderildiği gibi bu soruşturma sayesinde muvazzaftan firar edenler de bulundu. Ayrıca askere alınanların borçları ya da alacaklılarından dolayı kimsenin hakkının yenmeyeceği yoklama günü akşamı mahallelere neşredilecek özel varakalarda ilan edilerek ilave bir problemin önüne geçilmek istendi.¹⁵⁴

Asker alımında zorluklar yaşandığı ve kur'anın randımanlı işletilemediği memleketin muhtelif yerlerinden haber verilmekteydi.¹⁵⁵ Artık memleketin her yanında tepki olaylarının vücuda gelmesi "vak'â-yı âdiye" kabilindendi. Bilhassa taşrada meydana gelen bu karışıklık ve fesat ortamının düzeltilmesi ve bu tür hadiselerin erkenden önünün alınması için çalışmalar yapıldıysa da¹⁵⁶ istenen sonucun alınmadığı yaşanan gelişmelerden anlaşılmaktaydı.

Firarilerden bazıları çarşı ve pazarlarda esnaf ve sergicilerden tabanca, bıçak ve buna benzer satın aldıkları silahlarla karşılaştıkları subaylara saldırmakta, celb edilmelerine karşı koyarak teslim olmamaktaydılar. Ayrıca bu kaçakların adam vurmak ve yaralamak gibi çeşitli güvenlik ihlallerine de karıştıklarının haber alınması üzerine hükümet harekete geçti. Bu askerlere kefilsiz silah satışı yasaklandı ve ilgili yerlere emirler gönderildi.¹⁵⁷ Zaten askeri tensikatın ilk anından beri firarilere yardım etmek ve silah vermek yasaktı. Kaçakları saklayan ve bunlara yataklık edenlerin cezalandırılması

---

¹⁵² BOA., İ. MSM., 11/222, Lef 1.

¹⁵³ BOA., İ. MSM., 11/222, Lef 2.

¹⁵⁴ BOA., İ. MSM., 11/222, Lef 4.

¹⁵⁵ BOA., C. AS., 37404, 15 L 1263/26 Eylül 1847.

¹⁵⁶ BOA., A. MKT. NZD., 8/21, 19 B 1266/31 Mayıs 1850.

¹⁵⁷ BOA., İ. DH., 3054.

hususu Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de konuşularak bir mazbata ile Meclis-i Vükelâ'ya sunulmuş ve ardından karar çıkmıştı.¹⁵⁸ Bu kararın önceden yapılageldiği üzere firarileri kaçıran yabancıları dizginlemek adına sefirlere gönderilmesi, kaçakları ihbar edenlere ödül olarak "ihbariye akçesi" verilmesi ve bundan sonra da silah satımının esnafa yasaklanması kontrol mekanizmasının şumulünü göstermekteydi.

Arabistan ordusunun Havran, Cidur, Cebel-i Dürüz ve Aclun gibi bölgelerinde kur'aya çok sıcak bakılmayıp imtina ile yaklaşıldığı görülmüş, devlet ise buralardaki meşayih gibi toplum önderlerine, kur'aya karşı direnmeyeceklerini taahhüt ederek teminat vermeleri halinde hil'atler hediye etmiş¹⁵⁹ ve durumu çözme siyaseti gütmüştür. Bu bölgelerdeki ahaliyi "itaat dairesine" almak meşakkatli olduğu gibi ayrıca masraflıydı. Örneğin, sevkiyata müsaade etmeyen coğrafi yapısıyla gayet sarp bir yer olan Lice'de nefer alımına karşı ayaklanan şahısların susturulması için yurdun diğer ucundaki Rumeli ordusundan Silistre'deki iki piyade taburunun bölgeye gönderilmesi hükümeti rahatsız etmiş, bu tür fazla masraflı işlerden ve "vakitsiz gaileler"den kaçınılması istenmişti.¹⁶⁰

Asker alımından dolayı "ızhâr-ı muhâlefet" eden ve hükümetçe yapılan ikaz ve nasihatlere kulak vermeyen belirtilen yerlerin kur'alarının infazına dair Padişah iradesinin çıkması üzerine askeri kuvvetin toplanması söz konusu oldu. Arabistan ordu müşiri Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı) önderliğinde Cidur kazası ordugâh ittihaz edildi ve oldukça taşlık bir mevki olan Lice'de bazı çatışmalar yaşandı. Şam yolundan zikredilen askeri üsse gelen yiyeceklere saldırarak askerle silahlı mücadeleye giren gurubun üstüne biraz daha asker gönderilerek saldırı bertaraf edildi. Ketibe'de bulunan ordunun Şam'a haylice uzak olmasından dolayı Şam yolunun muhafazası amacıyla ihtiyat kuvveti olarak Lice'ye yakın bir yerde Aziz Paşa kumandanlığındaki askeri birlik konuşlandırıldı. Bu gücü "güya az görüp gözlerine kestiren" piyade ve süvariden 2.000 kişilik "eşkiya", 7 Ekim 1852 sabahı güney ve doğu olmak üzere iki taraftan Osmanlı askeri üzerine hücum ettiler, ancak üç saat süren muharebe sonunda

¹⁵⁸ BOA., İ. DH., 4039.

¹⁵⁹ BOA. A. AMD., 33/88, 8 S 1268/2 Aralık 1851.

¹⁶⁰ BOA., A. AMD., 40/94, 15 M 1269/29 Ekim 1852.

püskürtülerek maddi ve manevi ağır kayıplar verdiler.¹⁶¹ Görüldüğü üzere, kontrol edilemeyen bu firari guruplar zaman zaman devleti zor duruma sokacak olaylara sebebiyet veriyordu.

Kur'a münasebetiyle zuhur eden bu olaylar ayrıca idari mekanizmada dual bir yapıyı ortaya çıkarıyordu. Nitekim, vali ve ordu müşirinin aralarındaki anlaşmazlıkları bu vesileyle gün yüzüne çıkabiliyordu. Mülki ve askeri idarecilerin birbirleriyle uyumlu çalışmaları ya da uyumsuz tavır sergilemeleri kur'aya direkt etki etmekteydi. Mesela söz konusu Havran ve Cidur çevresinde meydana gelen kur'a sorununun halledilmesi için devletin memurlarının ittifak halinde adım atmaları gereğine vurgu yapan Arabistan ordu müşiri Mehmed Vasıf Paşa, valinin bu çizgide olmadığını merkeze şikayet bağlamında iletmişti. Bölgeye nakilleri emredilen 1.500 süvari askerinin süratlice sevk edilmelerine Şam valisi Ali Aşkar Paşa'nın duyarsız davranışlarıyla engel olunduğunu belirten müşir Vasıf Paşa, Şam'ın idaresinin hiç olmazsa geçici olarak ordu müşirliğine ilhakını talep ederek kur'anın selametini işaret etmişti. Ayrıca valinin asayiş ve ahalinin memnuniyetini bozacak şahısların tayinlerinde ısrar ettiğini İstanbul'a yazan

¹⁶¹ "... Şam tarikinden ordugâha gelmekte olan zehâire îsâl-i tasallut itmek ve asâkir-i şâhâneye karşı kurşun endahat eylemek gibi şekâvete cür'et eyledikçe hemen önlerine bir mikdâr asâkir sevkiyle derhâl cem'iyetleri perişân, her bir def'ada hiç olmazsa beş on adamları katl ve helâk ve haylicesi mecrûh ve zahmnâk olmakda ve kısrak ve esbleri alınmakta olub hattâ refâkat-i âcizânemle mezbûr Ketibede bulunan ordu-yı hümayûnun Şama haylice bu'd-i mesâfesi bulunmak hasebiyle mârû'l-beyân Şam tarikinin muhâfazasıyla berâber başkaca bir kuvve-i ihtiyâtiye bulunmak üzere Aziz Paşa refâkatiyle Liceye karîb mahalde rezk-i hiyâm ve besâlet iden asâkir-i şehriyârîyi eşkiyâ-yı mezbûre güvâ azca görüb gözlerine kesdirmiş olduklarından mâh-ı hâlin yigirmi ikinci Çehârşembe günü ale's-sabâh piyâde ve süvârî iki bin kadar haşerâtdan ibâret oldukları halde ordugâhın cânib-i cenûbî ve şarkisinden asâkir-i şâhâne üzerine hücum itmiş iseler de asâkir-i merkûme tarafından derhâl top ve tüfenk endahatıyla mukâbele ve üç saat mikdârî muhârebe olunarak ve o sırada ordugâh-ı mezkûre karîb Kisve nam karyede hâzır ve mevcûd bulunan asâkir-i muvazzafa işbu endahat olunan top ve tüfenk sadâsını işterek hemen ordugâha gelüb onlar dahî ir tarafdan muhârebeye iştigâl ile nihâyeti'l-emr cuyûş-ı mülûkânenin cümlesi tarafından dilîrâne vâkî' olan ikdâm üzerine tâife-i bâgiye-i mezkûrenin cem'iyetleri dağılıb haylice adam ve hayvanları katl ve itlâf ile çend nefer asâkir-i muvazzafadan ma'dâ eşkerler olsun asâkir-i nizâmiyeden bir neferin bile burnu kanamayub ol esnâda zikrolunan eşkiyâ ordugâh-ı mezkûrun sağ cenâhından mezbûr Kisve karyesine doğru savuşmuş olmalarıyla hemen bir mikdâr süvârî ve piyâde asâkir-i nizâmiye ve muvazzafa bunların önlerini kesdirüb harben icrâ-yı darb ve tenkîllerine sa'y u gayret eylemiş oldukları halde oradan dahî firâr iderek yevm-i mezkûrda Şamdan refâkat-i âcizânemde bulunan ordu-yı hümayûna celb olunmakta olan zehâire bi't-tesâdüf cümlesi birden hücum ile zahîre-i merkûmeyi ahz u henbe azm ve cezm itmiş iseler de mezbûr zahîre ile berâber bir tabur asâkir-i nizâmiye ile yüz otuz nefer piyâde ve doksan nefer süvârî asâkir-i muvazzafa ve top bulunduğundan asâkir-i merkûme ol anda bunların emr-i müdâfa'asına ikdâm ve Şamdan mâşiyen on on iki saat mesâfe yol gelmişler iken bile kemâl-i şevk ve hâhişlerinden nâşî aslâ haturlarına yorgunluk bile getirmeyüb herbirisi arslan gibi hem bir tarafdan yol gelüb ve hem de eşkiyâyı darb u def' idüb bu sûretle beş altı saat mikdârî muhârebe eyledikten sonra artık eşkiyâ-yı merkûme bir mahalde pâyidâr olamayarak külliyyen firâr idüb gitmiş ve zahîre-i mezbûre emnen ve sâlimen ordugâha vâsıl olmuş olub elhâsıl leffen takdîm kılınan pusulada gösterildiği veçhle eşkiyâ-yı merkûmenin bu muhârebelerde seksen bir nefer adamlarıyla beheri seksen yüz kese değer otuz dokuz re's kısrakları dahî mürd u cerh olmuş ve bu telef olan adamların kâffesi reis-i eşkiyâ olarak hattâ en büyüklerinden Fars Âmir nam şakî ile iki nefer akrabâsı şiddet üzere mecrûh bulunmuş ve asâkir-i şâhâne tarafından fakat on nefer mikdârî mecrûh vukû'bulmuş ise de onlar dahî hamden öyle pek çok zararlı bulunmamış ve her ne kadar eşkiyâ-yı merkûmenin buldukları mezkûr Lice mertebe-i nihâyede sarp ve taşlık ve uçurum ve kayalık olarak askerle derûnna girmek gayr-ı mümkün ise dahî mücerred Cenâb-ı Hakkın avn u inâyeti muzafferiyet buldukları derkâr olmasından ve şu muhârebe üzerine eşkiyâ-yı mezkûre kuvvet ve celâdet asâkir-i mülûkâneyi bir mikdâr müşâhede itmiş olmalarından nâşî ...", BOA., MB., 30/87, 27 Z 1268/12 Ekim 1852.

müşir, delillerini böylelikle kuvvetlendirmeye çalışmaktaydı.¹⁶² Tabiidir ki, bu tür vakalarda hırs ve menfaatlerin rol oynadığı ve bazı siyasi hesapların yapıldığı da ihtimal dahilindedir. Bununla beraber, modernleşme sürecinde siyasi iktidar ve idarede zaman zaman görülen askeri ve sivil bürokrasi arasındaki gerilimi de yansıtması bakımından ilginçtir.

Kur'a meselesinde yapılarından ötürü dış müdahaleyi kabul etmeyen aşiretlerin tepkilerinin keskin olduğu söylenebilir. Hamid sancağındaki Hacı Karalı Aşireti¹⁶³ bu hususa dair verilebilecek bir örnektir. 1856 senesine mahsuben askeri çağda olan 94 kişinin muayeneye gelmeleri konusunda kur'a memuru miralay Mehmed Tevfik Bey söz konusu aşirete defalarca haber gönderdiği halde kimsenin bu çağrıya icabet etmemesi ve yapılan nasihatlerin dinlenmemesi bir yana, zor kullanıldığı takdirde silaha başvuracaklarının gözlemlenmesi kayıtlarda bir endişe olarak zikredilir. Afşar ve Karaağaç gibi civar kazaların da bu aşiretlerden yağma, hırsızlık ve adam öldürme gibi pek çok konuda zarar gördükleri kaza meclislerinin mazbatalarından anlaşılmaktaydı. Ayrıca devlete vergi verme hususunda da oldukça duyarsız davranmaları farklı bir şikayet konusuydu.¹⁶⁴

Senir ve Düşenbe kazalarında Hacı İsalı Aşireti'nden¹⁶⁵ "haydut taifesi" diye nitelendirilen ve eşkıyalıkla hayatlarını sürdüren Mustafa, kardeşi Osman, Tevridioğlu Ali ve oğlu Mustafa adlı şahısların 40-50 nefer yandaşlarıyla birlikte kur'a mahallini basmaları, kur'a memurlarına ve oradaki ahaliye silahlarla ateş etmeleri, kaza müdürü Abdullah Bey'in kardeşini ve iki adamı yaralamaları bu çerçevede ortaya konulabilecek bir başka örnektir.¹⁶⁶ Tehlikeli boyutlara ulaşacağı düşünüldüğünden bunların bir cemiyet oluşturmalarına zemin hazırlanmaması ve olabildiğince dağınık halde tutulmaları ve üzerlerine asker sevk edilerek sindirilmeleri devletin katil ve haydut takımına karşı takip ettiği polisiye tedbirlerdi. Nihayetinde bir toplum olayı olarak "kitleleşme"nin zincirleme gelişmelerinin frenlenmesi, kontrol altına alınması, daha

¹⁶² BOA., A. M., 343/66, 27 C 1270/27 Mart 1854; Ayrıca bakınız: BOA., A. MKT. NZD., 73/74, 19 CA 1269/28 Şubat 1853; 2021/4, 17 R 1270/17 Ocak 1854.

¹⁶³ Yörük taifesinden olup yerleşim yerleri şu şekildedir: Hamid, Teke, Alaiye ve Aydın Sancakları, Edirne Kazası (Paşa Sancağı), Aksaray Sancağı. Türkay, *a.g.e.*, s. 337.

¹⁶⁴ BOA., A. M., 370/85, 7 R 1274/25 Kasım 1857.

¹⁶⁵ Yörük taifesinden olup yerleşim yerleri şöyledir: İçel, Alaiye, Aydın, Teke Sancakları, Manavgat ve İbradı Kazaları, Anamur Kazası. Türkay, *a.g.e.*, s. 336.

¹⁶⁶ BOA., A. M., 370/85, 7 R 1274/25 Kasım 1857.

büyük ve zorlayıcı hale gelmesinin engellenmesi, devlet idarecilerinin karşısına dikilen en önemli sorunlardan biriydi.¹⁶⁷

Her ne kadar icra olunmuş ise de, Hassa ve Dersaadet orduları bölgelerinde bulunan aşiretlerden bazıları kur'aya karşı gelerek asker alımının bir müddet gecikmesine neden olmuşlardır. Böyle durumlarda kur'a memurlarına kendilerine yakın yerlerdeki subaylara durumu bildirmeleri emredilmiş, gerekli miktardaki askerin sevk edilmelerine rağmen muhalefetlerin devam etmesi halinde ise "cebren" kur'alarının yapılması Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de kararlaştırılmıştı.¹⁶⁸

Askere alınmaya direnen kur'a firarilerinin takibata uğraması bazı ölüm vakalarını da beraberinde getirdi. Hal böyle olunca, konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve firarilerin diri olarak ele geçirilmesine dikkat edilmesine ve "nasihat" yönteminin sonuna kadar kullanılmasına karar verildi.¹⁶⁹ Zabtiye memurlarına bu hususta tenbihler edildiği de, bu hadiselerin tamamen engellenmesi çok da mümkün görünmüyordu.

İnsanların huy ve mizaçlarına göre kur'ayı "hakîmâne" icra etmek devletin ısrarla vurguladığı bir noktaydı. Ahaliyi kur'aya ısındırmanın¹⁷⁰ yolu esnek bir kur'a politikası izlemekten geçiyordu. Zaman içerisinde bu konuda mesafe de alınmıştı. Bu bağlamda Anadolu ordusunun 1860 kur'asının icra zamanı geldiğinde, Bayezid kaymakamının subay ve askerlerle kazalara gittikleri, işi düzenli ve sorunsuz bir şekilde yerine getirdikleri görülür.¹⁷¹ Ancak en başından beri kur'anın yapılamadığı Eleşkirt gibi bazı yerlerdeki problemler hala İstanbul'u rahatsız etmekteydi. Bu bölge Kürtlerinin bir türlü asker alımına yanaşmadıkları, henüz böyle bir usule alışmadıkları

¹⁶⁷ Jose Ortega Y. Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması*, Çeviren: Seçkin Çağan, İstanbul 1968.

¹⁶⁸ BOA., C. AS., 2103.

¹⁶⁹ BOA., İ. MVL., 5517, 28 L 1266/6 Eylül 1850.

¹⁷⁰ BOA., A. MKT. UM., 146/16, 7 L 1264/6 Eylül 1848.

¹⁷¹ Kur'anın problemsiz yapıldığına dair ayrıca bakınız: "... Harput eyâleti dâhilinde vâki' Akçadağ ve Vezirli nâhiyeleri ahâlisinin zimmelerinde müterâkim olan emvâl-i miriyyenin sûret-i tahsîliyle tensikât-ı askerîye icâbınca kur'a-i şer'iyyenin icrâsı zımında gönderilen me'mûr ve asâkirin mahalline vüsûluyla nâhiye-i mezbûre ahâlisinin sebük-nefer ekrâddan ibâret oldukları halde emvâl-i mezkûrenin suhûletle tahsîl olunub esnân ashâbından bir neferi firâr idemeyerek sızılısızca neferât-ı matlûbe ahz olunduğu ...", BOA., A. MKT. MHM., 3/42.

"... tensikât-ı askerîye iktizâsınca bu havâlide dahî hüsn-i icrâsı matlûb olan kur'a-i şer'iyye usûlü bu kere hoşnûdî-i ahâlî ile berâber nefis-i Nablus ve tevâbi'i kazahâ ve nevâhîde bervech-i suhûlet temâmıyla icrâ kılınarak neferât-ı me'hûze ordu-yı hümâyûn merkezine sevk ve tesyîr olunageldiği gibi ...",

BOA., A. MKT. UM., 83/72, 17 M 1268/12 Kasım 1851.

"... ordu-yı hümâyûn-ı mezkûr cânibinden sâir lâzım gelen me'mûrlar ta'yîn olunmuş olduğundan nefis-i Manastır ve hâvî olduğu kurâda mevcûd esnân-ı askerîde bulunan ahâlinin cümlesi işbu mâh-i hâlin on ikinci Pazar günü medîne-i mezkûr hâricinde vâki' kışla-i hümâyûn pişgâhında akdolunan meclis-i kur'aya celb ve cem' birle emr-i âlî-i mezkûr kur'at ile, ... iki gün zarfında icrâ-yı mu'âyene ve kur'a-i şer'iyyelerine muvaffak olunmuş ve dâhil-i esnân olanlar ile isimlerine kur'a isâbet iden neferât silk-i askerîye dâhil ...",

BOA., A. MKT. UM., 69/95, 17 L 1267/15 Ağustos 1851.

ve askeri hizmetin kendilerine ağır ve zor geldiği bir coğrafyaydı. Bundan dolayı pek çok insan dağlara firar ediyor ve kur'a memurları ise köylerde sadece ihtiyar adamlarla karşılaşılıyordu.¹⁷²

Esasında bu olgu yeni değildi. Mareşal Moltke, Tanzimat tensikatından önce 1834'te Siirt'teki asker toplama işini anlatırken 600 Müslüman ve 200 reaya ailesinin bulunduğu şehirde ilk olarak 200 kişinin birden silah altına alındığını ve daha sonra ise yeniden aynı miktar nefer istendiğinde tüm erkek nüfusun dağlara kaçtığını ve sokaklarda sadece çocuk ve ihtiyarların görüldüğünü ifade etmektedir.¹⁷³

Kur'ada usulsüzlük yapıldığına dair çeşitli yerlerden şikayetler duyulması askeralım meselesinin farklı bir boyutunu teşkil etmekteydi. Rumeli ordu bölgesindeki Kesriye kazasında bir hayli neferin saklandığı ve bazılarının da hile ile kur'adan kaçtıkları İstanbul'un kulağına gitmişti. Bunun üzerine askeri erkandan bir meclis teşkil edilerek meseleyi tahkik etmek için Manastır'a gönderildi. Yapılan çalışmalar neticesinde, 100 civarındaki şahsın herbirinin birer yolla kur'adan muaf ve müstesna tutulduğu ve buna kaza müdürü Behlül Bey ile nüfus nazırı Celal Bey'in ve imam, muhtar, doktor ve mümeyyiz gibi kur'a meclislerinde bulunan zevatın yalan ifadelerinin sebep olduğu anlaşılmış ve bunların cezalandırılması için emir verilmişti.¹⁷⁴

Bu bağlamda kur'a esnasında yetkili insanların rüşvet aldığı da görülmekteydi. Büyük suç kapsamında değerlendirilen bu kabahati işlediği sabit olan Anadolu ordusundaki mühendis binbaşı Salih Efendi'nin "tesirli tedibi"¹⁷⁵ işin önünün alınmasına matuftu. Ayrıca kur'aya muhalif şahıslarla yoldaşlık ettiği haber alınan insanlara da uyarı yazıları gönderilmiş ve bu davranışları "uygunsuz hareket" olarak görülmüştü.¹⁷⁶ Hava değişikliğine giderek dönmeyen askerlere ve firarilere yardım

¹⁷² BOA., A. M., 394/12, 8 B 1277/20 Ocak 1861.

¹⁷³ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, İstanbul 1999, s. 240.

Bu tür olaylara yabancı ülkelerde de rastlanılmaktaydı. Örneğin Fransa'da, Polonyalıların yoğun olarak yaşadığı yerlerde askere gitmeme ve çok sayıda firar olayının yaşandığı, bu bölgelerde ülke içi savunma birlikleriyle ilgili kur'a çekilmesi sırasında ani ve şiddetli tepkilerin ortaya çıktığı ve pek çok erkeğin dağlara kaçtığı veya sınırı geçtiği izlenmiştir. Bakınız: Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, İstanbul 2008, s. 159.

¹⁷⁴ BOA., A. MKT. UM., 526/61, 19 C 1278/22 Aralık 1861.

¹⁷⁵ BOA., A. AMD., 19/43, 7 N 1266/17 Temmuz 1850.

¹⁷⁶ Mesela, İzmir'de müftü olan Şevki Efendi ile müderris Osmanzâde Râşid Efendi bu konuda uyarılmıştır. BOA., A. MKT. NZD., 2014/67, 26 N 1268/14 Temmuz 1852.

edenlerin cezalandırılması emrinin ise taşraya sıklıkla gönderilmesi¹⁷⁷ bu meseleye gösterilen önemi ispatlamaktaydı.

Asker alımının sosyal ve siyasi açıdan çok ciddi boyutlara ulaştığı ve hatta uluslararası sorunlara zemin teşkil edecek olayların yaşandığı görülmüştür. Cebel-i Lübnan'a bağlı Baalbek kazasındaki Hermel köyünde kur'a firarisi olduğuna dair 14 Mart 1862 tarihinde Arabistan ordu müşiri Abdülhalim Paşa İstanbul'a bir yazı gönderir. Ebu Cebel ve el-Abid aşiretlerindeki askeri yaşta olan gençlerin sevk edilmesi hususu köyün şeyhi Şeyh Muhsin'e bildirildiği halde neferlerin gönderilmediği kazanın kur'a memuru miralay Hüsnü Bey tarafından ifade edilir. Asker kaçağı durumuna düşen şahıslarla birlikte Baalbek ahalisinden bazı cinayetlerden ötürü aranan kimselerin de söz konusu Şeyh tarafından sahiplenilerek himaye edildiği ve saklandığı yönünde bazı spekülasyonların varlığı olayın araştırılmasını gerektirdi.¹⁷⁸ Bunun üzerine bölgeye özel bir memur gönderildi ve yapılan tahkiklerin ardından zikredilen memur, Şeyh aleyhindeki iddiaların kötü niyetten ibaret olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını belirtti.¹⁷⁹ Ancak bunun yanında bölgedeki Osmanlı komiseri Mehmed Kabûlî Efendi¹⁸⁰ ise aynı Şeyhin bozgunculuk ve fesatlık yapan, firari askerleri saklayarak "yoktur" cevabıyla ordu müşirini bile oyalayan, hatta kaçakları araştırmaya giden memurlara karşı koyarak ellerindeki firarileri almaya cesaret eden ve bu konuda Cebel-i Lübnan

¹⁷⁷ BOA. A. MKT. MVL., 369/53, 5 L 1268/23 Temmuz 1852; A. MKT.MHM., 27/39;

"... bidâyet-i tensikât-ı askeriyeden bu ana gelinceye kadar Dersaadet ordusunun kur'a bakayasıyla firâr iden ve tebdil-i havaya gidüb kesb-i sıhhat iderek avdet itmeyen neferâtın celb ve bunların taharrî ile irsâlinde müsâmaha iden me'mûrîn ile ketm u ihtifâyâ mütecâsîr olanların mücâzât-ı şedîde-i müessire ile icrâ-yı te'dib ve guşmâllerine bakılması hakkında sudûr buyurulan emr u irâde-i mülûkâne iktizâsı üzere taharrî me'mûriyetiyle Konya eyâletine ve mevâki'-i sâireye Mirliva Mehmed Paşa bendelerinin bi't-ta'yîn sûret-i me'mûriyetini şâmil fermân ile sevk i'zâm buyurulduğu ...", A. MKT. UM., 72/78, 1 ZA 1267/28 Ağustos 1851.

Rediflerin firarı için bakınız: BOA., A. MKT. UM., 1966/13, 25 C 1270/25 Mart 1854; 1966/16, 21 C 1270/21 Mart 1854; 1966/17, 27 C 1270/27 Mart 1854.

¹⁷⁸ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 11, 13 N 1278/14 Mart 1862.

¹⁷⁹ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 10, 9 L 1278/9 Nisan 1862.

¹⁸⁰ Tahvil kalemi kâtiplerinden Emin Kabûlî Efendi'nin oğlu olup 1812'de doğmuştur. Divan Kalemi'ne, sonra Maarif-i Adliye Mektebi'ne ve 1840'ta Tercüme Kalemi'ne girdi. 1845'te Berlin Sefâreti kâtibi olup sonra Rumeli ve Anadolu'ya memuriyetle gitti. 1849'da Londra Sefâreti başkâtibi ve 1850'de Londra maslahatgüzârı ve Ocak 1852'de Atina sefiri, Kasım-Aralık 1852'de Hâriciye kâtibi, Mart 1854'de Gelibolu Harp Komisyon-ı Muhtelîti azası, Kasım 1855'te ticaret muavini ve o sene Divan tercümanı vekili, Nisan 1856'da asili ve Haziran 1858'de ikinci defa Hâriciye Kâtibi, Ocak 1860'da Hâriciye Müsteşarı olup Şubat 1862'de bâlâ ile Beriyyetü's-Şam'a memur oldu. Şubat-Mart 1863'te vezirlikle Sayda valisi olup Şubat 1864'de İzmir valisi oldu. Aralık 1864'te istifa etti, Eylül 1865'te Meclis-i Vâlâ azası ve Haziran 1867'de Ticaret Nâzırı vekili olup Âlî Paşa ile Girit'e gitti. Mart 1868'de döndükten sonra asâleten Ticaret Nâzırı olup Ağustos-Eylül 1871'de azledildi. Mayıs 1873'te Viyana sefiri, 3 Haziran 1874'te Şehremini, 2 Ağustos'ta ikinci defa Ticaret Nâzırı, 25 Ekim 1875'te Petersburg sefiri olup 22 Nisan 1877'de vefat etti. Kethüdâzâde Arif Efendi'den ders görmüş, yabancı dile ve devlet işlerine vâkuf olup Fuad Paşa'nın bacanağıydı. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, İstanbul 1996, III, 854-855.

mutasarrıfı David Paşa'yla ¹⁸¹ irtibat halinde olan bir zat olduğunu ve acilen cezalandırılacağını söylemekteydi.¹⁸²

Müşir Abdülhalim Paşa firarilerin yakalanması için defalarca David Paşa'ya yazmasına rağmen kendisinin Şeyhin yalan sözüne inanmasını hayretle karşılamaktaydı. Oysa ki, Baalbek kazası meclisinin mazbatasını firarilerin Şeyh Muhsin'in yanında olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Bunun neticesinde ordu müşiri Abdülhalim Paşa'nın talimatı üzerine Baalbek ümerasından muvazzaf Mir Süleyman 200'den fazla başıbozuk askerle Hermel köyüne gönderildi. Keşif çalışmalarının ardından kaçaklardan birinin burada yakalanması bahsedilen mazbatanın doğruluğuna işaret etmekteydi. İşin bu seviyeye gelmesi ise çetin muharebe ve mücadelelerin yaşanmasına neden oldu. Şeyh Muhsin'in bu harekate karşı gelip mukabelede bulunması ve firariyi Mir Süleyman'ın elinden geri alması çok ağır bir hareket olarak yorumlandı. Bunun üzerine 13 Temmuz 1862 gecesi ikinci kez yine Mir Süleyman komutasında süvari ve piyadeden oluşan 800 kişilik bir kuvvetle Hermel'e girildi ve Şeyhin evi kuşatıldı. Bu harekatta Şeyhin yeğeninin öldürülmesinin yanı sıra oğlu, hizmetçisi, iki hayvanı yaralandı ve dört kişi rehin alınarak Baalbek'e dönüldü. Abdülhalim Paşa firarilerin teslimi halinde esirlerin salıverileceği beyanatında bulundu.¹⁸³

Cebel-i Lübnan'da farklı bir hususiyet vardı. Dürzilerle Maruniler arasında meydana gelen hadiseye İngiltere ve Fransa gibi devletlerin de müdahil olmasıyla uluslararası bir boyut kazanan mesele, Cebel-i Lübnan Nizamnamesinin (9 Haziran 1861) yapılmasıyla neticelenerek bölgeye özerklik verilmişti. Dolayısıyla buraya

---

¹⁸¹ Lübnan mutasarrıflığına ilk seçilen David Efendi Ermeni bir Katolikti. 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesine göre kendisine vezirlik rütbesi verilmiş, 3 yıl sonra da memuriyeti uzatılmıştır. *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1972, VI, 3108; 1816 İstanbul doğumlu Garabet Artin'in oğlu David/Davud Paşa ile ilgili ayrıca bakınız: Akarlı, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁸² BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 8, 20 M 1279/18 Temmuz 1862.

¹⁸³ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 6, 20 M 1279/18 Temmuz 1862.

dışarıdan asker sevki bir nizama bağlıydı.¹⁸⁴ Mesele bu hal üzere iken, David Paşa saldırının mahalli hükümete haber verilmediğini belirterek Cebel ahalisini korkuya sevk eden bu hareketi onaylamadı. Ona göre, Cebel halkı arasında "yeniden silah patırtısı şayiası"nın çeşitli mahzurları beraberinde getirmesi kuvvetle muhtemeldi. Baalbek ve Cebel ümera ve meşayihinden iki zatın bir diğeri aleyhine sataşması aralarındaki husumetten kaynaklandığı ve idarenin malumatı haricinde bu şekilde köy basılarak cenk yapılması mahalli yönetimin tahkiri anlamına geldiği gibi asayişin ve emniyetin bozulmasına sebebiyet verecekti. Bir düşmanlık eseri olan bu fiiliyatın müsebbibi Mir Süleyman'ın sorgulanmak üzere alınmasının Şam valisi ve Kabuli Efendi'ye bildirilmesi mutasarrıf David Paşa tarafından uygun bulundu.¹⁸⁵

Kabuli Efendi de zaten 18 Temmuz 1862 tarihli telgrafında bu konuda ortaya çıkan rivayetlerin mübalağalı tarafını mahfuz tutmakla beraber Şeyh ile Mirin evvelki düşmanlığından dem vurmuş ve Mir Süleyman'ın her ne kadar muvazzaf ise de maaşının kesilmesi nedeniyle bu harekete kalkıştığını vurgulayarak miralay Hasan Bey'in Miri yakalamak üzere hemen yola çıkacağını ifade etmişti.¹⁸⁶

Asker firarileri yüzünden "ikinci bir Lübnan vakası" yaşanmak istenmediği ve yabancı devletlerin müdahalesinden çekinildiğinden Babıali olayı büyütmeden halletmek yolunda adımlar attı. Esir alınan söz konusu dört kişi iade edildiği gibi Kabuli Efendi'ye de tedbir amaçlı "mahrem" bir yazı gönderildi. Yazıda, Suriye bölgesinin emniyet ve asayişini sağlamakla vazifeli en büyük memur olarak tavsif edilen ordu müşirinin yapmış olduğu icraatlardan kendisinin sorumlu tutulduğu belirtilmekle birlikte şayet bu olay yabancılar nezdinde şiddetli bir akis bulursa yatıştırıcı bir önlem önerildi. Her ne kadar saldırı emri Müşir tarafından verilmişse de Mir Süleyman bu

¹⁸⁴ Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi 14. Madde: *Evkât-ı adıyyede asâyişin muhâfazası ve kavânînin icrâsı bilhassa ahâlinin ale't-tahmîn bin nüfûsu üzerine yedi nefer hesâbıyla tahrîr olunmuş muhtelit bir fırka-i zabtiyye marifetiyle mutasarrıf tayin olunacaktır. Hânelerde zabtiyye ikâmesiyle havâle usûlü ilgâ olunarak onun yerine mahkûmun ahz u habsi gibi esbâb-ı icrâ'ıyye vaz' olunacağından zâbita memurlarına ahâlden gerek nakden ve gerek aynen bir gûna ücret talep etmeleri te'dîbât-ı şedîde altında olarak men edilecektir ve zâbitaların üzerinde bir üniforma veyâhud memuriyetlerinin alâmet-i fârikası olacaktır. Zabtiyye firkasının âdî zamanlarda mahmul olduğu kâffe-i vezâifi ifâya muktedir olduğu mutasarrıf tarafından tasdik olununcaya kadar Beyrutdan Şam ve Sayda ve Trablus yolları asâkir-i şâhâne ile muhâfaza olunacaktır ve bu asker mutasarrıf refâkat ve idâresinde bulunacaktır. Ahvâl-i fevkalâdede ve lede'l-iktizâ mutasarrıf idâre meclis-i kebîrinin re'yini aldıktan sonra Suriyede olan hükûmet-i askerîye tarafından asâkir-i muntazamanın mu'âvenetini talep edebilecektir. Bu askerin bizzat kumandasına memur olan zâbit ittihâz olunacak tedâbiri mutasarrıf ile kararlaştıracak ve harekât ve nizâmât-ı askerîye misillü sırf askere âid olan mesâilde zâbit-i müşârünileyh muhtâr ve müstakil olduğu halde Cebelde bulunduğu müddetce mutasarrıfın ma'iyetinde olacak ve onun mes'ûliyeti tahtında hareket edecektir. İllet-i gâ'ıyye vürûdu bertaraf olunduğu mutasarrıf tarafından kumandana resmen ifâde ve i'lân olunduğu gibi asâkir-i merkûme Cebelden çekilecektir. Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Nizamnamesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, Ankara 2006/I, 171-181.*

¹⁸⁵ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 12, 27 M 1279/25 Temmuz 1862.

¹⁸⁶ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 7, 20 M 1279/18 Temmuz 1862.

talimatın dışına çıkarak kendi kendine bir takım işler yaptığı ve Müşirin de Mirden bu manada davacı olduğu söylenip Şeyh Muhsin ile Mir Süleyman'ın muhakeme edilmeleri sağlanarak hadiseye yabancıların itirazına mahal bırakılmaması düşünüldü.¹⁸⁷ Önerilen reçete, "suçlu"nun bulunarak sorunun bir an önce kapatılması oldu.

Askeri tensikatın kur'a/asker alımı gibi başat unsurlarını en etkili bir şekilde işletmeye çalışan yöneticiler, bir yandan siyasi dengeleri de göz önünde bulundurma gayreti içerisindeydiler. Fırar misali askeri mekanizmayı bozacak yaklaşımlara özellikle başkente uzak taşrada¹⁸⁸ asla müsaade edilmemesi yönünde titiz bir tavır izlenmektedir. Fakat örnekte görüldüğü üzere tarihi tecrübeler bu tavrın temposunu ve yönünü ister istemez etkilemiştir. Bu manada tabii olarak tensikatın normatif çizgisiyle reel boyutu belli ölçülerde farklılık arz edebilmekteydi. Yani askeri yeniliklerin her zaman tasarlandığı ölçüde sahaya aktarıldığı söylenemez.

E. Sahaya Yansıyan Unsurlar: Tensikât-ı Askeriye'nin Belli Başlı Yenilikleri

Önceden de vurguladığımız gibi, askeri tensikatın önemli bir ayağını talim hususu oluşturmaktaydı. Bu anlamda birden fazla ekolün icra edilmesi yönünde fikirler ortaya çıkmıştı. Piyade ve süvari askerlerinin Fransız talimini icra etmelerinin¹⁸⁹ yanında Rusya avcı taliminin de yapılması gündeme geldi. Bu esnada Osmanlı idarecilerinin teknik manada bazı kaygıları olduğu görülür. Zaten takip edilmekte olan Fransız taliminin üstüne bir de farklı bir yorum olan Rusya taliminin ilavesi askerin zihnini bulandırarak karışıklığa sebebiyet vereceğinden ve indi bir durumun ortaya çıkacağından endişe edildi. Fransız usulüyle talim gören askerin bir de Rusya avcı taliminin esaslarını, ayak talimini ve boru alametlerini öğrenmesi her hareketi iki ayrı şekilde icra etmesi anlamına gelecekti. Bir faydasının olacağına kanaat getirilmeyen bu uygulama "*asâkir-i nizâmiyenin ezhânını teşvîş*"ten başka bir işe yaramayacaktı. Bunun yanında Rusya avcı taliminin sahah bir şekilde tahsilini sağlayacak elde kitap mevcut

¹⁸⁷ BOA., A. MKT. UM., 586/7, Lef 1, 24 M 1279/22 Temmuz 1862.

¹⁸⁸ 15 Mayıs 1851'den 29 Haziran 1851 tarihine kadar geçen bir buçuk aylık zaman zarfında askeri tensikat ve kur'a ile Anadolu'dan alınacak nefer hususlarıyla ilgili yazılan emirlerin sayısı 922 olarak tespit edilmiştir. BOA., A. MKT. NZD., 38/70.

¹⁸⁹ Önceki tecrübeler için bakınız: Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı 52 (2010/2), İstanbul 2011, s. 27-85; Asâkir-i Hassada talimci olarak görev yapan Fransız subay için bakınız: BOA., C. AS., 35253.

olmadığı gibi uzman kadro da yoktu. Lokal olarak bazı alay ve taburlarda Rusya avcı talimi adıyla yapılan hareketler "şunun bunun" şifahi tariflerine ve meşkur ifadelerine dayanıyordu. Dolayısıyla bunu öğretecek talim subaylarının getirilmesi gerekcekti. İşin bu ciheti farklı bir endişeyi barındırıyordu. Rusya'dan uzman getirilmesi halinde bunlar ile elan Osmanlı ordusunda mevcut Fransız talim muallimlerinin kendi sistemlerini kabul ettirme gayretine girişmeleri talim ve terbiyenin asıl gayesi olan düzen ve tektip olgusuna sekte vuracak ve sağlanmaya çalışılan nizam ihtilaflı olacaktı. Bu mahzurlardan dolayı Rusya avcı taliminin bütün ordu ve alaylarda tamamen terkinde ve Fransız avcı taliminin icrasına serasker Süleyman Ref'et Paşa'nın görüşleri doğrultusunda karar verildi.¹⁹⁰ Fransız avcı taliminin zor olmaması ve buna dair kitapların da mevcudiyeti alınan kararda etkili hususlardır. Ardından konuyla ilgili padişah iradesi de çıkmıştır.¹⁹¹

Bunun yanında Fransa gibi bazı Avrupa devletlerinin kara kuvvetlerinde yer alan bir tür ateşli silah "şeşhane" ile donatılmış hafif piyade gücü yani avcı taburlarının Osmanlı'da da teşkil edilmesinin düşünülmesi, avcı talimini öğretmek üzere Fransa'dan subay getirilmesinde etkili oldu. Ağır piyadenin aksine şeşhaneyi kullanan bu askerlerin silahları, kılıç takılabilme özelliğinden dolayı hem süngü hem de kılıç vazifesi görmekteydi. Her ordunun piyade altıncı alayları "avcı alayı" olarak teşkil edilip İngiltere ve Belçika'dan lüzumu kadar iki yivli kapsüllü avcı şeşhanesi satın alınarak söz konusu alaya verilecekti. Mali imkansızlıklar nedeniyle şeşhane taburlarının oluşumu kuvveden fiile geçememekle birlikte 1849 yılında İngiliz bir tüccarın 300 şeşhanenin adedini 385 kuruşa satacağını teklif etmesi üzerine en azından Hassa ordusunun avcı taburlarının teşkiline Osmanlı idarecileri karar verdi. Ancak buna rağmen hususla alakalı Padişah iradesi 1852 yılında çıkabildi.¹⁹²

¹⁹⁰ BOA., İ. MSM., 12/251, Lef 1, 5 L 1261/7 Ekim 1845; Lef 2, 19 L 1261/21 Ekim 1845.

¹⁹¹ BOA., İ. MSM., 12/251, Lef 3.

Savaş ilimleriyle alakalı eserlerin ekseriyetinin Fransızca olması ve bu denli kaynakların azlığı nedeniyle mekteb-i harbiye öğrencileri için Paris'ten kitap satın alınmasına dair Ocak 1848'de Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de bir karar alınmıştı. "... lâzîmenin ekserîsi Fransız lisânı üzere olmasıyla şâkirdân-ı mûmâileyhüm bendeleri fûn-ı mütenevvi'a ile berâber Fransız lisânını dahî tahsil ile tercümeğe kesb-i liyâkat eylemiş iseler de mekteb-i mezkûrda Fransavi'l-ibâre olarak matlûbe şâyân kütübün fikdâmı olduğundan ve san'at-ı mahsûsa için tefrîk olunan şâkirdân bendelerinin sene-i âtiyede fenn-i taksîm-i arâzi derslerine bed' itdirilmesi musammem bulunduğundan bervech-i muharrer fûn-ı harbiyeye dâir kütüb-i mütenevvi'a ve mûte'addide ile vücûdî lâzım olan ba'zı haritaların ve zikrolunan fenn-i taksîm-i arâzi derslerine muktezî el'an vâridâtın tanzîm ve takdîm kılınan Fransavi'l-ibâre bir küt'â defteri mücebince Parisden mübâyâ'a ve celbi husûsu ...",

BOA., İ. MSM., 14/313, Lef 2, 18 S 1264/25 Ocak 1848.

¹⁹² Ahmed Cevad, a.g.e., III, 136-137.

Talim konusuna fazlasıyla ehemmiyet verilmekteydi. Orduların herbirinin senede bir kere kararlaştırılan uygun bir zamanda yüksek katılımı büyük talim icra etmeleri Ekim 1847'de Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de gündeme geldi. Bunun hayata geçirilmesinin önemi vurgulandıktan sonra istifade edilmek üzere Mısır'dan da subaylar getirilmesi uygun görüldü. Neticede iyice tartışılan mesele Seraskere havale edildi.¹⁹³ Aradan bir ay kadar zamanın geçmesinin ardından askeri gücün günden güne ilerlediği belirtilmekle birlikte talimin önemi tekrar vurgulanarak Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin mütalaasının ne kadar yerinde olduğu ifade edilmişti. Ancak mevzuyla alakalı somut bir öneri ve teşebbüs görülmemişti.¹⁹⁴

Senede bir defa büyük talim yapılması, mekteb-i harbiyeden mezun olan öğrencilerin kazandıkları kitabiyat bilgilerini fiiliyata dökmeleri ve subayların vazifelerini daha iyi anlamaları açısından önem teşkil etmekteydi. Bu bağlamda talimin vakti konusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de tartışmalara başlandı. Orduların hepsinin bir anda talim yapmamaları, herbirinin iklimlerine göre farklı zamanlarda faaliyette bulunmaları yerinde karşılandı. Böylelikle talim zamanlarında orduların birbirlerine subay göndermeleri mümkün olacaktı. Hassa ve Dersaadet'in Eylül başı ve ortası, Arabistan'ın Ekim ortası, Anadolu'nun Haziran ve Rumeli'nin Temmuz başları talim zamanları kararlaştırıldı. Hassa ordusu için Ayestefanos, Dersaadet ordusu için ise Kadıköyü arkasındaki Fener ovası talim alanı belirlenirken diğer orduların da kendi bölgelerinde geniş bir alan tayin ederek haritalarının İstanbul'a gönderilmesi istendi. Bazı mevkilerin hassas olmasından dolayı askersiz kalmaması gerektiğinden şayet bir ordu tam kuvvetini toplayamazsa bile en az 4 alay piyade, 2 alay süvari ve yarım alay topçuyla -toplam 16.000 civarında bir güçle- talim yapması şart koşuldu.¹⁹⁵

Orduların topçu alaylarının ateşli ve nişana gülle atışı talimlerinin icrası meselesinde bu faaliyetlerde kullanılacak barut ve mühimmatın tür ve miktarları Tophane-i Amire Meclisi'nde karara bağlandı ve masraf kayıtları da söz konusu kurumun muhasebesine dahil edildi. Buna karşın Hassa ve Dersaadet ordularına ilmühaberler gönderildiği halde piyade ve süvari askerlerinin ateşli talimlerine henüz bir nizam verilememesi talim konusunun ayrı bir problemi olarak belirir. Merkez ve mevkilerdeki piyade ve süvarilerin ateşli talimlerinin bir usule bağlanması için bunların zamanında hazırlanması şartıyla yıllık fişek ve sair mühimmatın miktarlarının bilinmesi

¹⁹³ BOA., İ. MSM., 14/301, 15 ZA 1263/25 Ekim 1847.

¹⁹⁴ BOA., İ. MSM., 14/305, 3 M 1264/11 Aralık 1847.

¹⁹⁵ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 177.

elzemdi. Yılda kaç defa ve ne zaman nişan talimlerinin yaptırılması, kurşunsuz ve kurşunlu ne kadar fişek verilmesi müzakere edildi. Her sene sırasıyla nefer, takım, bölük, tabur ve alay talimlerinde askerlerin gelişimlerine zabıtların dikkat ve itina göstermelerine dair emirler verildi. Askere ateşsiz talim yaptırıldıktan sonra Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında bölgeye ve özellikle havanın açıklığına göre ilk olarak üç defa kurşunsuz ateşli ve daha sonra yine üç defa nişana kurşun atımı yaptırılması uygun bulundu.¹⁹⁶

Talim, işin "amelî maharet" şeklinde tarif edilen pratik tarafıydı. Bunun yanında "ilmi kabiliyet" de meselenin altyapısını hazırlama noktasında gayet mühimdi. Yetişmiş eleman oluşturma gayreti askeri teşekküllerde daha da önemli hale gelmekteydi. Çünkü savunma ve asayiş hususları teknik bilgilerin olduğu bir alandı ve bu alanda donanımlı olmak şarttı. Hassa ordusu komutanı Rıza Paşa Nisan 1842'de yazdığı tahriratında subayların ehliyet ve liyakatlerinden çok da iyi bahsetmemekteydi. Talimden anlayan, savaş ilimlerinde mahir ve muharebe anında kumanda kudreti olan komutanların azlığından dem vurarak bunun acilen giderilmesini belirtmekteydi.¹⁹⁷ Bunun için, eğitim alanında yeni okulların açılması suretiyle söz konusu eksikliğin giderilmesine çalışılmıştır.

Askeri usule vakıf bulunmak için orduların merkez ve mevkiilerinde "mekâtib-i idâdiye" adıyla okullar oluşturulmasına karar verildi.¹⁹⁸ Mesele derinlemesine ele alınarak bir mazbata hazırlandı ve burada halihazırda mevcut olan mekteb-i harbiyenin bazı eksik yönlerinin giderilerek mekatib-i idadiyeye yaş ve miktarına göre kur'a usulü ile talebe temini hususu ele alındı. Buna göre müftü efendiler, ulema, müderris, meşayih ve sülale-i tahireden -Hazreti Muhammed'in soyu- olan insanların evlatları müstesna tutularak -rızalarıyla vereceklerse alınması- ilim tahsil edenlere dokunulmayıp aksi istikamettekiler yaşlarına bakılarak mektebe veya askere alınacaktı.

¹⁹⁶ "... her ateşli ta'limde piyâde hakkında beher nefere birer deste kurşunsuz ve her nişan ta'limlerinde dahi kezâlik üçü filinta ve ikisi tabanca fişenki olarak beher nefere beşer tane kurşunlu fişenk i'tâ kılınması ve süngülü süvâri bölüklerinde filinta olmamak hasebiyle onların beher neferine yakacağı fişenkin mikdârına göre senede beş aded ve her süvâri neferine dahi ikisi filinta ve üçü tabancaya mahsûs olmak üzere kezâlik beş aded çakmak taşı i'tâ olunması derece-i kifâyede görünmüş ...", BOA., İ. MVL., 162/4736, Lef 1, 25 S 1266/10 Ocak 1850.

¹⁹⁷ BOA., İ. DH., 2828, 11 RA 1258/22 Nisan 1842.

¹⁹⁸ "... asâkir-i nizâmiye zâbitânının kesb-i hüner ve ma'lûmât itmiş şâkirdânından yetiştirilmesinde fevâid ve muhasenât derkâr idüğüne mebnî ordu-yı hümâyûnların merkez ve mevki'lerinde tertîb ve tanzîmine irâde-i şehinşâhî müte'allik buyurulmuş olan mekâtib-i i'dâdiyenin nizâmâtını mütezammın dâr-ı şûrâ-yı askeriden kaleme alınan yigirmi beş bend küt'a mazbata ve mekâtib-i mezbûre şâkirdânına virilmesi lâzım gelen ta'yinâtın mikdârını mübeyyin defter meclis-i ahkâm-ı adliyyeye i'tâ olunmuş ...", BOA., İ. MSM, 11/238, Lef 8.

Esasında bu mektep mekteb-i harbiyeye öğrenci yetiştirmek için bir tür hazırlık okulu hüviyetinde tasarlanmıştı. Zabit olacak şahıs bu mektepte gerektiği kadar Arapça ve Farsça öğrenecek, ardından mekteb-i harbiyede matematik, geometri ve harp ilimlerini tahsil edecek ve sonunda da memur olarak görev mahalline gidecekti. Zikredilen mektep, tesisinden beri beklenen faydayı veremeyen mekteb-i harbiyeyi besleyerek gelişmesine de vesile olacaktı. Bu manada okulun tertibi, idaresi ve öğrencilerin yetiştirilmesine dair ileriki zamanlarda kanun ve nizamının müzakere edileceği mazbatada vurgulandı.¹⁹⁹ Bu okullaşma çabasının altında yatan temel gaye hem teorik hem de partik yönü güçlü bir kurmay heyetinin çekirdekten yetişmesini sağlamaktı. Nitekim, bu amaç doğrultusunda muhtelif bölgelerde peşi sıra mekteplerin açıldığı görülür. İstanbul Maçka'daki eski mekteb-i harbiye binası mekteb-i idadiyeye çevrilirken Bursa'da Ankara mutasarrıfı İsmet Paşa'nın ipek fabrikası 121.527 kuruşa satın alınarak mektebe tahvil edildi. Bunun yanında Manastır, Şam ve Adana'daki mekteplerin açılması ve beş sınıf olmak üzere her bir sınıfa 32'şer talebe alınması emredildiği gibi Bağdat'ta da uygun bir mekanda mektep inşası görevi ordu müşirine verildi.²⁰⁰

Osmanlı ordu sisteminin geçirdiği bu gelişim sürecinin yanı sıra askeriyede icraya koyulan idari, mali, teknik ve sosyal yapısal yenilikler metamorfoza uğrayan bünyeyi göstermekteydi. Başlıcalarını şu şekilde sıralamak münasiptir:²⁰¹

- Her bir ordunun merkezinde "ordu meclisi" adıyla askerlerin erzak tedariki gibi işleriyle ilgilenmek üzere birer meclis teşkil edildi.
- Ayrıca askeri sınıflar olan piyade, süvari ve topçu alaylarının da meclisleri yapılandırıldı. Piyade meclisinde reis miralay olurken kaymakam, iki binbaşı, alay emini, kolağası, alay katibi, alay imamı, ikişer yüzbaşı ve mülazımın aza olması kararlaştırıldı. Süvari ve topçu alayları meclislerinin piyadeden tek farkı binbaşı sayısının bir olmasıydı.
- Erzak işlerinin konuşulduğu zamanlarda meclislere mal memurlarıyla memleketin ileri gelenlerinden ikişer şahsın aza makamında bulunması sağlandı.

¹⁹⁹ BOA., İ. MSM., 10/219, Lef 1, 15 S 1260/6 Mart 1844.

²⁰⁰ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 209-210.

²⁰¹ Burada özellikle 1843 tensikatının etkileri ele alınırken daha sonraki düzenlemeler ilgili yerde anlatıldı.

- Herbir ordunun bünyesinde bulunan alay ve tabur meclisleri mensup oldukları ordu müşirinin nezaretinde olduğundan meclis azalarının hal ve hareketlerinden, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünden de müşir sorumlu tutuldu.
- Her ne kadar bu sağlam bir şekilde uygulanamasa da meclislerin "şartlara göre" hergün veya haftada 3-4 defa toplanarak alay ve taburların idaresi, subay ve askerlerin kıyafet ve yiyeceklerinin temizliği, silah ve eşyaların tertibi gibi hususlarda gereken kararları almalarına hükmedildi. Asıl olan orijinal ifadesiyle "garazsız ve pürüzsüzce müzakere" idi.
- Neferlerin beş sene "nizamiye" görevinden sonra "redif" sınıfına nakledilerek burada da yedi yıl hizmette kalması sağlanarak askeriyenin bir sisteme dayanması sağlandı. 1869'da ise yeni tensikat ile bu durum değişerek sınıflar ve süreler arttırılıp sayıca daha fazla askerin bulunduğu bir yapı oluşturuldu.
- Mevcut ortamda firarileri engellemek adına bazı cezai müeyyideler uygulandı. Makam sahibi olsun ya da olmasın kimin hanesinde asker kaçığı bulunursa ev sahibinden 120 kuruş alınarak bunu haber verene "ihbariyeye akçesi" olarak verilmesine karar verildi. Ahalinin bu konuya hassasiyet duyması gerektiğinin bir işareti olan bu hamle toplumun dinamik tutulmasına matuftu. Bunun yanında firariler hakkında da bir takım cezaların belirlenmesi, işin tamamen ortadan kalmasını sağlamamakla birlikte caydırıcı olması bakımından önemliydi.²⁰²
- Ordu meclislerinde olan nüfus defterlerine göre askeriyeye yeni nefer temini mevzusunda her kazanın mevcuduna göre kaçta kaç adam alınacağıнын ordu müşirleri tarafından belirlenmesi ve ardından Seraskere bildirilmesi şeklinde işleyen bir mekanizma tesis edildi. Müşirin onayıyla ordu meclisleri tarafından herbir 5-6 kazaya birer büyük subay tayini ile kur'a zabiti, hakim, memleket eşrafı ve diğer birkaç zevatın oluşturduğu kur'a meclisinin

²⁰² Mesela bir nefer askere yazıldığı senenin içinde kaçarsa o sene acemi hükmünde bulunacağından yakalandığı anda 120 sopa vurulacak. Bir senenin sonunda kaç defa firar edip ele geçirilirse hakkında bu ceza uygulanacak. İkinci senenin içinde kaçarsa 120 sopadan sonra geçmiş hizmeti yok sayılacak. Tekrar ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci senelerde firar ederse sopadan sonra üç ay müddetle prangabend olmak üzere "süfli" hizmetlerde istihdam edilecek. Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa nr. 815.

toplanması, köy muhtarlarının da hazır olduğu anda nüfus defterlerinden askeri yaştakilerin isimlerinin çıkartılarak kur'alarının çekilmesi hadisesi askeri tensikatın ana damarlarından biriydi.

- Toplanan yeni askerlerin tamamı ordu merkezlerine nakledilerek burada askeri sınıflara dağıtılmaktaydı. Orta boyluların en kuvvetlilerinin topçuya, diğerlerinin ise süvari ve piyadeye verilmesi Meclis-i Muvakkat'ın aldığı bir karardı. Bunun yanında bir memleketin neferlerinin tamamının bir alay ve tabura verilmemesine dikkat edilmesi muhtemel sorunları engelleme düşüncesi taşımaktaydı.
- Terhisin icrasına Mart 1844'te başlanması hasebiyle (payitaht orduları olan Hassa ve Dersaadet orduları için geçerli) askerin yoklama kayıtları ve künye defterlerinin muhasebeciler tarafından tetkikatları yapılarak Mart ayından üç ay önce Seraskerliğe takdim edilmesi gibi bir hüküm de verildi.
- Askerin sayısı 40-50 civarında olduğunda 1 bölük oluşturularak üzerlerinde yüzbaşı ve mülazım bulunmakta, 400 nefere ulaşan grup ise tabur adını alarak bir binbaşının komutasında olmaktadır. Buna bağlı olarak dört binbaşının bulunduğu yer ise alay şeklini almakta ve burası bir miralay ve bir kaymakamın idaresinde görev yapmaktaydı.
- Ferik ve mirliva paşalar ile, miralay, kaymakam, binbaşı, piyade ve süvari alay emirleri, liva katipleri muayyen tayinatlarının kanun gereği istedikleri kadarını evlerine gönderebilmekteydiler.
- Beş sene muvazzaf olarak istihdamdan sonra redife geçerek vilayetlerine gidenler ve yeni muvazzaf olanların sefalet çekmemesi için yol masrafı olarak mal memurları tarafından günlük 300 dirhem ekmek ve 25 para da katık ücreti verilmekteydi.
- Hassa ve Dersaadet ordularının merkezdeki askerinin mevcut olan ve olmayanları (fırar, sıra, başka yerde görevde olanlar gibi) kapsayan alay ve taburların günlük tanzim ettikleri jurnalın özeti çıkarılarak Seraskere sunulmaktaydı. Taşrada bulunan askerin günlük bilgilerinin düzenlenmesi mümkün olmadığından bunların da aylık raporlarının takdim edilmesi kararlaştırıldı.

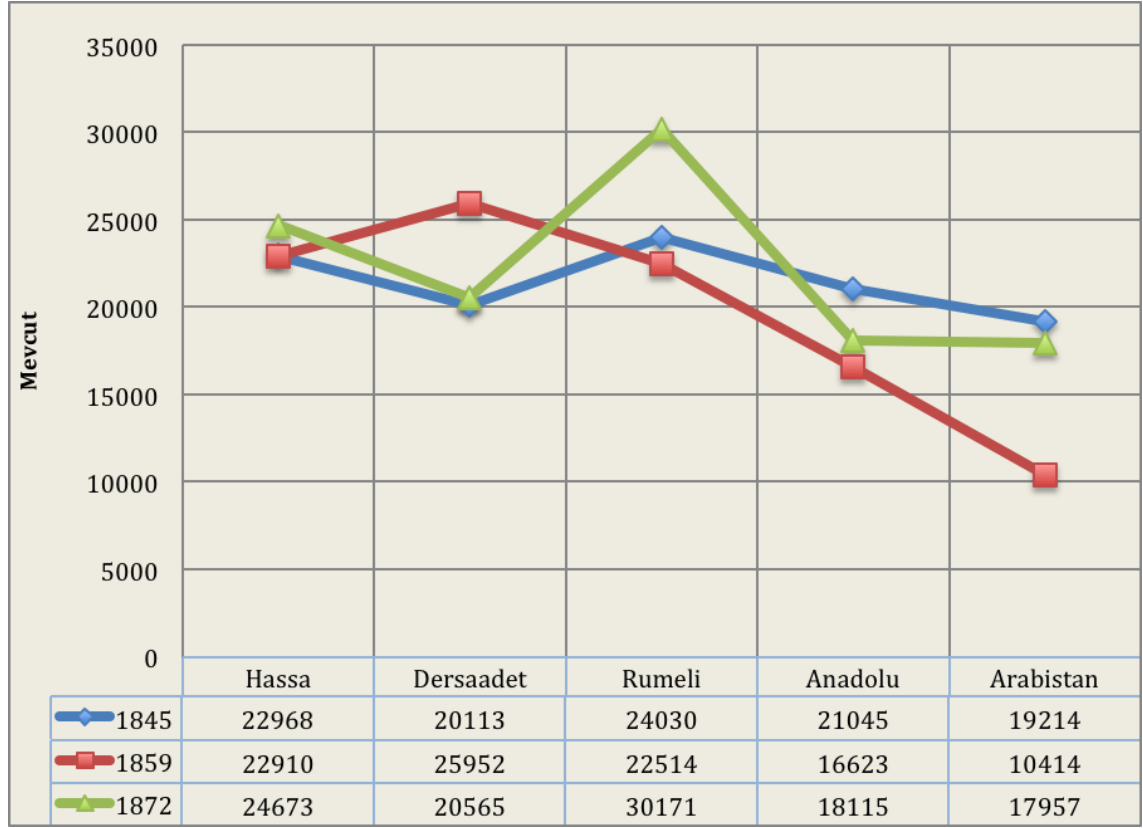
- Herbir ordu dairesinde yoklama ve sayımın icrası için kaç adet subay gerektiği ve bunların hangi sancağın tahririne gönderileceği hususları ordu müşirlerince belirlenmekteydi. Bu doğrultuda İstanbul'dan zabıt ve memurlar sevk edilmekteydi.
- Bir eyalet birkaç sancaktan ibaret ve her sancak 8-10 ve daha fazla kazayı kapsıyor ise herbir sancağın nüfus sayımı için "müstakil" bir memur görevlendirilerek ordu dairelerinin büyüklüğü göz önünde bulundurulmaktaydı.
- Ordu dairelerinin mevkilerini bilmek ve mevcut olan haritaları tashih etmek maksadıyla ordulara mühendisler atandı. Eyalet, sancak ve kazaların her yönünü (orman, nehirler gibi) inceleyen mühendisler elde ettikleri bilgileri müşirlere sunmakla vazifeliydiler.
- 1852 yılında Hassa ve Dersaadet ordularında faaliyete başlayan şeşhane taburları, 1857 senesinde bütün ordulara -her orduda birer tabur şeşhaneci-teşmil edildi, 1858'de de bu taburlar için 25.000 tüfek satın alındı. Abdülaziz döneminde şeşhanecilerin miktarı her orduda altışar tabura yükseltilerek "talia" adını aldı. Yine bu manada 1855'te teşkil edilen "avniye" askerinin sayısı 1857'de arttırıldı.

Orduların iç ve dış diri/güçlü tutulmasını hedefleyen yeniden yapılanma, her yönüyle daha profesyonel ve işlevsel olmayı öngörmekteydi. Keyfiyet bir yana kemiyet açısından sağlam bir halde bulunarak özellikle orduların kendi bölgelerinde iktidarı hissettirmeleri ve bununla bağlantılı olarak hükümet programlarını uygulamaları yönünde bir gayretin görüldüğü açıktır.

Orduların bir kesit şeklinde verdiğimiz yaklaşık 30 yıllık mevcut durumlarına bakıldığında tabii olarak artma ve azalmalar görülür. Bunların dönemlere göre muhtelif sebepleri olduğu muhakkaktır. Orduları kuruluş aşamasında tasarlanan seviyede yani "tam tertib" hüviyetinde tutmak askeri teşekküllerin selameti açısından mühim görüldüğünden ordular arası nefer kaydırmaları sıklıkla yaşanmaktaydı. Yeni neferlerin alınıp eskilerinin gönderilmesi hususunu kapsayan terhisin/istibdalin işletilememesi

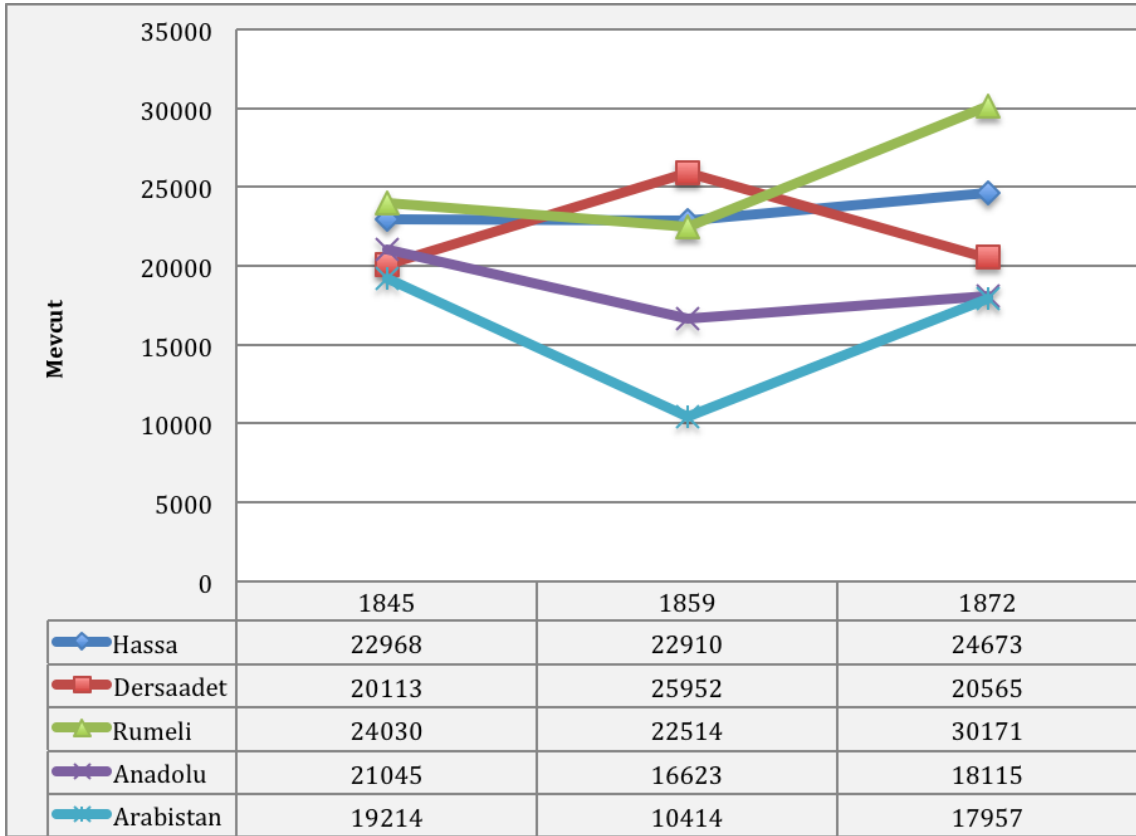
buna bağı olarak nüfus sayımı ve kur'a uygulamasının sağlıklı yapılamaması²⁰³ askeri tensikat sürecini etkileyen olumsuz vakalardandı.

Grafik 1.5. Orduların mevcudu/yıl bazlı durum.

²⁰³ "İcrâ olunmakta olan kur'a maddesine dahi envâ'-ı hîle ve fesâd karışub meselâ bir hânede mevcûd beş nefer nüfûs-ı zükûrdan üçü veya ikisi esnân-ı askeriyede olduğu halde nüfûs mukayyid ve nâzırları ve mahalle muhtarları ile uyuşub yalnızlı sıfatıyla ayrı ayrı mahalleye yazılarak hîn-i icrâ-yı kur'ada başka başka muhtarlar vâsıtalarıyla kendilerini ibrâz etmek ve bazıları dahî kur'a mevsiminde icâr ile hâne tutub bikes heyetine girmek gibi ve memleket-i vücûh usûl-ı kadîme vechle yine birer sûretle kolayını bularak evlâdını vermemek misillü mugâyir-i rızâ-yı âlî dürlü dürlü evzâ' ve hâlât vukû'bulmakta ve bu kazıyyeyi gelen neferâtın bütün aceze-i ahâli evlâdı olması dahî te'yîd ve isbât eylemekte olub halbûkî bu keyfiyet kur'a-i şer'iyye usûl-ı hayriyesi icrâsında murâd ve makâsîd ve olan muhassenât ve adâletin mahv u izâlesini ve pek çok esnân-ı askeriyeye erbâbının zâyi' olmasını istilzâm eylediğinden akîb-i me'mûriyet-i çâkerânemde ikdâmât-ı zâide takayyüdât-ı kâmile icrâ eylemelericün kur'a me'mûrlarına tenbihât-ı ekîdeyi hâvî tahrîrât gönderilmiş ise de şu uygunsuzluğun bütün bütün önü kesdirilmesi zımmında icâb eden esbâb ve vesâil-i kavıyyenin istihsâl ve istiknâli başlıca mütâla'aya mütevakkıf idüğü", BOA., İ. MSM., 15/338, Lef 1.

Grafik 1.6. Orduların mevcudu/ordu bazlı durum.

Orduların birbirlerine gönderdikleri neferler, verilerin değişkenlik arz etmesine yol açmaktaydı. Özellikle Arabistan ordusunun bahsedilen gerekçelerden ötürü diğer ordulardan yardım alan bir yapıda olması, ordunun mevcudunda hızlı artış ve azalmalar görülmesine sebep teşkil etmekteydi. 1845 yılındaki mevcut 19.000 civarında iken 1859’da bu sayı 10.000’lere geriler. Ordunun güçlendirilmesine dair yapılan yazışmalar sonuç verir ve 1861’de Arabistan ordusunda görev yapan askerin sayısının 25.000’lere ulaştığı izlenir. Bunun 9.300’ü kendi askeri olmasına karşın geri kalanının çoğunluğu Hassa’dan olmak üzere, Dersaadet ve Anadolu ordularından alındığı kaynaklarla müdelleldir. 1872’de ise bu orduda tekrar bir düşüş yaşanır ve mevcudun 18.000 civarına gerilediği görülür. Esasında diğer ordulardan gelen askerlerin kendi ordularına geri gittiği düşünüldüğünde 1861’den 1872’ye geçen süreçte Arabistan ordusunun nefer mevcudunu arttırdığı tespiti yapılabilir. 1869’daki ikinci tensikat ile Hicaz bölgesinin Irak ve Hicaz ordusundan alınarak Arabistan ordusuna verilmesi bu artışın nedenlerinden biriydi. Ayrıca söz konusu tensikatın fazla asker besleyen bir yapıda olduğunu da söylemek gerekir.

1845'ten 1872'ye uzanan 27 yıllık süreçte mevcudunu en çok arttıran ordu ise Rumeli olmuştur. Özellikle 1859-1872 zaman zarfındaki artış -7.500 askerden fazladikkate şayandır. Ülkenin batısında yaşanan siyasi hareketlilik bu ordunun güçlü tutulmasını zaruri kılmıştır. 31 Ağustos 1861 İşkodra barış antlaşmasıyla sonuçlanan Hersek İsyanı, 1862 yılı Haziran ayında Sırbistan prensliği ile yaşanan ihtilaf, 1866 senesinde Bulgar çetelerinin faaliyetleri, aynı dönemdeki Girit ihtilali ve Panislavizmin getirdiği hareketlilik gibi olayların bölgenin askeri açıdan yeterli hale getirilmesini zaruri kıldığı muhakkaktı.

Hassa ordusunun mevcudunun aynı oranda seyrettiği görülmekle birlikte 1872'deki artışın nedenlerinden biri 1869'da yapılan ikinci tensikattır. İkinci ordunun (Dersaadet) 1. Piyade ve 5. Süvari alaylarının Hassa ordusuna verilmesi, iki ordunun birinin artış ve diğerinin azalma hususuna biraz olsun açıklık getirir. Ayrıca ikinci ordunun taşra ordularına nefer gönderdiği de burada zikredilmeye değerdir.

Bunun yanında 1848'in Şubat ayında kurulan Irak ve Hicaz ordusu ileride gösterileceği gibi, özellikle Anadolu ve Arabistan -nisbeten Rumeli- ordularının belli vakitlerde mevcutlarının azalmasına sebep olarak gösterilebilir. Yeni kurulan bu ordu ilk zamanlarda bilhassa Anadolu ve Arabistan ordularının yükünü almaktan çok bir külfet getirdiği söylenebilir. 1843'te kurulan Arabistan ordusunun diri tutulması şimdi Irak ordusuna uygulanmak durumundaydı. Çünkü asker temini başlı başına bir sorun olarak sivrilmekteydi. Şu hususu da ilave etmek gerekir ki, bu dönemde nefer sayısının düşüşünün asıl sebebi ise uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan ve etkileri birçok değişkenle izah edilebilir olan 1853-1856 Kırım Savaşı'dır.

Bölgede yeni bir güç olarak teşkil edilen Irak ve Hicaz ordusunun gayesi kendi coğrafyasında mülki, mali ve askeri programları içeren Tanzimat'ı uygulamaktı. Çünkü taşra Tanzimat programlarından mahrum vaziyetteydi. Merkez siyaset yeniden yapılanma politikaları gereğince daha çok merkezileşmeyi takip ettiğinden dolayı insanlarla yakın temas daha da önemli hale geldi. İç asayiş ve sınır güvenliğini sağlama, beledî faaliyetler başta olmak üzere arazinin mamuriyetini ihya etme, vergi toplamasını sağlıklı bir şekilde sokma, zorunlu askerliği ve bunun dengelerini ahaliye aşılama gibi belli başlı ana maddeler ordunun başat vazifelerini oluşturmakta ve söz konusu temas yürütecek en mühim mekanizma olarak tebarüz etmekteydi. Bu, özelde Irak ordusu için geçerli iken genelde de bütün ordular için cari olan bir hüküm sayılabilir. Beledi

faaliyetler gibi icraatlarla coğrafyanın mamuriyetiyle de meşgul olan Irak ve Hicaz ordusunun, bölgenin merkeze yakın tutularak iktidarın hissettirilmesi yönünden önemli bir enstrüman olduğu açıktır.

II. BÖLÜM

IRAK VE HİCAZ ORDUSU'NUN KURULUŞ VE GELİŞİM SÜRECİ

A. Ordunun Teşekkülü Öncesinde Bölgenin Vaziyeti

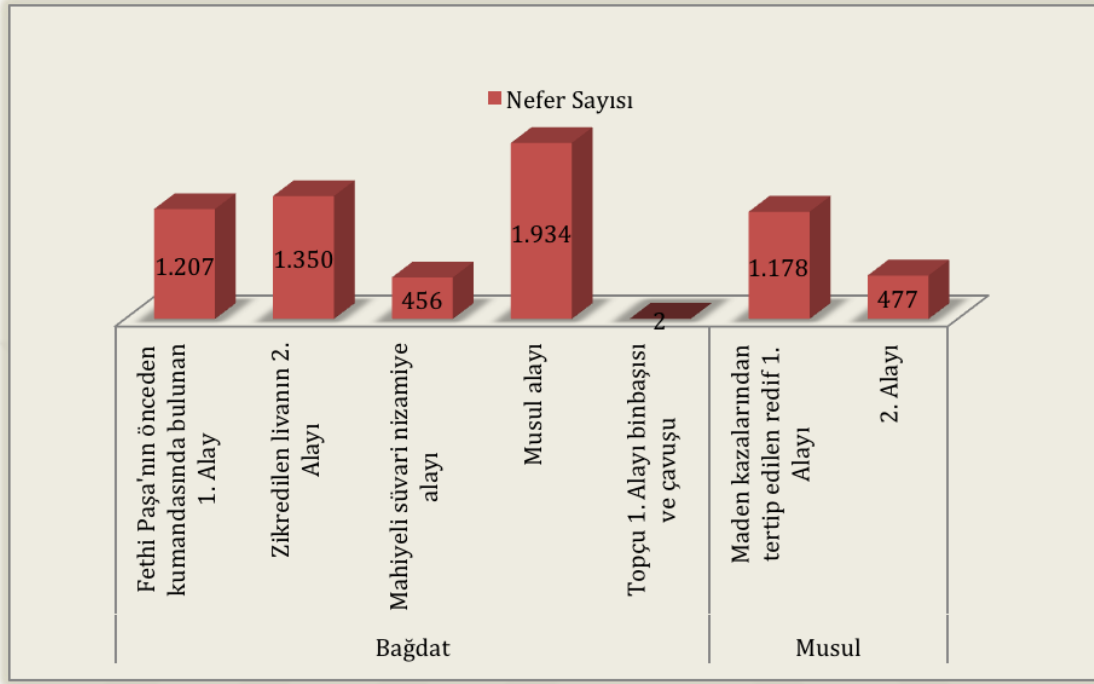
Bağdat'ta bulunan mirliva İbrahim Fethi livasının/tugayının İstanbul'a sevgiyle yerine Sivas redif alayının görevlendirilmesine dair Bağdat valisi Mehmed Necib Paşa'nın²⁰⁴ Ekim 1842'de bir talebi oldu. Söz konusu tugayın Bağdat'taki görevinin 10 seneye ulaştığı, rütbeli ve rütbesiz tüm askerlerin çok fazla zorluk çektiklerinden mütevellit artık bir müddet memleketlerine götürülmek üzere Osmanlı başkentine dönmeleri zaruretini vurguladı. Mali sıkıntının oluşturduğu ortam uzun zamandan beri askerlerin maaşlarını alamamalarına ve levazımat konusunda da yeteri kadar destek verilememesine neden olmaktaydı. Bu durum ise talimlerine yeterince önem verilemeyen bu neferlerin "asker" görüntülerinin iyice kaybolması neticesinde işlevsiz kalacakları anlamına gelmekteydi. Paşa meseleyi bu çerçevede tespit ve itiraf etmekteydi.²⁰⁵ Bahsedildiği üzere tugayın yerine Sivas redifleriyle Necib Paşa'nın 1842

²⁰⁴ Gürcüdür. Kalemden yetişerek vüzerâ kapı kethüdâsı ve hâcegândan, 1811 piyade mukâbecisi, sonra Baruthane Nazırı oldu. Ocak 1825'te Mora Ordusu'na ve ardından Tatarpazarcığı'na memuren gidip Haziran 1827'de Ağa Hüseyin Paşa kumandasındaki orduya defterdar tayin edildi. 1829/30 Baruthane'den azledildi, 1830/31'de surre emini, Mart 1833'te başmuhasebeci ve 20 Kasım 1833'te çavuşbaşı oldu. 1836/37'de görevinin unvanı Deâvî Nazırlığı'na çevrilmiştir. 3 Temmuz 1839'da Mühimmât-ı Harbiye Nazırı, 19 Ocak 1840'ta ikinci defa Deâvî Nazırı, 26 Ağustos 1840'ta vezirlikle Şam valisi ve Nisan-Mayıs 1842'de Bağdat valisi oldu. Haziran 1849'da azledildi ve Mayıs 1851'de vefat etti. Oğulları, Mahmud Nedim Paşa, Ahmed Şükrî Bey, Cemil Bey ve Şûrâ-yı Devlet azasından İbrahim Beyefendi, damadı ise Rauf Paşa'dır. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, İstanbul 1996, IV, 1246; Necib Paşa'nın görev yeri Bağdat'a ulaştığına dair bakınız: *Ceride-i Havâdis*, 108, 11 N 1258/16 Ekim 1842.

²⁰⁵ "... refâkat-i çâkeriye me'mûr mirliva sa'âdetlü İbrahim Paşa livası askeri hayli zamândan berû bu tarafda müddet-i me'mûriyetleri pek uzayub bir vakitden berû ma'âşlarına dahî destres olamayarak tesviye-i levâzımâtдан dolayı perişâni-i hâle dıçâr olmuş ve neferât-ı askeriyesi nisf dereceye tenezzül ile ta'lîm ve ta'allümlerine de bakılamamış olduğından usûl-ı nizâmiyeyi bayağı unutmak derecesine geliüb ve'l-hâsıl alay dinecek yerleri kalmamış olduğına ve bu tarafa vürûd-i âcizânemden berû gerek tesviye-i malzemelerine ve gerek ta'lîm ve ta'allümlerine bakdırılmakda ise de lede'l-iktizâ lâyıkiyla bir işe yarayamayacakları rehîn-i rütbe-i 'ayân bulduğına mebnî ...", BOA., İ. DH., 3464, Lef 9, 19 N 1258/24 Ekim 1842.

yılıının Martında Bağdat'a atanmasıyla Musul'dan maiyetine verilen muntazam bir asker alayının görev yapması düşünülmekteydi.²⁰⁶ Artık yeni bir oluşuma ihtiyaç vardı.

Tablo 2.1. Bağdat ve Musul'un Askeri Vaziyeti/1844.

1842 Ekiminin son haftasında Bağdat'ta meydana gelen bir olay bölgedeki huzursuzluğu, mali ve askeri bozukluğu bir nebze olsun bize yansıtan küçük bir örnek olarak belirlemekteydi. İbrahim Paşa sabaha karşı saat beş sularında Necib Paşa'nın yanına giderek "efendi memleketli karakolları basıp bitirdikten sonra" şeklinde başladığı sözlerine felaket senaryoları ile devam ederek bir isyan hareketinin başlayacağını ifade etti. Ardından ise alay kaymakamının "efendim ne durursunuz iş işten geçti çarenize bakın" gibi lafları hızlı bir çözüm üretme gereğini ihtiva ettiği gibi durumun vahametini vurgulamaya yöneldi. Ardından mesele tüfenkçibaşı vasıtasıyla araştırılmış, mevzunun aslı olmadığı ve ahalinin işiyle gücüyle meşgul olduğu anlaşılmıştı. Bir başıbozuk askerinin 5-10 güne kadar bir ayaklanma beklendiğini

²⁰⁶ "... liva-i mezkûrun Bağdada me'mûriyeti on seneye reside olarak zâbitân ve neferâtı şâyân-ı merhamet-i seniyye olduklarından olvechle Dersââdete celbi lâzimedden görünmüş ve fakat Bağdad eyâletinin müşârûnileyh hazretleri 'uhdelerine tevcihi esnâsında Musuldan müretteb 'asâkir-i muntazama-i şâhâne alayı ma'iyetlerine me'mûr ve ta'yîn buyrulurak elhâletü hâzihî Bağdad cânibinde ikâmet üzere olub alayı mezbûrun mevcûd olan neferâtı dahî liva-i mezbûr mevcûduna mu'âdil oldığından şimdiki hâle nazaran liva-i mezkûrun yerine diğerk alayın gönderilüb gönderilmemesi re'y-i 'âlilerine menût bulunmuş", BOA., İ. DH., 3464, Lef 2.

söylemesi üzerine yaşanan bu hareketlilik²⁰⁷ kısır ve cılız bir kıpırtı olarak tebarüz etse de yine de bu olay, potansiyel bir tehlikenin her zaman patlak verebileceği ihtimalinin düşünülmesini doğurduğu söylenebilir.

Necip Paşa göreve başladığı ilk sene Bağdat'ın özellikle mali ve askeri durumu ile ilgili hususları ihtiva eden raporları İstanbul'a gönderdi. Olumsuz gidişattan selefi Ali Rıza Paşa'ya²⁰⁸ sorumlu tutarak gereksiz vazife ve maaşlarla israf yapılması, gelir oranı yüksek mukataaların randımanlı kullanılmaması neticesinde Bağdat hazinesinin tükenme noktasına geldiğini belirtmekteydi. Şam ve diğer yerlerle kıyas edilemeyecek kadar farklı bir yer olan Bağdat'ta bir askerin Şam'daki maaşa göre en az bir buçuk katı geliri olduğu halde hayatını idare edemeyeceği ve borç alacağı şüphe götürmez bir gerçek olarak görülmekteydi. Sair bölgelere nispetle her bir malın fiyatı üç kat ve hatta bazen daha fazla arttığından masrafin kabardığı bir vakıa olarak sivrilmekteydi. Bunun yanında Paşa, düzenli ve düzensiz askere 10-15 aylık maaşlarının verilemediğini ve büyük miktarda borcun biriktiğini belirterek askerin vaziyetinin rantabl olmadığını ve muazzam bir disiplinsizliğin ortaya çıktığını yazmaktaydı. Ayrıca şehirdeki kalenin de asıl hüviyetinden çıktığını ve harap tabyalardaki toprakların toprak içine gömülüp kaldığı Paşanın temas ettiği bir diğer önemli noktaydı.²⁰⁹

Irak coğrafyasının "hudut arazisi" olması ve bunun getireceği problemler Necib Paşa'nın gündemini oluşturan mühim konulardandı. Sınır vasfını taşıyan bölgenin devlet için "potansiyel tehlike" mesabesindeki İran'a karşı her an tedbirli kalınması gereği özellikle askeri manada güçlü olmayı zaruri hale getirdiği açıktır. Nitekim, bu devletle her dönem irili ufaklı sorunların yaşandığı da tarihi kayıtlarda açıkça görülmektedir. Devlet nezdinde itibar edilen düşüncesi "*kavli fiiline uymayan ve sözlerine itimadın câiz olmadığı*" İran'ın²¹⁰ deniz ve kara üzerinden Basra'ya gelmek üzere olduğu ve kuvvetle muhtemel olmak üzere hududa asker ve mühimmat sevk ettiği Necib Paşa'ya bildirildiğinde vali bir takım önlemlere başvurduysa da bunlar etkili ve tesirli tedbirler değildi. Paşa, Basra'daki Müntefik şeyhine, diğer aşiret ve kabilelerin

²⁰⁷ BOA., İ. DH., 3464, Lef 10, 19 N 1258/24 Ekim 1842.

²⁰⁸ Trabzonludur. Laz Ahmed Paşa'nın akrabasından olup Manisa müsellimi, sonra İzmir gümrükçüsü ve azilden sonra Menemen voyvodası oldu. 1828/29 ıstabl-ı âmire pâyesiyle Halep valisi Rauf Paşa'ya kethüdâ, 1829/30'da vezirlikle Halep valisi, 1830/31'de Diyarbekir valisi oldu. Bağdat'a memur olup Davud Paşa'ya oradan çıkardı ve Bağdat valisi oldu. 1837/38'de ilaveten Şehrizar valisi, 1840'ta ek olarak Cidde valisi oldu. Nisan 1842'de Şam valisi olup Kasım 1845'te ayrılmış, Eylül 1846'da vefat etmiştir. Damadı İzzet Ahmed Paşa'dır. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, I, 301.

²⁰⁹ BOA., İ. DH., 3464, Lef 10, 19 N 1258/24 Ekim 1842.

²¹⁰ BOA., İ. DH., 3464, Lef 5, 13 Ş 1258/19 Eylül 1842.

önde gelenlerine kürk, kılıç ve hil'atler göndermek suretiyle memnuniyetleri sağlanarak İran tarafından gelecek herhangi bir düşmanca harekete karşı mevkiilerini korumalarını ve gayret göstermelerini kendilerinden istedi. Askeri vaziyetin yetersizliği dış tehditlerde yerel eşraf vasıtasıyla önlemlerin arttırılması ve bunlara daha fazla ihtimam gösterilmesini doğurdu. Bölgedeki askerin durumunun kötülüğü, para ve yiyecek eksikliğinin had safhada olduğu açık bir husustu. 1842 yılının sonlarına gelindiğinde birikmiş maaşların toplamının 9.000 keseyi aştığı ve 1-2 aylık bir yana 10 günlük maaşların bile ödenemeyeceği ifade edilmekteydi. Borç alınması tasarlanan 1.000-2.000 kesenin ise ancak peksimet, tayinat ve zahireye yeteceği -hatta yetmeyeceği- görülmekteydi. Bu da hadisenin vahametini göstermeye yetiyordu. Bağdat'ta hasat mevsiminde askerin ihtiyacı için yeterli zahirenin hazırlanmasına gereğince önem verilmediği, hatırı sayılır derecede zahirenin ziyan olduğu ve bundan dolayı zorluk çekildiği ayrıca rapor da edildi.²¹¹ Necib Paşa devlet hazinesinin halinin de iyi olmadığını yazılarında ima etse de yine de 7.000-8.000 kese civarında akçe talep etmekten geri durmadı.²¹² İstanbul ise birden bu miktarın gönderilemeyeceği cevabını vermekle yetinmiş, tabya, kale ve topların tamirinin daha sonra icrasını uygun görerek hadiseyi ertelemişti.²¹³

Dış güvenliği sağlamak kadar merkezden çok uzak "aşiret yatağı" olan bu coğrafyada iç istikrarı korumak her zaman önemli bir hal almıştır. Meydana gelen çapları farklı isyan ve başkaldırı gibi hadiselerin bastırılması ve bunun için askeri güce duyulan ihtiyaç İstanbul'un gündeminden hiçbir zaman düşmeyen bir konuydu. Talimli nizamiye askerinin yanında başıbozuk neferlerin de bu olaylarda kullanılması şartların bir gereği idi. Nitekim 1846 yılında Hicaz'daki Şeyh Âid galesi için Mısır'dan 500 süvari ve 750 piyade olmak üzere toplam 1.250 başıbozuk askeri gönderilmişti. Ayaklanmanın durulduğu gözlemlense de mahalli yöneticilerin buna dair raporları olmadığından ve başıbozukların pek de askeri güç görüntüsü vermediğinden ihtiyatın elden bırakılmaması adına bölgeye asker sevki gündeme geldi. Buraya ve buna denk yerlere yapılması düşünülen sevkiyat maddesinde fazla zorluk yaşanmaması için hava durumu ve mesafe gibi koşulların ön planda tutulması ise her zaman hatırlatılan bir husustu. Nitekim Hicaz'daki 2 tabur nizamiye askerine ilave olarak İstanbul'dan bir subay önderliğinde 2 taburun daha nakledilmesi gündeme geldi. Daimi bir şekilde

²¹¹ BOA., İ. DH., 3464, Lef 8, 15 Ş 1258/21 Eylül 1842.

²¹² BOA., İ. DH., 3464, Lef 6, 14 Ş 1258/20 Eylül 1842.

²¹³ BOA., İ. DH., 3464, Lef 12.

ikamet edeceklerinden ötürü istenen taburların diğer ordulardan alınmasının bu askeri teşekküllere zarar vereceğinin düşünülmesi²¹⁴, bölgede sürekli bulunacak nizami ve müstakil bir orduya duyulan ihtiyacı gösterir nitelikte bir gelişmeydi.²¹⁵

Bedirhan Bey²¹⁶ sorunu bu minvalde daha geniş kapsamlı ve etkili bir misal olarak gösterilebilir. İç asayişin ciddi bir mesele olarak tebarüz ettiği bu problemle, Irak topraklarında gerek hareket noktasında ve gerek lojistik manada bir organizmaya gerekliliğin hissedildiği açıktır. Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'in "başkaldırı"sını bastırmakla görevlendirilen²¹⁷ Anadolu ordu komutanı Osman Paşa'ya verilen emir, yeterli miktarda askerle birlikte belirli yerlerden toplanılan başıbozuklarla "gâile"yi bitirmektir. Bedirhan Bey'in bulunduğu mekânlar Musul eyaletine bağlı olduğundan uygulanacak tedbirlerin ordu müşiri ile vali tarafından ittifaken yapılması icraatın selameti ve başarısı için şarttı. Hükümet, kale ve kışlaların istihkamına bakılması gerektiğini belirttiği gibi Bedirhan Bey'e yardım edecek aşiret ve şahısların "cebrî kuvvet" ile kontrol altına alınmasını da emretmekteydi. Musul'da istihdam edilen başıbozuk askerinden başka ayrıca 2.000 nefer başıbozuk da geçici olarak burada konuşlandırıldı. Bunların maaş ve tayinatları ise eyalet gelirlerinden karşılanacaktı. Gerek Musul valisinin maiyetindeki ve gerek Anadolu ordusundaki askerler için fazla miktarda zahireye ihtiyaç duyulduğundan bunun temin edilmesi ve diğer teşebbüslerin olabildiğince gizli tutulması da hükümetin önem verdiği ve yetkililere hatırlattığı mühim ve stratejik bir husustu. Musul valisinin kendi bölgesi hakkında verdiği bilgilerle göre ise yağmurun yağmamasından ötürü Musul'da kıtlık yaşandığı ve birçok insanın

²¹⁴ BOA., İ. DH., 5903, 9 S 1262/6 Şubat 1846.

²¹⁵ Bu eksenle örnekleri çoğaltmak mümkün ise de, bir aşireti bertaraf etmek için düzenli asker göndermek dışında diğer bir aşireti kullanmak yaygın olarak görülebilen bir yöntemdi. Ekim 1847'de Bağdat valisi Mehmed Necib'in yazısından Aneze aşiretinin Bağdat'ta hasar ve zarar faaliyetleri yürüttükleri ve üzerlerine Şammar el-Cerba aşireti şeyhi Sofuk'un oğlu Şeyh Ferhan maiyetiyle 300-400 kişilik başıbozuk askerinin sevk edildiği anlaşılmaktaydı. Sofuk daha önceden (merhum) Reşid Paşa'nın Revanduz üzerine memuriyetinde Revanduzlu Mehmed Paşa ile yakalanıp oğlu Ferhan ile İstanbul'a gönderilmiş ve daha sonra tekrar olumsuz faaliyetlere girmesiyle idamına dair emir çıkmış fakat uygulanmamıştı. Bağdat, Musul, Urfa ve Halep eyaletleri ahalisinin şeyhin baskın ve zararlarından çok muzdarip oldukları kaynaklarda zikredilmektedir. Merkezin kendisine karşı gösterdiği iyi tutum karşısında Sofuk'un otorite tanımaz ve itaat etmez tavırları "*merkûm uhdesine şeyhlik tevcihiyle ve sair muamele-i lutfiye icrasıyla su-i meslekten tarik-i müstakime doğrulması esbâbına çalışılmış ise de bir türlü başarılammış envâ-yı meşdededen bir hatve geri durmamış*" ifadeleriyle anlatılmaktadır. Belirtildiği üzere Cerba aşiretiyle birlikte Aneze'nin üzerine gidildiği vakitte Şeyh Sofuk, yapılan nasihat ve tembihlere tahammül edemeyerek yanındaki adamlarıyla beraber çatışmaya girmiş ve burada ölmüştü.

BOA., İ. MSM., 51/1313, Lef 1, 17 ZA 1263/27 Ekim 1847.

²¹⁶ Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyân Yılları*, Ankara 2011; farklı bir bakış açısı için bakınız: Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Ankara 1992, s. 124-150.

²¹⁷ "*Cizre mütesellimi bulunan Bedirhan Beyin harekât-ı bâğiâne ve gaddârânesine mebnî müte'allik buyrulan irâde-i seniyye vechle yed-i tasallutunda olan mahallerin tahlisi zimmında Anadolu ordu-yı hümâyûnu müşiri devletlü paşa hazretlerine me'mûriyet-i mahsûsa verilerek...*", BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 5, 27 R 1263/14 Nisan 1847.

başka yerlere göç etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktaydı. Dolayısıyla asker için zahire tedarikinin buradan karşılanamayacağı sonucu ortaya çıkmaktaydı.²¹⁸

Bu hususta Bağdat eyaletinin gündeme gelmesi ise çok sürmedi ve buraya bağlı Erbil ve sair kazalardan zahire satın alınarak hazırlanması yolunda adımlar atıldı. Bağdat valisi Mehmed Necib Paşa bu konuda her türlü desteği vereceğini zaten ifade etmişti. Bununla birlikte zahirenin yanında tüccarlardan borç alınan 500-600 kese akçe de acil bir şekilde Musul'a gönderilecekti.²¹⁹ Necib Paşa, o an için Musul gibi Bağdat'ın da yağmurun azlığından olumsuz manada etkilendiğini ve ahalinin perişan olduğunu bildirirse de mümkün olabildiğince buğday ve arpa sevkiyatı yapılacağını söylemekteydi. Bu hususla ilgili gerekli yerlere memurlar da yollanmıştı. Yiyecek ve paranın muhtelif yerlerden/"şuradan buradan" toplanmasına vakit olmadığından Bağdat'taki askerler için Erbil'de Altınköprü denilen yerden peyderpey Bağdat'a nakledilen zahirenin bir miktarının Musul'a birkaç gün içerisinde ulaştırılacağı taahhüt edildi.²²⁰ Konum itibarıyla Erbil'in Musul'a çok yakın olması yapılacak sevkiyatın hem hızlı hem de ucuz gerçekleşmesini sağlayacaktı.

Bedirhan Bey hareketini bastırmak amacıyla bir yandan asker toplama faaliyeti başlamıştı. Sadaret, Halep, Rakka, Harput ve Urfa gibi yerlerin idarecilerine emirler göndererek nefer temin etmelerini istedi. Halep ve Urfa eyaletlerinden Türk ve Arap olmak üzere güçlü gençlerden 750 başıbozuk "asker tahriri"ni içeren hükümet yazısı, 2 Mart 1847'de vali Mustafa Mazhar Paşa'ya ulaştı. Arabistan ordu müşiri Mehmed Namık Paşa tarafından da söz konusu başıbozuklara Şam'da bulunan Hasan Yazıcı adlı sergerde/reis başbuğ/kumandan tayin edildi. Şam, Hama ve Humus'tan toplanan 440 başıbozuk süvarisiyle Halep'e gelen Arabistan ordusu erkanından ferik Ömer Paşa, başbuğ Hasan ile beraber burada bir miktar süvari tedarik ederek toplam mevcudu 648'e arttırmış, ardından sayıyı 750'ye çıkarmak amacıyla 18 Nisan 1847 günü Urfa'ya doğru yola çıkmıştı.²²¹ Ayrıca bu tür lojistik faaliyetler Harput'ta da sürdürülmekte, bu hususta eyalet valisi Ali Paşa merkeze bilgiler vermekteydi.²²²

Bu hadise ve gelişmeler, bahsedilen coğrafyayı kontrol altına alacak bir askeri mekanizmaya duyulan ihtiyacı göstermesi bakımından okunabilir. Kendi bölgesinde

²¹⁸ BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 3, 10 R 1263/28 Mart 1847.

²¹⁹ BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 9, 28 R 1263/15 Nisan 1847.

²²⁰ BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 5, 27 R 1263/14 Nisan 1847.

²²¹ BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 1, 5 CA 1263/21 Nisan 1847.

²²² BOA., İ. MSM., 50/1264, Lef 2, 8 CA 1263/24 Nisan 1847.

nüfusuna göre askerini toplayan ve bu tür vakalara karşı tavır alıp iç asayişini sağlayan bir yapının oluşturulması önemli hale geldi. Bedirhan Bey meselesi ile Irak ve Hicaz ordusunu bu açıdan ilişkilendirmek mümkün gözükmemektedir.

B. Kontrol ve Asayiş İçin Zinde Kuvvet: Irak ve Hicaz Ordusu'nun Kuruluşu

Bağdat eyaletinin mülki ve askeri ıslahatı hakkında ortaya konan tedbir formülleri vükelaca defalarca müzakere edildikten sonra 27 Ocak 1848/20 Safer 1264 Perşembe günü mesele nihayete bağlandı. Başka muhitlere benzemeyip kendine has özellikleri olan büyük memleket şeklinde vasıflandırılan Bağdat'ın dahili ve harici olmak üzere iki yönlü güvenlik algısı ön plana çıkarıldı. Bir takım ilkel insan topluluklarının/"aşâyir-i vahşiyenin" meskun olduğu eyaletin, İran gibi "hiçbir hallerine güvenilemeyen" bir ülke ile sınır komşusu olması iç ve dış intizamın gayet mühim telakki edilmesine yetti. Bunun yanında münbit arazisi nedeniyle eyaletin idaresinin bir düzene oturtulması özellikle siyasi/politik ve mali-askeri açıdan çok kıymetli bir iş addedildi. Bağdat'taki nizamiye askeri, 1843 askeri tensikatın dışında kaldığından düzensizliğinden ve terhisten mahrum bulunduğu dolayısıyla tabiri caizse hücreci yenilenmeyen ve dolayısıyla çürümüş bir yapı arz ediyordu. Bağdat'ta bulunan askerlerle Hicaz'dakilerin birleştirilerek müstakil ve yeni bir ordu kurulmasına karar verildi. Şimdilik nakıs olan bu ordunun sayısının artırılması ve güçlendirilmesi ise zamana bırakıldı. *"Her halde ve mahalde mülki idarenin istinad noktası nizami kuvvettir"* düşüncesiyle hareket eden Bâbîâlî, askeri gücün düzensizliği nedeniyle mülki manada ilerlemenin mümkün olmadığını bilmekteydi. Yani mülki işler ancak nizami askerle yapılabilirdi. İki bölgenin birbirine yakınlığı ancak diğer orduların mevkiileriyle olan mesafeleri kadar olduğundan böyle bir ordunun kurulmasında bir beis görünmüyordu. Ara muhitlerde askeri noktalar oluşturularak Bağdat ile Hicaz arası kontrol altına alınacak ve bir Bağdat kadar daha yerde hakimiyet sağlanacaktı. Bu da askeri düzenlemenin mülki ıslahata yansıyan tarafıydı ve faydalı olduğuna kanaat getirildi. Tarih sayfalarından da izlendiği üzere geçmiş devletlerin/medeniyetlerin önemli merkezlerinden biri olan Bağdat'ın idari, askeri ve mali açıdan kötü halde bulunması ve hususen askerlerin darlık çekmesi İstanbul nezdinde tasvip edilemeyecek bir konuydu. Bölgede çok ciddi bir iç huzursuzluğun olmaması da askerinin ıslahı için

gerekli teşebbüslere hemen başlanmasını zaruri kıldı, tercih edilen yol ise ordu teşekkülü idi. İdareciler için en "hayırlı" seçim buydu.²²³

Mevcut orduların -Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu, Arabistan- bölgelerinin nüfusları sayılmaya başlandıkça askerlik çağında olanların ordulara yetmemesi halinde dairelerin genişletilmesi ve bu doğrultuda Bağdat eyaletinin de Anadolu ordusuna ilhaki ve ahalisinin ise diğer orduların noksanına karşılık tutulması farklı bir fikir olarak ortaya atılmıştı. Bu düşünceye göre, Bağdat diğer orduları nefer noktasında besleyen bir alan olacaktı. Ancak Kürdistan arazisinin Anadolu ordusuna, Bosna eyaletinin de Rumeli ordusuna bağlı olması, bahsedilen bu bölgelerin askeriye için iki büyük memba konumunda bulunması ve ayrıca Hıristiyanların da askere alınmasının²²⁴ tasavvuru -her ne kadar uygulanamasa da- askerlik yapacakların artması anlamına gelmesi söz konusu düşüncenin itibar görmemesine neden oldu. Bu manada Irak ahalisine hiç ihtiyaç kalmayacaktı. Tüm bunların dışında işin prestijli denebilecek tarafına da vurgu yapıldı. Askeri organizmanın beşten altıya çıkarılması "devletin şanından" sayıldı ve bunun devlete bir saygınlık getireceği hassaten öne sürüldü.²²⁵

Yeni teşkil edilen Irak ve Hicaz ordusunun durumu Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de ayrıca görüşüldü ve bir mazbata düzenlendi. Burada askeri nizamın yolunda görüldüğü, buna dair gereken işlerin tetkik ve mütalaasının yapıldığının belirtilmesinden sonra Bağdat'a sevk edilecek askeri güç mevzu bahis edildi. İstanbul'dan gönderilecek nefer miktarına göre başkentteki askerin arttırılması hususu üzerinde önemle duruldu. Bu sırada Avrupa kendi iç meseleleri ve ihtilalleriyle uğraşmaktaydı. Hassas zamanlardan geçildiği düşünülüşünden ihtiyatlı davranmak gerekmekteydi.²²⁶

26 Mart 1848/20 Rabiülahir 1264 günü yapılan Meclis-i Umûmî toplantısında asker artırımını serasker Mehmed Said Paşa'ya havale edildi. Meselenin siyasi yönü bir yana mali tarafının da göz önünde tutulması şarttı. Anadolu ordusundan Bağdat'a gönderilecek alayların verilemeyen maaşları yaklaşık 4.000 keseye ulaştığı bir gerçektir. Bunun yanında nakliye masrafı olarak da ayrıca 1.000 kese lazımdı. Dolayısıyla toplam 5.000 kesenin hazineden verilmesi gerekmekteydi. Ancak bu paranın birden çıkarılması hükümetçe oldukça zor görünmekteydi. Yapılan görüşmelerin ardından ise 2.000

²²³ BOA., İ. MSM., 14/312, 3 RA 1264/8 Şubat 1848.

²²⁴ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.

²²⁵ BOA., İ. MSM., 14/312, 3 RA 1264/8 Şubat 1848.

²²⁶ BOA., İ. MSM., 15/319, Lef 2, 21 R 1264/27 Mart 1848.

keseinin hazineden, 2.500 keseinin Bağdat ve Musul eyaletlerinin emvalinden, kalan 500 keseinin de ilerideki ayda yine hazineden verilmesine karar verilerek işin yürütülmesi sağlandı.²²⁷

Bir ordu dairesi olma evsafına uygun bu coğrafyada ilk aşamada Bağdat ve Hicaz'daki nizamiye askerleriyle "Irak ve Hicaz Ordusu" adıyla yeni bir ordunun teşkilinin ilan edilmesinden sonra sıra "muktedir" bir müşir tayinine geldi. Komutanın ilk işi;

- Mevcut askerin ıslahının şartlarını belirlemek, bunların mümkün olanlarını icra etmek, olmayanlarının ise merkeze bildirilmesini sağlamaktı.
- Ordunun "kemale ermesi" üzerine araştırma yapılması, ordu dairesinin nüfusunun tespiti, sayımdan önce takribi nüfusun belirlenmesi ve tahrir maddesine başlama usullerinin etraflıca tahkiki ve bunların başkente sunulması müşirin ikinci vazifesi idi.

Askeri sınıftan dirayetli ve cesur bir zat olarak görülen Maraş valisi Tosun Paşa'nın müşir tayini düşünülse de tensikat ve yeni askeri usullere hakikaten vakıf bir şahsın tercihi daha yerinde olacaktı. Öngörülen evsafı taşıması dolayısıyla Tosun Paşa'ya göre daha faik olan Mekâtib-i Askeriye Nazırı ferik Abdülkerim Nadir Paşa müşir rütbesiyle ordu kumandanlığına getirildi. Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'nin mütalaasıyla Azmi Paşa da Bağdat'taki nizamiye askerine ferik tayin edildi. Azmi Paşa, Abdülkerim Paşa'nın memuriyetinin ilanından sonra Bağdat'a giderek görevine başlayacaktı. Ardından yeni orduyu oluşturma/destekleme bağlamında Anadolu ordusundan 2 alay piyade, 1 alay süvari ve 1 alay topçu askerinin Bağdat'a sevkine karar verildi. Oluşan açığı bir nebze olsun kapatmak amacıyla da İstanbul'dan Anadolu ordusuna birer alay piyade, süvari ve topçu gönderilecekti. Böylelikle Irak'a "hakim olmak" için önemli adımlar atılmış oldu.²²⁸

Yeni vazifesine başlayan Abdülkerim Nadir Paşa'ya yapacağı görevler hakkında bir talimatname verildi.²²⁹

²²⁷ BOA., İ. MSM., 15/319, Lef 4, 23 R 1264/29 Mart 1848.

²²⁸ BOA., İ. MSM., 14/312, 3 RA 1264/8 Şubat 1848.

²²⁹ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, III, 97-98.

- Müşir Anadolu ordusundan birer alay piyade ve süvari ile bir bölük topçu olarak -bu asker yerine Anadolu'ya İstanbul'dan aynı şekilde birer alay piyade ile süvari ve bir miktar da topçu gönderilecekti- Bağdat'ın sıcak iklime sahip olmasından dolayı oraya gidecek askerin en geç Mayıs sonuna doğru bölgeye ulaşacak şekilde kendini programlayacak ve buna göre İstanbul'dan hareket edecekti.
- Askerin güzergahlarında tayinat hazırlanması hususuna dair gerekli yazışmalar Kürdistan, Musul ve Bağdat vilayetleriyle yapılmıştı. Müşir, Anadolu ordusu merkezine vardığında komutan ile müzakereden sonra eski neferlerin terhis, çürüklerin ayıklanması neticesinde subaylar dahil 2.800'den aşağı olmamak üzere temin edilen askerle birlikte Nisan ortalarında oradan ayrılacaktı.
- Anadolu ordusundan Bağdat'a gönderilecek hayvanlar genç ve diri olanlarından seçilecekti. Anadolu ordu müşirine verilen 4.000 keseyle askerin geçmiş maaşları ödenecek ve fazlası ise Abdülkerim Paşa'ya teslim edilecekti. Ayrıca bundan başka Paşaya verilecek nakit 1.000 kese ile askerin yoldaki ihtiyaçları karşılanacaktı.
- Geceleri soğuk olan Bağdat'a İstanbul'dan giden askerler için çadır gibi gerekli ekipman verildiği gibi Anadolu ordusundan gidecekler için ise mühimmat ve cephaneyle birlikte bir bando hazırlanması da söz konusu talimatta yer aldı.
- Ordu meclisi teşkil edilip riyasetine Azmi Paşa, azalığına Bahr-i Siyah topçu miralayı Hayri Bey mirlivalıkla ordu topçu reisi tayin edildi. Bununla birlikte o an için de birer kişi tahrirat, meclis, yoklama ve jurnal katibi atandı. Ordunun işleri bu mecliste görülecekti. Hicaz'daki taburlar Irak ve Hicaz ordusunun 1. Alayını teşkil edecek, ardından diğer alaylara da numara verilecekti.
- Önceden Süleymaniye sancağında faaliyete girmiş olan bir alay piyadenin subaylarının ekseriyeti yerli insanlardandı. Bölge insanının "haşin" hallerinden dolayı o ana kadar istenilen yerlere sevk edilemeyen bu askerlerin bundan sonra da aynı problemi çıkaracakları

tahmin edilmekteydi. Bunların iki taburu bir münasebetle Bağdat'a gönderilmişti. Müşire verilen talimat ise, bahsedilen taburları Bağdat'a ulaştığında orada bulursa neferlerin tamamını noksan olan alaylara "katıştırması" idi. Şayet emri dinlemezlerse bir "gaile" çıkarılmamasına dikkat edilmesi Paşaya tembih edildi.

- Emekliliği gelen subayların derhal işlemleri başlatılmak üzere kayıtları/deFTERleri İstanbul'a gönderilecekti.
- Ordu bölgesinde nüfus sayımına bir an önce başlanması ve yeni alayların oluşturulması verilen en önemli emirlerdendi. Müzakere edildikten sonra Vali nereden ve ne şekilde başlanacağını uygun görürse oradan işe girişilecek, şayet meselenin uzayacağı anlaşılırsa en eski neferlerin terhisini hayata geçirmek için yalnız bir defaya mahsus olmak üzere "kur'a yapılmadan" örneğin her kazadan beşer onar nefer alınacaktı. Bu icra edilirken "sızıltı" çıkarılmaması hassaten vurgulandı, aksi takdirde nüfus sayımına kadar tehir edilmesi istendi.
- Nizamiyeden 2-3 alayın sevki eyaletin tamamının sayımına yeterli geleceğini Bağdat valisi yazılarında dillendirmekteydi. Abdülkerim Paşa'nın da merkezce yeterli addedilen bir kuvvetle bölgeye hareket ettiği bu işin bir an önce vali-müşir ortaklaşa bitirilmesi beklentisini arttırmış ve bu konu talimatın en mühim noktasını oluşturmuştu.

Mali hususların konu edilmesi yeni ordunun güncel ve tasarlanan tablosu hakkında bilgi almamızı sağlamaktaydı. Ordunun teşkilinden önceki Irak'taki mevcut askerlerin miktarı, ordunun teşekkülü halinde artacak subay ve neferlerin maaşları ve diğer masrafların boyutu Eylül 1848'de Serasker tarafından bir yazı ile soruldu.²³⁰ Verilen cevapta ise önceden Bağdat'taki askerinin bir senelik masrafı 21.371 kese iken kurulan ordu münasebetiyle ilk aşamada tayin edilen müşir, subay ve sair memurlarla beraber maaş ve tayinat gibi ödeneklerin oluşturduğu yıllık giderin 24.806 keseye çıktığı belirtildi. Ortaya çıkan bu 3.435 keselik fark göstermekteydi ki, eski duruma nazaran askeri kapasite olarak çok büyük bir farklılık en azından ilk aşamada oluşturmadı. Normal bir seyir şeklinde kabul edilmesi gereken bu durum zaten beklenen

²³⁰ BOA., A. MKT., 165/21, 4 ZA 1264/2 Ekim 1848.

bir tablo idi. Bunun yanında ordu "tasarlandığı sayıya çıktığında/tam tertibe ulaştığında" ise senelik masraf 85.565 keseye varacaktı. İşte asıl fark burada ortaya çıkmaktaydı. "Tam tertip"ten kastedilen asker mevcudu ve yıllık giderler şu şekilde öngörüldü.²³¹

Tablo 2.2. Irak ve Hicaz ordusunun tam tertip vaziyeti.

	Piyade	Süvari	Topçu	TOPLAM
Alay Sayısı	6	4	1	11
Asker Sayısı	20.040	4.164	1.642	25.846

Tablo 2.3. Irak ve Hicaz ordusunun tam tertip mali vaziyeti.

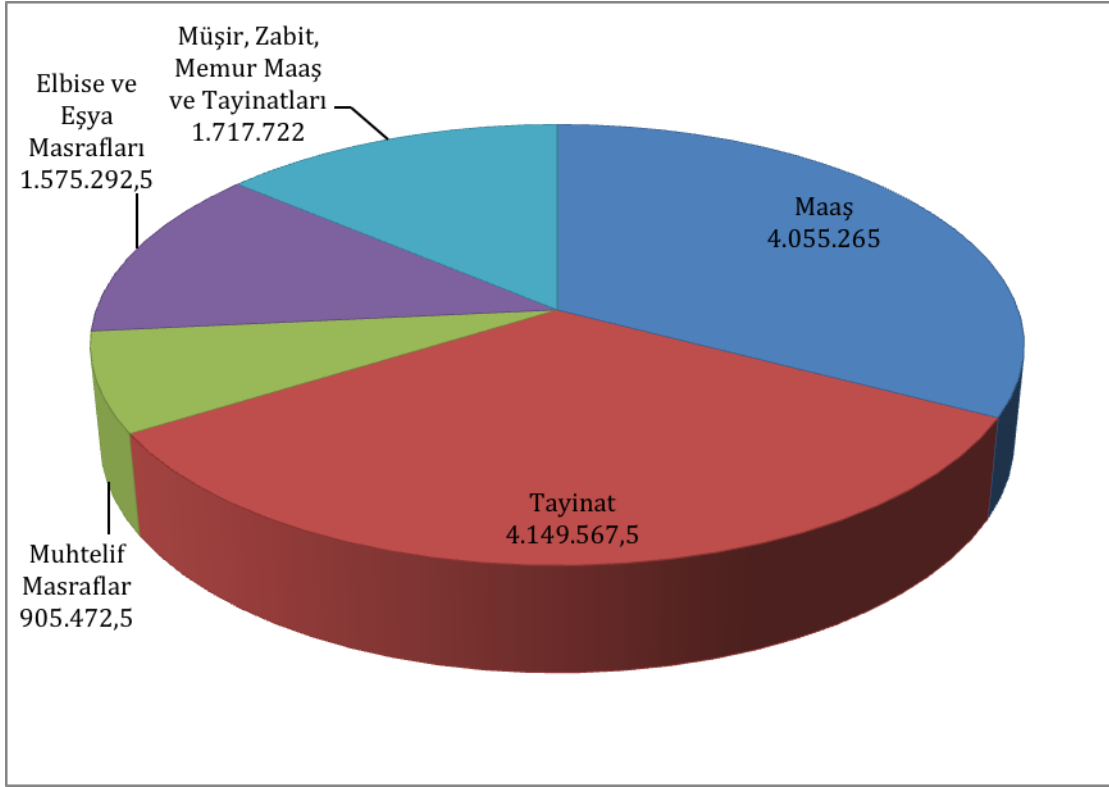
	Maaş	Müşir, Ferik, Memur Maaşları	Tayinat	Masarıfat	Elbise ve Eşyalar Masrafı	TOPLAM
Kuruş	11.351.412	2.664.420	18.329.801	756.000	9.681.201	42.782.834

1848 yılının başında kurulan Irak ve Hicaz ordusunun komutan, subay ve neferlerinin tamamının miktarı 6.668 idi. Tasarlanan tam tertipten şimdilik oldukça uzak olan bu tablonun yıllık mali görüntüsü de kuruş cinsinden -toplam 12.403.320,5 kuruş- şu şekildeydi.²³²

²³¹ BOA., A. MKT., 165/21, 25 M 1265/21 Aralık 1848.

²³² BOA., A. MKT., 165/21, 25 M 1265/21 Aralık 1848.

Grafik 2.1. Irak ve Hicaz ordusunun masraf taksimatı/1848.

Tam tertip olarak ordunun faaliyet göstermesi için ise yıllık gereken para 60.759 kese 13,5 kuruş şeklinde hesaplandı. Bununla birlikte aradan 24 yıl geçtiğinde bile ordunun tam tertip hüviyetinde olamadığı, Ağustos-Eylül 1872'deki kayıtlardan Irak ve Hicaz ordusunun mevcudunun 12.857 sayısına ancak ulaşabildiği gözlemlenir.²³³ Şunu da söylemek gerekir ki, görülen tenakus sadece bu orduya mahsus bir şey olmayıp diğer ordular için de geçerli bir hakikatti.

²³³ BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 4.

C. Nüfus Sayımı, Asker Alımı ve Yaşanan Güçlükler

Nüfus sayımı ve buna bağlı olarak asker alımının tüm ülke sathında sıkıntı arz ettiği görülse de merkezden uzak bölgelerde daha sancılı olduğu aşıkardı. Halep eyaletinde "tahrir-i nüfus" maddesinin icra edilemediği gibi mahalle ve köylere muhtarların bile atanmadığını 14 Haziran 1846 günü Halep ve Rakka valisi Osman Paşa hayıflanarak belirtmekteydi. Bunların ellerine mühür verilip göreve başlamaları halinde en azından hemen "mürur nizamını" uygulamalarıyla sayım faaliyetleri başlamış olacaktı. Dolayısıyla Osman Paşa'nın Halep ve Rakka eyaletlerindeki mahalle, kasaba ve köylerin ve buralara tayin edilecek görevlilerin listesini havi defteri başkente göndermesi geciken bir işin daha fazla tehir edilmesini önlemeye matuftu.²³⁴

İstanbul'a en uzak Arap coğrafyasındaki ilk ordu olan Arabistan ordusunun ve ordu dairesinin sayımı ve asker alımı, Irak ve Hicaz ordusuyla aynı bölge olması hasebiyle önemli bir birikim ve tecrübe kazandırmıştır. Sayım esnasında asker alımıyla alakalı halkı ürkütmemek, bu faaliyete sekte vurmamak ve olumsuz şayialara sebep olmamak için bir "serrişte" verilmemesi belirtilen noktalardandı. Askeri yaştakilerin "ihtifası" ihtimali gerçekleştiğinde ihtiyar adamların deftere yazılmasından ibaret olacak olan nüfus sayımının tasarlanan yararı sağlamayacağı çok açıktı ve buna dikkat edilmesi gereği hem merkez bürokrasinin ve hem de yerel idarecilerin vurguladığı bir konuydu. Bu maddenin icrasının uzaması ise problemi bir kat daha arttırmaktaydı. Arabistan ordusunun mevcudu 22.000'e ulaştığı ve dolayısıyla 3.000 nefer noksanı olduğu vaki iken -ilgili yerlerde belirtildiği üzere her bir ordunun kapasitesi 25.000 olarak tasarlanmıştı- ordu müşiri Mehmed Namık Paşa'nın Şubat 1847'deki ifadeleri doğrultusunda ordunun toplam asker sayısı 16.300'e inmiş, ihtiyaç duyulan nefer miktarı ise 9.000'e çıkmıştı. Ölüm, firar ve terhis gibi gerekçelerden ötürü yaşanan bu azalma ile birlikte ordunun yeni neferle desteklenememesi üzerine *erime* hızlanmakta ve telafi güçleşmekteydi. Buna bağlı olarak sayım ve askere alım işleri hem memurlarca ve hem de ahalice sıkıntılı bir hal almaktaydı.²³⁵

²³⁴ BOA., MVL., 6/43, 19 C 1262/14 Haziran 1846.

²³⁵ BOA., MVL., 11/28, 29 S 1263/16 Şubat 1847.

Şam eyaletinin sayımı esnasında bazı yerlerdeki meşayih bu faaliyete karşı çıkmış²³⁶ ve bu bağlamda birkaç şahsın Şam meclisinde mahkemeleri icra edilmişti. 1849 yılında Havran ve Aclun sancaklarının sayımında ortaya çıkan soruna ön ayak olan Rail karyesi şeyhi Ahmed Yusuf ile köyün ihtiyarlarıydı. Bölge tahririne memur miralay Mehmed Bey, süvari binbaşı Ahmed Ağa, katip ve diğer görevliler sayım mahalline doğru ilerlerken yolda Şeyh bunlara rastlamış, bir müddet beraber yol aldıktan sonra Şeyh Ahmed söz konusu heyeti geçerek karyesine girmişti. O aralık zikredilen sancakların kaymakamı Ahmed Efendi "devre çıkmış", heyetin memuriyetleri icabı kaymakamı bulmaları gerektiğinden kaymakamın bulunduğu kazaya giderken Rail'e uğradıklarında kendilerini Şeyh Ahmed'in iyi karşılamadığını görmüşlerdi. Nüfus sayımının buralarda yaygınlaşmadığının etkisiyle köy ahalisi topyekûn ayaklanmış, "biz tahrir olunmayız" diyerek heyet üzerine taş ve tüfeklerle saldırmışlar, Osmanlı devlet görevlilerini bölgeden çıkarmışlardı. Olayların bu raddeye varmasının ardından her ne kadar kaymakam tarafından meşayih ve ihtiyarlara gerekli nasihat yapılmış olsa da sayım meselesinin ancak "kuvve-i cebriye" ile başarıya ulaştığı kaynaklarda belirtilmekteydi. Devletin bu gibi hareketlere fırsat vermeyip yaygınlaşmasını önlemek adına çalışma yürüttüğü görülmekteydi. Şeyh Ahmed ile diğer ihtiyarların sayım işini bir ayaklanmaya çevirip uygunsuz bir duruma sebep oldukları anlaşıldığından bunların "terhibi" amacıyla cezalandırılmalarına karar verilmişti.²³⁷

Dolayısıyla nüfus sayımı ve kur'a uygulamasında "medâr-ı suhûlet" olmak ve gerekli yerlerde "muvakkaten" istihdam edilmek üzere askere gereksinim duyulması normaldi. Arabistan ordusu kur'ası için Ocak 1851'de Maraş ve Urfa gibi yerlerden 1.000 kadar başıbozuk askerinin tahririne başlanıldığı gibi bunun yeterli olmadığına

²³⁶ Bu bağlamda zorunlu askerliğe muhalefet meselesi için bakınız: Dick Douwes, "Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Çeviren: M. Tanju Akad, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003, s. 123-143; farklı yerlerdeki tecrübeler için: Khaled Fahmy, "Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmed Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik", *a.g.e.*, s. 65-85; Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *a.g.e.*, s. 146-154; Stephanie Cronin, "Iran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi", *a.g.e.*, s. 161-188.

²³⁷ "... böyle bir takım adamları mugâyir-i rıza harekete tergîb ve teşvîke ictisâr idenler fesâd-ı kavlide bulunmuş olacaklarından bir seneden beş seneye kadar vaz'-ı kürek ve pranga olunmaları kânûn-ı cezâ ahkâmı iktizasından olduğu misillü bu makule mesâfe-i ba'idede bulunan mahallerde ahz u girift olunan ashâbın Dersaâdete celbinden sarf-ı nazarla mücâzât-ı kânûniyelerinin mahallerinde icrâsı irâde-i seniyye icâbından ve eşhâs-ı merkûmenin harekât-ı vâkı'aları dahî eşhâs-ı merkûmenin habsleri târihinden i'tibâren Akka kal'asında ikişer sene müddet vaz'-ı pranga olunarak hüdâmât-ı lâzimedden bi'l-istihdâm müddetlerinin hitâmında fimâba'd bu misillü harekât-ı nâmarziyede bulunmamak üzere kavî kefilleri alınarak sebillerinin tahliyesi husûsunun vâli-i müşârünileyhe iş'ârıyla keyfiyetin serasker-i müşârünileyhe dahî bildirilmesi bâbında emr u fermân", BOA., MVL., 226/48, 16 N 1265/5 Ağustos 1849.

kanaat getirilmiş ve biraz daha piyade ve süvari başıbozuk askerinin yazılmasına dair Padişah onayı çıkmıştı.²³⁸

Asker ihtiyacının fazlaca hissedilir olması nüfus sayımı ve nefer alımı hususlarını daha bir ehemmiyetli hale getirdiği gelişmelerden anlaşılmaktaydı. Hicaz bölgesinde ferik Mahmud Paşa komutanlığında 3 tabur görev yapmaktaydı. Cidde valisi ve Mahmud Paşa'nın yazılarından öğrenildiğine göre yaşanan ölüm vakaları neticesinde taburların mevcudu hayli eksilmiş ve noksan nefer sayısı 920'ye ulaşmıştı. Arabistan coğrafyasının muhtelif yerlerine göreve giden bu taburlardan 3. Tabur asayişini sağlamak üzere 1849 yılının başında Yemen'e gönderildi ve bunun eksisi diğer iki taburdan ilave edilerek tamamlandı. Ancak Hicaz muhafazası için yerlerinde kalan iki taburun ise subaylarla birlikte mevcudu 700'den ibaret kaldı. Dolayısıyla taburların ikmali için asker sevkiyatı zaruri görünmekteydi.²³⁹ Orduların sayısının altıya çıkarılmasından sonra bu taburlar Irak ve Hicaz ordusuna verildi ve bu irade gereği gerek noksan ikmali ve gerek terhislerinin icrası söz konusu ordunun sorumluluk alanı haline geldi. Irak ordusunun yeni kurulmasından ötürü nüfus sayımına başlanamaması ve böylelikle de yeni nefer veremeyeceğinin aşikar olması gündeme Rumeli ve Anadolu'yu getirdi. Bu noktada ise iklim koşulları devreye girdi ve belirtilen yerlerin Hicaz taraflarının havasıyla çok farklı olduğu zikredilerek gidecek neferlerin kısa zamanda bölgeye imtizaç edemeyeceği düşünülmüş ve ölüm hadiselerinin çokça yaşanmasından çekinilmişti. Arabistan ordu bölgesinin/dairesinin ise iklim uygunluğu ve mevki yakınlığı özelliklerinden ötürü insanının Hicaz'da "istihdama kabiliyeti" olduğuna hükmedildi. Bunun üzerine Nisan 1849'da Dar-ı Şura-yı Askeri'de bir toplantı yapıldı, ancak Arabistan ordusunun da nüfus sayımı ve kur'a işleriyle uğraşması, bunun "arkasının alınmadığı" teşkilinden beri yeni nefer temin edemediğinden mevcudunun 10.000 civarında seyretmesi gibi nedenlerden dolayı kur'a sistemiyle asker almaya başlayacağı vakit Hicaz'a destek kuvvet gönderebileceği ortaya çıktı. Bu halde bulunan bir ordudan tabur sevkiyatı "*meşgul olduğu işe ve kuvvesine halel iras edeceği*" açıklı. Durumun bu şekilde olması, Mekke şerifinin kumandanlığında eksikleri diğerlerinden tamamlanarak oluşturulan bir tabur piyade, 4 top, 100 topçu ve 4.000'den fazla

²³⁸ BOA., MVL., 328/1, 19 RA 1267/22 Ocak 1851.

²³⁹ BOA., İ. MVL., 143/3988, Lef 2, 11 M 1264/19 Aralık 1847; Lef 4, 3 RA 1265/27 Ocak 1849,

düzensiz neferin Yemen'e gitmesi üzerine Hicaz'ın askersiz kalmaması için Dar-ı Şura-yı Askeri'de iki şık düşünüldü:²⁴⁰

- İstanbul'dan geçici olarak bir taburun Arabistan ordusuna sevki ve ardından da buradan başka bir taburun Cidde'ye gönderilmesi,

- Arabistan ordusunun yeni nefer almaya başlaması ve Irak ve Hicaz ordusunun da nüfus sayımı icra etmesine kadar şimdilik tabur yerine mevcut "başbozuk" asker sayısının artırılarak bir müddet asayiş için kullanılması.

Mali kaygılardan ötürü ikinci şık Dar-ı Şura-yı Askeri'nin mütalaasına göre daha uygun karşılandı. Şöyle ki, başkentten Arabistan'a ve oradan da Cidde'ye taburların gidişi, daha sonra dönüşü, bölgede ikamet ettikleri sürede lojistik ve sair ihtiyaçları 1.500 kese olarak tahmin edilmekteydi. Bu parayla ise bir sene yüksek oranda başbozuk istihdam edilebilirdi.²⁴¹

Konu 5 Haziran günü Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğünde bir takım yeni bilgiler göze çarpmaktadır. Yapılan tahkikat ve bölgeden alınan bilgilere göre Cidde'de tahrir edilecek başbozuk yoktu ve bu münasebetle Mısır'dan getirilmesi düşünüldü. Padişah iradesinin ardından mevzuyla alakalı Mısır valisine yazı da yazıldı. Cidde'deki başbozuk askere geçici olarak bir 500 nefer daha başbozuk katılması yeterli görüldü.²⁴²

Askeriyenin sistemleşmeye başladığı bu dönemde Arap topraklarında söz konusu düzensiz gruplar asayişini temin gibi bazı görevlerde kullanıldı. Bunun hızlı ve pratik bir yol olduğu söylenebilir. Nizamiye askerinin ancak nüfus sayımı ve kur'a uygulaması gibi belirlenen işlemlerin ardından alınabilmesi uzun bir süreçti. Dolayısıyla kısa ve keskin çözümlerin arandığı durumlarda "başbozuk tahriri" özellikle bu coğrafyada başvurulan bir yöntemdi.

Orduyu geliştirmede önemli başarılarla imza atan müşirlerin olduğu görülür. Mehmed Namık Paşa Arabistan ordusunda iken,

- ordunun teşkilatlanması,

²⁴⁰ BOA., İ. MVL., 143/3988, Lef 8, 29 CA 1265/22 Nisan 1849.

²⁴¹ BOA., İ. MVL., 143/3988, Lef 8, 29 CA 1265/22 Nisan 1849.

²⁴² BOA., İ. MVL., 143/3988, Lef 11, 14 B 1265/5 Haziran 1849; Lef 12, 29 B 1265/20 Haziran 1849.

- asker toplama ve terhisi,
- nüfus sayım çalışmaları,
- Dürziler ve Maruniler arasında meydana gelen ve askeri müdahaleyi icap ettiren muharebede asilerin ellerindeki silahların alınarak memleketin emniyetini sağlamak,
- beş seneden beri verilmeyen vergileri toplamak

gibi hususlarda mühim kazanımlar elde etmişti. Bağdat eyaletinin mülki idaresine düzen vermenin yolunun askeri tensikattan geçtiğini savunan idareciler, yeni orduyu bir an evvel oluşturmak ve faaliyete geçirmek için kuşkusuz önceki görevindeki başarılarının da etkisiyle Mehmed Namık Paşa gibi yetenekli bir zatı Irak ordusu müşirliğine atadılar. Serasker harb yaveri kolağası Mustafa Efendi ile gönderilen emir doğrultusunda ivedilikle hareket etmek zorunda olan Namık Paşa Irak bölgesine vâkıf bir kişiydi. 14 Temmuz 1849 tarihinde söz konusu belgeyi alan Paşa, Halep'ten hareket ederek Birecik'e buradan da Urfa-Diyarbakır-Musul üzerinden Bağdat'a giderek görevine başlayacağını merkeze bildirdi.²⁴³

Namık Paşa'nın görevine başladığı ilk sene orduyu yakından ilgilendiren ve Süleymaniye sancağında ortaya çıkan olaylar ile doğrudan uğraştığı görülmektedir. 1838 yılında eski kaymakam Süleyman Paşa zamanında kurulan bölgedeki alayın usulsüz idare edilmesi ve bunun yanında bu olayın halka karşı baskı yapıcı bir unsur olarak sivrilmesi büyük bir sorun oldu. Neferlerin ve subayların -bir kısım subaylar nakil ve tayin olarak gelmekte- çoğu bölge ahalisinden karşılanan bu askerler, bakkal, esnaf ve çiftçi olduklarından işlerini yürütüp kendi evlerinde kalan ve gerektiğinde toplanıp "askere benzetilen" bir grup şeklindeydi. Bazı köylerden haddinden fazla asker alındığı, hudut mevkilerinden hiç alınmadığı -İran tehlikesine karşı sınırı kalabalık tutmak- ve bir haneden iki, üç ve hatta daha fazla kişinin asker olabildiği düzensiz bir ortam vardı. Bazı neferlerin ise askeri yaşın çok üstünde olduğu da karşılaşılan bir başka vakıydı. İyice yoldan ve usulden çıktığı görülen itaatsiz bir alayın insanlara zulmettiği de gelen şikayetlerden biriydi. Bazı Süleymaniye kaymakamları da bu askerleri menfaatleri doğrultusunda kullanmaktan çekinmemişlerdi. Masraf bağlamında küçük hesapları abartıp hazineden aldıkları parayı

²⁴³ BOA., İ. DH., 11373, Lef 1, 25 Ş 1265/16 Temmuz 1849.

kendi isteklerine göre harcadıkları ve hatırı sayılır akçeyi zimmetlerine geçirdikleri İstanbul'a akseden diğer bir durumdu. Alayın miralayı Hüseyin Bey, kaymakamı İbrahim Bey ve alay emini de Hüseyin Efendi idi. Nakil yoluyla gelen bu askerlerden İbrahim Bey, Süleymaniye kaymakamlarına meyledip diğer yerli subaylarla ittifak ederek zikredilen miralay ve alay emini *"asker zâbitânı istemiyor"* diyerek içlerinden uzaklaştırmak istediği izlenmişti. Ayrıca söz konusu zevat, askere verilmeyen tayinat akçesini de kendi aralarında bölüşerek nizama aykırı işlere tevessül etmişti. Talimden uzaklaşan alayın, zarardan başka faaliyetleri olmadığı, Süleymaniye dışına pek göreve gitmediği, gitseler bile *"zamanımız doldu"* ifadeleriyle muhtelif uygunsuzluklara bulaştıkları belirlenmişti. Eski kaymakam Ahmed Paşa'dan sonra dağılıp giden bu alay, Abdullah Paşa'nın talebi ve eski vali Necip Paşa'nın oluruyla tekrar toplanarak canlanmıştı. Ev ve sokakları yağmalayan nizami bir alaydan çok "çete" görünümünde olan bu askeri grubun müntesiplerinden çoğunun ayrıca isyan halinde bulunan Aziz Bey'e katıldığı görüldüğü gibi İsmail Paşa ve askerlerine silah sıkmak gibi isyankar tavırları da gözlemlenmişti. Dolayısıyla kışlada kalarak talimleriyle meşgul olmayan askerlerin bu halde kalmasının her zaman çeşitli mahzurları olacağını düşünen Namık Paşa, alayın ıslahına eğildi ve derhal ikinci ve üçüncü taburlarında yer alan 530 neferin silahlarını alarak askeriyeden ihraç etti. Bunun ardından da 2.700'den fazla kişiden oluşan alayın tamamının ikna yoluyla uzaklaştırılmaları, işe yarayacakların ise diğer alaylara nakledilmelerinin sağlanacağı müşir tarafından ayrıca İstanbul'a bildirildi.²⁴⁴

Bu yeni ordunun asker temini özellikle Anadolu²⁴⁵ ve Arabistan gibi civar ordulardan sağlanmaktaydı. Henüz nüfus sayımının yapılamamış olması yeni asker

²⁴⁴ BOA., İ. DH., 12571, Lef 3, 25 C 1266/8 Mayıs 1850.

²⁴⁵ *"Bağdad vâlisine, Bağdadda bulunan asâkir-i nizâmiye alaylarının müddet-i me'mûriyetleri 14 seneyi tecâvüz iderek bu diyet-i mevki' ve haylûlet ve bazı mevâki' hasebiyle şimdiye kadar emr-i mübâdeleleri icrâ olunamamış, husûsuyla ordu-yı hümâyûnlarda mensûb olan asâkir-i şâhânenin hazret-i mülûkânede tensikât-ı askeriyeye tevfiân beher sene istibdâlleri ifâ olunduğı hâlde mezkûr alaylar zâbitân ve neferâtının henüz bu lütf u inâyete mazhar olamayarak bu dahi işbu imtidâd-ı me'mûriyetleri cihetiyle akraba ve arzu-yı vatan maddeleri olduğundan bunlardan sıla-i rahim itmek üzere istihsâl-i ruhsat idenlerin ekserisi bu tarafa gelerek husûsât-ı mezkûreden dolayı ibrâz-ı beis ve mahzûniyet ve bazıları vücûdca dahi beyân-ı illet ile silk-i askeriden ihrâclarını istid'â itmekte ve eğer ki haklarında teşvikât-ı icâbiye icrâsıyla yine i'âdeleri çâresi bulunsa bile bunların kimisi 15-16 sene ve birazı daha ziyâde müddetten berü hudmet-i askeriyede buldukları kayden ve bazıları dahi fi'l-hakîka vukû' bulan muhârebe-i müte'addidede mecrûh ve ba'dezîn ifâ-yı hudmete bi-iktidâr oldukları zaten tebeyyün itmek, o makûlelerin zarûrî istid'âlarına müsâ'ade olunmakta ve mahallinde dahi alil ve nâtivân ve tekâ'üdlüğe şâyân olanlar ara sıra zâbitân ma'rifetiyle bi't-tefrîk keyfiyetleri bâ-mazbata ve tahrîrât inhâ ile bu tarafda icâbâtı icrâ kılınmakta ise de şu hâl ile alay-ı mezkûr efrâd-ı askeriyesi az vakitte mefkûd hükmüne gideceği misillü ruhsat virilmemesi dahi bi'l-vücûh menâfi'-i ma'delet-i seniyye olacağına ve hitta-i Irakiyenin cesâmet ve nezâket-i mevki'iyyesi ise müsellemtâdan bulunduğuna binâen asâkir-i mezkûrenin dahi emsâlleri gibi beher sene mazhar-ı lütf-i istibdâl olmaları esbâbının sür'at-i istihsâli bayağı farz menziline varmış ve bunun istikmâl çâresi dahi eyâlet-i merkûme ordu-yı hümâyûnlar dâireleri hâricinde bulunması cihetiyle orası asâkir-i merkûmeye müstakil dâire tahsis olunarak nüfus-ı mevcûdenin müceddeden tahrîrine vâbeste ve menût idüğü bedîhi ve nefis-i Bağdad ve tevâbi'i kazalarıyla Erbil ve Kerkük ve Revanduz ve Harir ve Köysancaklarının icrâ-yı tahrîr-i nüfus bi's-suhûle*

alımına mani olduğundan hali hazırda görev yapan askerlerin terhisine engel teşkil etmekteydi. Irak ordusunun Hicaz'daki üç tabur askerinin terhisi ancak Arabistan ordusundan yeni nefer sevkiyle gerçekleşti.²⁴⁶ Orduyu kuvvetlendirmek ve asker sayısını arttırmak üzere müşir ve valinin talepleri sık görülen bir hadiseydi. 1851 yılının ilk günlerinde Anadolu ordusundan yeni alınacak neferlerden 1.500 tanesinin Bağdat'a gönderilmesi ve askerlerin zorluk çekmemesi için masraflarının Trabzon eyaletinden ve sair yerlerden karşılanması kararı, bölgeyi diri tutmaya yönelik bir hareketti. Anadolu ordusu komutanı Mehmed Reşid Paşa, bu konuda çalışmaya başlamış, Cizre'deki iki tabur nizamiye askerinin birisinin hazırlandığını, Irak'a gönderilen 600 yeni askerden başka Diyarbakir'de bulunan 600'den fazla neferin hava şartlarının uygunluğuna göre derhal sevki noktasında gerekli girişimleri yaptığını ifade etmişti. Paşa, kendi ordu bölgesinin genişliğinden dolayı buraların boş bırakılmasına razı olmadığı gibi Irak'ın da askersiz kalmasına rıza göstermiyordu. Denildiği gibi, asker, araziye muhafaza ve vergi tahsili noktasında yöneticilerce *etkili yol* olarak algılanıyordu.²⁴⁷

Asker tedariki sıkıntısı Irak ve Hicaz ordusu için her zaman gündemde kalan bir husus olmuştu. Yukarıda zikredilen mevzulardan iki sene sonra 1851 yılının sonunda ordu müşiri Mehmed Namık Paşa nüfus sayımıyla alakalı yazısını Dar-ı Şura-yı Askeri'ye sunmuştu. Ordudaki taburların mevcudunun çok azaldığı bunları ikmal etmek için Anadolu ordu bölgesinden 1850 ve 1851 yıllarına mahsuben gönderilmesi kararlaştırılan neferlerinin tamamının gelmediği, gelenlerin ise ölüm ve firar gibi hadiselerinde yaşanan kayıplara muadil olmadığı belirtilmekteydi. 1851 senesi için Anadolu ordusundan 1.500'den fazla askerinin terhis olacağı Irak ordusuna fazla nefer gönderilemeyeceği gerçeğini ortaya çıkardı ve bu durum müşir Mehmed Reşid Paşa

---

kâbil ve mümkün olacağı mervî bulunduğundan ve bu husûsun bir müddet daha te'hîri hâlinde olvakte kadar asâkir-i mezkûreye ber-minvâl-i muharrer terettüb idecek noksandan dolayı ilerde maslahatın ber-vech-i suhûlet tesviyesi dahi imkânda olamayacağından müşkil ve müte'assir görünen mahallerin te'hîri tahrîriyle şimdilik mahall-i merkûmenin ve bunlar gibi tahrîri suhûletli daha kazalar bulunur ise onların ifâ-yı emr-i tahrîrine mübâseret olunmak üzere zâbitân-ı askeriyeden icâb iden me'mûrları intihâb ve isrâsiyla tahrîr maddesinin icrâ ve ikmâlinden sonra oralardan bâ-kur'a alınacak neferât-ı cedîdeden misillü Kerküklü olan neferât cümleten bir bölüğe virilmeyerek ordu-yı hümayûnlarda icrâ olunduğu gibi birbirine uzak kazalar ahâlisiyle karıştırılıp ona göre bölüklere taksîm ve i'tâ veyâhud neferât-ı merkûmenin bu sûretle dahi olhavâlîde istihdâmında bir günâ mahzûr olduğu hâlde onların hasbe'l-civâriye Anadolu ordusuna celbiyle yerlerine ordu-yı mezkûr dâiresinin Bağdad eyâletine karîb olan kazalardan ahz olunacak neferât-ı cedîdeden olmikdâr neferâtın eyâlet-i merkûmeye i'zâm ve isrâ olunması ve fakat husûsât-ı muharrerenin ibtidâ-yı emirde savb-ı vâlârından isti'lâm ve istiş'ârıyla ba'dehü tesviye-i iktizâsî dâr-ı şûrâ-yı askerîde tezekkür ve tensîb olunduğu serasker paşa tarafından inhâ olunmuş ve bu sûret meclis-i vâlâda dahi tasvîb kılınmış olmakla ..., Serasker Paşaya, Bağdad'da bulunan asâkir-i nizâmiyenin imtidâd-ı me'mûriyetleri cihetiyle icrâ-yı istibdâlleri esbâbının istihsâli hakkında bazı mütâla'ata dâir dâr-ı şûrâ-yı askerîden kaleme alınan bir kıt'a müzekkire ...", BEO, AYN. d., nr. 406, s. 41-42, 16 R 1263/3 Nisan 1847.

²⁴⁶ BOA., İ. DH., 10813, 11 CA 1265/4 Nisan 1849.

²⁴⁷ BOA., İ. DH., 13696, Lef 1, 22 RA 1267/25 Ocak 1851.

tarafından Namık Paşa'ya belirtildi.²⁴⁸ Diğer ordulardan nefer celbinin ise mali ve lojistik sorunlar arz etmesi tahrir ve kur'aya ağırlık verilmesini mecbur kıldı. Bu nedenden ötürü ordulardan asker sevkıyatı her zaman müşkül bir konu olagelmıştır.

Askeri yardımın alınmasından sonra Bağdat ve daha aşağı bölgelerin sayımlarının yapılıp kur'alarının çekilmesi tasarlandı. İlk önce yeni oluşturulan Kerkük merkezli Şehrizer eyaleti gündeme alındı. Ahalinin tavır ve niyetlerini ölçmek ve yakından tetkik etmek için ordu reis-i erkânı bölgeye gönderildi. Yapılan incelemeler neticesinde bölge insanının "tahrir ve ahz-ı asker" maddelerine muhalefet etmelerinin pek beklenmediği ortaya çıksa da yine de ihtiyat gereği piyade ve süvariden oluşan 1.000 kişilik nizamiye kuvveti, 2 adet top ve 300 civarında da muvazzaf nefer Kerkük sahrasında "küçük bir ordu" hüviyetinde konuşlandırıldı.²⁴⁹

Esasında Irak'ın nüfus sayımı meselesi eski vali Mehmed Vecihi Paşa ve önceki müşir Abdülkerim Nadir Paşa ortak ve münferit olarak Dar-ı Şura-yı Askeri'ye yazdıkları raporlarda işlenmiş ve 4 Mart 1849 tarihli Seraskerliğe sunulan yazıda tahrir hemen başlanacağı belirtilmişti. Bunun üzerine Padişah iradesi doğrultusunda çalışmalara başlanmış, Bağdat şehri ele alınarak buranın merkezi sayılabilmiş ancak gösterilen muhalefet ve ahalinin duyduğu "vehim ve korku" nedeniyle söz konusu yerin bazı bölgelerinin tahriri yapılamamıştı. Vurgulandığı üzere mülki nizamın tesisi, Irak ordusunun teşkiline ve ardından bu coğrafyanın askeri kuvvet bakımından güçlendirilmesine matuftu. Bunu işletmenin ve Irak ordusunu "canlandırma"nın yolu ise nüfus sayımı ve kur'anın muhakkak tatbik edilmesindeydi. İmkanın müsait olduğu ölçüde Irak ordusu arazisinde tahrir yapılması Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî mazbatasına göre "elzem iş" olarak görülüyordu. Ancak 1851-1852 yıllarına ait bölgeden gelen yazılar ve bazı duyular neticesinde Irak'ın karışık halde olduğu, Müntefik şeyhi Mansur ile ittifak eden Vadi Bey'in isyana kalkıştığı ve Şammar aşiretinin de merkeze karşı itaatsiz bir vaziyette bulunduğu görülmekteydi. Aynı mazbatada sadece Şehrizer eyaletinin bu bozuk ortamdan "âsûde" kaldığı bir istisna olarak belirtilmekteydi. Ancak burası da hudut bölgesiydi ve İran'la sınır meseleleri vardı. Dolayısıyla bu ortamda nüfus sayımının ardından kur'a ile asker alımını gerçekleştirmek İstanbul'un gözünde "akılsız" şeklinde nitelendirilen bir takım eşhasın sıkıntı çıkararak İran'a göçeceklerinden endişe edilmekteydi. Bu durum ise orduya nefer temin etmeye sekte

²⁴⁸ BOA., İ. DH., 251/15442, Lef 1, 23 M 1268/18 Kasım 1851.

²⁴⁹ BOA., İ. DH., 251/15442, Lef 1, 23 M 1268/18 Kasım 1851.

vuracağı gibi sınır maddesine de ilave bir problem getirecekti. Mehmed Namık Paşa da bu gibi gerekçelerden ötürü sayımın yavaş ve aheste yapılmasını savunmaktaydı. Paşa'nın görüşleri doğrultusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri mütalaasına nazaran söz konusu muhtemel durum Irak'ın asayişini derinden sarsacak nitelikteydi.²⁵⁰

Gelişmelerden Bâbîâli'nin de bilgilendirilmesinin ardından aradan beş ay geçmiş olmasına rağmen konuyla ilgili kararın verilemediği görülmektedir. Belirtilen hususun tehir edilmesi, buna göre bir emirnamenin yazılması, zaman ve mekanın uygunluğuna göre sayım ve kur'anın icraya konulmasına dair Serasker Mehmed Rüşdü Paşa'nın 24 Nisan 1852 tarihli tahriratından²⁵¹ sonra ancak buna uygun Padişah iradesi çıkmış²⁵² ve mesele ileriki tarihlere bırakılmıştı.

Hal böyle iken ordu mevcudunu belli bir dengede tutmak gerekiyordu. Bu bağlamda Irak ve Hicaz ordusuna diğer ordulardan nefer gönderildiği gibi Mısır'dan da asker sevkiyatı yapılmaktaydı. Asker toplama sıkıntısından dolayı ülke topraklarının muhtelif bölgelerinden gelen neferlerin bu coğrafyaya ulaşmaları bir yana buradaki askeri birimlere yerleştirilmeleri de ayrı bir problemdi. Aynı unsurların "serpiştirilmeyerek" aynı görev mahallinde olmaları olası bir fesadı tetikleyebilir ve önü alınmaz bir hale getirebilirdi. Özellikle nizamiye asker sayısının "killet üzere bulunduğu" Irak ve Arabistan dolaylarında bunun devleti meşgul edecek ciddi boyutlara varması kaçınılmazdı. Dolayısıyla söz konusu edilen bu homojen yapı istenmeyen bir durumdu. 1857 yılının son yarısında yaşanan bir olay yukarıda bahsedilen maddeleri müşahhas hale getirmekteydi. Mısır'dan tertip edilen 1.200 Sudanlı askerin Hicaz'a yeni ulaştıklarında hazır ellerinde silah da yok iken Hicaz'da bulunan Hassa, Dersaadet orduları ve Hicaz alayı taburlarına ikmal-i noksan kapsamında dağıtılarak birbirlerine karıştırılmaları "hayırlı" görülmesine karşın bunların hepsi toptan Hicaz'ın 1. Alayına verilmişti.²⁵³

İstanbul'dan gönderilen askerlerin küçük rütbeli subay olarak tayini münasebetiyle kendi çavuş ve onbaşlarının seviyesinin düşürüleceği ya da açığa çıkarılacağını düşünen söz konusu grup ayrıca maaş ve tayinatlarının azlığından da şikayetçiydiler. 30 Ekim 1857 günü meydana gelen olay bu rahatsızlıkları tetikledi.

²⁵⁰ BOA., İ. DH., 251/15442, Lef 1, 23 M 1268/18 Kasım 1851.

²⁵¹ BOA., İ. DH., 251/15442, Lef 2, 4 B 1268/24 Nisan 1852.

²⁵² BOA., İ. DH., 251/15442, Lef 3, 11 B 1268/1 Mayıs 1852.

²⁵³ BOA., İ. DH., 403/26676, Lef 1, 13 N 1274/27 Nisan 1858.

Yoklamada bulunmayan ve daha sonra araştırıldığında sarhoş olduğu görülen, kendisine yapılan tembihleri dikkate almayan Cevher adlı çavuş, kolağası Halil Ağa tarafından dövülmüş, ardından bölüğü önüne gönderilmiş ve biraz baygınlık halinden sonra ölmüştü. Bunun üzerine Sudanlı askerler tüfeklerini alarak ayaklanmışlar ve Mekke'nin ortasında olup şehre nezaret eden Ecyad kalesine hücum ederek kaleyle birlikte 30 sandıktan fazla fişek ele geçirmiştiler. Olayların bu raddeye varması ve meselenin Dar-ı Şura-yı Askeri'de görüşülmesi hassas davranılmasını gerekli hale getirdi. Osmanlı idarecileri bu "serkeş hareketi" akıllıca bastırmak zorundaydı. Çünkü üzerlerine asker sevk edilse ellerinde kale ve cephane olması nedeniyle Harem-i Şerif'te bir muharebe gerçekleşebilirdi; bu da bir felaket demektir. Ayrıca bölge, "şüyûu vukûundan beterdir" deyişinin önemli bir tezahür sahası olması bakımından söylentilerin yayılmasıyla irili ufaklı hadiselerin zaten çokça yaşandığı bir saha idi. Bu olayda da aynı şekilde "asker isyan etmiş" rivayetinin yayılması ikinci felaket anlamına gelmekteydi. Öyleyse devletin bu meseleyi sessiz ve kolay bir suretle hallederek fesadı yatıştırmak istemesi ve kaygısı makul ve anlaşılabilirdi. Çok da uzun sürmeyen bu hadise kalenin ellerinden alınmak suretiyle sonlanmış ve ardından üstün hizmetleri görülen askerlerin rütbesi arttırılmış -örneğin bir çavuş mülazım olmuş- olsa da söz konusu ayaklanma ordunun bünyesinin oluşumuyla alakalı problemi derinleştirmişti. Kendi bölgesinden yeterli asker alamayıp gerek civar ordulardan ve gerek ülkenin sair yerlerden bölük bölük nefer gelmesi ve bunların konumlandırılması destek alan ordunun kaçınılmaz bir sorunu olmaktadır. 1858 yılında Hassa, Dersaadet ordularından da Irak ordusuna bir miktar asker -Rumeli ordusundan gönderileceklerle birlikte 1.200 nefer- Sudanlı 1.200 askerinin Hassa ve Dersaadet ordularından ferik Selim Paşa'yla gelen 4 tabura ve Irak ordusuna mensup 3 tabura, yani toplam 7 tabura eşit bir şekilde taksimi "toplu istihdam"dan doğacak mahzurları engelleyecekti ve dolayısıyla Dar-ı Şura-yı Askeri bu çerçevede bir karar aldı. Hassa ve Dersaadet taburlarına verilecek Sudanlı askerlerin miktarına göre aynı oranda bu taburlardan "Türk uşağı" Hicaz taburuna nakledilerek ve Sudanlı çavuş ve onbaşıların karakol ve diğer hizmetlerde bulunması sağlanarak "serpiştirilme" faaliyeti yerine getirildi. Maaş ve tayinatlarının da bir nebze olsun düzeltilmesinin ardından ise bu başkaldırı hareketine öncülük eden ve önyak olan şahısların bulunup cezai muamelelerinin başlatılmış oluşu da gözden kaçmaz.²⁵⁴

²⁵⁴ BOA., İ. DH., 403/26676, Lef 1, 13 N 1274/27 Nisan 1858.

Bu olay Sudan askerinin Hicaz ve Yemen’de ortaya çıkaracakları muhtemel ayaklanma hadiselerinden emin olunamayacağını göstermiş ve her sene Mısır’dan gönderilmesi kararlaştırılmış olan 400 neferin bundan sonra Arabistan ordusuna sevkine hükmedilmişti. Çünkü burası Hicaz’a göre daha fazla nizamiye askerinin bulunduğu ve dolayısıyla da olası bir sıkıntıda hasarın daha az beklendiği bir yerdi. Bu gelişmelerin ardından Babıali bahsedilen 400 askerın Arabistan ordu merkezi Şam’a gönderilmesine dair gerekli talimatları verdi.²⁵⁵

Özellikle Süleymaniye gibi Irak’ın bir takım çetin ve aşiret yapısının güçlü olduğu bölgelerinde sayım faaliyetinin çok zor olduğu anlaşılmaktaydı. Süleymaniye kaymakamı Mustafa Asım’ın Mayıs 1861’deki tahriratından öğrenildiğine göre buranın nüfus sayımının hala yapılamadığı görülmekteydi. Süleymaniye sancağı hudutta bulunan ve ahalisinin de Irak coğrafyasının ekseriyeti gibi aşiretlerin ve özellikle de Kürt aşiretlerin oluşturduğu bir yerdi. Bilhassa sınır kazalarındaki halkın İran tebaasıyla "karışık" bir halde bulunması ve hatta ekinlerinin bile bu kabilden olması gerek devlet emvali ve gerekse muhtelif yönlerden karmaşa arz etmekte ve bu da zaman zaman değişken boyutlarda problemlerin yaşanmasına sebebiyet vermekteydi. Irak ve Hicaz ordusunun kurulmasından 13 yıl geçmiş olmasına rağmen nüfus sayımının yapılamaması önemli bir sorundu. Süleymaniye ahalisi ile İran tebaasının zikredilen organik bağının ayrıştırılması, yaşanan "teşviş" in önlenmesi ve vergilerin tahsil edilerek sancağın bir düzene oturtulması nüfus tahririne bir "mukaddime" olacaktı. Bunların hayata geçirilmesi mutlaka belli bir zamana merbuttu. Ancak yine de öncelikle vergi ve asker potansiyelini yaklaşık olarak tespit edebilmek üzere sessizce "üslub-ı hakîmâne" ile bir hanenin tahriri zaruri addedildi.²⁵⁶

Reşid Paşa döneminde (1852-1857) de bu tür faaliyetlerin devam ettirildiği görülmektedir. Sergerde Mustafa Ağa önderliğinde Süleymaniye’ye gönderilen muvazzaf kuvvetle "müceddeden tahrir edilen" piyadelerin Bağdat’a sevk edilmek için hazır olduğu bölgeden bildirilmekteydi. Ancak Süleymaniye sancağının zaptiye güçleri 100 piyade ve 100 süvariden ibaretti ve bu kadar askeri, vergi tahsilatı, şehir merkezinin

²⁵⁵ BOA., İ. DH., 403/26676, Lef 1, 13 N 1274/27 Nisan 1858.

²⁵⁶ "... bu vesile ile ilerüde tahrîr-i nüfûsa dahî bir bas-ı mukaddime olmak üzere şimdilik ol emirde üslûb-ı hakîmâne ile ma'amâfih bir hâne tahrîr-i umûmîsi iktizâ-yı mahallîye ve umûr-ı zarûriyeden görüldüğünden ve bir de bundan mukaddem arz u ifâde kılıldığı vechle liva-i mezbûr ahâlisinin ashâb-ı servet olanlar ve onlara tâbi' ve mensûb bulunanlar asla virgü vermeyüb yalnız ahâli-i fukarâ ve esnâf taraflarından virilmekde olduğundan bunların ya'nî ta'dîl ve tesviye-i virgü-yi umûmiyle berâber mümteni'ül-husûl hükmüne girmiş ve mal müdürî nazariyle bakılamayacağı dahî bundan akdem cenâb-ı mâliyyeye bâ mazbata ve defter ifâde kılınmış", BOA., MVL., 758/102, 9 ZA 1277/19 Mayıs 1861.

ve aşiretlerin muhafaza ve kontrolüne yetecek vaziyette değildi. Mirliya Abdurrahman Paşa'nın önerisi doğrultusunda geçici olarak 200 süvari ve 100 piyade askerinin tertibi gündeme alındı. Bu bağlamda Şehrizor valisi Ali Paşa'ya neferlerin tedarik edilmesine dair emirname gönderildi.²⁵⁷

Süleymaniye sancağındaki muvazzaf askerinin yetersizliği münasebetiyle yeni asker istihdamı çalışmaları kapsamında Bağdat'tan yola çıkan nizamiye süvarisi 28 Mart 1853 günü Kerkük'e ulaşmış ve birkaç gün burada kaldıktan sonra Süleymaniye'ye geçmişlerdi. Kuşkusuz bu kuvvetin yeni askerlerin alınmasında yaşanacak asayiş bozukluklarına ve sair güvenlik konularına müdahale ederek sorunu büyümeden çözmesi beklenmekteydi. Bunun yanında hazineye ilave bir yük getirmemek düşüncesiyle şayet gerekli görüldüğü takdirde Bağdat'ta bulunan sergerde Hacı Ali Ağa önderliğinde 100 atlının bölgeye gönderilebileceği de mevzu bahis edildi. Çünkü Şehrizor valisi Ali Paşa'nın belirttiğine göre söz konusu yerdeki aşiretlerin yaylaklardan dönme vakti olduğundan dolayı bazı uygunsuz hareketlerin ortaya çıkması muhtemeldi fakat yine de alımını ertelemeye gerek yoktu. Kimi aşiret reisleriyle bu manada anlaşıldığı görülmekteydi. Örneğin Hemvend aşiret reisi Süleyman Ağa'nın sergilediği iyi niyetten ötürü kendisinin taltif edilmesine dair Ali Paşa'ya emir yollanmıştı. Aşireti üzerinde kurduğu nüfuz ve bazı "edebsiz makulelerin yaramazlıklarını bastırarak zabıtayı temin ettiği" devlet nezdinde takdirle karşılandı. Ayrıca asker alımı gibi devletin bir takım taleplerinin yerine getirilmesi ve aşiretin "tehlikesiz" hüviyette tutularak "*vesâil-i zâbita-i kaviyyenin*" sağlanması gibi faaliyetlerin yürütülmesi için Süleyman Ağa'nın maiyetine askeri güç verilmesi de kararlaştırıldı. Bu manada zikredilen 100 atlı Ağa'nın emrine girdi. Böylelikle hem aşiretin kontrol altına alınması ve hem de aşiret reisinin beraberindeki güçle "öteye berüye" sevk edilerek belirlenen görevleri yerine getirmesi bakımından iki yönlü bir yarar sağladı.²⁵⁸ Modern bu ordunun tesisinde, bilhassa uygulama sahalarında geleneksel yol ve yöntemlerin bazen çok etkili olduğunu, devlet adamlarının ise bu anlamda pragmatik bir yaklaşımdan kaçınmadıklarını belirtmek gerekir.

Bu aşamada asker sıkıntısını çözmek amacıyla bazı bölgeler Irak ve Hicaz ordusu kapsamına alındı. Anadolu ordusundan birer alay piyade ve süvarinin ve Arabistan ordusundan üç tabur piyade ve bir alay süvarinin Bağdat'a gönderilmesi

²⁵⁷ BOA., ML. EVM. d., 535/39, 18 ZA 1269/23 Ağustos 1853.

²⁵⁸ BOA., ML. EVM. d., 535/39, 26 Z 1269/30 Eylül 1853.

özellikle Arabistan ordusunun yükünü ağırlaştırmış ve tekrar yeni asker sevkiyatına tahammülü kalmamıştı. "Hudut başlarında nazik ve mühim mevkilerdeki" alay ve taburların nefer eksikliğinin giderilmesi için kur'a icrasına başlanmıştı. İlk defa alımına başlanacak yeni neferlerin Irak topraklarına gönderilmesi neticesinde ahalinin "korkmasından" endişe edildiğinden Arabistan ordusundan özellikle yeni asker nakliyatının bundan sonra pek de uygun olmadığı Seraskerce Mart 1851'de ifade edildi. Ardından ise Irak ordusunu beslemek maksadıyla Anadolu ordusu redif alayları dairelerinin tertip edilmesi sırasında Musul eyaletinin bu ordu bünyesine bırakılması ve bundan sonra alınacak neferlerin yeni orduya verilmesi Dar-ı Şura-yı Askeri'de kararlaştırıldı. Böylelikle Irak ordusuna yeterince yardım edilerek durum Anadolu ordu müşirine de bildirildi.²⁵⁹

Namık Paşa gibi müşirlerin başarılı tespit ve hamleleri doğrultusunda asker toplama meselesinde bir yol alınmışsa da Midhat Paşa'nın vali ve müşirlik döneminde (1869-1871) daha keskin ve etkili bir süreç yaşandığı görülmekteydi. Altıncı ordudaki askerlerin terhisi için lazım olan neferlerin tensikat gereği kur'a usulü ile alınması şart olduğu halde bu usul yalnız Şehrizer, Süleymaniye ve Musul sancaklarında icra edilebildi. Diğer yerlerin "nezaket, ehemmiyet ve ahalisinin vahşeti"nden dolayı değil kur'a henüz nüfus sayımları bile yapılamamıştı. Taburlarda oluşan noksanlar ise "şurdan burdan tutulan" kişiler ve hapislerde hafif suç kapsamındaki mahkumlarla tamamlanmaya çalışılıyordu. Sadece Bağdat'ın merkezinde bu yolla yazılan asker miktarı yıllık 300-400 civarında idi. Halbuki bu kaide yürürlükteki askeri tensikata tamamen aykırıydı. Kur'anın icrası ise ilk olarak nüfus sayımını zorunlu kıldığından 1869'ta bir talimat yazılıp mülkiye ve askeriyeden memurlar tayin edildi ve Bağdat şehir merkezinin sayımı 40-50 gün zarfında Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusunun belirlenmesiyle tamamlandı. Bir komisyon aracılığıyla sayılan insanların tabiiyetleri belirlendikten sonra önceden gönderilmiş olan Osmanlı tezkireleri devlet-i aliyye tebaasına verilerek iş bitirildi. Ardından kur'a icrasına başlanarak Bağdat merkez ile Kazımiye ve Azamiye kasabalarındaki Müslüman tebaanın mevcudunun 50.000 kadar olduğu görüldü. Miktarın fazla olmasından dolayı bunlar birkaç kısma bölünerek muayeneleri yapıldı ve kur'aları çekildi. Resmi yazışmalara yansıdığı şekliyle, "Irak'ta her gün ve her saat yayılması adet olan yalan ve uydurma sözler kapsamında olan

²⁵⁹ Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera Serasker Mehmed Namık Paşa*, İstanbul 1987, s. 140-141, (Seraskerin yazısı, 15 CA 1267/18 Mart 1851).

Bağdat'ın kur'adan istisna tutulması için İstanbul'dan bir emir geldiği ancak buradaki yetkililerin söz konusu emri gizlediği"ne dair bir yaygara kopmuş ve buna birçok insan inanmıştı. İsyarla neticelenmesinden endişe edilen olay, Bağdat valisi Midhat Paşa tarafından "bazı ahmak adamların ve cahil insanların olumsuz düşüncelerine kuvvet verilerek halkın fikirlerini bozma hadisesi" olarak yorumlandı. 28 Ağustos 1869/20 Cemaziyelevvel 1286 günü akşam ezanından sonra Bağdat'ın doğu cihetindeki tecrübeleri ışığında "menşe-i fesad" olmakla şöhretli Mehmed el-Fadıl ve Şeyh mahalleleri ahalisinin silahlanarak sokaklara çıktıkları ve damlardan silah attıkları haberleri geldi. Böyle hadiselerde ilk olarak bir memur gönderilip olay çıkaranlara istekleri sorulup kendilerine nasihat edilmesi usulden olsa da Midhat Paşa, bunun büyük bir zaman kaybına yol açacağını ve bu vakitte de olayların büyüyeceğini düşündüğünden daha seri ve keskin bir çözüme inanıyordu. Askeri yaşta olan şahısların pek nadir olduğu topluluğun ekseriyetinin 30-40 yaşlarındaki insanlar ve tahliye olan hapis ve pranga mahkumlarından oluşması, amacın gasp ve yağma olma ihtimalini arttırmıştı. Güvenlik ve olayın sabote edilmesine mani olmak gerekçesiyle konsolosların, Hıristiyan ve Yahudilerin mahallelerinin muhafazası için ilgili yerlere asker sevk edildi ve bir tabur asker de nümayiş sahasına gönderildi. Dicle köprüsü açtırılarak Şat üzerine de sandallar tertip edilerek karşı tarafın geçiş yolu kestirilmiş ve şehrin etrafı bir alay süvari ile kuşatılmıştı. Midhat Paşa, ayaklanmanın en büyük topluluklarından Şeyh mahallesine 4 bölük asker, 1 top, Samih Paşa ve Bağdat mutasarrıfı Şakir Bey'i; Kamber Ali mahallesine de aynı ölçekte güç ile Feyzi Paşa'yı göndermiş ve kendilerine şiddetli ve kati emirler vermişti. Askeri birlik bölgeye ulaşmıca kadar silahlı şahıslar dağılıp hanelerine çekilmişlerdi. Görüldüğü üzere, Midhat Paşa seri hamleler ile gösteriyi etkisiz hale getirebilmişti. Tahkikata uğrayacaklarını bilen bu şahıslar ertesi sabah birer ikişer kaçacaklarından dolayı icap eden noktalara şehrin dışına süvari, içine de piyade konuşlandırılarak mahallelere gizli ve açık görevliler tayin edildi. Bunun üzerine bazıları kaçarken yakalanmış, bunlardan askerlik çağı gelenler kur'asız askere alınmış²⁶⁰, bir kısmı da imam ve muhtarların yardımıyla ele geçirilerek kışlada hapsedilmişti. Sayıları 100'e ulaşan ve geçici meclis aracılığıyla sorgulamaları yapılan tutukluların ekseriyeti kürek ve pranga cezalarına çarptırıldı. Memleketin asayişinin bu şekilde korunduğunu ifade eden Midhat Paşa,

²⁶⁰ "... askere bilâ kur'a bir takım erâzil ve esâfil dahi karıştırılmakda iken muahharan kur'a usûli vaz olunarak askerın kâmilên iffet ve istikâmetden tedârîki ... ", Zevra, 39, 20 Z 1286/23 Mart 1870.

kur'a uygulamasının da devam ettiğini merkeze rapor etmişti.²⁶¹ Olayın ertesi günü belirlenen yerlerde kur'a çekilerek isabet eden neferler kolaylıkla askere alınmış ve bu mesele vesilesiyle bütün Irak hattında kur'a usulünün uygulanması önemli bir yol almıştı.²⁶² Midhat Paşa kur'a usulünü bizzat geldiği Musul'da da uygulatmıştır.

Tüm bunlar ışığında Irak ve Hicaz ordusunun asker alımı ve bünyesindeki nefer siyaseti XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar şu şekilde tebellür etti:

- Terhisleri gelmiş eski askerlerin nizamiyede tutulması,
- Muhtelif yerlerdeki rediflerin kullanılması,
- Özellikle civar ordulardan -Anadolu ve Arabistan- asker gönderilmesi,
- Mısır'dan nefer sevkıyatı,
- Nüfus sayımı yapılmaya bile bazı yerlerde eşraf yardımıyla takribi bir nüfus belirlenerek kur'asız asker alımı,
- Bir takım aşiret şeyhleriyle anlaşarak temin edilen neferler,
- Başıbozuk tahriri,
- Muvazzaf askerler,
- Hafif suç kapsamındaki mahkumların cezaevinden çıkartılarak askeriye de istihdamı,
- Lokal olarak bazı bölgelerde kur'anın işletilmesiyle tedarik edilen neferler,
- İkmal-i noksan kapsamında nizamiyeye alınan redifler,

²⁶¹ BOA., İ. DH., 101718, Lef 1, 25 CA 1286/2 Eylül 1869; ayrıca kur'anın devam ettiğine dair bakınız: Zevra, 12, 23 CA 1286/31 Ağustos 1869; "mahallât-ı mezkûrenin mutezamının olduğu 3.402 nefer erbâb-ı esnândan 414 neferi kânünen kur'aya idhâl olunmuş ve geçen Çehârşenbe ve Pazar günleri kur'a-i şer'iyeleri çekildikde işbu 414 nüfûsdan da fakat 82 neferine kur'a isâbet iderek askere alınmış olmakla irtesi gündün bed' ile diğer mahallerin dahi mu'âyesine başlanmıştır", Zevra, 15, 15 C 1286/22 Eylül 1869; "Süku'l-azl ve Şeyh Serâceddin mahalleriyle Şeyh Abdülkâdir Geylânî hazretlerinin cânib-i şarki ve garbîsinde bulunan mahallâtın mu'âyeneleri icrâ olunub bitmekle geçen Çehârşenbe günü kur'a-i şer'iyeleri lede'l-icrâ mahallât-ı mezkûrenin hâvî olduğu 1.574 nefer erbâb-ı esnânın nizâmen kur'aya idhâl olunan 150 neferinden fakat 30 neferine kur'a isâbet eylemiştir", Zevra, 18, 6 B 1286/12 Ekim 1869; "... 2.474 nefer erbâb-ı esnândan fakat 65 neferi kur'aya idhâl olunmuş ve geçen gün çekilen kur'a-i şer'iyede işbu 65 neferinden dahi yalnız 13 neferinin ismine kur'a isâbet iderek asker idilmiştir, işidildiğine göre nefs-i Bağdad şehrinin kur'a-i şer'iyesi bununla hitâm bulub kur'aya me'mûr olan zâbitân şimdi Bağdada bir saat mesâfede kâin Kâzîmiye kasabasının icrâ-yı mu'âyesine mübâşeret itmişlerdir", Zevra, 20, 20 B 1286/26 Ekim 1869.

²⁶² Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, I, 91-93.

- Gönüllü olarak askeriye girenler.²⁶³

Sonraki dönemde de bu tip nefer sağlamanın görülebileceği mahfuz tutulmakla birlikte mühim olan fark, asker alım bölgelerini, buralarda nüfusun ne kadar olduğu ve kaç asker alınacağını içeren kayıtların karşımıza çıkmış olmasıdır.²⁶⁴

---

²⁶³ "Altıncı orduya mensûb saf piyâde üçüncü alayın Süleymâniye mevki'inde bulunan üçüncü taburına bir mâh zarfında 44 neferin gönüllü olarak kayd u idhâl idildiklerini geçende derc-i sâhife-i beyân eylemişdik, bu kere merkez-i ordu-yı hümayûndan virilen ma'lumâtdan müstebân olduğına göre işbu 44 nefer gönülliden ma'dâ zikrolunan üçüncü alayın gerek Süleymâniye mevki'inde bulunan mezkûr üçüncü taburına ve gerek Kerkük ve Musul mevki'lerinde bulunan diğer birinci ve ikinci taburlarına 85 senesi kânûn-ı sânisî ibtidâsından 86 senesi Martı gâyesine kadar üç mâh zarfında kendi gönül ve rızâlarıyla 104 nefer daha kayd u idhâl olunarak bu hesaba göre alay-ı mezkûrın gönüllü neferât-ı cedidesi 148 nefere bâliğ olmuş ve bundan başka merkez-i ordu-yı hümayûnda bulunan taburlara dahi Bağdad ve civârı ahâlisinden 25 nefer kezâlik gönüllü olarak kayd u idhâl kılınmıştır", Zevra, 43, 18 M 1287/20 Nisan 1870; ayrıca bakınız: Zevra, 48, 23 S 1287/25 Mayıs 1870.

²⁶⁴ BOA., İ. DH., 838/67386, 28 ZA 1298/22 Ekim 1881.

Tablo 2.4. Altıncı ordunun kur'a bölgeleri ve askere alınacakların miktarı.

Kur'a Dairesi	Kur'a Memuru	Yerler/Bölgeler	Askeri Yaşakiler (A.Y.)	Askere Alınacak (A.A.)	Toplam A. Y.	Toplam A. A.
Birinci	Mirliwa Hacı Feyzullah Paşa	Bağdat merkezin iki yakası	3.093	310	4.372	437
		Doğu kapısı dışındaki Bağdat'a bağlı yerler	205	20		
		Azamiye kasabası	379	38		
		Kazımiye kasabası	463	46		
		Gavur dağına kadar olan yer	72	7		
		Cafer-i Tayyara kadar olan yer	160	16		
İkinci	Topçu Binbaşı Hasan Efendi	Horasan kazası (Bağdat'a bağlı)	484	48	2.720	272
		Evkaf-ı Kadiriye nahiyesi	206	21		
		Halis nahiyesi	389	39		
		Mendeli merkez	411	41		
		Kazaniye karyesi (Mendeli'ye bağlı)	139	14		
		Düşeyh karyesi	29	3		
		Bedre karyesi	169	17		
		Haseban karyesi	108	11		
		Zubata karyesi	90	9		
		Hanikin merkez kasabasıyla etrafı (Bağdat'a bağlı)	45	4		

		Hacı Kara merkez ve etrafı (Hanikin'e bağlı)	104	10		
		Kızlarbat kasabasıyla etrafı	36	4		
		Samire merkez (Bağdat'a bağlı)	111	11		
		Tikrit kasabası	150	15		
		İmam Dur karyesi	65	7		
		Semike karyesi	93	9		
		Beled karyesi	91	9		
Üçüncü	Redif Binbaşısı Zekeriya Efendi	Kerbela merkez (Bağdat'a bağlı)	263	26	936	93
		Şikaki nahiyesi	77	8		
		Müseyyeb karyesi	25	2		
		Rihaliye ve Cedide karyeleri	12	1		
		Necef merkez	511	51		
		Tobric nahiyesi	46	5		
		Kifil nahiyesi	2	0		
Dördüncü	Miralay Ahmed Bey	Hille merkez (Bağdat'a bağlı)	651	65	1.509	151
		Hille'ye bağlı etraftaki köyler	671	67		
		Divaniye kasabası	57	6		
		Semave kasabası	130	13		

Beşinci	Kaymakam Said Bey	Basra merkez (Bağdat'a bağlı)	230	23	456	46
		Hamedan nahiyesi (Basra'ya bağlı)	98	10		
		Ebulhasib nahiyesi	19	2		
		Kutu'z-zeyn nahiyesi	6	1		
		Devasir nahiyesi	18	2		
		Fav nahiyesi	7	1		
		Kurna nahiyesi	46	4		
		Şattü'l-arab nahiyesi	39	4		
		Keteban nahiyesi	11	1		
Altıncı	Süvari mirihası Ata Paşa	Musul merkez	1.070	107	2.547	254
		Musul'a bağlı etraftaki köyler	982	98		
		Sincar kasabası	72	7		
		Telafer kasabası	423	42		
Yedinci	Binbaşı Fazlı Efendi	Akra merkez ile etrafı (Musul'a bağlı)	155	16	3.489	350
		Sürci nahiyesi (Akra'ya bağlı)	228	23		
		Aşayir-i seb'a nahiyesi	187	19		
		Zibar nahiyesi	613	61		
		Göcer Herki nahiyesi	0	0		
		Mizuri-i Bala nahiyesi	315	31		
		İmadiye merkez ile etrafı (Musul'a bağlı)	231	23		

		Davudiye nahiyesi (İmadiye'ye bağlı)	279	28		
		Bervari-i Bâlâ nahiyesi	182	18		
		Bervari-i Zîr nahiyesi	121	12		
		Nirve nahiyesi	15	2		
		Reygan nahiyesi	219	22		
		Zaho merkez ile etrafı	201	20		
		Sindi nahiyesi (Zaho'ya bağlı)	26	3		
		Lif ve Silifani nahiyesi	165	16		
		Bölük nahiyesi	17	2		
		Güllü nahiyesi	6	1		
		Ertuş nahiyesi	22	2		
		Dahuk kazası (Musul'a bağlı)	109	11		
		Mizuri ve Şerefan nahiyeleri	398	40		
Sekizinci	Binbaşı Rauf Efendi	Kerkük merkez (Şehrizer'a bağlı)	1.101	110	4.625	463
		Beşiri nahiyesi (Kerkük'e bağlı)	620	62		
		Karahasan, Kil ve Cabbari nahiyeleri	435	44		
		Balabani nahiyesi	272	27		
		Dakuk nahiyesi	179	18		
		Tuzhurmatu nahiyesi	245	25		
		Altinköprü nahiyesi	107	11		

		Şivan ve Şeyh Bizini nahiyeleri	335	33		
		Erbil merkez (Kerkük'e bağlı)	479	48		
		Berani nahiyesi (Erbil'e bağlı)	348	35		
		Dur ve Bar nahiyeleri	299	30		
		Duzi nahiyesi	205	20		
Dokuzuncu	Miralay Hacı İbrahim Paşa	Salahiye merkez (Kerkük'e bağlı)	471	47	1.348	135
		Zengibar nahiyesi (Salahiye'ye bağlı)	228	23		
		Bayat nahiyesi	167	17		
		Davude nahiyesi	313	31		
		Karatepe nahiyesi	170	17		
Onuncu	Kolağası Mehdi Efendi	Revanduz merkez (Kerkük'e bağlı)	188	19	3.090	309
		Balek ve Balaban kasabaları (Revanduz'a bağlı)	358	36		
		Zirari ve Sürçi Kılınç nahiyeleri	107	11		
		Şirvan-ı Zuri Dizeyri nahiyesi	402	40		
		Bradost nahiyesi	252	25		
		Dergüle nahiyesi	93	9		
		Serciya ve Bayad nahiyeleri	62	6		

On birinci	Miralay Hüseyin Bey	Varta gibi Revanduz'a bağlı birkaç nahije	267	27	2.174	217
		Harir nahiyesi	151	15		
		Sürçi nahiyesi	107	10		
		Seydigan nahiyesi	271	27		
		Deştedaban ve Balkiyan nahiyeleri	349	35		
		Deyre ve Küre nahiyeleri	221	22		
		Deyregüran ve Haruni nahiyeleri	262	26		
	Köysancak merkez (Kerkük'e bağlı)	287	29			
	Navdeşt, Peşder ve Hızır nahiyeleri (Köysancak'a bağlı)	239	24			
	Mir Muhammele nahiyesi	245	24			
	Kürdi ve Şeyhan nahiyeleri	303	30			
	Harabe ve Buked nahiyeleri	191	19			
	Mir Yusuf nahiyesi	116	12			
Halkan ve Çımaran nahiyeleri	255	25				
Beştekli nahiyesi	190	19				
Derbend nahiyesi	222	22				
Birur ve Şaver nahiyeleri	89	9				
Gülây aşireti nahiyesi	35	4				

On ikinci	Miriva Edhem Paşa	Süleymaniye merkez	914	92	2.897	290
		Serceba nahiyesi (Süleymaniye'ye bağlı)	431	43		
		Bazyan nahiyesi	504	50		
		Surtaş nahiyesi	630	63		
		Kale-i Sebuke nahiyesi	418	42		
On üçüncü	Binbaşı Yusuf Ağa	Karadağ kazası (Süleymaniye'ye bağlı)	381	38	3.745	375
		Fav nahiyesi (Karadağ'a bağlı)	448	45		
		Zengene nahiyesi	481	48		
		Sinkav nahiyesi	226	23		
		Gülanber nahiyesi (Süleymaniye'ye bağlı)	759	76		
		Seruçek nahiyesi	835	84		
		Kızılca nahiyesi	615	61		
On dördüncü	Redif kolağası Süleyman Ağa	Şehr-i Pazar kazası (Süleymaniye'ye bağlı)	241	24	1.592	159
		Sivil nahiyesi (Şehr-i Pazar'a bağlı)	446	45		
		Maven nahiyesi	415	41		
		Merge ve Peşder nahiyesi (Süleymaniye'ye bağlı)	490	49		
TOPLAM					35.516	3.551

D. Potansiyel: Ordunun Sayısal Durumu

Bağdat mal müdürünün 1855 Temmuzunda sunduğu rapor eyaletin askeri ve mali durumuna ait kıymetli bilgiler verir. Hudut bölgesi olması hasebiyle Bağdat eyaletinin Irak ve Hicaz ordusu vasıtasıyla geliştirilmesinin zorunluluğu sıklıkla kayıtlarda zikredilen bir gerçek olarak ön plana çıkmaktaydı. Müşir ve vali Mehmed Reşid Paşa nizamiye askerinin asayiş ve istirahat sorunlarıyla meşgul olduğu gibi alayların ikmaline gayret göstermekle birlikte hatırı sayılır miktarda yeni nefer almıştı. Bu durumun halk nezdinde askeriyeğe rağbeti sağlayacağını düşünülüğünü belirten mal müdürü ayrıca söz konusu neferlerin kur'a dışı yöntemlerle alındığını ima eder. Bahsettiği rağbetin yakın bir zamanda kur'a icrasına zemin hazırlayacağını savunarak bu hususa bir açıklık getirmekteydi.²⁶⁵ Kur'asız asker alma askeri tensikatın ilk yıllarında orduların nefer açığını kapatmak üzere mecburen icra edilen bir faaliyetti. İlk müşir Abdülkerim Nadir Paşa'ya verilen talimatta bu husus işlenmişti. Takribi ölçülerle zorla veya gönüllü olarak alınan bölgenin ileri gelenleriyle/eşraf, ayan, şeyh karşılıklı antlaşma suretiyle temin edilen askerlerden söz etmek mümkündür. Muhtelif yerlerde de zikredilen bu konuya verilen bu müşahhas örnek hadiseye daha açık bir hal kazandırmaktadır.

Asker tedarikinin ardından sorun olarak beliren husus nefer etnisitesiydi. Coğrafyanın daha çok Arap ve Kürt unsurlardan meydana gelmesi ordu taburlarında "Türk uşağının nedreti"ne sebep olmuş ve bu çözümü gerektiren önemli bir mevzu halini almıştı. En azından çavuşa kadar "küçük zabıtlıkta" istihdam edilmek üzere eski neferlerden uygun görülecek miktar Türk askerinin taburlara ikamesinin şart olduğu mal müdürünce de belirtilmekte, subay takımının Türk olmasına hassasiyet gösterilmekteydi.²⁶⁶ Yönetici unsurunun Türklerin dışından olması tercih edilen bir durum değildi.

Irak ve Hicaz ordusu kurulduğu vakitte her ordu gibi 25.000 civarında tasarlansa da mevcudun 6.600 dolaylarında olması asker potansiyelinin yetersizliğini gösterir. Belirtildiği üzere ilk müşir Abdülkerim Nadir Paşa'ya kur'asız asker alımıyla ilgili emir verilmesi, hızlı bir şekilde nefer temin edilmesi gereğindendi. Özellikle Namık ve Reşid

²⁶⁵ BOA., A. MKT. UM, 202/26, 5 ZA 1271/20 Temmuz 1855.

²⁶⁶ "ordu-yı mezkûr taburlarında Türk uşağının nedreti cihetiyle çavuşa kadar küçük zâbitlikde istihdâm olunmak üzere eski neferâtından tensib buyrulacak mikdâr Türk uşağının mesbûk olan inhâları mücebince ihsân buyrulması lâzimedden görüldüğü", BOA., A. MKT. UM, 202/26, 5 ZA 1271/20 Temmuz 1855.

Paşalar gibi kuruluş dönemi müşirlerince ordunun nicelik olarak güçlendirilmesi bir zaruret olarak sürekli vurgulanmaktaydı.

Ordunun kuruluş zamanına dair evrak incelendiğinde karşımıza önemli verilerin çıktığı görülür. Bunlar arasında bizzat müşirin kumandasındaki ordu merkezi Bağdat'ta bulunan 1. Piyade Alayının makro düzeydeki büyük resmi görmemizi sağlayacak mikro ölçekli bir örnek olduğu söylenebilir.

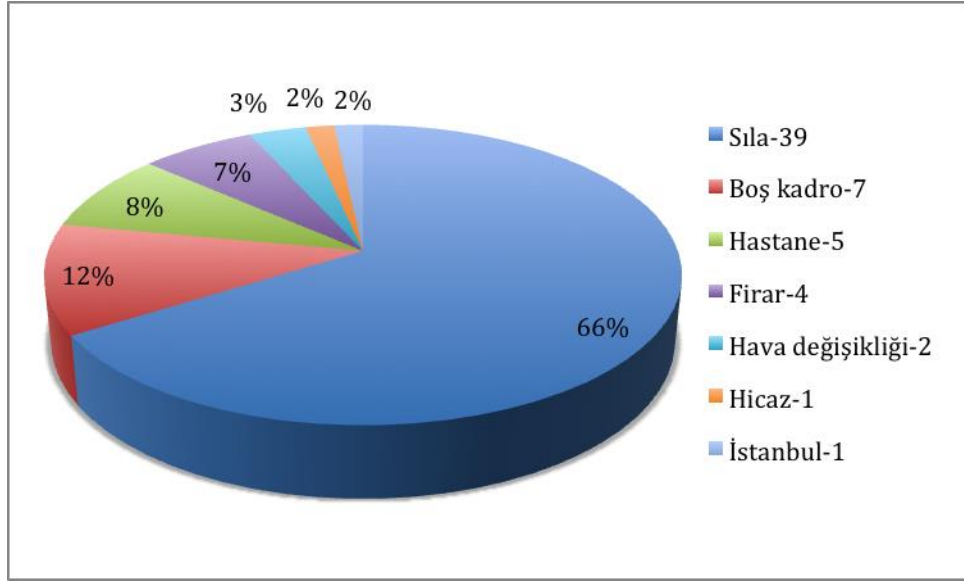
Alayın kadrosu mirliva, miralay, kaymakam, alay emini, alay imamı, katip, esvab emini, sancaktar, cerrah, yüzbaşı ve mülazım rütbeli harp yaverleri, doktor ve eczacıdan oluşmaktaydı. Alay dört taburdan ve her tabur da sekiz bölük ve mızıka gurubundan meydana gelmekteydi. Binbaşı, ağa-yı yemin (sağ kolağası), ağa-yı yesar (sol kolağası), imam, katip ve cerrahtan mürekkep taburun altındaki bölüklerin oluşumu ise yüzbaşı, mülazım-ı evvel (üst teğmen), mülazım-ı sani (ast teğmen), başçavuş, 4 adet çavuş, bölük emini, 8 onbaşı ve nefer şeklindeydi. Taburların mevcutları değişkenlik göstermekte, sıra veya tebdil-i havaya giden, farklı yerlerde görevde olan, hastanede tedavi gören ya da firar eden askerler söz konusu değişikliği daim kılmaktaydı.²⁶⁷

Tablo 2.5. Bağdat'taki 1. Piyade Alayı.

TABUR	Birinci	İkinci	Üçüncü	Dördüncü
MEVCUT	212	157	186	180

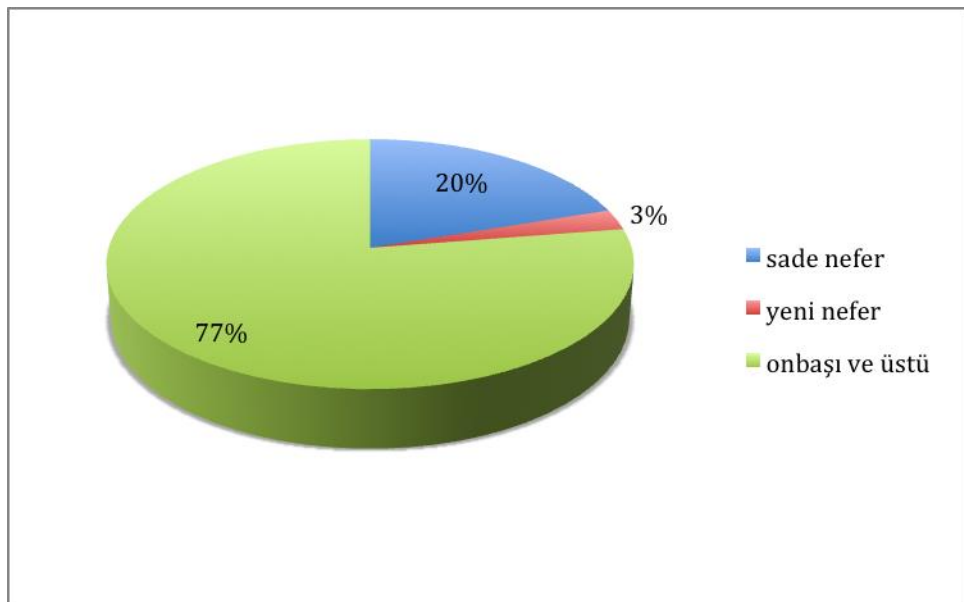
²⁶⁷ BOA., ML. MSF. d, nr. 8270, 29 RA 1265/22 Şubat 1849.

Grafik 2.2. Bağdat'taki 1. Piyade Alayının eksik dağılımı.

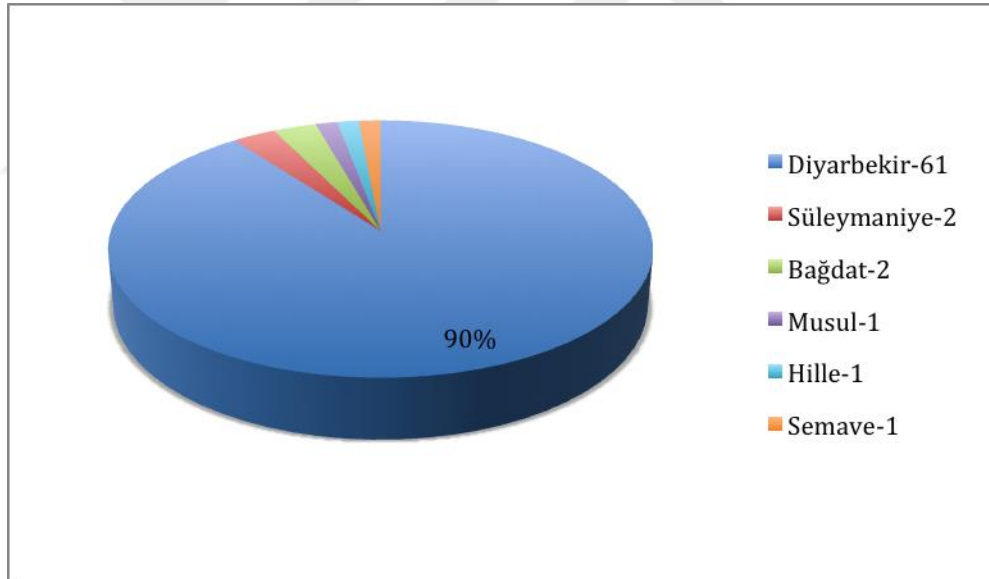
Burada zikredilmeye değer önemli bir nokta Irak ordusunun nefer bakımından çektiği sıkıntının yakından müşahede edilmesidir. Nitekim 755 kişinin bulunduğu bir alayda 160-170 civarında sade neferin bulunduğu görülmekte, geriye kalan miktarın ise onbaşı ve üstü olduğu tespit edilmektedir. Bu neferlerden de sadece 19 tanesinin yeni nefer olması ordunun ilk zamanlarda asker alımındaki zorlu sürecini ispatlar niteliktedir.

Grafik 2.3. Aynı alayın nefer-nefer üstü-yeni nefer oranları.

Nüfus sayımı gibi faaliyetlerin değinildiği üzere netameli bir hale gelmesi, özellikle ilk zamanlarda ordunun beslenme kaynağının civar bölgeler olmasına sebep oldu. Bu bağlamda Anadolu ordusundan bölgeye gönderilen²⁶⁸ nefer bir yana taburlara da şahit olmaktayız. Örneğin, 1849 yılına ait ordunun maaş defterinde *"Anadolu ordusu mensûbâtından olub muvakkaten Irak ve Hicaz ordusuna me'mûr edilen piyâde birinci alayın Kerkük ve Süleymaniyedeki birinci taburu"* ibaresi bunu bize açıkça göstermektedir. Söz konusu taburun neferlerinin de çoğunluğu doğal olarak Anadolu ordu bölgeleri olan Diyarbekir, Midyat ve Harput gibi yerlerdendi.²⁶⁹ Bunun yanında piyade 2. Alayın Divaniye'deki 3. Taburunda görülen 68 müceddedin (yeni nefer) alındığı yerlerin dökümü kendi bölgesinden beslenemeyen ordunun ilk dönem profilini çizer niteliktedir. Bölüklerin tamamı incelendiğinde tespit edilen zikredilen miktar yeni askerin 61'inin Diyarbekir'den olması ordunun nüfus sayımı ve kur'ayı icraata koyamamasının deliliydi.²⁷⁰

Grafik 2.4. Piyade 2. Alayın Divaniye taburundaki yeni neferleri/1848.

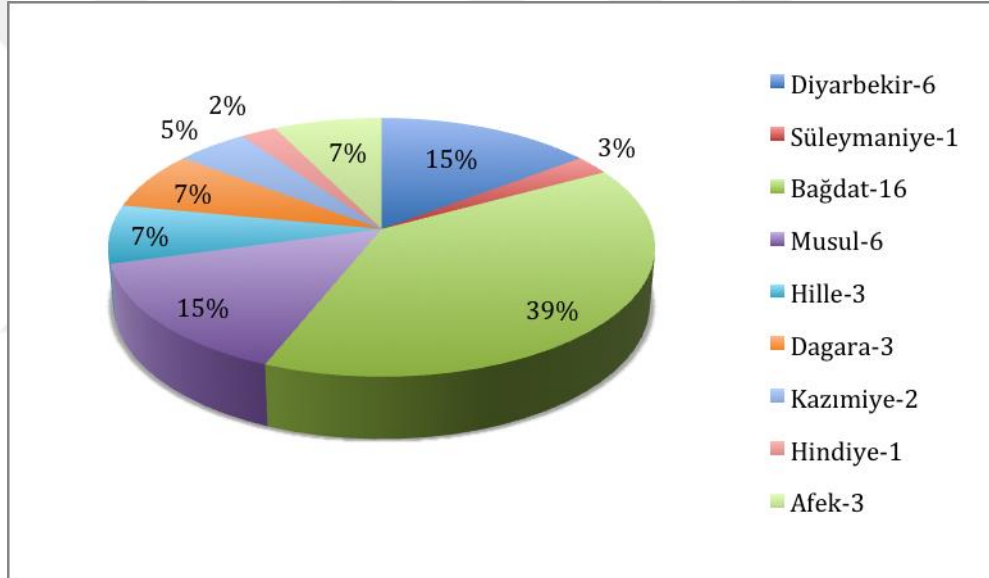
²⁶⁸ Bunlarla beraber Irak ordusu neferlerinin ihtiyaç malzemeleri de bir gündem teşkil etmiştir. Örneğin fes meselesi burada zikredilebilir: *"Trak ordusu efrâd-ı askeriyesiyle Anadolu ordusundan muvakkaten Bağdadda bulunan piyâde ve süvâri ve topçı asâkir-i nizâmiye için 65 senesine mahsûben iktizâ iden elbisenin ve olcânibde i'mâl ve tanzîmi istizânına ve oralarda matlûbe muvâfık fes bulunamayub bulunsa da işe yaramayacağından nâşi sene-i mâziyede asâkir-i şâhâneye fes virilememiş olmasıyla sene-i mezbûre için i'tâsı lâzım gelen 6.954 aded fes ile sâl-i hâl için dahi jurnal mevcûdi üzerine icâb iden feslerin ve muktezî olan çukanın Dersaâdetden irsâli ve oralarda i'mâl olunacak mezkûr elbise masrafının dahi tesviyesi husûslarına mütedâir mahallinden gelen inhâ ve numûneler üzerine keyfiyet evvel emirde Dâr-ı Şûrâda müzâkere ve bu Meclis-i Vâlâda mütâla'a olunarak olbabda Meclis-i Vâlâdan tanzîm ve terkîm olunmuş olan bir küt'a mazbata-i mufassalanın hülasâ-i meâlinde bu taraftan irsâli lâzım gelen eşyâ-yı mezkûreden başka sâir elbise-i mukteziyenin bervech-i iş'âr oltarafda i'mâl ve tanzîmi menfa'at-i mâliye ve muhasenâtı ve asâkir-i şâhânenin sâye-i şevket-vâye-i cenâb-ı cihânbanîde matlûb ve mültetim olan refâh ve âsâyîşlerinin istikmâli bir kat daha istikmâlini müstelzim görünmüş olmasıyla icrâ-yı icâbına bakılması"*, BOA., A. AMD., 12/31, 1265/1849.

²⁶⁹ BOA., ML. MSF. d, nr. 8865, Eylül 1265/1849.

²⁷⁰ BOA., ML. MSF. d, nr. 8484, Eylül 1264/1848.

Bahsedilen taburun yeni neferlerinin % 90'lık kısmı Diyarbekir'den gönderilenlerdi, geri kalan % 10 dilimini ise Bağdat, Musul ve Süleymaniye gibi Arap coğrafyasındaki yerlerden temin edilen çok az sayıdaki askerler oluşturdu.²⁷¹ Buna karşın aynı taburun 5 sene sonraki 1853 yılı görüntüsüne bakıldığında manzaranın değişmeye başladığı izlenir. Her ne kadar yeterli seviyede olmasa da "kendi kendini kompanse eden" bir yapıya bürünmesi yolunda bu husus önemli bir gelişmeydi. Tablolardan da görüleceği üzere Diyarbekir'den alınan neferlerin azalmasına karşın başta Bağdat'ın oranlarının yükselmesi ve daha önceden görülmeyen alanlardan -az da olsa- asker tedariki ordu bölgesindeki kıpırdanmayı göstermektedir.²⁷²

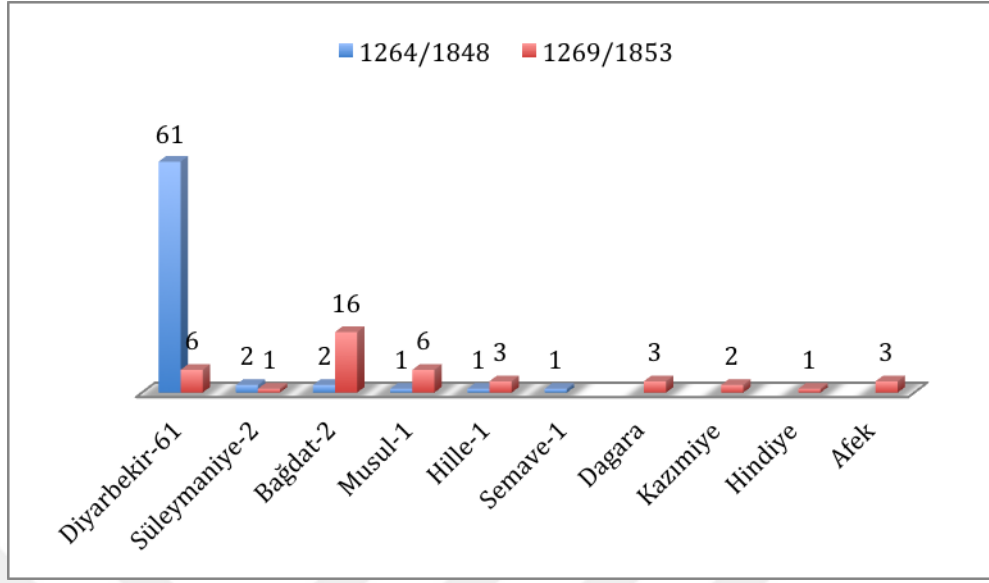
Grafik 2.5. Piyade 2. Alayın Divaniye taburundaki yeni neferleri/1853.

²⁷¹ BOA., ML. MSF. d, nr. 8484, Eylül 1264/1848.

²⁷² BOA., ML. MSF. d, nr. 10455, Ağustos 1269/1853.

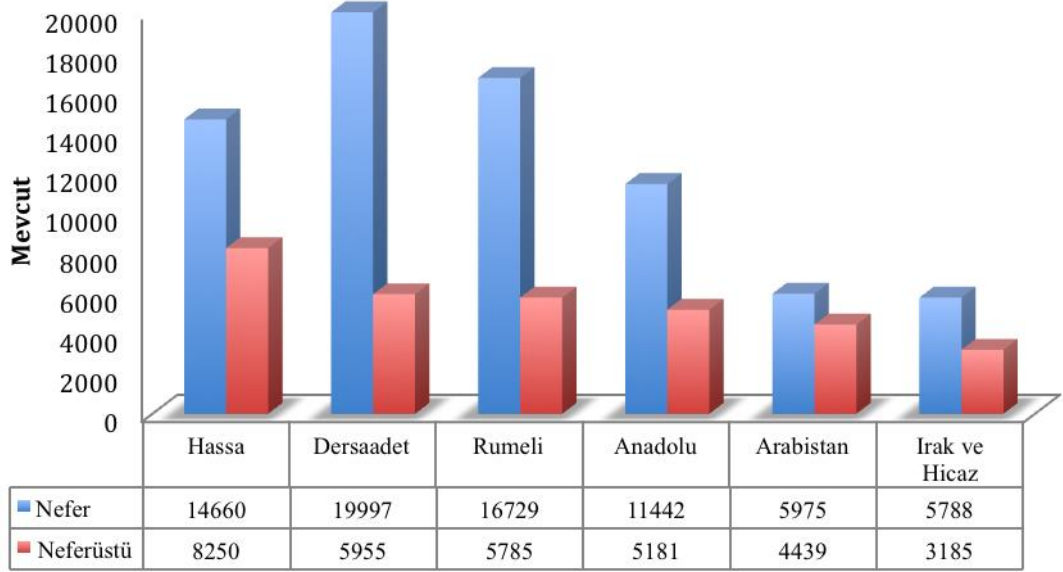
Grafik 2.6. Piyade 2. Alayın Divaniye taburundaki yeni neferlerin alındıkları yerlere göre kıyas grafiği.

Yeni neferlerin kur'a ile alınarak taburlara yerleştirilmesi önemli bir problem olmakla birlikte askeri birimlerin nefer-subay dengesini korumak da hassas işlerden biriydi. Çünkü ordunun bekası nefer teminiyle sağlanmaktaydı. Bununla birlikte "sade nefer" oranı dikkate alındığında bu grubun üst kademedeki gerilerde kaldığı da ifade edilmelidir. Onbaşı ve üstü mevcudun zaman içerisindeki nefere göre üstünlüğü ordunun asker alımındaki yetersizliğini gösteren bir karine olarak belirmektedir.

Grafik 2.7. Orduların rütbeli ve rütbesiz asker dağılımı.

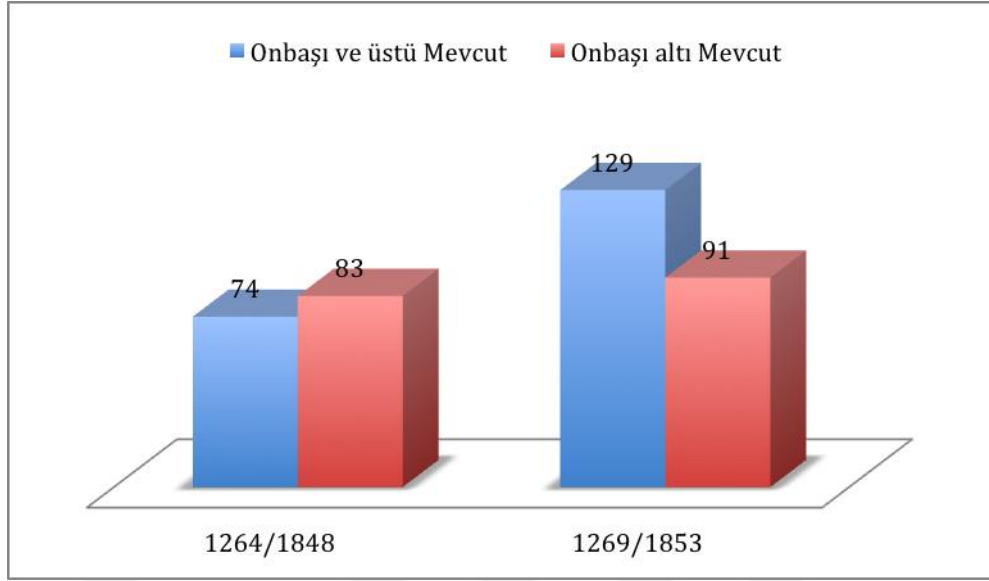

Irak ve Hicaz ordusunun mevcut yapısının civar ordularınkiyle kıyaslandığında daha tekmil edilemediği ve bunun ilerleyen zamanlarda da süregelen bir husus olduğu söylenebilir. Anadolu ordusundan "muvakkaten" Irak ordusuna "me'mûren" verilen Piyade 1. Alayın Kerkük ve Süleymaniye'deki 1. Taburun tablosuna bakıldığında hemen fark edilebilecek önemli noktalardan biri sade nefer sayısının onbaşı ve üstü askere göre çok fazla olmasıydı. Oysa Irak ordusundaki durum tam aksi istikametteydi ve bu hususiyet söz konusu orduyu belirleyen faktördü.

Taburun sekiz bölüğünde toplam 540 kişi bulunmakta, bunun 414'ü onbaşı altı, geri kalan 126'sı ise onbaşı ve üstü olmaktadır. Anadolu ordusunun kur'ayı işleterek beslenme çarkını döndürmesi bu vaziyeti almasını sağlamaktaydı. Nitekim toplam mevcudun 165'ini yeni neferler oluşturmaktaydı.²⁷³ Irak ordusunda bu "ideali" görmek en azından bu yıllar için mümkün değildi.

²⁷³ BOA., ML. MSF. d, nr. 8865, Eylül 1265/1849.

Grafik 2.8. Divaniye taburundaki nefer ve nefer üstü askerin yıllara göre değişimi.

Bazı bölüklerde nefer sayısının yok denecek kadar alt seviyeye indiği görülmektedir. Emekli olmak üzere misafir bölüğüne nakledilenler, sılada ve Bağdat'ta görevde olanlarla birlikte kadro boşlukları sebebiyle mevcudu 10'a düşen bölükler izlenmekteydi. Divaniye'deki 3. Taburun 2. Bölüğündeki tamamı Diyarbakir'den alınan beş yeni neferin üçünün firar etmesiyle bölükte sade nefer olarak sadece üç kişi kaldığı gibi aynı taburun "borazan" kısmında yalnız bir çavuşun bulunduğu kayıtlardan takip edilebilmektedir.²⁷⁴

Firar hadisesinin de bu eksikliklerde mutlaka bir payı olmalıydı. Neredeyse her bölükte en az bir firarının olduğu yüksek ihtimaldi. Örneğin bahsedilen sekiz bölüklük bu taburda yedi asker firari olarak belirlemektedir. Onbaşı, bölük emini ve çavuş gibi rütbede olanların da bu işe tevessül etmeleri hadisenin farklı bir boyutunu oluşturmaktaydı.²⁷⁵

Ordunun maaş kayıtlarına bakıldığında alay ve taburların mevkileri hakkında bilgi edinmek de imkan dahilindedir. Konuşlandırılan taburların ihtiyaca göre farklı yerlere kaydırılmaları söz konusu olsa da kuruluşundan itibaren 10 yıllık süreçte askerlerin bölgelere göre dağılımı hakkında kabataslak bir görüntü vermek mümkün olabilir. Ordunun merkezi güçlü tutulduğu için Bağdat istisna edilirse -ihtiyaç hasıl

²⁷⁴ BOA., ML. MSF. d, nr. 8484, Eylül 1264/1848.

²⁷⁵ "onbaşı Mehmed, Hille, firar, 1 Nisan 1269/1853", "bölük emini Ahmed Süleyman, Bağdat, firar, 5 Mayıs 1269/1853", BOA., ML. MSF. d, nr. 10455, Ağustos 1269/1853.

olduğunda bölgelere buradan asker gönderilmekte- askeri gücün yerleşimi şu şekilde gösterilebilir:

- Piyade 1. Alayın Kerkük ve Süleymaniye’de;
- 2. Alayın Divaniye, Hille, Necef, Kerbela, Semave, Sûkuşşuyûh ve Köysancak’ta;
- 3. Alayın Köysancak, Erbil, Revanduz, Süleymaniye, Kerkük ve Musul’da;
- 4. Alayın Kerbela, Hille, Necef, Hindiye, Musul ve Sûkuşşuyûh’da;
- 5. Alayın Süleymaniye ve Divaniye’de;
- Topçu Alayının ise Süleymaniye, Basra, Kerbela, Köysancak, Revanduz ve Hille’de yerleştiği belirtilebilir.

Sözü edilen yerlerdeki alaylardaki askerlerin -bazen toptan bir veya daha fazla bölüğün- her daim o bölgede olmayıp bazen farklı yerlerde bulunması zikredilen bu kaba tasnifin ince sayılabilecek detaylarındandır. Kerkük ve Süleymaniye’de bulunan Piyade 1. Alayın 1. Taburunun üçüncü ve dördüncü bölüklerinin tamamının, Piyade 3. Alayın 2. Taburunun 152 neferlik mevcudundan 52’sinin Bağdat’ta olması burada zikre şayandır.²⁷⁶

Taburlardaki kaydırmalar askeri takviyeyi göstermekteydi. Bunun akla gelen iki sebebinden ilki, askeri tensikat gereği nefer bakımından eksikleri gidermek; diğeri ise isyan gibi sıra dışı bir durumda takviye güç sevkıyatıydı. Ordu bölgesindeki bir yere ait kayıtlarda, çok sayıdaki neferin farklı bir yerde görevde gözükmeleri ise genellikle olası ya da olan tehlikeye, yani güvenlik ve asayiş bozukluğuna dalaletti.

Nizamiye süvari alayının Bağdat’ta bulunmasıyla birlikte süvari avniye alaylarının teşkiliyle süvarilerin -muntazam olanların- ise Hindiye, Divaniye, Hille, Semave ve Düleym gibi bölgelerde temerküz ettiği takip edilir. Bu bağlamda piyade ve süvari olmak üzere 1855-1857 yıllarına ait bir takım muvazzaf güçleri mevcut ve maaşlarını tablo halinde vererek bir kanı oluşturmak yararlıdır:

²⁷⁶ BOA., ML. MSF. d, nr. 8484, Eylül 1264/1848; 8351, Mayıs 1264/1848.

Tablo 2.6. Bir takım muvazzaf güçlerin mevcut ve maaşlarını gösterir tablo.

Muvazzaf Kuvvet	Nefer Sayısı	Toplam Maaş (Kuruş)	Nefer Maaşı (Yaklaşık)	Sergerde Maaşı (Kuruş)
Kemahlı Osman Ağa Süvarileri	407	29.809	70	2.000
Kürt Mustafa Ağa Süvarileri	499	35.711	70	2.500
İsa Hüseyin güçleri	200	13.080	60	800
Arnavut Yahya Bey Piyadeleri	132	6.798	50	500
Salih Süleyman Piyadeleri	399	20.873	50	1.000
TOPLAM	1.637	106.271		

Hazineden maaş alıp nizamiyeden farklı olarak talimsiz kuvvetler olan *"umûr-ı harbiye ve mevadd-ı mühimmede kullanılmak üzere"* müşirin komutası altına giren bu yerel güçlerin özellikle asker ve vergi toplamada ordunun açığını kapattığı ortadaydı. Asker temininde güçlük çeken bir ordu için bu husus kuşkusuz önem arz etmekteydi.

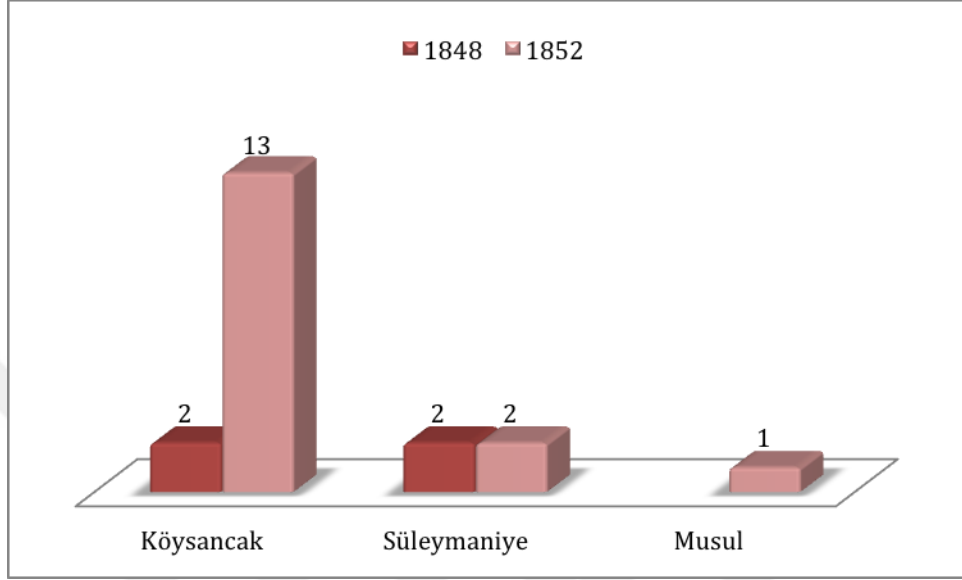
Asker tedarikinin zor olduğu Arap coğrafyasında bazı taburların buldukları mevkilerden az da olsa yeni nefer aldıkları da görülmektedir. 1848 yılında Köysancak'taki Piyade 3. Alayın 2. Taburunda görülen 4 yeni neferden ikisinin Köysancak, diğer ikisinin Süleymaniye'den olmasıyla²⁷⁷ birlikte dört yıl sonra alınan askerlerin 16'ya çıkması ve bunun da 13'ünün Köysancak'tan tedarik edilmesi²⁷⁸ bölgesel olanakların göz ardı edilmediğini gösterir. Bunun yanında Kerbela'daki Piyade

²⁷⁷ BOA., ML. MSF. d. nr. 8351, Mayıs 1264/1848.

²⁷⁸ BOA., ML. MSF. d. nr. 10465, Ekim 1268/1852.

4. Alayın 3. Taburundaki 7 yeni neferden 4'ünün Kerbela'dan olması bu hususa verilebilecek bir diğer örnektir.²⁷⁹

Grafik 2.9. Kerbela taburundaki yeni neferlerin sene bazlı vaziyet grafiği.

Ordu merkezi Bağdat'taki taburların en azından nefer sayısının daha iyi vaziyette bulunduğu belirtilebilir. Bunun arasına Musul gibi önemli idarî ve askerî merkezler dahil edilebileceği gibi bizzat valinin kumandanlığındaki askeri birimler de girebilir. Piyade 4. Alayın Bağdat'taki 2. Taburunu oluşturan sekiz bölükte 229 mevcut bulunurken bununun 131'i sade nefer olarak gözükmekteydi. Irak ordusu için bu oran/sayı önemliydi. 21 yeni neferin 19'u Arabistan yarımadasının çeşitli yerlerinden 2'si ise Musul'dandı. Ancak bunun yanında firar ve kadro boşluklarının fazlalığı da ön plana çıkmaktadır. 3 onbaşı, 1 bölük emini ve 3'ü yeni olmak üzere 24 nefer toplam 28 firar; 14 onbaşı, 10 çavuş ve birer bölük emini, başçavuş, mülazım-ı sani ve yüzbaşı şeklinde 28 kadro boşluğu²⁸⁰ ordunun önemli problemlerindendi. Ayrıca bizzat müşir paşanın refakatindeki Piyade 5. Alayın Divaniye'deki 1. Taburunun bölüklerinde 514 asker bulunmakta, bunun 398'i sade nefer olarak göze çarpılmaktaydı.²⁸¹

²⁷⁹ BOA., ML. MSF. d. nr. 8357, Mayıs 1264/1848.

²⁸⁰ BOA., ML. MSF. d. nr. 9244, Haziran 1265/1849.

²⁸¹ BOA., ML. MSF. d. nr. 8958, 1265/1849.

Nefer alamayan bir ordunun doğal olarak terhis yapamaması çok önemli bir sorundur. Uzun yıllar askerlik yapan insanların bu görevden ayrılamamaları büyük ve kronik rahatsızlıklara yol açmıştır. 1852 yılının ortalarında Yemen’de ortaya çıkan aşiret çekişmesi üzerine olayı bastırıp güvenliği sağlamak adına bölgeye Irak ordusunun 1. Alayının 3. Taburu sevk edildi.²⁸² Bu hadisenin cereyanı esnasında Yemen valisi Mustafa Paşa ve sonra defterdar İzzet Bey vefat etmiş, ardından konuyla alakadar olan Cidde valisi Ahmed İzzet ise gerekli yerlere yazılar göndermişti. Söz konusu aşiret/Arap vukuatının sükunete erdiğinin belirtilmesine karşın, bunun dışında yeni ve çok başka bir olay meydana geldi. Ordunun zikredilen taburunun neferleri hayli zamandan beri terhislerinin icra edilmediği gerekçesiyle terhis belgelerini isteyerek hepsi birden ayaklandı. Talepleri yerine gelmezse görev yerlerini terk edip gidecekleri tehdidini savuran askerlere kendi komutanlarının nasihatleri de tesir etmemişti. Yemen kaymakamı Mustafa Paşa, miralay Hasan Bey, subay ve memurlar tarafından bölgedeki gelişmeler ilgili mercilere aktarılmaktaydı. Taburun ayrıca bu hareketi yaygınlaştırmak için Musavva sancağındaki neferlere yazılar gönderdiğini kaymakam İbrahim Paşa tespit etmişti. Askerin bu hareketinin eşkıya aşiretleri iyice “şımartacağı” düşünüldüğünden mevzubahis ordunun 2. Taburunun Yemen’e nakledilmek üzere hazırlanmasına karar verildi ve Yemen eyalet valiliğine de Mahmud Paşa getirildi. Paşa’ya verilen ilk görev ise bu hadisenin sonlandırılarak 3. Taburdaki “fesad” çıkaran neferlerin ayıklanarak Cidde’ye gönderilmesi, diğerlerinin de gerekli nasihatlerle ikna edilmesi ve bu işin sonlandırılması idi. 1852’nin Ekim ayının sonunda Mekke’den yola çıkan 2. Taburun Mahmud Paşa ile birlikte bölgeye ulaşacağını Cidde haber vermekteydi. İçlerinde tahrik edicilerin olmasına rağmen Musavva’daki bölükler “ürkütülerek” muhtemel isyanın önü alınarak vukuat nihayete ermişti.²⁸³

Osmanlı merkez bürokrasisi bu olayı sükunete erdirilmesi gereken bir “fesad” olarak tanımlamaktaydı. Ancak bir yandan da zikredilen taburların istibdallerinin gerçekleştirilmesi için yeterli miktarda yeni asker gönderilmesinin çeşitli faydalar sağlayacağını öngörülmesi bir daha böyle bir fesadın ortaya çıkarılmamasına matuftu. Böylece askere “*tefrîh-i kulûbiyet*” verileceği savunulmaktaydı. Devletin de bu manada yapacağı çok fazla tercih yoktu. Çünkü yeni asker alımı meselesi ilerleyen yıllarda da her zaman sorunlu bir alan olarak gündemdeki yerini korudu.

²⁸² Yemen’de 7. Ordu kurulmadan evvel buranın asayişine dair Irak ordusundan askeri güç gönderilmekteydi.

²⁸³ BOA., A. MKT. NZD., 2017/77, 15 M 1269/29 Ekim 1852.

19. yüzyılın sonlarına doğru ordu teşkilatının daha düzenli bir vaziyete girdiği söylenebilir. Piyade ve rediflerden beşer alay, süvari alayları, seyyar topçu alayı, istihkam ve sanayi bölüklerinden mürekkep ordunun mevcudunun 19.000'e yaklaştığı izlenir. Ordu bünyesindeki esnaf ve subaylar hariç tutulduğunda 17.000 civarında silah altında sade nefer mevcudu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eksik tamamlamak maksadıyla önemli miktarda -2.112- redifin nizamiyeye ilhak edildiği de takip edilen gelişmelerdendir.²⁸⁴

---

²⁸⁴ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), 78-31, 5 RA 1296/27 Şubat 1879.

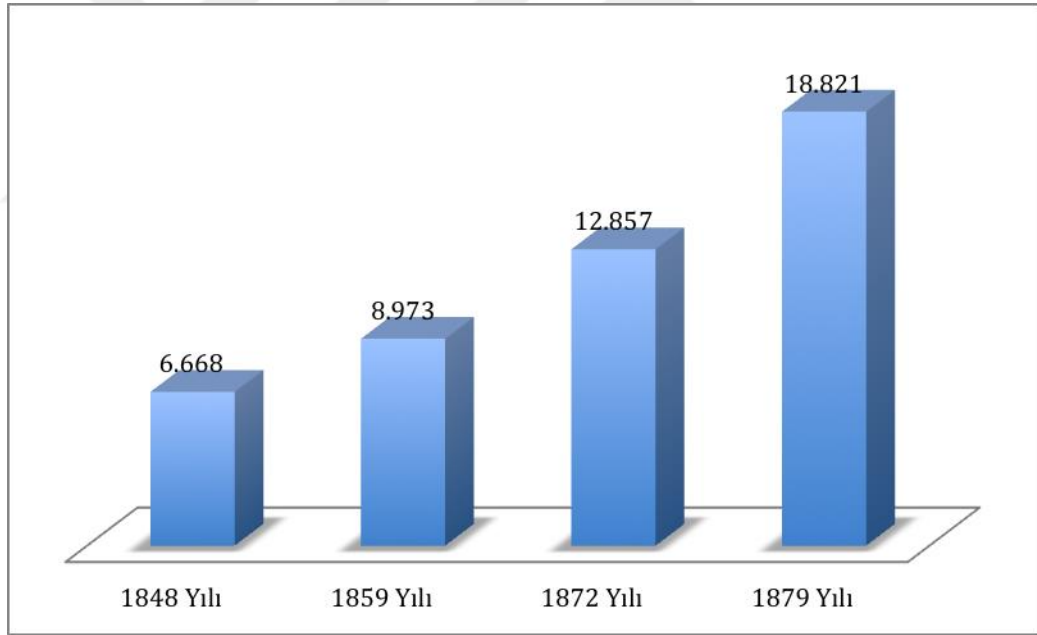
Tablo 2.7. Altıncı ordunun 1879'daki durumu.

	Silahaltında	Katılan Redif	Esnaf	Üst Komuta	Toplam	Bölge
Piyade 1. Alay	1.749	514	28	107	2.398	Muş, Hille, Divaniye, Kerbela, Necef, Hindiye
Piyade 2. Alay	2.144	171	25	112	2.452	Bağdat, Ahşa, Botan, Cizre
Piyade 3. Alay	1.441	356	24	110	1.931	Bağdat, Muş, Diyarbekir
Piyade 4. Alay	1.719	396	25	112	2.252	Muş yolunda, Katif, Cizre, Revanduz, Hille
Piyade 5. Alay	1.799	456	23	108	2.386	Cizre, Siirt, Bağdat, Düleyim, Semave, Hindiye
Redif 1. Alay	627		3	35	665	Semave, Divaniye, Ammare, Diyarbekir
Redif 2. Alay	1.001		2	18	1.021	Kerkük, Cizre, Köysancak, Revanduz
Redif 3. Alay	657		2	20	679	Süleymaniye
Redif 4. Alay	956		2	20	978	Musul, Sincar, Akra
Redif 5. Alay	342		3	17	362	Bağdat
Süvari Alayları	1.504	73	88	84	1.749	Bağdat, Hille, Telafer, Musul, Kerkük, Divaniye
Seyyar Topçu Alayı	1.138	120	98	83	1.439	Bağdat, Kerkük, Musul
İstihkam Bölüğü	140		2	4	146	
Sanayi Bölükleri		26	326	11	363	Bağdat
TOPLAM	15.217	2.112	651	841	18.821	

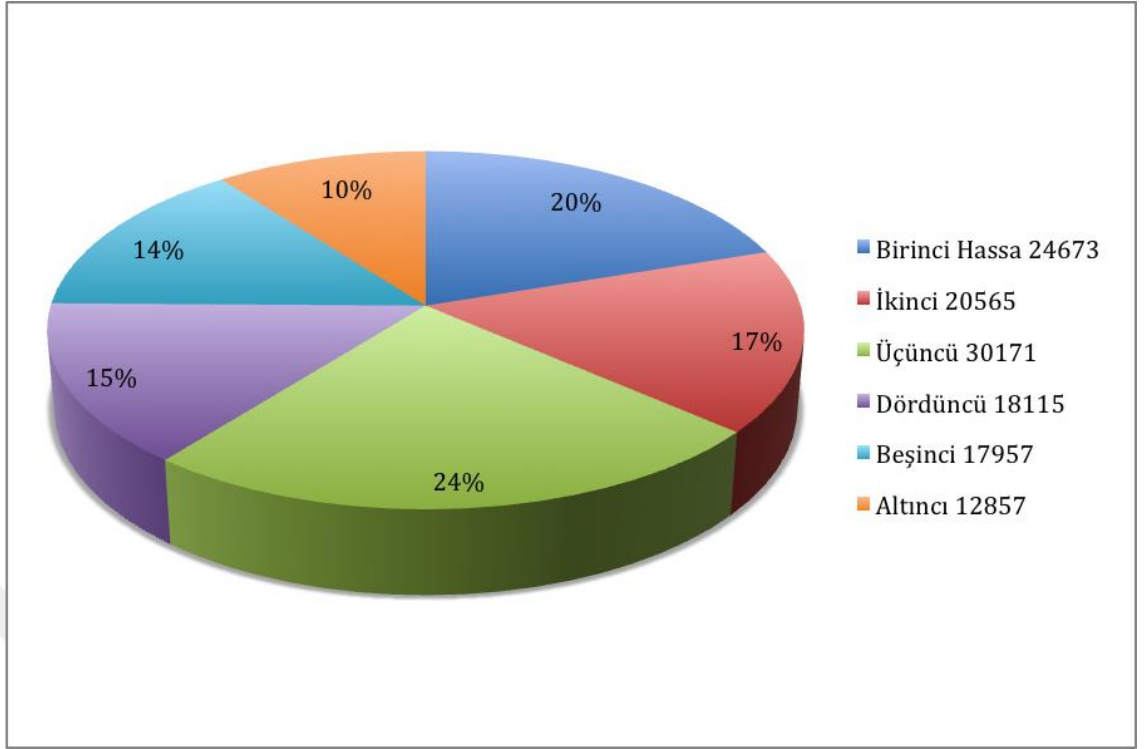

Irak ve Hicaz ordusunun her ne kadar asker alımında zorluk yaşadığı ve istenen dereceye ulaşamadığı ortadaysa da yıllara göre ordu mevcuduna bakıldığında belirgin ve düzenli bir artış söz konusudur. Civar ordulardan beslenen bu askeri aygıtın güçlü tutulması, subaydan ziyade nefer potansiyelinin arttırılması sürekli gündemde tutulan bir husus olma özelliğini taşımıştır. 1870'lerden sonraki artışın daha fazla olmasında Midhat Paşa gibi müşirlerin nefer temini ve kur'a sistemini bölge için işlevsel ve etkili hale getirmesi göz ardı edilemeyecek bir etkense de 1869 ikinci tensikatın fonksiyonu da unutulmamalıdır. Redif alaylarının oluşturulması, buradan nizamiyeye ilhak edilen rediflerin sayısının eskiye nazaran fazlaca olması ve söz konusu tensikatın "daha çok asker bulundurmaya/beslemeye" yönelik ana öngörüsünün yürürlüğe girmesi hatırdan uzak tutulamayacak maddelerdir.

Grafik 2.10. Irak ve Hicaz ordusu/Altıncı ordunun yıllara göre mevcudu.

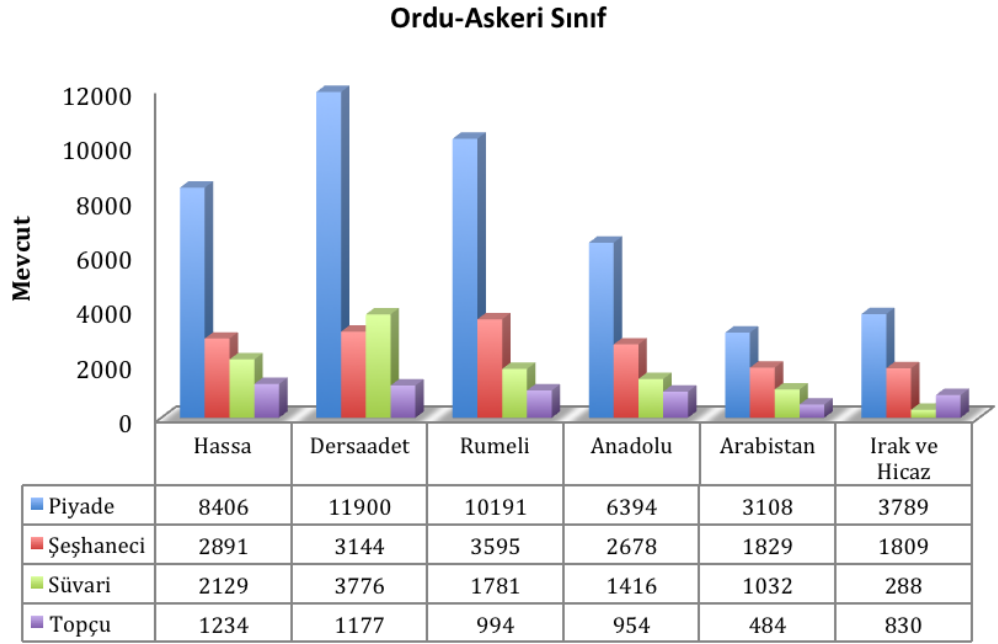
Grafik 2.11. Orduların mevcudu.

Tablo 2.8. Merkez orduları ve sınıflarını gösterir tablo.

Ordu	Sınıf	İstanbul'da	Taşrada	TOPLAM
HASSA	Piyade	286	8.120	8.406
	Şeşhaneci	591	2.300	2.891
	Süvari	382	1.747	2.129
	Topçu	707	527	1.234
	TOPLAM	1.966	12.694	14.660
DERSAADET	Piyade	3.234	8.666	11.900
	Şeşhaneci	659	2.485	3.144
	Süvari	1.232	2.544	3.776
	Topçu	616	561	1.177
	TOPLAM	5.741	14.256	19.997
	<u>YEKUN</u>	<u>7.707</u>	<u>26.950</u>	<u>34.657</u>

Grafik 2.12. Orduların sayısal ve sınıfsal mukayesesi.

Orduların mevcut durumlarına dair fikir edinmemizi sağlayacak bir diğer önemli veri de bütçe bilgileridir. Tüm askeri gücün nefer sayısına göre yapılan bütçenin bu manada bize katkı sağladığını muhakkak belirtmek gerekir. Örneğin 1871 bütçesi hazine tasarrufundan dolayı 100.000 nefer itibariyle yapıldı. Dar-ı Şura-yı Askeri’de yapılan görüşmede serasker şifahen sayının yetersiz olduğunu, nizamiye kuvvetlerine zikredilen bütçenin yetmeyeceğini ve nitekim de bütçeden fazla 20.000’e yakın efradın istihdamıyla hazineden ayrıca akçe talep edildiğini ifade ederek 1872 bütçesinin 120.000 baz alınarak yapılmasını istemişti. Verilen tabloda dikkat çeken yer, diğer beş ordunun bütçeyi aşan nefer istihdamının fazlaca olması ve buna karşılık sadece Altıncı ordunun bütçe mevcudundan gerilerde kalmasıdır.²⁸⁵ Bunun ortaya çıkması, kuruluşundan 20 yıldan fazla geçmiş olmasına rağmen asker ihtiyacının henüz tam olarak giderilemediği anlamına gelmekteydi.

²⁸⁵ BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 5, 27 N 1289/28 Kasım 1872.

Tablo 2.9. Orduların mevcutlarına göre yapılan bütçeleri.

Mensup oldukları ordular	Yekûn	Mevcut Ağustos-Eylül 1872	Bütçe mevcudundan fazlası
Birinci Hassa	19.994	24.673	4.679
İkinci	16.228	20.565	4.337
Üçüncü	24.324	30.171	5.247
Dördüncü	15.328	18.115	2.787
Beşinci	16.866	17.957	1.091
ALTINCI	12.928	12.857	*²⁸⁶
Sanayi Taburu	1.810	1.842	32
Çifteler Çiftliği Bölüğü	150	248	98
Yekûn	107.628	126.428	18.271

²⁸⁶ "bütçe mevcudundan yetmiş bir nefer noksan olduğu", BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 4.

III. BÖLÜM

IRAK VE HİCAZ ORDUSU'NUN ASKERİ FAALİYETLERİ VE YENİDEN YAPILANMASI

A. Bürokratik Çatışmalar ve İstikrarı Sağlama Çabaları: Ordunun Operasyonları

Irak ve Hicaz ordusu bölgedeki asayişî sağlayıp aşiretleri kontrol altına alarak merkez siyasetinin esaslarını, kurallarını ve programını taşrada uygulayan/uygulamakla yükümlü bir organ idi. Zaten kuruluş amacı da buydu. Esasında 1843 tensikatiyla Arap coğrafyasında merkezi Şam olan beşinci ordu mesabesindeki Arabistan ordusu teşkil edilmişti. Bundan beş sene sonra 1848'de Irak ve Hicaz ordusunun ortaya çıkması pek tabii sorgulanması gereken bir husustur. Arazinin genişliği bir etken olarak belirse de toplumsal yapının askeri ve mülki faaliyetler üzerindeki olumsuz etkisi ya da bunun tam tersi kayda değer olmalıdır. Asker alımıyla alakalı nüfus sayımı ve kur'a gibi uygulamaların bölgede oturtulamaması -veya geç oturtulması- önemli bir problemdi, bunların hayata geçirilmesi ise "taşrayı merkeze entegrasyon" demektir. Kaldı ki, Irak toprakları yoğun aşiret yapısı ve buna ilave olarak İran sınırında konumlanmasıyla müstakil bir askeri teşekkülü hak etmekteydi. Bahsedilen gerekçelerden ziyade yabancı devletlerin müdahalelerine maruz kalan bu cazip bölgenin, aşiretlerin devlete karşı kullanılması veya başına buyruk halleriyle daha karmaşık vaziyete girdiğini de söylemek gerekir. Irak ve Hicaz ordusundan sonra 1870 yılında Yemen ordusunun kuruluşunu düşünürken bu etmenleri hariçte bırakmak kuşkusuz eksik bir yaklaşımdır.

Aslına bakılırsa, uzak taşrayı temsil eden pek çok bölge gibi burada da mültezimlerle alakalı şikayetler ve aşiretlerin yağma faaliyetlerine benzer yaygın sorunlar mevcuttu. Dolayısıyla idari tasarrufun kusursuz sağlanması asayiş ile yakından

alakalıydı. Tam da bu noktada Zibar kazasında yaşananlar bu önermemizi teyid edecek unsurlar taşımaktaydı.

Musul eyaletindeki Zibar kazasında²⁸⁷ yaşayan ahali 8-10 yıl gibi uzunca bir müddet zulüm derecesinde sıkıntı çektiklerini beyan etmelerine rağmen iyi bir sonuç alamamışlardı. Musul mutasarrıfı da Şubat 1859'da eyaletin Zibar'a yakın Akra kazasına bir takım mahalli işleri halletmek üzere gittiğinde Zibar ahalisinin can, mal ve ırz noktasında emniyette olmadıklarını gören yerel yetkili, bunun da nedeninin "pisağalar" denilen 200 kadar şahsın halkı ezme politikası gütmelerinden ileri geldiğini anlamış ve bunu İstanbul'a rapor etmişti. Kazanın uzun vakittir bu ağaların tasarrufunda olması ciddi bir husustu, devletin buna kayıtsız kalması her ne olursa olsun bölgedeki sıkıntıyı göstermekteydi. Merkezin meseleye vukufiyeti farz edilse bile yeterli müdahale gücünün yokluğu -mülki ve askeri yetersizlik- durumun çözülmesini şüphesiz engellemekteydi. Mutasarrıf da tahriratında "asker" maddesine değinmiş, Musul'daki muvazzaf süvarilerin araziden dolayı Zibar'da çok da işe yaramayacağını belirterek piyade ihtiyacını vurgulamıştı. 200-300 civarında piyade muvazzafının tahririyle birkaç yer dolaşıldıktan sonra bölgeyi kontrol altına almak maksadıyla askerin burada duracağına dair şayia çıkarılması uygunsuz hallerin yaşanmasına fırsat vermeyecek ve silah kullanılmasına gerek de kalmayacaktı. Mutasarrıfın düşüncesi bu minval üzereydi.²⁸⁸

Zibar kazasındaki pisağaların halka yaptıkları maddi ve manevi zararlar şu şekilde belirtilmekteydi:

- Zibar merkez ve toplam 345 köyden oluşan Bradost, Kürdi, Şirvani ve Herki nahiyeleri aşar gibi vergilerin pisağalar tarafından ahaliden def'aten tahsili,
- Vergilerin nakden tahsil edildiği gibi köydeki aşiretlerden aynî tahsilat yapıldığı ve bunların kendi aralarında bölüştürüldüğü,
- Pisağalar 200 haneden fazla olup "vergi ve rüsumat" adıyla devlete para vermedikleri gibi kaza ahalisini kendi özel işleri için meccanen çalıştırdıkları,
- İnsanlardan "hizmet" adıyla akçe toplayarak haksız kazanç sağladıkları,

²⁸⁷ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

²⁸⁸ BOA., MVL., 752/73, 19 B 1275/22 Şubat 1859.

- Ahaliden bir kimse söz konusu hususları şikayet babında devlet/hükümet tarafına intikal ettirse kendisinin ölüm, cezalandırma ve müsadere gibi muamelelere maruz kalacağı, bunu bilen halkın muhtelif eziyetler karşısında korkularından dolayı tahammül göstererek müşteki olmaktan çekindikleri,

- Himayesi altına girmek isteyen birisine pisağaların "*emlak ve eşyanı bana hibe edersen seni himaye ederim*" şeklindeki adet olagelen teklifte bulunmaları, tahammülleri kalmayan insanların da bu teklifi kabul ederek mağdur olmaları, menkul ve gayri menkul malları ağanın kendisinin tasarruf etmesi neticesinde asıl mülk sahibinin elinde bir şey kalmadığından mecburen değişik yerlere dağıldıkları,

- İnsanların eşlerine de göz dikerek, bazı hasta olan kocalara hanımlarını boşamaları yönünde baskı yaptıkları ve onları ölümle tehdit etmeleri,

- İki ağa aralarında düşmanlığa düştüklerinde birbirlerinin himayelerindeki insanlara zarar verdikleri, asla kendilerinin mal ve canına kast etmedikleri,

- Ağaların "gulam" dedikleri bir takım şahısları toplayarak civarlarındaki köy ve nahiyelere göndererek ölüm ve gasp faaliyeti yaptırarak,²⁸⁹

- Söz konusu kazada bulunan Hıristiyan ve Yahudi ahaliyi de pisağaların kendi hizmetlerinde istihdam ettikleri, ağalardan ölenlerin artık temellükünde olan kimselerin köle gibi diğer bir ağaya satıldığı, bu insanların kız çocuklarını da istedikleri reaya ile evlendirdikleri ifade edilmekteydi.

Aslında, Zibar kazası örneği Tanzimat sonrası değişen idari ve geleneksel yapı ile yakından alakalıdır. Kuvvetle muhtemel ki, söz konusu pisağalar uzun süreden beri buldukları yerleri devlet adına yöneten aristokrat zümreydi, daha sonra ise merkezî devlet nazarında haliyle fesad üreten bir yapı haline geldi. Dolayısıyla ordunun/gücün burada bulunması devlet otoritesinin tesisi adına son derece önemliydi. Şüphesiz Zibar örneğini de bu dönüşüm zaviyesinden değerlendirmek gerekir.

Ordunun kuruluşundan itibaren bölgedeki asayiş sorunlarıyla uğraşmaya başlanmıştı.²⁹⁰ Hoşnav "eşkıyası" diye belirtilen aşiretin "susturulması" için

---

²⁸⁹ Kendilerinden himaye talep edilmesini belki de bu şekilde daha kolay sağlamakta idiler.

İstanbul'dan 1849'un ilk yarısında fişek ve top gibi mühimmat istenmişti. Bölgeye gönderilen miriliva İsmail Paşa durumla alakalı Irak ordu müşiri Abdülkerim Nadir Paşa'yı bilgilendirmekte ve buna göre tavır belirlenmekteydi. Ayaklanmanın kimler tarafından çıkarıldığı, nefer mevcudunun ne kadar olduğu, cemiyetlerinin merkezinin neresi olduğu gibi "ehl-i fesad" cephesinden bilgi aktarımı yapılmakla birlikte üzerlerine sevk edilen askerlerin yetip yetmediği ve bu askerlerin hareketi hakkında da müşire malumat verilmekteydi. Bu şekilde bir "gâile" zuhurunda bunun engellenmesi için "kuvve-i cebriyye" ve "te'lifât, te'mînât" olmak üzere iki yol ortaya çıkmaktaydı. Müşirin malumu olan bu yöntemlerden birisi ya da her ikisi takip edilebilirdi. Tercihinin müşir paşaya bırakılması göstermekteydi ki, merkez nezdinde usulden çok sonuç önemliydi.

Yapılan mücadeleler neticesinde Osmanlı askerine karşı duramayacaklarını anlayan Hoşnav taifesi ele geçirdikleri Balıcan gibi kaleleri terk ederek dağlara kaçmak zorunda kalmışlardı. Aşiretin önde gelen şahıslarının ekseriyeti yakalanmış, bunun üzerine çevresindeki adamlar da *"âmâl-i fâsidederine muvaffak olamayacaklarını"* anlayarak dağılma durumuna gelmişlerdi. Osmanlı askerince "kol ve kanatları kesilen" aşiretin ileri gelenlerinden Mahmud ve Mehmed Beyler aman dileyerek ikamet etmek üzere Erbil'e götürülmüş, Bekir ve Kadir Beyler ise Haris Ağa'nın aşiretine sığınmışlardı. Miriliva İsmail Paşa'nın belirttiğine göre, bunun haber alınması üzerine zevatı teslim almak üzere birkaç adam görevlendirilmiş ve hadise sessiz bir hal almıştı.²⁹¹ Aradan iki yıl geçmiş olmasına rağmen yani 1851'in Eylülünde Hoşnav'a karşı Köysancak'ta yine bir "te'dib hareketi" yapılmış ve sükûnet sağlanmıştı.²⁹²

Ordunun ilk müşiri Abdülkerim Nadir Paşa'nın görev süresinin bitimine yakın Mayıs-Haziran 1849'da kayda değer bir vukuat daha meydana geldi. Hindiy'e gerçekleşen bu olay ordu müşirinin hadiseyi hallinde üstlendiği rolü, Irak ve Hicaz ordusunun yetersizliğinden dolayı bu coğrafyada bulunan Anadolu ordusu süvari miralayını Abdurrahman Bey'in çabalarını göstermesi açısından ehemmiyet teşkil etmesi bir yana bürokrasideki farklı sesleri ve belki de siyasi hesapları gösteren bir vakia olarak tebellür etmekteydi.

²⁹⁰ "Hicazda vâki' Becele nâm havâlide mütevattın olan urbân te'diblerini icâb idecek hareketleri vukû'bulmasından dolayı oltarafda bulunan taburlardan bi'l-intihâb iki tabur teşkil ve iki kat'a top ve mühimmât dahi tertib olunarak devletlû şerîf hazretleri ma'iyetiyle urbân-ı merkûm üzerlerine hareket olunmuş...", BOA., İ. DH., 181/9967, 20 ZA 1264/18 Ekim 1848.

²⁹¹ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 2, 7 B 1265/29 Mayıs 1849.

²⁹² BOA., İ. DH., 14711, 5 M 1268/31 Ekim 1851.

Osmanlı evrakına yansıyan tespitlere göre, olayın çıkmasının nedeni bölgenin mültezimi olan Vadi Bey'in olumsuz hal ve tavrı idi. Kendilerinin zulme uğradığını ifade eden ahali başkaldırılarını meşru bir zemine oturtmakta ve meselenin bu bağlamda çözülmesini istemekteydi. Hindiye gailisini yatıştırmak, bölgenin merkeze bakışını ölçmek ve ahalinin mültezimleri olan Vadi Bey hakkındaki şikayetlerini tahkik etmek üzere Bağdat mal müdürü Sadık Bey'in görevlendirilmesine vali ve müşir ortak karar verdi.²⁹³

29 Mayıs 1849/7 Receb 1265 tarihinde Sadık Bey ile miralay Abdurrahman Bey Bağdat'tan Hille'ye giderler. Sadık Bey hemen memleketin ileri gelenlerini yanına çağırarak konuyla alakalı bilgi alır. Ancak bu hususta farklı hesapların döndüğü görülmekteydi. Abdurrahman Bey'in beyanına bakıldığında, Sadık Bey'in bu görüşmesinde olayı kaşındığı ve bu minvalde de miralay Tahir Bey'i tekzip ettiği anlaşılmaktaydı. Yerel meclise Hindiye'nin itaat ve isyan durumunu resmen soran Sadık Bey'e verilen cevap halkın şimdilik itaat ettiği şeklindeydi. Ancak bazı şahıslar meclisin sözüne pek güvenilmeyeceği kanısını taşıyarak hadisenin girift bir hal aldığına vurgu yapmaktaydı. Sadık Bey meseleyi aynen bu şekliyle Abdurrahman Bey'e aktardı. Bunun üzerine miralay Abdurrahman, Sadık Bey'e meseleyi birinci el kaynaktan incelemesine rağmen kapalı konuştuğunu belirtmekle birlikte *"mûti iseler söyleyiniz isyan iseler de ifade ediniz yoksa bizzat ben içlerine giderim ve anlarım"* şeklindeki sözlerle meselenin sıhhsiz ortamını yansıtmaktaydı.

İkinci gün Vadi ve Tahir Beyler de meclise geldi ve gözlemlerinden sonra Tahir Bey bunların asi olmadığını, Vadi Bey'in adamlarının kaleden çıkartmak suretiyle Osmanlı askerini kabul ederek bir müdür vasıtasıyla denetim altına alınabileceklerini ifade etti. Ancak Vadi Bey bunun tam tersine *"hayır bunlar asi olup içlerine asker almazlar ve müdür kabul etmezler"* diye karşı çıkarak söz konusu ahalinin maksatlarının Hille'yi ele geçirmek olduğunu açıkça belirtti. Tüm bunlardan sonra Sadık Bey'in *"Hindiye ahalisi asidir"* dedirtmeyi amaç edindiğine ve bu çerçevede zikredilen meclisin *"korkup bire bin söylediğine"* kanaat getiren miralay Abdurrahman, çözümü bizzat başroldekilerle konuşmakta buldu. Azadan Şebib Ağa ile Vâizzâde Hüseyin

---

²⁹³ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 6, 15 B 1265/6 Haziran 1849.

Efendi'yi yanına alan miralay Hindiye'ye gitti. Kendisini karşılayan Hindiye meşayihine isyan halindeyseler devletin buna müsaade etmeyeceğini beyan etti.²⁹⁴

Hindiyeliler, mültezimleri Vadi Bey başta olmak üzere bunun sarraf ve adamlarından şikayetçiydiler. Ahali Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı tebaasının rahat ettiğini ancak kendilerinin bundan mahrum kaldığını, mültezimin kendilerine zulmettiğini savunmaktaydılar. Vadi Bey'in aleyhine oluşturulan ittifakın nedeni buydu. Ayrıca devlete isyan etme niyetinde olmadıklarını ve bunun bir sonu olmayacağını da bildiklerini açık bir şekilde belirtmeleri, merkezin dikkatini bu yöne çekmeye matuf olmalıydı. Bu hususların neden valiye aksettirilmediği noktasını da vuzuha kavuşturan Hindiye meşayih, şikayet sebebiyle Bağdat'a gittikleri takdirde Vadi Bey'in sarrafları müşir ve valiyle görüşmelerini çeşitli yollarla engellemenin yanında hatta kendilerini haksız ve kabahatli çıkaracaklarını tahmin etmekteydiler. Nitekim, müşteki sıfatıyla Bağdat'a giden bir şahsa kimsenin kulak asmadığını zikreden meşayih, bu olayı tahminlerinde ne kadar da isabetli olduklarıyla örnekleyerek delillendirmekteydiler. Dolayısıyla mecburen "bu işi tuttuklarını" belirtmekle birlikte çözüme de uzak olmadıklarını vurgulamaktaydılar. Bunun üzerine miralay Abdurrahman durumu Hille'ye bildirdi ve ardından müdür tayin edilen Halil Efendi ile beraber bir miktar nizamiye askeri bölgeye geldi. Askeri kalelere yerleştiren miralay, Hille'ye geri dönerek durumla alakalı Sadık Bey ve miralay Tahir Bey'e bilgi verdi.

Meselenin biraz karışık olduğu ortadaydı. Miralay Abdurrahman, Sadık Bey'in iyi niyet taşımadığını düşünmekte, ahalinin itaat göstermesinden rahatsızlık duyduğunu ordu müşiri Abdülkerim Paşa'ya rapor etmekteydi. Meramının sorun çözmek olmadığını ve "önceden olduğu gibi dolaplarını çevirmek için maslahatın yatışmasını istemediği" gibi ağır ithamlarda bulunan Abdurrahman Bey, ancak Sadık Bey'in yapacağı "gizli tahriklerin" engellenmesiyle hadisenin yatışacağını tespit etmekteydi. Mevzuyla alakalı kîlukâlin (dedikodunun) kesilmesinin Sadık Bey'in işine yaramayacağını dillendiren miralay, bu işin mülkiye memurlarına bırakılmaması noktasının esas dikkat edilmesi gereken yer olduğu tespitini yapar. Vadi Bey'in Hindiye'deki bazı kaleleri yıktırması Abdurrahman Bey'in bu düşüncüyü savunmasında şüphesiz etkili olmuştur. Miralay, ahalinin Devlet-i Aliyye'nin zulmetmek istemediği

---

²⁹⁴ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 4, 13 B 1265/4 Haziran 1849.

inancını taşıdığını gözlemlemekte ve dolayısıyla bunun göz ardı edilmemesi gereğine vurgu yaparak konu hakkındaki mütalaasını sonlandırmaktaydı.²⁹⁵

Bu olayda mülkiye ile askeriyenin anlaşmazlığını açık bir şekilde görmek mümkündür. Müşir Abdülkerim Nadir Paşa, Valinin bahsedilen gâilenin çıkma sebebinin ordunun bölgeye gelmesine bağladığını ifade etmekteydi. Buradan hareketle askeri gücün kaldırılmasıyla önceden olduğu gibi tek otorite olarak söz konusu yerde kalması Valinin tasarladığı bir husustu. Müşir bu düşüncesini Seraskere ayrıca rapor da etmişti.²⁹⁶ Hindiye'ye Sadık Bey'in yanında askeriyeden miralay Abdurrahman ve Tahir Beylerin de gitmesi bu güvenilmez ortamın bir karinesi olarak da okunabilir. Bizzat Müşirin de bir aydır hasta olduğunu beyan etmesine rağmen kan dökülmesini engellemek ve yapılan tahriklerin önünü kesmek adına Hindiye'ye gitmeyi planladığı anlaşılmaktaydı. Müşir Nadir Paşa, Valinin "gidişinin başka olduğunu" merkeze yazarak fikir ve tarz uyumsuzluğunu ön plana çıkarmakta ve bu şekilde devam edilemeyeceğini söylemekteydi. Ardından valiliğin farklı bir zata verilmesi ya da önceki mevcut haliyle askeri işlerin de halihazırdaki valiye tevcihiyle kendisinin İstanbul'a alınması şıklarını önermekteydi. Kuşkusuz bu ve bunun gibi meydana gelen hadiseler, güdülen siyasi plan ve hesaplar doğrultusunda ortaya çıkan yönetici anlaşmazlıkları, görev değişiklikleri ve idarenin tek elde toplanması gibi hususları beraberinde getirmiş ve bu tür sonuçları doğrudan etkilemiştir. Abdülkerim Paşa'nın Bağdat valiliğine ve Irak ordu müşirliğine Mehmed Namık Paşa'nın getirilmesi ve kısa bir zaman sonra da vali ve müşirlik yetkilerinin yine Namık Paşa'ya verilmesi, olayı daha iyi kavramamıza yarayacak bilgilerdir.

Müşir Nadir Paşa, mülki idarenin amiri Valiyi başka olaylarda da eleştirmeye devam etmekteydi. Merkezce yağma gibi uygun görülmeyen hareketlerden ötürü Irak'ın büyük kabilelerinden sayılan Ubeyd aşireti²⁹⁷ üzerine Bağdat valisi "tedib" amaçlı bir miktar başıbozuk süvariye sevk ederek ürkütme usulünü takip etmişti. Aşiretin durumunu araştırmak üzere nizamiye askerlerinden miralay İsmail Paşa Kerkük'e gönderildi. Paşa'nın tahkikatına göre Vali tarafından yeni şeyh tayin edilen Yusuf el-Ömer adlı şahıs eski şeyh Sadun'un taşınır ve taşınmaz mallarını yağmalamış ve ardından gerçekleşen küçük çaplı muharebede Yusuf el-Ömer yaralanmıştı. Bunun

²⁹⁵ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 4, 13 B 1265/4 Haziran 1849.

²⁹⁶ "... işbu uygunsuzlukları ordu-yı hümayûnun bu tarafa gelmesinden neş'et itmiş olduğına atf iderek lağvıyla ke'l-evvel kendü başına kalmakdan ibâret idiğü ... ", BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 6, 15 B 1265/6 Haziran 1849.

²⁹⁷ Kerkük ve Bağdat eyaletlerinde olan bu aşiret Arap taifesindendi. Türkay, a.g.e., s. 76.

dışında söz konusu şahsın akrabalarından birinin Bağdat'a yakın Deli Abbas denilen yerde bazı kervanlara saldırarak mallarını çaldığı ve bu manada asayiş bozukluğuna sebebiyet verdiği görülmüştü.²⁹⁸

Tüm bu hadiseler Müşirin Valiyi eleştirmesinde farklı örnekler olarak ön plana çıkmaktaydı. Müşir Abdülkerim Nadir Paşa'ya göre, eski şeyh Sadun iyi hizmeti görülen ve birçok kesimden de bu minvalde tasdik edilen bir şahıstı. Buna karşın Yusuf el-Ömer gibi eşkıyalığı sabit olan bir zatın şeyh tayin edilerek Sadun üzerine adeta musallat edilmesinin gayesi Müşir Nadir Paşa nezdinde bir kısım Arap ve aşiretleri tahrik etmeye çalışmaktan başka bir şey değildi.²⁹⁹

Namık Paşa'nın ordu müşirliğine getirilmesinden sonra bölgede birçok operasyona imza attığı görülmektedir. 1851 yılında Hindiyeye'de meydana gelen olaylar bastırılmış ve Irak'ın istikrarını sağlamak adına bir "mukaddime" olduğu ifade edilerek bu meseleye ayrı bir önem atfedilmişti. Bunun yanında Süleymaniye ve Kerkük civarlarında askeri kuvvet arttırılmıştı. Ayrıca yapılan muhtelif çatışmalarda gayret ve cesaretlerinden dolayı bütün askerlere iftihar nişanı verilmesine ve ölen askerlerin ailelerine maaş bağlanmasına karar verilerek³⁰⁰ bir teşvik ve taltif mekanizması sağlanmıştı.

Aynı yılın Eylül ayında Köysancak'taki Hoşnav aşiretinin bastırılmasının ardından Ekim ayında Selman-ı Pak'daki Şammar aşiretinin ıslahı için maiyetindeki askerle beraber Namık Paşa bizzat harekete geçmiş ve çatışmalar neticesinde ölüm vakası da vuku bulmuştu. Koleradan mütevellit Namık Paşa'nın zorunlu dönüşü ile Hüseyin Ağa ve Mendeliç kaymakamı Ahmed Ağa'nın önderliğinde bir miktar

²⁹⁸ "bu def'a el-Ubeyd şeyhi Yusuf el-Ömerin kayınpederi Muhammed nâmın birâderi Hâmid nâm birkaç atlu ile gelüb bir kerbanı nehb u gâret birle teslîb edüb mezkûr kerbandan aldıkları eşyâları müfredât ve ashâbı ismiyle bir küt'a pusula edüb arîza-i çâkeriye leffen takdîm kılınmış, şeyh Yusuf kulları Bağdad yolu üzerinde Deli Abbas nâm merhalesinden Kerkûke varıncaya kadar amedşüdgânın tariki seddine bâ'is olmuş bundan maksudu Sa'dûn kullarını lisâna virmek ve bu dürlü nâ-hemvâra mütecâsirdir demek sadedinde bulunmuş ve bu günlerde vukû'bulan nizâları keyfiyeti dahî ba'zı ma'lûmâtı olan kimesnelerden suâl olundukda Yusuf el-Ömer kullarına adam gönderüb sergerdesi Ken'an Ağa bendelerine dahî mahsus kağıd yazub ilticâ ve iltimas itmiş iltimasına müsâ'ade itmediklerinden sarf-ı nazar Yusuf el-Ömer kulları Sa'dûn kullarının üzerine asker çeküb götürmüş ve işbu fesâda Yusuf kulları sebab-i müstakille olmuş olduğu bu kadar tahkîk-i çâkerânem olub Yusuf el-Ömer kulları dahî mecruh ve esir olmuş..., miralay İsmail", BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 5, 13 B 1265/4 Haziran 1849.

²⁹⁹ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 8, 15 B 1265/6 Haziran 1849.

³⁰⁰ Büyüklükleri birbirinden farklı üç ayrı nişan tasarlandı. Birinci derecesi, vükela ve müşir, ikincisi ferikten binbaşılara kadar olan ümera ve üst rutbeli subaylara, üçüncüsü ise kolağalarından neferlere verilmek üzere altın madeninden nişanlar imal edilecekti. Bundan böyle de bu gibi işlerde askerlere gerektiğçe taltif amaçlı nişan verilecekti.³⁰⁰ Ayrıca gösterilen bu başarıdan olacak ki, askerinin maaşlarını alamaması nedeniyle Bağdat'taki nizamiye askerinin birikmiş maaş ve mahiye ve masrafları için Erzurum, Kars, Cizre sancaklarıyla Diyarbekir eyaletinden 5.000; Şehrîzor eyaletindekiler için ise 3.000 kese akçe hazırlandı ve ilgili yerlere gönderildi. BOA., İ. DH., 14099, 22 B 1267/23 Mayıs 1851.

süvariyle Bedre ve Cessan'a ilerleyen birlik "te'dib hareketi"ni sonlandırdı. Eski şeyh Suud el-Hamed'in aşiretin şeyhliğinin tekrar kendisine verilmesi halinde, talep edilen verginin tamamen tahsil edileceğini ve aşireti kontrol altına alacağını taahhüt etmesiyle iş nihayete ermişti.³⁰¹

Özellikle aşiretlerin "habis ve melanet" diye vasıflandırılan faaliyetleri Irak coğrafyasında çeşitli vesilelerle bulunan şahıslarca da dile getirilmekteydi. 16 Eylül 1850 günü bir İngiliz tüccarının Tahran maslahatgüzârı Ali Namık ile sohbetinde bu tür hususlara girildiği anlaşılmaktaydı. Bazen Musul ve Süleymaniye olmak üzere çoğunlukla Bağdat civarında dolaşan Aneze aşiretinin "yekdil" olduğu bazı Kürtlerle ittifak halinde eşkıyalık yaptıkları belirtilmekteydi. Musul'daki İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre, Irak ordu müşiri Namık Paşa Süleymaniye'de sıkıştırılıp buradaki kalenin etrafı sarılarak müşir uzun bir müddet söz konusu yerde mahsur kalmıştı.

Vergi meselesinden dolayı Musul ve Süleymaniye'de meydana gelen uygunsuzluklar "emniyet-i turuk" ve "rahat-ı ahali" maddelerini çığırından çıkarmıştı. Bu hadiselerin büyük boyutlara varmasında İran, hiçbir zaman unutulmayan bir faktördü. Tahran maslahatgüzârı Ali Namık mevzubahis yerlerdeki aşiretlerin ekseriyetle Şii olduğunu ve İran'a temayülün fazlaca hissedildiğini hatırlatarak yaygın bir kanıyı yinelemekteydi.³⁰² Eşkîyanın "fezahatta" bulunması ve İran maddesi bu coğrafyada çoğu zaman aynı eksende düşünölmekteydi.

Bağdat'ın vaziyetiyle ilgili yabancı seyyahların gözlemleri de bölgedeki idarecilerin tespitlerini destekler mahiyetteydi. Bağdat'a giden İngiliz bir seyyah -kim olduğu tespit edilemeyen- bölgeyi önceki gelmesinden daha kötü bir halde bulduğunu mektubunda itiraf etmiş ve bunun da sebeplerini izah etmeye çalışmıştı. Memurların aşiretlerden vergi tahsil edemedikleri ve bundan dolayı kamu gelirlerinin hissedilir ölçüde düştüğü gibi hususları dillendiren seyyah, mali işlerin bozukluğunu gözlemlemekteydi. Sed, bend ve diğer imarların atıl durumundan ötürü bayındırlık hizmetlerinin de yolunda olmadığını belirtmekteydi. Bağdat'ın merkezinin dört tarafı göl ve sazlıktan oluşmakta ve bunun doğurduğu zararın tesiriyle hastalık ve ölüm vakası yaşanabilmekteydi. Seyyahın resmi jurnallere dayanarak çokça insanın öldüğünü söylemesi vaziyetin önem arz ettiğini ortaya koymaktaydı. Bağdat merkezin muhafazası

³⁰¹ BOA., İ. DH., 14711, 5 M 1268/31 Ekim 1851.

³⁰² BOA., HR. SYS., 80/20, 12 ZA 1266/19 Eylül 1850.

için sadece bir seddin mevcudiyetinden bahseden seyyah, seddin yıkılması durumunda kerpiç veya ham pişmiş tuğladan ibaret olan şehir binalarının harap olarak istenmeyen olayların yaşanılmasının kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktaydı. Bunların da tesiriyle asıl önemli olan ve zikredilen olumsuzlukların daha bir ehemmiyet kazanmasına sebebiyet veren "tavâif-i urban"ın her tarafta huzursuzluk çıkararak isyana meyletmeleri, yol güvenliği başta olmak üzere bölgenin huzurunu direkt olarak bozmaları idi. Seyyahın bildirdiği üzere Basra-Bağdat arası muhabere akışının iki ay gibi uzun bir zaman sağlanamaması söz konusu istikrar bozukluğunun bir göstergesi idi.³⁰³

Bu bağlamda Irak ve Hicaz ordusunun "layıkıyla" teşkil edilememesi sıklıkla söylenegelen bir husustu. Süleymaniye sancağındaki alayın lağvı, diğer alaylardaki çokça neferin çürüğe çıkarılması gibi nedenlerden ötürü Irak'taki askeri kuvvetin etkisinin azaldığı bir gerçektir. Aşiret ve urbandan müteşekkil Irak'ın ise cebri kuvvet görmedikçe itaat etmemeye alışan, vergilerini zamanında vermeyip çeşitli bahanelerle eşkıyalık yaparak muharebeler sonucunda mal gaspı ile geçimini sağlayan bir yapıya sahip olması askeri operasyonlara sebebiyet vermekteydi. Bu hadiseler sonucunda önemli derecede ölüm vakalarının yaşanması, orduya elzem olan insan kaynağının azalması gibi olumsuz bir sonucu da doğurmaktaydı. Bu manada çeşitli ve ciddi olayların yaşandığı görülmüştür. Necef havalisindeki Giridî adlı şahsın önderliğinde Hille'de sakin Zubeyd aşireti şeyhi Vadi Bey'den Bağdat eski valisi Necib Paşa zamanında gördükleri zulmün intikamını almak maksadıyla 25 Ekim 1850'de Hille'ye yakın Haşhaşiye denilen yere geldiler ve burada Vadi Bey üzerine hücum ettiler. Vadi Bey'in muhafazası için yanında bulunan nizamiye askeri miralaylarından Tahir Bey ve maiyeti olan 300 nizamiye askeri, dört top ve bir miktar başıbozuk askeriyle söz konusu hücum karşılıklı verilmiş, 3-4 saat süren muharebeden sonra her iki urban tarafından da pek çok insan ölmüştü. Osmanlı askeriyle aynı safta yer alan Zubeyd aşireti dağılarak askerin geride bıraktığı cephanesini ve bir takım eşyalarını yağma ederek firar etmişlerdi. Bunun üzerine her iki urbanla da mücadele eden asker bunları tamamen püskürtmeyi bilmişti. Muharebenin bilançosu, nizamiye askerinden 3 ölü, 18 yaralı, urbandan ise 400-500 civarı ölü ve bir o kadar da yaralı şeklindeydi. Bağdat valisi Abdülkerim Nadir Paşa vakadan iki gün sonra bir miktar asker ile Hindiye'ye giderek orada ikamet etmişti.³⁰⁴

³⁰³ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 1.

³⁰⁴ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 4, 27 Z 1266/3 Kasım 1850.

Zubeyd aşiretinin sebep olduğu bu trajikomik olay ilginç gibi dursa da bölge için gayet tabii ve normal bir hadiseydi. Esasında bu gerçek yani "yağma kültürü" bölgedeki ordunun karşılaştığı zorluğu da gün yüzüne çıkarmaktaydı. Askeri sistemin oturtulmasında rol alacak insan profilini göstermesi açısından bu önemli bir örnekti. Başkent İstanbul'dan uzaklık mühim bir etken olsa da insan unsurunun yadsınamaz fonksiyonu özellikle burada anlaşılmakta ve askeri manada iki yönlü bir sorun vücuda gelmekteydi. Asker olana kadar geçirilen süreç ve askeriyedeki tavır, Osmanlı merkez ve taşra idarecilerinin Irak coğrafyasındaki askeri düzeni oluştururken hatırd tuttukları hususlardı.

Ordunun kurulmasından itibaren ilk 2-3 yıllık bir süreçte Irak'ın gündemini meşgul eden belli başlı mevzular vardı. Bağdat defterdarı Mustafa Arif bunları ayrıntılı olarak zikretmiştir. Süleymaniye galesinin sonlanmaması, Aziz Bey'in Hamvend ve Caf aşiretlerinden birkaç yüz kişiden mürekkep maiyetiyle muhtelif yerlerde baş göstermesi ve en son bir müddetten beri Hanikin kasabası civarındaki Zühab sancağında bulunması, İran'ın kendisini sahiplenmesi münasebetiyle olaya nezaret etmek amacıyla Irak ordu müşiri Namık Paşa'nın askerleriyle beraber -"asâkir-i muntazama ve başıbozuk askerinin külliyesi"- Süleymaniye'de olduğu bilinmekteydi.³⁰⁵

Müntefik bölgesinin şeyh meselesi de ayrı önemi haiz diğer bir konuydu.³⁰⁶ Bağdat ile Basra arasında bulunan Müntefik büyük bir aşiret konfederasyonu olup 1849 yılında şeyhleri Fahd'ın vefatı üzerine Faris es-Sadun şeyh tayin edilmiş ve bunun bir göstergesi olarak kendisine Bağdat valisi Nadir Paşa tarafından hil'at giydirilmişti. Buna sadece Mansur er-Raşid'in kabilesi rıza göstermemiş, ancak bunlar da yalnız olduğundan dolayı husumetin giderilmesi istenmişti. Vali hadisenin uzatılmayarak nihayete ermesini Basra mutasarrıfı Maşuk Paşa'ya da yazmıştı. Fakat yapılan tahkikata göre, Maşuk Paşa'nın Mansur'u sahiplenip kendisine meşihat vaat ettiği anlaşılmış ve bunun üzerine Faris ile Mansur arasında birkaç defa silahlı çatışma meydana gelmişti. Netice olarak Mansur'un galip gelmesiyle Faris şeyhlikten çekilmiş, yeni şeyh Mansur'u da Müntefik'in ekseriyeti kabul etmişti. Faris ise yanındakilerle kaçmıştı.³⁰⁷

Saray, bu hususla yakından alakadar olmuş ve konuyla ilgili mahalli idarecilerden bilgi istemişti. Bu amaçla Irak ve Hicaz ordu müşiri Namık Paşa ve

³⁰⁵ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 5, 1 M 1267/6 Kasım 1850.

³⁰⁶ BOA., BEO. AYN. d., nr. 440, s. 153, 11 Ş 1273/6 Nisan 1857.

³⁰⁷ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 5, 1 M 1267/6 Kasım 1850.

Bağdat valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın İstanbul'a tahrirat sundukları kayıtlardan takip edilebilir. Bağdat eyaletinin birçok yerindeki asayiş bozukluklarına işaret eden İstanbul, mevcut olan askerin arttırılması yönünde girişimlerde bulunmuş ve bu doğrultuda Anadolu'dan 360 civarında nefer toplanarak Bağdat'a gönderilmişti. Müşir Namık Paşa da askeriyle birlikte Hindiye tarafına gitmiş, Hille ve Kerkük'ün "ıslahatı" için asker sevk ederek eşkıya takımını bozguna uğratmış ve bazı mahalli tedbirler -asker konuşlandırmak gibi- aldığına dair merkezi bilgilendirmişti. Müntefik meşihatından dolayı ortaya çıkan asayiş bozukluğuna dair Saray gerekli tembihleri yapmış, Vali ve Müşiri bu konuda tam yetkili kılmıştı. Irak bölgesinin "emniyetinin iadesi" münasebetiyle asker arttırımı emri yinelenmiş ve işe yaramayan neferlerin ise tefriki istenmişti.³⁰⁸

Faris ile Mansur arasında bir çekişme konusu olan Müntefik şeyhliği meselesinde meşihat, esasında taahhütlerini icra etmek şartıyla Faris'e verilmiş, Mansur'a da Hille'de ikamet ederek bundan böyle aşiret muhitine gitmemesi ve olumsuz bir harekette bulunmaması ikazı yapılmıştı. Çok geçmeden Mansur'un bu uyarıyı dikkate almadığı, Afek ve Semave gibi aşirete civar bölgelere gittiği haberi alındı. Mansur'un yazdığı yazılarla bozgunculuk ve fitnecilik yaptığı ve düzenin dağılmasına yönelik çalışmalara giriştiği gözlemlenmişti. Aşireti kandırmaya yönelik yazılan varakalar, Faris tarafından ele geçirilip Bağdat valisi ile Irak ordusu müşirine gönderildi. Bunun üzerine Mansur'a Hille'ye dönmesi ve söz verdiği üzere orada kalması ve bu tür işlere kalkışmamasına dair ikinci bir uyarı yapıldı. Ancak resmi makamlarca yağmacı olarak nitelendirilen bir grubu etrafına toplayan Mansur, Faris üzerine harekete geçti. Amaç, Faris'i kaçırıp meşihatı zapt etmektir. Fakat Mansur'un adamlarının çalıp çırıp ellerine geçen şeyleri alarak dağıldıkları, 30-40 atlıdan oluşan şahsi avanesiyle Mansur'u yalnız bıraktıkları izlenmiş ve ardından da Faris hücumu kalkarak söz konusu gayeyi akim bırakmıştı. Bölge idarecilerinin bu gibi aşiretler hakkında yaptıkları *"24 saat zarfında 24 defa akıllarının gelip gittikleri"* tespiti bir teşhis olmakla birlikte bu insanları idare etmenin zorluğuna matuftu. Esasında mülki ve askeri amirlerin nezdinde ne Faris ne de Mansur güven telkin etmeyen *"sağ ayakkabı denilemeyen"* şahıslardı. Meşihat davası ve hırsıyla ikide bir istenmeyen olayların vuku bulması ve neticesinde bir takım kimselerin yağma edilmesi münasip değildi. Hadiselerin böyle cereyan etmesi şüphesiz vergi alınmasını zora sokmakta ve istikrarı

³⁰⁸ BOA., MB., 15/68, 11 CA 1267/14 Mart 1851.

bozmaktaydı. Aşiretin şeyhliğine zikredilen iki şahıs haricinde farklı birinin tayini belki daha iyi olabilirdi, ancak bunun kuvveden fiile geçirilmesi için askeri güce ihtiyaç vardı. Bu ise mali masraf anlamına gelmekte ve Bağdat hazinesinin nakit sıkıntısını gün yüzüne çıkarmaktaydı. Diğer yandan atanacak şeyhin yanına güvenliği sağlamak adına yeteri kadar asker konuşlandırmak şart olmasına karşın ordunun istenen seviyede olmaması buna engeldi. Irak'ın diğer yerlerinden asker sevkiyatı yapmak da oraları zaafa sokacaktı. Dolayısıyla meşihatın şimdilik bu halde kalması, Faris'in taahhütlerini yerine getirmesinde kendisinin teşvik edilmesi, Mansur'un da bir uygunsuzluk çıkarmamasına itina gösterilmesi kararlaştırıldı.³⁰⁹

Birkaç sene sonra olayın tam aksi boyutta seyrettiği görülmüştü. Devletin gayesi söz konusu iki taraf arasındaki mücadeleyi kendi lehine kullanmaktı, yani isim bazında hangisinin başa geçeceğinin esasında pek bir önemi yoktu. Gelişmeler bunu ortaya koymakta ve 1855 yılındaki tahriratta, Mansur'un görülen iyi hizmetleri bağlamında şeyhliği güzel icra ettiği açıkça zikredilmekteydi. Bu sefer işlerin tersine dönmesiyle Faris "hempası" Salih ile birlikte Mansur'un elinde olan şeyhliği almak niyetine düşmüştü. Babıali ise pek çok kabile ve aşiret barındıran ve gelir potansiyeli yüksek olan Müntefik'in ele alınarak *"içlerinde hükümetin yerleştirilmesi"* fikrini düstur edinmişti. Bu manada reis-i erkan Selim Paşa kumandanlığında bir miktar asker ile Semave'ye girilerek meşihat merkezi olan Sukuşşuyuh'a varılmış, burada bir kale, kışla ve hükümet konağı inşa edilmiş, gerekli yerlere asker konuşlandırılarak bir kaymakamlık oluşturulmuştu. Anlaşıldığı üzere bahsedilen hükümetin ikamesi hususu merkezi idarenin bu topraklarda iyice hissedilmesi/hissettirilmesinden başka bir şey değildi. Bu da kuşkusuz asker ayağıyla gerçekleştirilmekteydi. Bu hadiselerin ardından Müntefik meşayihinden Faris ve Salih cebren Müntefik havalisini zapt etmiş ve Mansur'dan şeyhliği gasp yoluyla almışlardı. Ayrıca Şammar ve Aneze aşiretlerini bu harekete katarak "fesat ateşini" büyüttükleri raporlardan anlaşılmaktaydı. Daha sonra 2.000 civarında askeri bir güçle bölgeye giden süvari miralayı Ömer Bey burada Mansur ile ittifak haline geçti.³¹⁰ Olayın vuku bulduğu senede Irak ve Hicaz ordusunun mevcudunun 8.000 dolaylarında olduğu belirtilirse söz konusu sevk edilen askerin büyüklüğü ve meseleye atfedilen önem daha iyi ortaya çıkar. Kuşkusuz bunun içerisinde başıbozuk gibi düzensiz neferler de vardı.

³⁰⁹ BOA., İ. DH., 14896, Lef 2, 12 M 1268/7 Kasım 1851.

³¹⁰ BOA., A. MKT. UM., 1975/89.

Faris ve Salih'in baştan çıkartıp şımarıp gelmiş olan Şammar şeyhleri Hever mukataasına, Aneze urbanı da Hudal oğlu Abdülmuhsin ile Mahmudiye adlı mekana girdi. Müntefik aşiretini zapt eden bu "efkâr-ı fâside" grubuna karşı müşir Mehmed Reşid Paşa askeriyle beraber Bağdat'tan hareket ederek urban üzerine yürüdü. Yapılan muharebelerin ardından birkaç gün içerisinde hareket bastırılmış ve asayiş sağlanmıştı. Müntefik'in vergisinin arttırılması bağlamında Divaniye'ye giden müşirden sonra Ömer Bey ve Mansur da bölgeye gelmişti. Mansur'un şeyhliğinin meşru kılınmasıyla birlikte bir meclis toplanmış ve Müntefik'in iltizam bedeline zam yapılması ele alınmıştı. Bir önceki sene 3.300 kese akçe olan iltizam ücretinin üzerine 2.700 keselik ilaveyi kabul edeceğini beyan eden Mansur, "*silk-i rızadan ayrılmayacağını*" da belirterek açık bir bağlılık göstermişti. Aynı mecliste Müntefik'in birkaç mahalline asker ikamesi gerekli görüldüğünden buralarda kışla ve kale yapılması için Mansur'a yetki ve izin verilmiş, masrafların ise aşiretin gelirlerinden karşılanmasına karar kılınmıştı. Bunların yanında Rıdvaniye mukataası "temlikten" olmak kaydıyla Mansur'a verilerek mülknamesi kendisine gönderilmişti. Devletin bir entegre faaliyeti olarak "şeyhlik" lafzı kaldırılarak "kaymakamlık" unvanıyla Müntefik sancağı oluşturuldu ve idare Mansur'a verildi.³¹¹ Böylelikle aşiret yatağı olan bölgede, resmi yazışmalardan mülhem bir ifadeyle "hükümetin hükmü" uygulanmış olmakta ve havalinin inzibati kontrolü sağlanarak gelirlerini sürekli arttıran bir hüviyet taşınması temin edilmekteydi. Zaten ordudan beklenen de buydu. Müşirce yapılan bölge potansiyelinin 30.000 kese akçe olduğu tespiti bu manada önem arz etmekteydi.

İdarecilerin tutumları olayların vukua gelip büyümesinde doğrudan etkiliydi. Defterdar Mustafa Arif bunu "*emr-i hükümetin çatallığı*" olarak tavsif etmişti. Bu tür olayların başka yerlere de sıçraması ihtimal dahilindeydi. Fesadın Hille ve havalisine sirayeti, imali için çokça para sarf edilerek yapılacak Hindiye seddinin güvenliğini tehlikeye sokabilirdi. Bu nedenden dolayı Vali, Bağdat'taki askeriyle beraber 1850'nin 28 Ekim günü söz konusu yere gitmişti. Burada bulunan Haske ve Şamiye şeyhleri hayli adam toplayarak Vadi Bey üzerine hücum etmişlerdi. Arazideki mirliya Osman Paşa tarafından bu insanlara her ne kadar nasihat heyeti gönderilmişse de etkili olunamamış

³¹¹ "... Müntefik taraflarında dahi hükümetin yerleşmiş olduğuna bir alâmet-i hasene olmak üzere şeyhlik lafzı lağv olunarak kaymakamlık unvanıyla Müntefik sancağı mûmâileyhe ihâle ve bâ'is-i imtiyâz olmak üzere kendisine bir kut'a istabl-ı âmire müdürlüğü pâyesi ruûs-ı hümayûm i'tâ olunub ...", BOA., A. MKT. UM., 1975/89.

Bağdat'ta Müntefik aşiret şeyhi olup ekseriya Bağdat valilerini isyankar hareketleriyle rahatsız eden ve daha sonra taltifen mirmiran olan Mansur Paşa, birkaç sene Şûrâ-yı Devlet'te azalık yapmış ve ardından 1883 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 931.

ve birçok defa muharebe yapılmıştı. Nizamiye askeri başarısızlığa uğramasa da havalideki askeri güç yeterli değildi. Başbozuk ve Ukayl³¹² askeriyle birlikte mevcut, birkaç binden ibaretti. Uygunsuz ortamdan dolayı Kerbela, İmam Ali (Necf) ve sair yerlerdeki askerlerin "killet üzere bulduklarını" göz önüne alarak sevk edilmelerinin doğru olmadığına karar verilmişti. Bunun üzerine bazı aşiretlerden "nefer-i amm celbi" yoluna gidildi. Şammar aşiretinden zikredilen Şat üzerine gönderilen atlı ve piyadeden oluşan hususi adamlardan bir kısmının asker olarak alınabileceği Mustafa Arif tarafından önerildi. Bağdat merkezde yalnızca karakolları idare edecek nizamiye askeri ve 100 civarında da başbozuk süvari ve piyadesi kalmıştı. Bir taraftan başbozuk tahririne gayret gösterilse de ihtiyacı hissedilen "Türk uşağının" nadir bulunması önemli bir noktaydı. Bunlardan yalnız 10 nefer yazılabildiği bir sorun olarak belirtilmişti. Hasılı, Anadolu ordusundan bir alay piyade askerinin hızlıca Irak'a gönderilmesine gerek duyulmuş ve vali Abdülkerim Nadir Paşa hususla alakalı ilgili mercilere yazılar yazmıştı.

Musul ile Bağdat arasında yer alan Şammar aşiretinin köylere saldırma gibi hadiselerle bulaştığının görülmesi de bir başka meseleydi. Olayların böyle seyrettiği vakitlerde Şammar şeyhi olan Ferhan'dan asayiş sağlması ve yağma edilen malların iadesinin yapılması istenmekte ve suçlular cezalandırılarak bu şekilde problem çözülmekteydi. Ancak defterdarın belirttiğine göre, aşiretin Musul ve Urfa taraflarında bulunanlara Kürdistan coğrafyasından birer şeyh tayin edilmesi söz konusu aşireti 2-3 kısma ayırmış ve bu da beraberinde birkaç sorun getirmişti. Herhangi bir asayiş bozukluğunda bunun müsebbibinin ve muhatabının bulunması zorlaşmakta, kısımlara ayrılan bu aşiretler tabiri caizse "topu birbirine atarak" işten sıyrılma peşine düşmekteydiler. Dicle civarının güvenliğinde her ne kadar ilave bir sıkıntı yoksa da bu aşiretlerin "zabt u rabtı" için mevkilerde konuşlanan askerlerin yerlerinden hareketlerinin de çok uygun olmayacağı düşünülmekteydi.³¹³ Yukarıda bahsedilen nefer temini işi bu açılardan önem arz etmekteydi.

Bağdat valisi Abdülkerim Paşa Bağdat'taki askerleriyle birlikte Hindiy'e giderek buradaki seddin imaliyle uğraşmış ve bu işin ardından havalideki urban üzerine

³¹² Ukayl aşireti Bağdat valilerinin askeri hizmetinde olup Suriye, Hicaz ve Irak arasındaki ticari kervanları korumakla ün yapmıştı. Bakınız: *Mehdi Jawad Habib al-Bustani, Bağdat'taki Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979, s. 207; Elnure Azizova, "Ukayl (Benî Ukayl)", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 57-59.

³¹³ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 5, 1 M 1267/6 Kasım 1850.

yürümek niyetinde olmasına karşın yanındaki asker miktarının yetersizliği bir takım arayışları beraberinde getirmişti. Bu civarda temerküz eden Şammar aşiretinden sağlanan neferler ile eksik bir nebze tamamlanabilmişti. Şeyh Ferhan'ın getirebildiği kadar asker ile Valinin yanında yer almasına vali kethüdası Mustafa Bey'in görüşü üzerine karar verildiği bölgeden gelen raporlardan anlaşılmaktaydı. Bu gibi teşebbüsler esasında sorunluordu. Aşiretlerden temin edilen ordu, asayiş sağlamaya giderken yine bu aşiretlerin sebep olduğu uygunsuzluklarla uğraşmak durumunda kalmaktaydı. Vali ile birlikte hareket eden Şammar aşireti Bağdat yakınlarına geldiklerinde bu civardaki yerli aşiretlerden Cebul³¹⁴ üzerine aniden hücum ederek bütün mallarını yağmalamışlar ve devlet mukataalarının da bazılarına büyük hasarlar vermişlerdi. Yapılan bu iş ve beraberindeki sonuç bir takım söylentilerin çıkmasına neden olmuş, aşiretler kast edilerek *"bir takım eşkiyadan yardım umularak kendilerine yüz verilip insanların perişan olmasına razı olunur mu"* gibi ve buna benzer rahatsızlıklar dile getirilmiş, güvenliği ve düzeni sağlayacak ordu aygıtında bu unsurların bulundurulmamasına vurgu yapılmıştı. Söz konusu hadise üzerine ve zaman zaman da vurgulandığı gibi ordu bünyesindeki nefer unsurunun çoğunlukla Türk kimliğinden oluşturulma gaye ve çabası *"kavm-i Arabın tabiatlerinde merkûz olan habâset ve şekâvet"* şeklinde bir düşünce ile açıklanıyordu. Tahdid-i Hudut memuru Mehmed Emin Derviş'in bazı rivayetlere dayanarak belirttiği üzere bu olayın başka bir yüzü daha vardı. Yaşanan bu fesadın vali Abdülkerim Nadir Paşa'nın kethüdası Mustafa Bey'in eliyle gerçekleştiği, ilave olarak bahsedilen Giridî ile Vadi Bey'in muharebesinde parmağının olduğu ve hatta Giridî'ye *"ben sana böyle mi tarif ettim, Vadi'nin bütün malını yağma ederek kendisini Bağdat kapısından içeri sokmalı değil mi idin, lâkin âferin yine de güzel iş görmüşsün"* diye bir mektup bile yazdığı söylenmekteydi.³¹⁵

İşin ilginç sayılabilecek bir yanı da bu mektuptan vali Abdülkerim Nadir Paşa'nın haberi olduğu, buna rağmen bir müeyyide uygulamadığı ve konuya kayıtsız kaldığı idi. İddiaya göre, Mustafa Bey "nefsani düşüncelerinden" ötürü Şammar vasıtasıyla Cebul'u talan ettirmişti. Valinin yanında bulunan Şammar aşiretinin nizamiye askerinden 2-3 kat fazla olması *"habâsetlerinden ötürü"* bir bahane ile askere saldırmaları ve bir olay çıkarmaları her zaman ihtimal dahilindeydi. Bu ve bunun gibi zuhur edebilecek olayların önüne geçilmesi bu havalide bulunacak askerin sayısının

³¹⁴ Cebul, Hicaz vilayetinde bulunup Arap taifesindendi, Türkay, a.g.e., s. 67.

³¹⁵ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 7, 14 M 1267/19 Kasım 1850.

arttırılmasına bağlıydı. Bu husus sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya da açıkça belirtildiği gibi coğrafyanın önemli bir sorunu olarak İstanbul'a aksettirilmişti.

16 Aralık 1850 günü toplanan meclis-i mahsusda Tahdid-i Hudut komisyonu reisi Derviş Paşa ve Bağdat defterdarı Mustafa Arif'in verdiği bilgiler doğrultusunda Irak ile alakalı fikir alış verişi yapılmıştı. Ordu müşiri Namık Paşa'nın Süleymaniye'de yaptığı birkaç görev değişikliğinden dolayı ortaya çıkan gaile, Basra'daki Müntefik aşiretinin meşihatının neden olduğu ayrılık, Hindiye ve Hille civarındaki aşiretlerin bir kısmının yaptıkları yağma ve ölüm hadiseleri ve dolayısıyla Musul ile Bağdat arasındaki yol güvenliğinin sağlanamaması gibi hususlar ön plana çıkmıştı. Sayılan tüm bu maddelerin nihayetinde varılan sonuç ise askeri kuvvetin arttırılması idi. Kendi bölgesinden asker alımı sağlıklı olmadığından Anadolu ordusundan yardım istenmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Meselenin askeri vaziyeti bu şekildeydi. İşin mülki ve mali yönleriyle meşgul Valinin değiştirilmesi ise daha köklü bir hareket oldu. Kendisiyle ilgili olmasa da etrafındakilerin -Mustafa Bey örneğinde olduğu gibi- yaptıkları usulsüz ve karışık işlere müdahale edememesi mutlaka alınan bu kararda etkili olsa gerektir. Abdülkerim Nadir Paşa'nın *"dirâyet ve iffet-i zâtiyesi münasebetiyle mesâlih-i me'mûresini müstakimâne hüsn-i ifaya hâhişkâr bir zât"* olmasına vurgu yapılmakla birlikte Irak'ın gürültülü ve ıstırap verici haline kendisinin *"hilm u sükûneti"* uymamakta ve burası için başka münasip bir valinin bulunması gerekli görüldü. Şüphesiz buradaki uygunluktan kasıt, daha cevval ve "iş bitirici" bir idarecinin bölgeye getirilmesiydi. Bu manada Ankara valisi Vecihi Paşa'nın vazifesinde takdir toplamasından mütevellit Bağdat'a vali olarak getirilmesine karar verilmişti.³¹⁶ Bunun isabetli bir karar olup olmadığını şüphesiz zaman gösterecekti.

Hal böyle iken ordu müşiri Mehmed Namık Paşa, bölgede etkili faaliyetler sürdürmekteydi. 1851 yılının ortalarında Hindiye tarafında gelişen olaylar, Paşanın söz konusu mahalle intikali ve ardından yaşanan muharebeler, mühim hadiselerden sayılabilirdi. Namık Paşa'ya 1851'in Nisanında bir tahrirat gönderildi. Vergi tahsil ederek buranın *"mukâtaat tablosuna ihâle kılınması"* için her ne kadar askeri gerektirecek bir mevzunun olmadığı vurgulansa da kendisinin veya defterdarın Hille'ye giderek orada biraz ikamet etmesinin uygun olacağı belirtildi.³¹⁷ Müşirin zikredilen yere gitmesinden sonra ahali ile muharebe edilmiş ve bölge insanı çöle çekilmişti. Ardından

³¹⁶ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 8, 16 S 1267/21 Aralık 1850.

³¹⁷ BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 1, 24 C 1267/26 Nisan 1851.

bir başka olay zuhur etmiş ve 1850’de büyük bir masrafla Abdülkerim Nadir Paşa vasıtasıyla yaptırılan Fırat nehrindeki Hindiye seddi yıkılmış, ahalinin arazisi sular altında kalmış ve kalelerin etrafını su basmıştı. Bu ortamda müşir Namık Paşa’nın Bağdat’a dönmesi beraberinde sıkıntı getirebilirdi. Hindiye ahali arasında seddin kırılmasıyla artık bunun yapılmayarak mağdur olacaklarına dair söylentilerin yayılması ve bu tür vesveselerle bazı kaleler üzerine hücum edilerek bir takım uygunsuz hadiselerin yaşanabilmesi zihinleri meşgul eden belli başlı hususlardı. Dolayısıyla seddin kırılması üzerine kendilerine *"hiçbir şekilde renk verilmeyerek"* müşirin Hindiye’de kalıp bir taraftan kale gibi yapıların güçlendirilerek muhkem hale getirilmesi, yeni baştan inşa edilmesi gerekenlerin süratli bir şekilde yapılması ve bunların içlerine yeterli miktarda asker ve mühimmat konulması icraya koyulacak işlerdi. Valilik işin büyümesini ve büyük çaplı bir vukuat olmasını istememekte ve hatta vergi münasebetiyle alınan malların *"teminat"* kapsamında ahaliye teslim edilmesini bile önermekteydi. Kaldı ki, Divaniye kaymakamı Reşid Paşa zaten bu işle görevlendirilmişti. Anlaşıldığına göre idareciler tüm bu önlemleri alarak ahalinin ya temin olup geleceklerini veyahut tekrar bir fesat ortamına meydan verilmeyeceğini anlayarak *"aman"* dileyebileceklerini düşünmekteydi. Aksi takdirde *"mukateleden"* başka yol yok gibiydi.

Irak ordu müşiri Namık Paşa ise mülki idareciler kadar meselenin panik yapılacak bir tarafının olmadığını savunmaktaydı. Bu havalide bir daha fesada yol açacak bir mahzurun kalmadığını belirten Paşa, zapt edilen kalelerin alındığını ve seddin kırılması neticesinde muhtelif söylentilerin tesiriyle asayiş olumsuz etkileyecek bir ortamın olmadığını ifade etmekteydi. Velhasıl olsa bile, Hüseyin Paşa ve miralay Tahir Bey’in Divaniye’de, süvari ve piyadeden müteşekkil askeriyle mirliva Osman Paşa’nın Hille’de bulunması *"eşkıya"*ya karşı önemli bir tedbir hamlesiydi.³¹⁸

Namık Paşa’nın gözettiği esas unsur, bölgedeki mukataanın ihale ve iltizam işine bakıp Hindiye ve civarının mamuriyetini bir kat daha ilerletmekti. Kendisi misyonunu da böyle ifade etmekteydi. Bunun dışında sed kırılması ve durumun getirdiği istenmeyen haller mesalihi sekteye uğratacak ve işlere zarar verecek boyutta hiç değildi. Müşir bu durumlarda çok keskin tavırlar alındığını ve bunun da yeterince etkili bir yöntem olduğunu *"ruesâ-yı eşkıyaya ip ucu verilmedikçe bir sed değil birkaç"*

³¹⁸ BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 2, 27 C 1267/29 Nisan 1851.

sed kırılrsa yedikleri kılıç ve gördükleri celâdet üzerine pek çok müddet harekete cüret edemeyecekleri kavîyyen me'mûldür" ifadeleriyle açık bir şekilde ilan etmekteydi. Sözün özü Namık Paşa'ya göre, "askerce görülecek bir iş kalmadığından" Hille'de ikametine gerek yoktu, ayrıca bir olay zuhurunda bölgede işleri halledecek yeterince askeri ümera ve erkan vardı. Anadolu ordusundan gelmek üzere olan tabur ve İstanbul'dan gönderilen top ve sair mühimmat ile ilgilenmek gibi bir takım askeri faaliyetlere nezaret etmek maksadıyla 1 Mayıs 1851/29 Cemaziyelahir 1267 günü Hille'den hareket ederek Bağdat'a gitmeyi tasarladığını belirtti.³¹⁹

Burada Namık Paşa'nın mülki idare ve işlere bir eleştiri getirdiğini de söylemeliyiz. Bahsedilen olaydan ve yerden hareketle buraların *"mevadd-ı mülkiyesine bakılmadığını"*, halkın istediği gibi kendi haline bırakıldığını ve dolayısıyla baştan çıkıp dağınık ve asi vaziyete girdiğini ve en önemlisi de aynı tavır sürdürülürse sonucun kötü olacağını düşünmekteydi. Namık Paşa, sonuna kadar kontrolcü kalmayı tercih etmekte ve sert/keskin tedbirler almayı ön plana çıkarmaktan çekinmeyen bir usul belirlemekteydi. Bu tarzın Babiali tarafından benimsendiği söylenebilir. Kaldı ki, Namık Paşa yıl sonuna doğru yani Kasım 1851'de Irak ve Hicaz ordusu müşirliği yanında ilave olarak Bağdat valisi de olmuştu.

Vali Mehmed Vecihi Paşa'nın ordu müşiri Namık Paşa'dan biraz farklı düşündüğü ortadaydı. 8 Mayıs'ta yazdığı tahriratında bu belirgin bir şekilde görülmekteydi. Mehmed Vecihi, *"oralarmın kilidi"* olarak tavsif ettiği Hille'den ordu müşirinin ayrılmasını onaylamamakta, bu kararın yanlış olduğunu Namık Paşa'nın bölgeyi terkenden sonra ahalinin tekrar kalelere hücum ederek bazılarını ele geçirdiklerini belirtmekte ve böylelikle haklılığını ispatlamaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte *"kale"* diye tanımlanan mekanların bilinegelen kale gibi olmayıp *"topraktan mamul yapılar"* şeklinde tavsif ederek konuya açıklık getirmekte ve meydana gelen bu sıkıntının telafi edilebilir olduğuna da vurgu yapmaktaydı.³²⁰

Ayrıca *"Şiilik tehlikesine"* de değinen vali Mehmed Vecihi, bu maddenin önemsenmesi gerektiğini belirtmiş ve izlenen keskin politikaların yanlış olduğuna vurgu

³¹⁹ BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 2, 27 C 1267/29 Nisan 1851.

³²⁰ *"... ahâli-i merkümenin yedikleri kılıç ve gördükleri celâdet üzerine hareket-i bâgîyâneye cesâret idemeyecekleri beyânıyla Bağdada avdet itmek üzere oldukları iş'âr olunmuş ve kendileri de avdet eylemişlerdir ancak melhuz olduğu vechle ahâli-i merküme tekrar kal'alardan bazılarının üzerine hücum idüb almış iseler de kal'a denilen şeyler mahall-i sâirede olan kıla' misillü olmayub topraktan masnu' şeyler olmasıyla hazret-i şâhânedede her ne vakit olsa yine alınur..."*, BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 3, 7 B 1267/8 Mayıs 1851.

yapmıştı. En başından beri "temin ve istimalet" usulü izlenebilmiş olsaydı bu kadar "muharebe, mukatele ve külliyetli itlâf-ı nüfusa" gerek olmayabilirdi. Bunun daha kolay bir yol olacağı ve ahalinin düştüğü korkunun bu şekilde ortadan kaldırılacağı Valinin ana görüşüydü.³²¹

Görüldüğü üzere Bağdat eyaletindeki nehirlerin kenarlarına yapılan sedlerin yıkılması ordu müşirinin gündemini meşgul eden hususlardan biri olmuştur. Su baskınları neticesinde nehrin mecrasından çıkarak sele sebebiyet vermesi inşa edilen sedlerin harap olmasıyla neticelenen hadiselerde sıkıntılar çekildiği ortadadır. Bunların imar edilmesi gibi beledi hizmet ve faaliyetler bölgedeki ordu ayağıyla gerçekleştirilmiştir. Hindiye seddinin Şat ve Fırat nehirleri etrafının harap olması neticesinde ekili ve verimli geniş arazilerin bataklık hüviyetine dönüşmesi, Şat nehrinin ise Bağdat şehrini basmasına mani olacak yalnız bir seddinin sağlam kalması ve bunun da yıkılacağıyla kaygıyla izlenmesi zikredilen problemlerdendi. Müşir Namık Paşa ise İstanbul'a gönderdiği yazısında söz konusu haberlerin doğruluğunu teyit etmekle birlikte Bağdat'ın harap ve karışık halde bulunmasının tespiti için resme geniş bir perspektifle bakmanın zaruretini vurguladı. Zikredilen sedlerin Bağdat eski valileri Davud Paşa, Ali Paşa, Mehmed Necib Paşa ve Abdülkerim Nadir Paşa zamanlarında da defalarca kırılıp yapılmış olduğunu, en son Saklaviye³²² seddinin vali Vecihi Paşa tarafından tamir ettirildiğini ifade eden Namık Paşa, Irak'ın karmaşık halinin asıl ve tek nedeninin sedler olmadığını, bunların sadece küçük bir etki yarattığını savunmaktaydı. Bölgenin idaresinin ülke başkentinden uzak olmasını bir olumsuzluk olarak vurgulayan Paşa, teşhisini vergilerin alınamaması/tahsil edilememesi şeklinde yaptı. Herkesin mal ve haline göre verdiği nakit vergi, ihtisab, damga, gümrük gibi vergiler ve arazi vergilerinden aşar gibi vergilerin bir üslup çerçevesinde toplanamadığı çok açık olmakla birlikte bazı aşiretlerden türlü sıkıntılarla cüzi tahsilat yapılabildiği eyaletin görüntüsünün iç açıcı olmadığını ispatlamaya kafi idi. Paşaya göre bu hususlara eğilerek asıl problemin üstüne gitmek eyaletin mamuriyetini sağlayacaktı.³²³

Şat ve Fırat nehirlerinin sed ve bendlerinin uzun zamandan beri tamir edilmemesi Irak'ın ticaret mekanı Basra'yı da olumsuz etkilemiştir. Suların taşarak arazileri basması neticesinde çoğu yerde ve özellikle Basra ve civarında büyük göller

³²¹ BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 3, 7 B 1267/8 Mayıs 1851.

³²² Mehmed Hurşîd (Paşa), *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alâattin Eser, İstanbul 1997, s. 131.

³²³ BOA., İ. DH., 14896, Lef 1, 11 M 1268/6 Kasım 1851.

oluşmuştu. Ahalinin çoğunun hayatını kaybettiği, geri kalan önemli bir miktarın çevre beldelere dağıldığı, arkada çok az insanın kaldığı ve bunların da etrafındaki aşiret yağmalarıyla mücadele ettiği belirtilmekteydi. Ticaretin yediği bu darbe ziraata da büyük ölçüde yansımış ve tek meşguliyetleri ziraat olan ahalinin sıkıntıya düşmesine neden teşkil etmişti. Ardından eşkıyalık, haydutluk, hırsızlık, hükümete itaatsizlik faaliyetlerinin artmasının izlenmesine karşın askeri kuvvetin yetersizliğinden dolayı da emniyetin sağlanamadığı bir vakıa olarak ortaya çıkmıştı.

Bu noktada müşir Namık Paşa askerin görevini hakkıyla yapamamasını, verilemeyen maaşlardan ötürü mali duruma ve Anadolu ordusu ahalisinden oluşan neferlerin çoğunun bölge iklimiyle ünsiyet kuramamalarına bağladı. Nüfusun gün geçtikçe azaldığını, köy ve kasabaların harap vaziyetini itiraf eden Paşa, Irak'ın Mısır'dan daha çok gelişim imkanlarının olduğunu söyleyerek bölge potansiyelini ön plana çıkartmış, söz konusu sebeplerden ötürü Irak'ın acınacak bir sefalet yaşadığını ve buraya vali olacak şahsa yetki ve imkan verilmediği takdirde *"âh u vâh demekten başka elinden ve dilinden birşey gelmeyeceğini"* açıkça vurgulayarak siyasi bir eksikliği dillendirmişti. Namık Paşa'ya göre bölgenin "kurtarılması" için belli başlı şartlar mevcuttu. Musul, Şehrizor ve Basra sancakları mutasarrıflıklarının kaymakamlığa tahviliyle mülki ve mali işlerinin Bağdat eyaletine ilhakı önemli görüldü. Söz konusu yerlerden diğer muhitlere para/akçe havalesinden kaçınılarak buraların geliri asker masrafına, sedlerin tamirine, kale, köprü inşasına, dolmuş olan arkların hafriyatının yapılmasına kullanılmalıydı. Ticaretin arttırılması için gerekli imkanların sağlanması, eşkıya ve suçluların cezalandırılması, lüzumu hissedildiğinde kaymakam ve müdürlerin görevden alınması için tam yetki verilmesi, vali bulunacak zat hakkında lehinde ve aleyhinde yazılan ve söylenen şeylere itibar edilmemesi hassaten dile getirilen hususlardı.³²⁴

Müşirliğinin yanında Bağdat valisi de olan Namık Paşa, eşkıyalık hareketlerine karşı bölgede sessizliği sağlama gayretlerini sürdürmekteydi. 1852 senesinin ilk aylarında Kifri ve Hanikin dolaylarında köprü ve yolları kapatan, geçiş güvenliğini bozan Bolani Rüstem ve Mustafa önderliğinde bir grubun ahaliye yaptığı baskı ve yağma faaliyetlerinden müşirin haberi olmuş ve Paşa bunların tutuklanmalarına dair gerekli yerlere emir göndermişti. Söz konusu Mustafa 11 adamıyla birlikte sergerde

³²⁴ BOA., İ. MMS., 23/1005, 9 R 1278/14 Ekim 1861.

Hacı Mehmed Ağa tarafından yakalanmış, beraberlerindeki 24 baş kısrakla Bağdat'a getirilmiş ve kendileri burada Bağdat kalesinde pranga cezasına çarptırılmıştı. Geri kalanların da vakit kaybedilmeden ele geçirileceğinin müşirce İstanbul'a bildirilmesi resmi evraka yansıyan vakalardandı.³²⁵

İç güvenliği temin etmek ve bölge istikrarını olabildiğince koruyarak Tanzimat'ı işletmenin başat unsuru olan ve aşiretlerin sert ve haşin yapıları, yağma işleri gibi ortamı karışık hale getiren unsurları kontrol altına alarak bir "nizam" oluşturmak ve bununla beraber bu coğrafyanın askeri, mülki ve mali konularını düzeltmek Irak ordusunun tesis edilme gerekçelerindendi.

Bilindiği üzere aşiretlerin uygunsuz halleri müşirlerce merkeze bildirilmekte ve yapılması gereken hususlar belirtilmekteydi. Şammar aşiret arazisinin emniyetini sağlamak adına bir reis/sergerde önderliğinde bir miktar muvazzaf askerin görevlendirilmesi Ağustos-Eylül 1852'de Irak ordu müşiri ve Bağdat valisi olan Mehmed Reşid Paşa tarafından Bâbiâli'ye arz edilmişti. Kendisinden sonra Ağustos 1857'de göreve gelen Ömer Lütfi Paşa'ya ise bu konu, İstanbul'da bulunduğu esnada Sadrazamca bir yazıyla bildirilmişti. Bağdat'a dönüşte meseleyi mütalaa eden Paşa, söz konusu askerin istihdamının hazineyi zorlamaktan başka bir işe yaramayacağını düşünmekteydi. Öngörülen askerin sadece bir yıllık maaş, tayinat ve satın alınacak develerin ücretlerinin toplamı 7-800.000 kuruş olarak düşünülmekteydi. Bununla birlikte Şammar aşiretinin de muvazzaf ve nizamiye askerleriyle birlikte olmayarak asayiş sağlama noktasında kendi başlarına hareket edecekleri ve hatta daha öncelerden tecrübe edildiği gibi yine "habaset" göstereceklerinden endişe edilmekteydi. Bu nedenlerden ötürü Ömer Lütfi Paşa'ya göre, Şammar ve Aneze ile beraber Zor sancağındaki aşiretlerin taşkınlığını bastırmak için farklı bir yol bulunmalıydı. Bağdat eyaletine bağlı olarak Halep eyaletindeki Deyr-i Zor sancağına bitişik ve Ane'nin biraz yukarısında olan Murad Şattı denilen yerde Hazreti Ali'nin namaz kılması hasebiyle burada bir mescit inşa edilmiş, adı Meşhed-i Ali konulan bu mekanda taştan medreseler yapılmış ve zamanın geçmesiyle bütün bunlar boş kalmıştı. Bunun yanında bölgenin karşısındaki adada ise Abbasi halifelerinden kalma yine taş binaların duvarlarının

³²⁵ "... büyük oğlu İsmail nam şakî merkum ve aşireti hânelerinin me'mûrin tarafından giceden abluka olduğu sırada hâricde bulunduğu hasebiyle elde idilememiş ise de tahminen sekiz on yaşında bir oğlu beraberce ahz u girift kılındığından diğeri tutuluncaya kadar merkumun yanında tevkîfi sergede-i mûmâileyhe iş'âr kılınmış ve inşallâhu Teâlâ Rüstemin dahî şu günlerde tutulub gelmesi eltâf-ı ilâhiyeden müsted'â bulunmuş ... ", BOA., A. MKT. UM., 1947/18, 11 CA 1268/3 Mart 1852.

ayakta kaldığı, ancak 20 seneden beri insanların yaşamadığı Amidiye adındaki bir kasabanın mevcut bulunduğu bilinmekteydi. Lütfi Paşa sözü geçen bu iki taraftaki yapıların üzerleri örtülmek şeklinde küçük bir masrafla yapılabilecek bir onarımdan geçirilmesini ve oturulabilir hale getirilmesini önermişti. Daha uygun bir zamanda geniş bir tadilatın yapılabileceğini ifade eden Paşa, o an için çadırlarda ikamet edilmek üzere hiç vakit kaybetmeden buralara asker, top ve mühimmat sevkinin gerekliliğini vurguladı. Ayrıca Paşa, bölgenin askeri mevki olmasını önerdi ve bahsedilen iki yeri birbirine bağlamak için yeni bir köprü yapılması gerekliliğini belirtti. Böylelikle hem Musul, Şehrizer ile Bağdat eyaletinin belli yerlerinde Aneze ve Şammar başta olmak üzere bir takım aşiretlerin saldırı ve düşmanlık faaliyetlerinin önü alınacak hem de bazı meşayih ve bunun gibi zevatın "istila"sında kalan Düleym sancağı mukataalarının ellerinden alınmasıyla devlet açısından büyük bir menfaat sağlanacaktı.

Ömer Lütfi Paşa bölgedeki toplumsal rahatsızlığı ve buna bağlı olarak devletin işini zorlaştıran maddeleri tahriratında ele almaktaydı. Halep eyaletindeki Zor sancağı ahalisinin maruz kaldığı sıkıntılardan bahseden Paşa, eşkıyalık yapan aşiretlerin halktan "hah" denilen esir hükmünde istedikleri ölçüde mala el koyduklarını belirtmekteydi. Buradaki güvenliğinin sağlanmasıyla söz konusu bu gasp yönteminin de ortadan kalkacağı düşünülmekte ve ardından insanlardan mutad vergilerinin düzenli bir şekilde alınacağı tasarlanmaktaydı. Yağma faaliyetleriyle uğraşan çöl Araplarının tavır ve hareketleri hatırı sayılır miktarda ziraatla uğraşan çiftçilerin mezralarını terk etmelerine sebep olmuş, bu da mülkiyetin inkişafına engel olarak algılanmıştı. Yaygın bir hal alan zikredilen hah bir bela olarak zikredilirken Halep ve Urfa eyaletlerinin bu zulüm aracından kurtarılması gereği önemle vurgulanmaktaydı. Bu nedenden dolayı Türkmen Celalî ve Rakka arazisi 10 seneden beri imar, ziraat ve iskandan boş kalmıştı. Bunun dışında Şam ve Halep'ten Bağdat'a gidip gelen kervanların güzergâhında bulunan bahsedilen bu havza üzerinde Fırat nehrinin bulunması bir takım beledî faaliyetleri gündeme getirdi. İnsanların yük ve hayvanlarıyla birlikte Fırat nehrinden geçerken derme çatma çürük kayıkları kullandıkları görüldüğünden buraya bir köprü inşası düşünüldü. İlave olarak geçiş sırasında "resm-i mürûriye" adıyla bir vergi konulması tasavvur edilerek böylelikle gelir getiren bir kalem oluşturulmuş olacaktı.³²⁶

³²⁶ BOA., İ. DH., 401/26573, Lef 1, 1 Ş 1274/17 Mart 1858.

Sayılan bu hususları hayata geçirmenin yolu asker unsurunu fonksiyonel kullanmaktan geçmekteydi. Zor sancağına bağlı Murad Şattı üzerindeki Caber kalesiyle Rakka civarını kontrol altına almak hasebiyle "muktedir" bir kumandan önderliğinde belirlenecek miktarda askerin bölgede daimi bir şekilde istihdamı Lütü Paşa'nın elzem gördüğü bir konuydu. Söz konusu köprü'nün yapılması, Meşhed-i Ali ve Amidiye kasabasının askeri üs hüviyetinde konumlandırılması aşiretlerin eşkıyalık işlerine darbe vuracak etkili bir tedbir olarak tebarüz etti. Bunun semeresinden Şehrızor, Musul, Urfa ve Halep eyaletleri istifade edeceklerdi.³²⁷

Ordu vasıtasıyla bayındırlık ve belediye hizmetlerinin icra edilmesi istikrarı sağlamaya matuf olduğu gibi taşrayı merkeze bağlı tutmak amacını da taşımaktaydı. Askeri organizasyon kuşkusuz bu dönemde kullanılan mühim ve en etkili enstrümandı.

Aneze aşiretinin yollarının kapatıldığı ve tazyik edildiklerinin ayrıntılı bilgilerini müşir Ömer Lütü Paşa 3 Mart 1858 tarihinde İstanbul'la paylaşmıştı. Bunun ardından hareket alanı daraltılan söz konusu aşiret, Şamiye'ye geçerek şeyhler aralarında uzlaşarak savaş kararı almışlar ve Müntefik havalisi güzergahından Bağdat'a doğru ilerlemişlerdi. Bir kısmı cesaret edemeyerek gruptan erkenden ayrılmış, birazı da Irak ve Hicaz ordusunun Bağdat'ta konuşlandığı mahalle sınır olan yerde dayanamayacaklarını anlayarak deve, koyun, çadır ve zahirelerini bırakarak kaçmışlardı. Bu mallar askerler ve ordu maiyetindeki aşiretlerce toplanmış ve kumandanlar tarafından tamamı hazırlattırılarak ordu merkezine sevk edilmişti. Bir komisyon teşkil edilmesinin ardından hayvan ve eşyaların açık bir müzayedeye satışına başlanmış ve ilk aşamada 1.000 keseyi aşkın bir hasılat elde edilmişti. Aneze'nin bu dağınlık ve çatallaşması sebebiyle terk ettikleri deve ve koyunlardan Bağdat aşiretlerinin çok sayıda hayvan aldıkları görülmüştü. Bununla birlikte Aneze'nin asıl

³²⁷ "... bunun asâr-ı hasenesinden Şehrızor ve Musul ve Urfa ve Haleb eyâletlerinin dahî külliyyen müstefid olacakları zâhir olmasıyla..., ... hemen tedâbir-i meşrûhanın icra'ât-ı fi'iliyesine teşebbüs ve ibtidâr olunmuş ve cümle-i tedâbir-i müessireden olan cısr-i mezkûrun yüz elli bin guruş ile inşâsı mümkün olacağı re'yu'l-'ayn keşf olunmağla ve bunun şu hengâmda mevsim-i sayf hulûlundan evvelce inşâ ve ikmâliyle asâkir-i lâzimenin hemen bu senelik çadırlarda oturmak üzere mahall-i mezkûre irsâl ve ik'âdı gerek Bağdad ve gerek Zor sancağı ahâlisinden yirmi bin hâne kadar nüfûs-i ibâdullahın emniyet veistirâhatlarını hazret-i şâhânede asâkir-i mülûkâne ile ihtilât iderek oldukça usûl-ı medeniyete alışmalarını müstelzem olacağı mütâla'asıyla icâb-ı hâl ve maslahatdan olub binâ-berin bi'l-istîzân irâde-i seniyyenin istihsâline kadar fırsat fevt idilmesi tecvîz olunmamağla ileride zuhûra gelecek muhasenât-ı bedihiyyesine i'timâden ve 'afv-ı 'âli-i sadâret-penâhilerine istinâden hemen cısr-i mezbûrun inşâsına mübâderet kılınmış ve asâkir-i şâhâne dahî karîben mevki'-i mezkûre irsâl ve ik'ad olunmak üzere bulunmuş olmağın cısr-i mezkûr masârif-ı inşâyesininin Bağdad eyâleti emvâlinde tesviyesi müsâ'ade-i 'aliyye-i sadâret-penâhilerinin erzân buyrulması istid'âsıyla 'arz ve beyân", BOA., İ. DH., 401/26573, Lef 1, 1 § 1274/17 Mart 1858.

Söz konusu köprü'nün yapımına başlanmış, ardından Padişah iradesi çıkararak masraf olarak da 150.000 kuruş belirlenmişti. BOA., İ. DH., 401/26573, Lef 5, 15 N 1274/29 Nisan 1858.

hatırı sayılır miktardaki hayvanlarının Müntefik aşiretlerinden Rafia aşiretinde gizlice emanet edildiğinin haber alınmasıyla harekete geçildi. Bahsedilen hayvanların hiçbirisinin zayi olmasına izin vermeden tamamının hükümeti temsil eden bölgenin mülki ve askeri amirine teslim edilmesine dair muhtelif yerlere memurlar ve emirler gönderildi. Çünkü söz konusu emval "mîrî mal" olarak nitelendirilmekteydi. Bunları saklamaya yönelik her türlü hareketin ise asi karakter taşıdığına hükmedilerek cezalandırılacağı da ayrıca ilan edildi. Ardından Rafia kabilesi üzerine 1858'in Mart ortalarında Şibli Paşa³²⁸ kumandanlığında bir miktar asker gönderildi. Bir direniş olmadan mevcut mallar zikredilen kabile şeyhleri, ümera ve subaylar nezaretinde peyderpey alınarak götürülmüş ve bahsedilen komisyon vasıtasıyla da müzayedesini yapılmıştı. Satım işlemlerinin tamamen bitirilmesinden sonra bunların bir defteri oluşturularak İstanbul'a ayrıca sunulacaktı. Askerin bölgede kontrolü ele almasıyla atlı olarak firar eden Aneze meşayihinden olan zevat bir müddet sonra "eman" talebiyle ordu müşirine yazılar ve elçiler gönderdiler. Buna karşın Lütfü Paşa işe zikredilen mallardan başka ellerinde bulunan deve ve koyunların 1/3'ini devlete terk etmeleri halinde aileleriyle birlikte geçişlerine izin verileceğine dair mukabelede bulunmasıyla mesele sonlandı.³²⁹

Aşiretlerin belli fırsatları kullanarak menfaat elde etme çabaları olağan sayılabilecek durumlardı. Müntefik meselesinde Aneze ile ortak hareket eden Şammar aşireti Midhat Paşa döneminde de bir takım imkanları lehine çevirmek istemişti. Dagara hadisesinde beraberindeki çokça süvari ile Bağdat'a gelen Şammar şeyhi Abdülkerim'in gailenin sona ermesiyle arazisine geri döndüğü bilinmekteydi.³³⁰

³²⁸ Kürt ümerasından olup Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Hille, Divaniye ve Musul mutasarrıflıklarında bulunarak Rumeli payesini almış ve bu devir sonunda vefat etmişti. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, V, 1600.

³²⁹ BOA., İ. DH., 401/26573, Lef 2, 1 Ş 1274/17 Mart 1858.

³³⁰ *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Tabsıra-i İbret*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, I, 133.

1. Bölgedeki Aşiretlerin Tedibi: Midhat Paşa'nın Dagara-Afek-Divaniye Seferi

Midhat Paşa (1869-1871), Namık Paşa gibi bölge istikrarını sağlama adına çokça mesai sarf eden bir idareci olarak sivrilmekte ve ciddi mücadelelerin yürütücüsü olarak ön plana çıkmaktaydı. Bir takım aşiretlerin ellerinde bulunan miri mukataalardan devletin alacaklarını tahsili noktasında belli aralıklarla asker sevkiyatı ile tahsilat icrası bölgenin esas işlerinden sayılmaktaydı. Dagara meselesi de burada zikre şayan mühim bir vaka addedilebilir. Paşanın yeni görevinin daha senesi dolmadan ilk zamanlarda meydana gelen bu olay, trajik hadiselerin yaşanması bakımından da önem arz etmektedir.

Divaniye denilen bölge, Kербela ve Müntefik sancakları arasında Fırat nehrinin ve bundan beslenen suların çevrelediği geniş bir arazidir. Midhat Paşa'nın İstanbul'a sunduğu raporlardan anlaşıldığına göre, ahalisi tamamen aşiret ve kabilelerden oluşmakta ve bunların da çoğu "sarife" denilen hurma ağaçlarından mamul kulübelerde ve çoğunlukla da suların içindeki adalarda ikamet etmekteydiler. Her bir kabile şeyhlerine tabi olarak kimisi ziraatla ve kimisi de hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Sancak dahilinde Hille, Divaniye, Semave ve Ümmül Barur adlı kasabalar olsa da bunlardan yalnız Hille'nin bir memlekete benzediğini belirten Paşa, bölgenin mamur olmadığını işaret etmekteydi. Meselenin akaid tarafına değinen Paşa, tüm ahali ve aşiretlerin Şii olduğu, "mümin" ve "seyyid" namıyla içlerinde bulunan bir takım şahısların bölge halkını devletten soğutacak vaaz ve nasihatlerde bulunduğu tespitini de yapmaktaydı. Buna karşılık ahalinin vaziyeti oldukça pasifti, her aşiretin şeyhi doğru ya da yanlış ne emrederse insanlar onu yapmaya kendilerini mecbur hissederlerdi. Bunun yanında şeyhlerin ahalinin bütün mahsullerini ellerinden aldığı ve beslenmeleri için diledikleri miktarı onlara verdiği ise bilinen bir gerçektir. Buradaki aşiretlerin bir kısmı doğrudan doğruya Bağdat hükümetine tabi olarak fakat çoğu başlı başına dağınık idare edilmekteydi. Semave ve Budeyr taraflarındaki aşiretler Müntefik idaresinde iken Midhat Paşa'dan önceki yöneticilerin her birinin çalışmasıyla belirtilen yerler Müntefik'ten alınarak, Hazail, Beni Hakim ve Elbu Sultan gibi büyük kabileler de tefrik edilip imkan dahilinde bir hale koyulmuş ve Divaniye sancağı teşkil edilmişti. Sancağın ziraat alanları "hisse-i miriyye" alınmak üzere mukataalar haline getirilmiş, ancak arazi mahsulatından devlet payının alınıp geri kalanının ziraat eden yani fellaha bırakılması

biraz lafta kalmıştı. Ekinlerin hepsinin reis kim ise ona kaldığı mukataada, ahali hangi aşiretten ise mevzubahis aşiret şeyhinden başkasının o mukataa iltizamına girmesi mümkün değildi. Bir de şu gerçek vardı ki, Midhat Paşa'nın belirttiği üzere, şeyhlerin birkaçı dışında iltizam bedeli veren yoktu. Devlet alacaklarını talep ettiğinde ise birleşerek mukavemet göstermeleri ve bundan dolayı her sene ya da iki yılda bir üzerlerine asker sevkıyatı "âdet" kapsamına girmiş işlerdendi.

Divaniye kaymakamı Kurbi Paşa doğru ve temiz bir zat olarak tavsif edilse de vergilerin tahsili noktasında iktidarı olmadığına hükmedilerek azledildi ve yerine hem mutasarrıflık işlerini görmek ve hem de miri borçlardan mümkün olanlarını almak maksadıyla Niğbolu eski kaymakamı Tefik Efendi getirildi. Rüşvete bulaşmış kimselerin muhakemeleri yapılmaya ve tahsilat konusunda da adımlar atılmaya başlandığı sıralarda Afek ve Dagara aşiretleri meselesi ortaya çıktı. Midhat Paşa, bu aşiretler ahalisini "haşin ve fesad" olarak nitelemekte ve daha önceden Divaniye kaymakamı Şaban Bey'i öldürmüş olmalarıyla bunu desteklemekteydi. Muhtelif dönemlerde devlete sıkıntı çıkaran söz konusu aşiretleri "te'dib" için kuvvet gönderilse bahsedilen göllerin içindeki adalara çekilerek yaptıkları yanlarına kâr kalmaktaydı. Dolayısıyla aşiretlerin göllerin temizlenmesini istemediği çok açıktı. Paşa ise meselenin çözümlenebilmesini bu icraata bağlamaktaydı. Fırat'ın suyunun Divaniye ve Semave'deki mukataaları harap etmemesi, arazinin su altında kalıp Afek ve Dagara çarşılarını atıl hale getirmemesi amacıyla bir sed yapılması ve icap ettiği kadar su verilebilmesi için söz konusu seddin üst tarafına bir hark açılması gerekmekteydi. Esasında bu Kurbi Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında da gündemde olan bir konuydu. Tefik Efendi düşüncüyü kuvveden fiile getirmek maksadıyla durumu bölgedeki memur ve aşiret şeyhleriyle müzakere etmiş ve herkesin onayını almıştı. Fakat işin başlamasının ardından Afek aşiretleri buna mani olmak istemişler ve bunun üzerine asker sevkıyatına başvurulmuştu. Divaniye'deki 2 ve Hille'deki 1 taburun daimi bir surette buralarda bulundurulması, bunun gibi hadiselerin büyümeden bastırılmasına matuftu. Tefik Efendi Hille'den Divaniye'ye geçerek miralay Lütfullah Bey ve binbaşı Niyazi Efendi ile meseleyi müzakere etmiş ve Afek'e 1 tabur asker gönderilmesi sonucuna varmıştı. Ardından reis-i erkan ferik Samih Paşa da 1 taburun Lütfullah Bey kumandasıyla sevkine izin vermişti. Lütfullah Bey ile Tefik Efendi ihtiyaten Bağdat'tan 1 tabur asker daha istemeleri üzerine meselenin ehemmiyetine binaen 1. Talia taburu yola çıkarılmıştı. Divaniye'ye gelince birleşmeleri kendilerine yazılmış

olmasına rağmen söz konusu taburun Bağdat'tan hareket günü Lütfullah Bey ve beraberindekiler Divaniye'den çıkıp Afek'e varmışlardı. Oradan müşterek olarak yazdıkları telgrafta da bir tehlike olmadığını belirtmişlerdi.³³¹

Divaniye ve Afek taraflarındaki aşiretler üzerindeki "miri matlubat" sebebiyle miralay kumandasında topçu ve subaylarla beraber 358 mevcutlu 1 tabur asker, 2 top ve 80 sandık cephaneye ve lüzumu kadar tayinatla 5 Eylül 1869/24 Ağustos 1285 günü Divaniye'den yola çıktılar ve Salı günü Afek'e vardılar. Tabur maiyetinde bir hayli zaptiye, muvazzaf nefer ve muti aşiret askeri de bulunmaktaydı. Harekate miralay ve mutasarrıf düzeyindeki katılım da meselenin ciddiyetini bir nebze göstermekteydi. Afek kasabası kenarına kurulan çadırlara asker yerleştikten sonra söz konusu aşiretlere "nasihat ve tehdit" içeren yazılar gönderilmişti. Henüz cevap beklenirken 9 Eylül Perşembe günü sabahı taburun bulunduğu yerin etrafı 10.000 neferden fazla silahlı aşiret mensuplarınınca muhasara edilmiş ve tabur üzerine ateşe başlanmıştı. İtaat etmiş görünen halk da Osmanlı askerine karşı hareket etmiş ve muharebe akşama kadar uzamıştı. Telgraf telleri kesildiği gibi stratejik açıdan problemlili bir yerde konumlanan askerin suyunun ve cephanesinin de bitmiş olması önemli bir problem teşkil etmiş, mutasarrıf, miralay, binbaşı ve bunun gibi subay ve askerin ölmesi meselenin kritik bir vaziyet almasına neden olmuştu. Birkaç atlı askerin kaçıp Divaniye'ye giderek durumu haber vermesi hızlı bir çözümü gerekli kılmıştı. En etkili çare ilk akla gelen bahsi geçen talia taburunun yetişmesi idi. Ancak taburun Hille'den aşağıda Cerbuiye adlı yere geldiğinde buraya çok uzak olmayan bir mesafede bulunan Dagara sadrı denilen bölgedeki kaledeki 4 bölük Osmanlı askerinin aşiretlerce muhasarası haber verildiğinden bahsedilen tabur hemen oraya gitmiş, top ve tüfek atışlarıyla kuşatma bozulmuş ve bölükler kurtarılmıştı. Tekrar Afek'e gitmek üzere hareket eden taburun yolu, Divaniye ile Hille arasındaki Şamiye'de Cebur aşireti şeyhi Halil tarafından bir hayli atlı ve piyade ile kesilmiş, tabur kaleden aldığı bölüklerle Cerbuiye'ye gelip orada

³³¹ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869; söz konusu telgraf için bakınız: Lef 3, ibtidâ C 1286/Eylül 1869, "... vürûdî me'mûl olan tali'a taburunun muvâsalatında ruessâ-yı eşkiyâ teslim olunmaz ise terbiyelerine kıyâm olunması musammem olduğu gibi mebd-e-i kıl u kâle sebebiyet virüb efrâdî oldukça ziyâde bulunan Dagara halkının şimdilik iskânını dahi vapurun ve askerin sadra vürûduyla Dagara kal'asında bulundurulmuş asâkir-i şâhânenin savleti ve mahallinden alınan mektuba nazaran sadrın âsâyîşinde orada bulunan Semave ve Cebur aşâyir ve harbiyeleri hâsıl iderek elhâsıl söz eksik değil ise de bi-mennihi teâlâ sâye-i seniyye-i vilâyetpenâhîlerinde ittihâz olunan tedâbire ve kuvve-i askeriyyeye karşı telâşî müceb şimdilik bir şey olmadığı bedîdâr olmağla ve mektub-ı mezkûrun bir fıkrasında tezkire i'tâ ile el-Budeyr kal'alarına vaz'ı beyân olunan muvazzafanın ba'dezîn o makûle tezkire ile adam isti'mâli câiz olamayacağından buralarda kullanıldığı gibi aşâyir-i muti'anın taltifîyle istihdâmı cevâben bildirilmekle arz ve beyân-ı hâle ibtidâr kılındı, miralay Lütfullah, mutasarrıf Teyfik".

kalmış, dolayısıyla Afek'e gitmek mümkün olamamıştı.³³² Burada askerin vaziyetinin kötü halde olması, kimisinin kaçması ve bir kısmının da esir düşmesinden cesaret alan civardaki bazı Arap aşiretlerinin isyan haline geçtiği açık bir şekilde görülmekteydi.

Mevzunun daha bir önem arz etmesi üzerine bir miktar askerle yüksek rütbeli bir kumandanın bölgeye gönderilmesi şart oldu. Liva Ahmed Paşa Musul'da ve Bekir Paşa Oraman meselesi³³³ için Süleymaniye'de olduğundan reis-i erkan ve müşir vekili ferik Samih Paşa'dan başka uygun bir subay yoktu. Şimdilik Cerbuiye'deki bir buçuk taburla birleşmek üzere Samih Paşa, Midhat Paşa tarafından hemen 2. Talia taburuyla yola çıkarıldı. Paşa'nın Bağdat'tan hareketinin dördüncü günü Hille'ye daha ulaşmadan buradaki miralay Salih Bey'den merkeze gönderilen telgrafta, Afek'deki taburun dört gün dört gece devamlı muharebeden sonra miralay Lütfullah Bey, binbaşı Niyazi Efendi ve Tevfik Efendi'nin vurulup yaralandığı -daha sonra öldüğü- ve taburun ricat ettiği yazılmıştı. Bunun üzerine durumdan hemen Samih Paşa haberdar edilmiş ve süratli bir şekilde ilerlemesi "te'kiden" kendisine hatırlatılmıştı. Ayrıca Müntefik mutasarrıflığına tayin edilen Nasır Paşa da bu harekete kendi kuvvetiyle katılacağını beyan etmişti. Bunun yanında boşta kalan Divaniye sancağı idaresine de Fahd Paşa getirilmişti.³³⁴

Midhat Paşa askeri zihniyet çerçevesinde düşünüldüğünde bir özeleştirme, muhatapları açısından bakıldığında bir eleştiri yaparak özellikle bu tip bölgelerde ilk önce aranılacak ve gözetilecek hususun askerin konuşlandığı mekanın tehlikelerden uzak olduğundan emin olmaktı. Alınan bu başarısız sonuçta buna dikkat edilmediği, o kadar korunaklı yer varken su kenarı gibi açık ve savunmasız bir yerin tercihi büyük hata olarak görüldü. Muharebenin ilk günü aşiret neferleri hurma ağaçlarına çıkararak harap bir binayı siper alarak askere karşı ateş açmalarıyla devlet kanadının kaybı artmış ve o gece mekan değişikliği yapılarak asker civardaki eski bir kaleye taşınmıştı. Günlerce süren çatışmaların ardından yüzbaşı ve mülazım gibi zabitlerle birlikte miralay Lütfullah Bey'in göğsünden, Tevfik ve Niyazi Efendilerin yüzlerinden vurulmaları, askerin mühimmatsız kalması gece ricat kararının verilmesine neden olmuştu. Asker kılavuzsuz olmaktan dolayı geri çekilirken yolu şaşırarak pirinç tarlalarının bataklıklarına girmiş ve dört tarafı yine aşiretlerce çevrilmişti. Olabildiğince vaziyetlerini bozmadan silahlarını kullanarak açık bir alana çıkan askerin komutanının

³³² BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

³³³ Zevra, 12, 23 CA 1286/31 Ağustos 1869; 14, 8 C 1286/15 Eylül 1869.

³³⁴ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

yanına gelen Bedevi isimli bir aşiret reisi, kendilerine yardım ederek doğru yoldan Divaniye'ye ulaşmalarını sağlayacağını taahhüt etti. Fakat askeri tekrar orman ve bataklık bir alana soktuktan sonra kendisi de dahil olmak üzere yanına topladığı bir hayli adamıyla beraber hücum etmişti. Askerin durumunun hiç de iyi olmadığı ortadaydı. Herbirinin etrafını yaklaşık 10-15 kişinin sardığı asker, elinde kalmış 1-2 fişeğiyle mukavemet göstermeye çalışmakta, ancak silah ve mühimmatı ısladığı için iş görmez bir hale gelmekteydi. Neticede silah ve elbiseleri alınan askerlerin yüzden fazlası kılıç, kama ve topuz ile 3-5 yerinden yaralanmış halde Divaniye'ye ulaştılar. 358 kişiden oluşan bu tabur dört gün dört gece süren muharebede, ricat ve dönüş yolunda 31 askerini -11'i büyük ve küçük subay, 20'si nefer- kayıp olarak vermişti. Esasında bu sayı işin ve yaşananların ciddiyetine göre fazla değildi. Ölü ve yaralılarından dolayı neredeyse yok olan tabur alınan kur'a neferiyle birlikte yeniden teçhiz edilmişti. Bununla birlikte yeni ve farklı bir güç düşüncesiyle bazı taburların yerleri değiştirilmeye başlanılmıştı. 3. Alayın Divaniye'de bulunan 2. ve 3. Taburlarıyla Semave'deki 1. Taburun buralarda uzun müddet kaldığından başka mevkilere gitmeleri uygun görülüş, bunların yerine de 4. Alayın taburlarının konulmasına karar verilmişti. Alayın ilk önce 1. ve 3. Taburları gönderilmiş, merkeze celb edilen 3. Alayın 2. ve 3. Taburları ise eksikleri tamamlanarak Kürdistan coğrafyasına sevk edilmişti.

Midhat Paşa artık Afek ve Dagara meselesinde "te'dib faaliyetinin" başarıyla sonuçlanarak bitirilmesini istemekteydi. Bu sıralar Divaniye'de olan 2 taburdan başka Cerbuiye'de bir buçuk tabur, Samih Paşa ile beraber 1 tabur piyade ve 1 alay süvari vardı. Ayrıca muvazzaf olarak gelen yeni neferler olduğu gibi Müntefik'ten gelmek üzere olan süvariler de sayılması gereken kuvvetlerdi. Bunun üzerine Samih Paşa'ya yeni bir talimat gönderilerek "*eşkiya nerede ise hemen vurulması*" istendi. Bir taraftan ihtiyaten Süleymaniye ve Musul'da bulunan askerden birer tabur ile Ahmed Paşa ve arkasından Bekir Paşa Bağdat'a gelmişti.³³⁵ Bir müddet sonra Ahmed Paşa, Samih Paşa'ya katılmış, mirliva Bekir Paşa ise 4. Alayın 1. Taburundan 6 bölük piyade, bir miktar süvari ve 1 şeshaneli küçük dağ topu ile 1869'un Ekim ayı içerisinde Hille'ye gönderilmişti.³³⁶ Müntefik mutasarrıflığına tayin edilen Nasır Paşa'nın kardeşiyle birlikte devlete sadakatini göstermek adına 4.000 süvari ile Divaniye'ye gelip Samih Paşa'ya katılmasıyla bölgede toplanan askeri kuvvetler, 7 tabur piyade, 8 bölük süvari,

³³⁵ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

³³⁶ Zevra, 29 C 1286/6 Ekim 1869, 17, s. 1.

600 kadar muvazzaf ve zaptiye nefer, bir miktar Çeçen atlısı ve 4.000 Müntefik süvarisinden oluşmaktaydı. Bu kuvvet kendi zamanı ve bölgesi dikkate alınarak düşünüldüğünde hiç de azımsanmayacak bir miktardaydı. Midhat Paşa da *"böyle bir fırka-i cesîme hiç bir vakitte buralarca içtimâ etmemiş olduğunu"* belirterek bu hususa önem atfetmişti.³³⁷

Askeri harekât bakımından hava şartlarının müsait olduğu, yağmurlar başlamadan bu işin bir önce bitirilmesi ferik Samih Paşa'ya defalarca yazılmış olmasına rağmen hiçbir faaliyet gösterilmeden bir aydan fazla bir zaman geçmişti. Arap aşiretlerin ise Afek vakasında askerin ateşli silahlarından dolayı çokça hasar bırakmış oldukları halde taburun geri çekilişi sırasında bıraktıkları top, tüfek ve çadır gibi malzemelerin kendi ellerine geçmesinden dolayı cesaretleri artmış ve saldırgan hallerini sürdürmüşlerdi. Samih Paşa'nın Divaniye'ye gelmesinin ardından hareketsiz uzunca bir müddet geçirilmesi de aşiretler nezdinde çekingenlik şeklinde yorumlandığı muhakkaktır. Harekete Hazail, Beni Hâkim, Cebur ve Elbu Sultan aşiretleri gibi diğer bedevi kabilelerinden birçoğunun katılmasıyla bölgenin tamamen emniyetsiz kalması bunu çok açık bir şekilde ispatlamaktaydı. Ayrıca Dagara kalesine gönderilen 4 bölük askerin orada kalmasının uygun olmayacağı düşüncesiyle bunların alınması için miralay Salih Bey ile 3 tabur Dagara'ya gönderilmiş, güzergahın çok iyi bilinmemesi münasebetiyle dönüş yolunda kayıplar olmuş ve bir hayli cephane aşiretlere kaptırılmıştı. Bunun gibi hadiseler şüphesiz aşiretlerin "fenalıklarını" arttırmıştı. Bundan sonra Midhat Paşa yine Samih Paşa'ya emir göndererek hemen Dagara'ya giderek sedde başlanmasını ve Müntefik'ten gelecek kayıkların ve piyadelerin beklenmemesini istedi. Çünkü seddin inşasıyla göllere giden sular kesilecek ve büyük oranda işler kolaylaşacaktı. Meselenin halledilmesini Dagara seddinin inşasına bağlayan Midhat Paşa'nın tabiriyle *"sed yapıldıktan sonra aşağılarda ve göllerde su kalmayacağı cihetle orada tahassun eden eşkıya sudan çıkmış balık gibi meydanda kalacaktı"*. Birkaç gün geçmiş olmasına rağmen reis-i erkandan cevap alamayan Midhat Paşa, tekrar telgrafla bir talimat gönderdi ve Samih Paşa'nın birlikte müzakere etmek maksadıyla Fahd Paşa ile beraber Hille'ye gelmesini emretti. Ardından cevabi telgrafta Samih Paşa da Müşirin dediğine katılmayarak gerekli tedbirlerde kusur olmadığı, dolayısıyla bizzat Hille'ye gitmeye gerek duyulmadığı, "eşkryanın te'dibi" için her şeyin yapılacağı, tüm aşiretler ittifak halinde olduğundan bunların birer birer çözülmesi hususlarını dile

³³⁷ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

getirdi. Fakat tüm bu söylenenlere karşın bir ilerleme de olmamaktaydı. Midhat Paşa'ya göre, ferik Samih Paşa'nın Afek muharebesinde askerinin ricatinden ve sonra Salih Bey kumandasıyla sevk edilen 3 taburun kötü idaresinden dolayı yaşanan kayıplardan korkmuş, yol, orman ve bataklıkların tehlikesini zihninde büyüterek asker sevkini gözüne kestirememişti. Paşa ayrıca bundan daha büyük bir ordu sevkîyatının bu bölgelerde olma ihtimalinin olmadığını vurgulayarak böyle bir fırkanın bir şey yapmadan durmasının Irak coğrafyasında adeta bir "ihtilâl-i umûmînin" habercisi olabileceğini düşünerek çok tehlikeli sonuçlar doğuracağını belirtmekteydi. Dagara'ya gelmesi kati bir şekilde emredilen ve cevaben ertesi gün yola çıkacağını bildiren ve daha sonraki gün de Nasır Paşa'nın Budeyr'e geldiğini, müzakere için kendisinin beklendiğini ve böyle şeylerde acele etmenin iyi olmadığını belirten Samih Paşa'yla bu işi yürütemeyeceğini anlayan Midhat Paşa bizzat bölgeye gitmeye karar verdi³³⁸ ve yanına 300 civarında asker alarak binbaşı Yahya Bey ile birlikte Bağdat'tan Divaniye'ye doğru hareket etti.³³⁹

Vaziyet pek parlak değildi, yollar aşiretlerce kapatılmış, Hille'den öteye haberleşme gizli olarak tebdil-i kıyafetle istihdam edilen "sâîler" vasıtasıyla yapılmaktaydı. Midhat Paşa'nın Hille'ye ulaşmasıyla birlikte orduda bulunan erkan-ı harb reisi Tahir Bey'in Cebur aşireti atlısı himayesinde Hille'ye gelip Nasır Paşa, Fahd Paşa ve diğer ümera ve askerinin mühürlerinin bulunduğu bir mazbatayı³⁴⁰ müşîre sunmuşlar ve burada "eşkıyanın gördüğü te'dib üzerine" bunun bir kat arttırılarak

³³⁸ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869; Konuyla ilgili Midhat Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraf şu şekildedir: "Bağdad vilâyeti vâlisi hazretlerinin sadr-ı Dagara nam mahalden 9 teşrîn-i evvel târihiyle makâm-ı âlî-i cenâb-ı sadâret-penâhiye meb'ûs telgraftâme, 14 Receb 1286 târihli ve şifreli telgraftâme-i sadâret-penâhîlerinin cevâbıdır her sene harekât-ı isyânîyeleri zuhûrıyla üzerlerine asker sevk olunan Divaniye aşâyirinden Afek ve Dagara aşiretleri bu sene yine isyan itmeleri üzerine bir tabur askerle giden miralay ve mutasarrıfı te'min üdikden sonra üzerlerine hücum ile bunları ve binbaşısını ve orada bulunan müdürü katl idiler ve telgraf tellerini kırdılar anın üzerine gönderilecek askerle bir kumandan irsâli lâzım gelüb mevcûdda reis paşadan başka ümeradan büyük kimse olmadığından müşârünileyh asâkir-i kâfiye ile gönderildi kendüsi maiyetinde yedi tabur piyade ve bir buçuk alay süvari ve on bin neferden mütecâviz muvazzaf ve harbiye askeri olduğu halde Divaniye kışlasında otuz günden mütecâviz kapanub kalarak hiçbir şey yapmadı ve her ne yazıldı ise hilâfını iltizâm eyledi ve nihâyet sıkışdırıldıkda eşkıyaya re'y u amân virmeğe mecbûr olduğunu yazdı bu kadar kuvvet üzerine şöyle bir hareket arakça ve nefsi'l-emirce pek ziyâde su-i te'sîri mültezim olacağından ve bu evzâ'dan niyeti ne olduğu anlaşıldığından bi'z-zat Hilleye geldim ve fırka-i askerîye kumandanı muahharan Musuldan celb olunan liva Ahmed Paşaya havâle olunarak maslahatın icâb-ı sahîhine teşebbüs olundu ve şimdi yoluna girmeye başladı ve makâm-ı sâmi-i seraskerîleri ve dâhiliye nezâret-i celîlesine ma'lûmât virildi te'dib-i eşkıyanın mevkûfun aleyhi Dagara sadrı denilen nehri seddi olduğundan şimdilik anın icrâsına ve bir taraftan telgraf tellerinin tanzîmine çalışılmakta ve fırka-i askerîyenin şimdîye kadar adem-i hareketiyle civârında olub şımarmış olan aşâyir-i sâire bu def'a gelüb arz-ı dehâlet eylemekdedir işte maslahatın sebeb-i te'hîri budur Dersâadetce vukû'bulan rivâyât-ı muhtelif buralarca mu'tâd olan erâcif cümlesindedir, Midhat", BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 4, 9 TE 1285/21 Ekim 1869; Paşa'nın diğer telgrafları için bakınız: İ. MMS. 38/1591, Lef 5, 6, 7, 8.

³³⁹ Midhat Paşa'nın Hatıraları: Tabsıra-i İbret, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, I, 96.

³⁴⁰ Mazbatada reis-i erkan Samih, mirliya Ahmed Refik, Müntefik mutasarrıfı Nasır, Hille mutasarrıfı Fahd, piyade miralay Salih, erkan-ı harb reisi Tahir, süvari kaymakamı Hasan, Divaniye mal müdürü, Divaniye kaymakamı, ve talia taburlarının komutanlarının imzaları bulunmaktadır. Mazbatanın tam metni için bakınız: BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 3, 11 B 1286/17 Ekim 1869.

vurulup kırılmasının doğru olmadığı, seyyidler vasıtasıyla aman dilendiği, Dagara seddinin ise bu sene içerisinde bitirilmesinin mümkün olmadığından sonraya bırakılması ve askeri zayıttan dolayı aman verilerek meselenin sulh yoluyla halledilmesini belirtmişlerdi. Böyle bir mazbatanın hazırlanmasında muhtemelen Cebur şeyhi Halil'in orduya gönderilen zahire ve bir takım memurlara kendi adamlarıyla refakat ettirmesi ve ferik Samih Paşa'nın şeyhi taltif etmesi gibi yaşanan birkaç hadise etkili olmuştu. Fakat Midhat Paşa farklı düşünmekteydi.³⁴¹ Niyetlerinin halis olmadığına inanan Paşa, bu şeyhlerin zimmetlerinde olan devlet alacağını vermemek ve "hil'at ilbası" gibi lütuf emelinde olduklarını söylemekteydi. Paşa'ya göre bu davranış, ortalığı bu kadar karıştırıp verilen zarardan sonra işin içinden hafifçe sıyrılmaktan başka bir anlam taşımıyordu. Zaten daha sonra işin gerçek yüzü ortaya çıkmış ve yapılan tahkikata göre aşiretlerin böyle bir af ve amana talip olmadıkları, aslında askeri fırka tarafından kendilerine teklif getirildiği anlaşılmıştı. Aşiret kanadının ilk önce askerin çekilmesi, kendilerinin tutuklanmayıp "aman buyruldukları"nın gönderilmesi gibi sundukları şartlar bunu açıkça ortaya koymaktaydı.

Artık fırkanın başında Samih Paşa'nın kalması mümkün değildi, kumanda liva Ahmed Paşa'ya bırakıldı, Samih Paşa da Bağdat'a döndü. Divaniye'de 2 tabur bırakarak geri kalan askerle hiç vakit kaybetmeden Dagara'ya gitmesi istenen Ahmed Paşa, askeri fırka ile birlikte bölgeye intikal etmiş ve ertesi gün de Nasır Paşa kuvvetleriyle mevkie gelmişti. Midhat Paşa da Hille'den hareketle bir buçuk tabur piyade ve 3 bölük süvari ile bunlara katılmıştı. İlk olarak bölge 3 kısımda düşünüldü. Cizre cihetinde Dagara ve Afek aşiretleri vardı ve bunlar özellikle gece ordu üzerine gelip silahlı çatışma yapmaktaydı. Şamiye yönünde Hazail'den başka Cebur aşireti yer almakta ve yine Cizre tarafında Elbu Sultan şeyhleri bulunmaktaydı. Midhat Paşa, bunların da aynı Cebur gibi her sene aman alıp sözlerinde durmayarak ihanet ettiklerini iddia ederek söz konusu aşiretlere güvenilemeyeceğini vurgulamaktaydı. İşte ordunun bu 3 cephe üzerine kurulması ve oralardan gelecek tehlikelere karşı korunaklı olması gerekmektedir.

³⁴¹ "... ruesâ-yı eşkiyâ ki Bedevi ve Denan ve bunlara tâbi' bir takım eşhâs olub bunlar zimmetlerinde olan matlûbât-ı miriyeyi çürütmek ve buraların âdet-i câriyesi üzre fesâdı çıkarub yapıkdan ve bir takım mukâtelâta sebeb olduktan sonra nihâyetinde sâbıklarda oldığı gibi zimmetlerinin imhâliyle ve hil'at ilbâsıyla mazhar-ı ikrâm olmak mülahazâtına müsteniden bu fesâdı yapıub kurub meydana götürmüş ve me'mûrîne ve askere virdikleri ta'ahhüdât ve te'mînâtı nakz iderek bi'z-zât ve bi'l-fi'il ihânet eylemiş ve bu kadar telefât ve zâyi'âta sebeb olmuş oldukları halde şimdi şu sûretle işin içinden hafifçe çıkub kurtulmaları maddî ve ma'nevî nice mehâzîr ve mazarrâtı müstelzim olacağı ... ", BOA., I. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

Bundan sonra *"aşiretlerin te'dib ve terbiyeleri zimmunda"* birçok muharebe yapıldı. Örneğin, etraftan saman almak üzere gitmiş olan süvari askeri orduya bir buçuk saatlik mesafede aşiret neferlerince saldırıya uğramış, derhal Ahmed Paşa 3 talia taburu, bir miktar süvari ve Müntefik atlısıyla gönderilmiş, girilen çatışmanın ardından Osmanlı askeri galip gelmiş ve aşiret tarafından 400-500 arası kayıp yaşanmıştı. Savaştan sonra aşiret mensuplarının silahları alınmış ve hatta bunlar arasında Afek ve Dagara vakasında Osmanlı askerinden alınan tüfekler de zuhur etmişti. Bunun akabinde başka bir olay daha meydana gelmişti. Bir gece ordunun üç tarafından asker çadırlarına ateş açılmış ve bunların aman dileyen Cebur aşireti tarafından yapıldığı anlaşılmıştı. Ertesi gece tekrar aynı şey yaşandığında Müntefik atlıları Cebur üzerine harekete geçmiş, 40-50 civarında adamları öldürülmüş ve firar etmeleriyle malları alınarak ordugaha getirilmişti. Bu olaya dahil olan Elbu Sultan aşireti üzerine de 2 tabur piyade ve 2.000 kadar Müntefik askeri de gönderilmişti. Bunların da zorlu mücadelelerden ve kayıplardan sonra mağlup edilmeleriyle hareket büyük ölçüde sona ulaşmıştı. Dagara ve Afeklilerle birlikte müşterek hareket eden ve Hille'den Dagara'ya kadar olan telgraf tellerini işlemez hale getiren aşiretlerden Elbu Sultan neferlerinin eşyaları arasından kırılmış teller çıkmış, esir alınanlar da bu tellerle bağlanarak Hille'ye götürülmüştü. Meselenin askeri yönünün önemli bir derecede neticelenmesiyle sed hususuna ağırlık verilmiş, bunun etkileri de görülmeye başlanmış, Dagara, Afek ve Budeyr'e giden ve göller oluşturan sular tamamen kesilmişti. Midhat Paşa, bunu gören sadece aşiret değil diğer insanların da aman dilediklerini raporunda beyan etmekteydi. Muharebelerde oluşan askeri elbise, eşya ve diğer zayıatın tazminatı bu faaliyete karışanlardan tahsil edilecek ve çok geçmeden bunun icabına bakılacaktı. Sorumluların kaçmalarına müsaade etmemek amacıyla 3 tabur piyade, 3 bölük süvari, muvazzaf nefer ve Müntefik atlısından mürekkep bir fırka ile Ahmed Paşa Afek'e gönderilmiş ve bir taraftan seddin muhafazası için geçici bir surette 2 tabur piyade ve bir miktar muvazzaf Dagara'da bırakılmış, telgraf tellerinin onarılmasında görevli memurlara nezaret etmek için de bizzat müşir Midhat Paşa Divaniye'ye gitmişti.³⁴²

Osmanlı askerinden aşiretlerce alınıp göllere atılan toplar artık suların çekilmiş olmasıyla gün yüzüne çıkmış ve bunlardan kullanılabilir olan iki tanesi çamurdan çıkartılarak Divaniye'ye yollanmıştı. Bunlardan daha önemlisi göl içindeki adalarda bulunan harekata karışmış şahısların yakalanması idi. Askeri harekata mani olduğundan

³⁴² BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869.

çamurun kurumasının beklenmesinden sonra asıl suçlu sayılan -"menşe-i şekâvet ve habâset"- Şeyh Denan ile birlikte birçok kişi ele geçirilip hapse atıldı. Ardından Afek'de ricat eden taburun komutanı binbaşı Niyazi Efendi'yi kandıran, askeri bir bataklık ve ormanlık alana sokarak tuzak kurup ortaklarıyla hücum eden Bedevi adlı şahıs da yakalandı. Söz konusu zevat Divaniye'de yargılanmış, birisi miralay Lütfullah Beyin, diğeri Tevfik Efendi'nin katili olduğundan başka Denan, dört gün dört gece Afek muharebesinde ve sonra Dagara'daki çatışmalarda bulunduğunu ve daha sonra da kaçtığını itiraf etmişti. Bedevi ise Afek'te bir gün savaştığını söylese de zikredilen binbaşığı aldatarak askerin yolunu saptırdığını inkar etmiş, fakat şahitlerin ifadesi doğrultusunda şahsın yalan beyanda bulunduğu ortaya çıkmıştı. Netice olarak birisi Divaniye köprüsünün bir ucuna, diğeri öteki ucuna asılarak idam edildi.³⁴³ Meselenin

³⁴³ Vukuatın sonlandığına dair Midhat Paşa'nın telgrafları şu şekildedir: *"Dâhiliye Nezâret-i Celilesine, Mukaddemce arz olunduğı vechle Divaniye vukû'âtının bizzat oralara azîmet olunarak aşâyir-i âsiyeden Dagara ve Afek ve Elbu Sultan ve Cebur üzerine başka başka sevk olunan fırka-i askeriye ile cümlesi birer birer urlub ve bir takımı Dagara sadrının seddi on iki günde hitâm bularak o iş dahi bitmiş ve mukaddemâ Afek muharebesinden ric'at iden taburun bırakmış olduğu iki top ile bazı esliha Afek eşkıyası yedine geçmesiyle anın için en sonra bir fırka gönderilerek toplar ve eslihadan bulunabilenler istirdâd olunub bunların zi'l-yed ve mütecâsirleri dahi başkaca te'dib idilmiş ve bu vukû'un müretteb ve müellifleri olan ruesâdan bir mikdârı firâr itmiş ise de birazı dehâlet tarikiyle ve birazı cebr u kuvvet ile ele geçüb hususıyla muhârebât-ı vâkı'ada bizzat eşkıyaya kumanda iden ve miralay Lütfullah Bey ile mutasarrıf Tevfik Efendinin bizzat kâtili olan meşâhir-i ruesâdan şeyh Denan ve Bedevi tutulub ba'de'l-muhâkeme Divaniye köprüsünün iki tarafına salb olunmuş olmağla müessir-i teveccühât-ı hazret-i veliyyü'l-ni'met ile otuz beş gün içinde mesele kâmilen bitüb her tarafça emniyet-i tâm hâsıl olmağın mirliya Ahmed Paşa kumandasıyla muvakkaten Divaniyede üç tabur birağılarak kusûr askerin mevâki'ine i'âdesiyle berâber asâkir-i hazret-i pâdişâhının müfvehiren Bağdada avdet imtek üzere bugün Hilleye vâsıl oldum İnşallâhü Teâlâ üç güne kadar Bağdada bi'l-vüsûl meselenin mebde'inden müntehasına kadar tafsilâtı oradan arz olunur, Midhat", BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 9, 6 TS 1285/18 Kasım 1869;*

"Makâm-ı Celî-i Sadâretuzmâya, Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, Divaniye vukû'âtının mebde'inden müntehasına kadar cereyân iden ahvâl ve keyfiyât takrîr sûretinde kaleme alınarak muhâberâtı mütezammın evrakdan en mühim olanlarının sûretleriyle berâber leffen takdîm kılınıdî havâli-i merkûmede fesâd ve ihtilâl ve isyân vukû'ât-ı dâimedan olub her sene ve iki senede bir kere ve husûsuyla valilik tebeddül ve teceddüdünde zuhûra gelmek ve mahallinden ve merkezden asker irsâliyle urlub basdırılmak âdet-i câriyeden olarak bu hâlin asıl sebeb ve menşei dahi umûm ahâlinin sâlik oldukları mezheb-i Şii iktizâsınca dâhilen ve hâricine vesâyât-ı mütenevvi'a ile devlet ve hükûmet ve ehl-i sünnet aleyhine teşvîk ve iğvâ olunmaları ve reisleri bulunan meşâyih dahi idârelerinde olan mukâta'âtı bedelâtını virmemek niyeti üzerine tahammülünden hâric bedelât ile der'uhde ve iltizâm iderek ve ekserisi emvâl-i mukâta'âtı başlarına topladıkları haşerâtın esliha ve mühimmâtına sarf eyleyerek vakt-i takâsiti hulûlunda olunan teklifâta karşı durmak ve nihâyet isyân zuhûruyla mahsûlâtın telef olduğu iddi'âsını kazanmak ve belki o vesîle ile fazla bir mükâfâta dahi mazhar olmak için aşiretleri halkını fesâd ve ihtilâle tahrik eylemeleri kaziyeleridir ve bu hâlin islâhına en büyük çâre ve tedbir içlerinde bulunan meşâyih ve ruesânın fırsat düştükçe teb'îdine ve oraların bu misillü eşhâs-ı muzurradan tathîrine çalışılması sûreti olarak eslâf-ı kirâm zamanlarında vukû'a gelen muhârebâtda buralarına i'tinâ buyrulmuş ise de aralıkda ve husûsuyla en sonraki vakitlerde zuhûra gelen ahvâl-i isyânîye üzerine asker sevkiyle yalnız efrâd ve acezeden olanların te'dibâtından sonra ruesâyâ sıra geldikde anlar buralarının usûl-ı mu'tâdesi vechle lafzî bir istimân ile kurtulduktan başka zimmet-i miriyesi imhâl olunmak ve ilbâs-ı hil'atle taltîf ve ikrâm idilmek âdeti câri olmasından ve husûsuyla evvelki sene herbirinin on beşer yirmişer yük zimmetleri var iken sene-i cedîde emvâlinin dahi kâffesi taltîfen kendülere virilmesinden dolayı bunlar müteşebbis oldukları fesâd ve isyânın derecâtına göre mazhar-ı mükâfât olmağa alışmış ve bu yolda istifâdeye dadanmış olduklarına ve bu cihetle isyân ve ihtilâlin hükmi anı dâ'î olan esbâbın kuvvet ve derecesine göre olmak tabî'i idüğüne binâen bu sene dahi eğerçi bidâyet-i maslahatda yalnız Afek ve Dagara aşâyiri şu hâdiseyi vücûda getirmişler ise de esbâb-ı mücibesi iktizâsınca o civârda olan ve böyle ahvâlden istifâdeye fırsat bekleyen aşâyir-i sâire dahi harekât-ı askeriyece vukû'bulan tehhürât üzerine niyât-ı isyânîyelerini fi'ile ve meydana getürmeğe cesâret itmişlerdir her ne ise Cenâb-ı Hakkin lutf u tevfi ve inâyetiyle ve teveccühât-ı âliye-i hazret-i veliyyü'n-ni'met ile işbu gâile devlet ve hükûmet ve askerin kadr u şân ve şerefine muvâfik olacak icraât ile arzu olunan neticeye vâsıl olarak bitmiş ve ne ki lâzım ise yapılub bir taraftan satvet-i askeriyenin ve bir taraftan merhamet ve ma'delet-i seniyye-i hazret-i pâdişâhının cidden ve sahîhen âsâr-ı celîlesi irâe olunduktan sonra merkeze avdet olunmuşdur takrîr-i mezkûrun ifâdât-ı mündericesi meselenin hakâyikıyla ve tafsilâtıyla kâffe-i vukû'âtını hâkî olduğu gibi eğer mebâhis ve fikarâtı dahi

nihayete ermesiyle 2.,3. ve 4. Talia taburlarıyla 5 bölük süvari ve biraz muvazzaf neferden oluşan bir firka ile Ahmed Paşa Divaniye’de, 2 tabur ile 300 Ukayl askeri de seddi korumak için Dagara’da yapılan bir istihkam içinde bırakıldı. Nasır Paşa’ya da kendi güçleriyle Müntefik’e dönmesine izin veren Midhat Paşa geri kalan askerlerle 41 gün sonra Bağdat’a dönmüştü.³⁴⁴

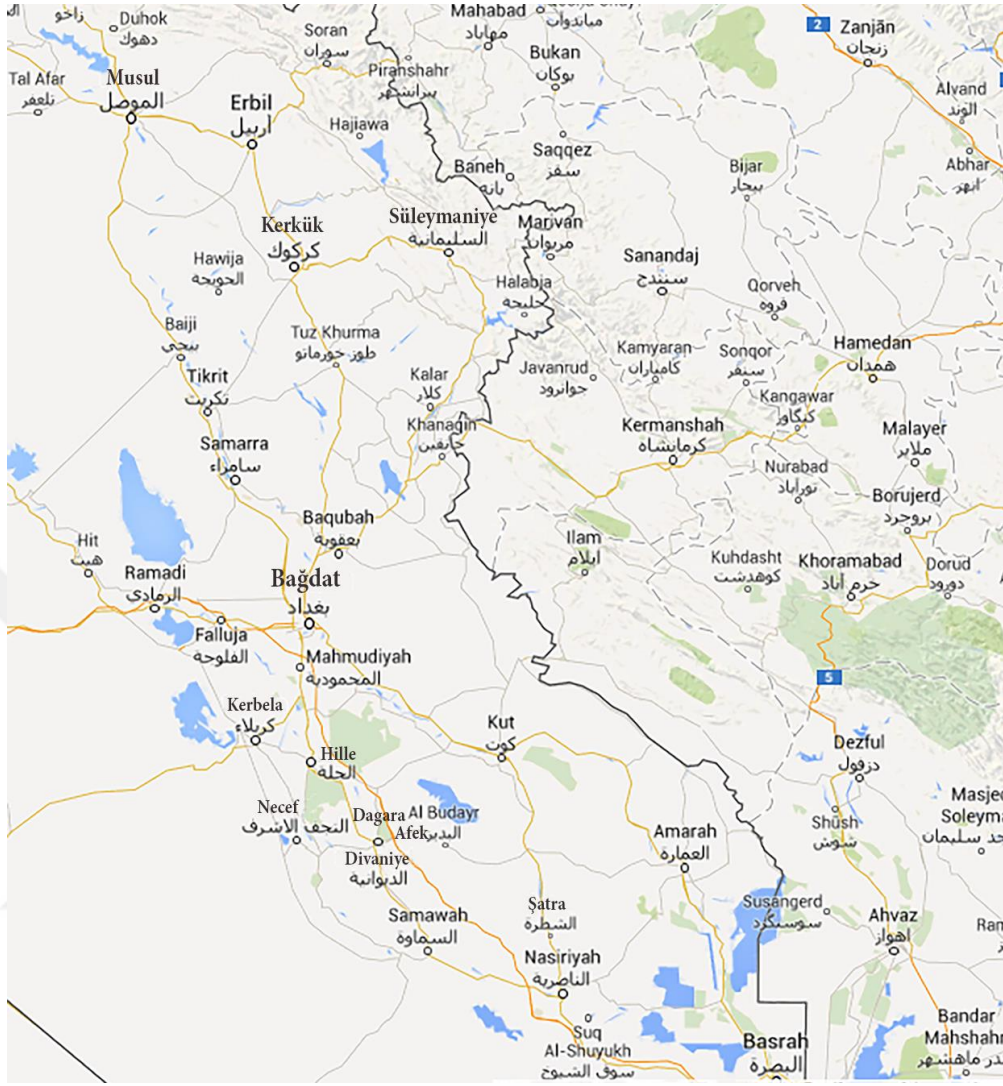
harekât-ı harbiye ve askeriyeyi mübeyyin olduğundan bir nüshası dahi makâm-ı celil-i hazret-i sipahsalâriye takdîm kılınmıştır olbabda emr u fermân hazret-i menlehü'l-emrindir, vâli-i vilâyet-i Bağdad Midhat”, BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 2, 20 TS 1285/2 Aralık 1869.

³⁴⁴ BOA., İ. MMS., 38/1591, Lef 1, 17 TS 1285/29 Kasım 1869; Dagara meselesi için ayrıca bakınız: *Zevra*, nr. 17, 29 C 1286/6 Ekim 1869, s. 1; nr. 16, 22 C 1286/29 Eylül 1869, s. 1; nr. 21, 27 B 1286/2 Kasım 1869, s. 1; nr. 22, 5 Ş 1286/10 Kasım 1869, s. 1; nr. 46, 9 S 1287/11 Mayıs 1870, s. 1. Muharebelerde kahramanlık gösteren bir takım subaya nişan da verilmişti. Altıncı ordu saf piyade 1. Alayı kaymakamı Hüseyin Bey ile 2. Talia taburu binbaşısı Ali Ağa’ya, 1. ve 2. Talia taburları sol kolağaları Şakir ve Agah Efendile, 3. Saf piyade alayının 1. Taburu mülazım-ı evveli İsmail Bey’e kahramanlık ve gayretlerinden ötürü dördüncü ve beşinci derecelerden nişan takdim edilmişti. BOA., İ. DH., 607/42339, Lef 3, 26 ZA 1286/27 Şubat 1870;

“sebkât iden Divaniye vukû’âtı esnâsında ibtidâki def’a olarak merkezden sevk olunan birinci talia taburı Hilleyi geçdikden sonra önlerine gelen Cebur aşâyiri eşkıyasını darb iderek ikinci alaydan Dagara sadrında mahsûr olan dört bölük asâkir-i şâhânenin etrafında müctemi’ eşkıyâyı dahi darb ve tenkîl ile bölükleri kurtarılması emrinde tabur-ı mezkûrun binbaşısı olub muahharan piyade birinci alay kaymakamı nasb olunan Hüseyin Bey ile sol kolağası Şâkir Efendinin fevk’al-’âde şecâ’at ve gayretleri zuhura gelmiş ve muahharan Dagara kal’asındaki diğer dört bölük asâkir-i şâhânenin ahzı zimmında sevk olunan firkada bulunan ikinci talia taburu binbaşısı Ali Ağa ile sol kolağası Agâh Efendinin dahi kezâlik hüsn-i hizmet ve gayretleri meşhûd olduğu sa’âdetli Sâmih Paşa hazretleri tarafından tasdik ve iş’âr kılınmış olduğundan bunların âcilen taltifleriyle emsâllerinin teşvikleri icâb-ı maslahatdan görüldüğü misillü Bağdad vapurı süvarisi yüzbaşı Mehmed kapudanın dahi mes’elenin ibtidâsından nihâyetine değin gerek mezkûr sadrın muhâsarasında ve gerek asâkir-i şâhâneye mühimmât ve erzak yetiştirilmesi husûsunda fevk’al-gâye hizmeti vukû’ bulmuş olduğundan ve miralay müteveffâ Lütfullah Beyin mahdûmü mülazım İsmail Beyin dahi pederiyle Afekte bulunarak haber virilen sebât ve gayretiyle berâber on yedi mahallinden mecrûh olduğu halde bölüğüyle Divaniyeye ric’at imesi dahi besâlet ve gayreti cümlesinden olduğına binâen bunların dahi emsaline karşı taltifleri iktizâ-yı hâlden görünmüş..., vâli-i vilâyet-i Bağdad Midhat”, BOA., İ. DH., 607/42339, Lef 1, 2 L 1286/5 Ocak 1870.

Harita 3.1. Dagara-Divaniye bölgesi.

2. Körfez’de Merkezi Otoritenin Yeniden İnşası: Ahsa Seferi

Dagara hadisesinden sonra Körfez’de gelişen olaylar Altıncı ordunun operasyonlarını göstermesi bakımından önemlidir. Ahsa seferi, Suud’un İngiltere ve bir takım yerel güçlerle ittifak ederek Osmanlı tarafından Necid kaymakamı olarak atanan kardeşi Abdullah b. Faysal’a karşı harekete geçmesini ve buna karşılık devletin gösterdiği refleksi içeren bir operasyondur. İngilizlerin bazı Arap şeyhleriyle yakınlık kurmalarıyla Osmanlı’nın bölgedeki etkinliğini yitirmesi, Körfez’deki Osmanlı nüfuzunun yeniden tesisi için bazı çalışmaların yapılmasını zaruri kılmıştı. Namık Paşa’nın Kuveyt’i Basra’ya bağlama gayreti ve Basra Tersanesinin ıslahı gibi fiili çalışmalar bu minvalde anlaşılabilir. Körfezde müthiş bir İngiltere etkisi ve baskısı vardı, müşir-veli Midhat Paşa ise bunun farkında idi. Paşa, İngiltere’nin Hindistan’dan beri tarafa geçip Aden’i işgalleri, Maskat’a ve Bahreyn’e müdahale ile daha içerilere yayılmak fikrinde olmaları ve ayrıca İran’ın da Bahreyn üzerinde tasarruf iddialarında bulunmasının, Osmanlı Devleti’nin oralar ile deniz bağlantılarının kesilmesinden ileri geldiğini savunmaktaydı. Yani Paşa, devlet gücünün buralarda bir an önce tezahür etmesinden yanaydı.³⁴⁵

Necid kaymakamı Abdullah b. Faysal ile kardeşi Suud’un arasındaki ihtilafın³⁴⁶ şiddetlenmesiyle bölge bir mücadele alanı oldu. Suud, Abdullah’ı yenerek önce Ahsa bölgesini ele geçirmiş, Hufuf ve Muberraz’daki kalelere ve sahildeki Katif kalesiyle sair yerlere asker ve memur yerleştirdikten sonra hükümet merkezi olan Riyad’a ve daha içerilere doğru yürümüştü. Abdullah b. Faysal çaresiz kalarak Midhat Paşa’ya mektup ve adam göndererek yardım talebinde bulundu. Anlaşıldığına göre Suud, Abdullah gibi olmayıp gayet tedbirli bir adam olup Necid halkının kahir ekseriyet aşiret ve kabilelerini kazanmış ve bunu İngiliz desteğiyle güçlendirmişti.³⁴⁷ Maskat imamı Azzan ile İngilizlerin desteği ile karşı faaliyete geçen Suud’a yardım amacıyla 6 parça İngiliz gemisi Ahsa sahillerine gönderildi. Midhat Paşa’ya göre de asker sevkiyatı şarttı. Bölgenin durumunu keşfetmek niyetiyle Bağdat’taki ehil memurlardan birkaç kişiyi tüccar kılığı ve kimliğiyle Asur vapuruna bindirerek Katif, Ahsa, Bahreyn ve Maskat taraflarına gönderen Paşa, alt yapı hazırlıklarına başladığını göstermekteydi. Bunlar iki ay gibi bir zaman içinde oralarda gezip dolaşarak Suud’un kuvvetlerine, silahlarına,

³⁴⁵ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998, s. 83.

³⁴⁶ BOA., İ. MMS., 33/1381, 29 N 1283/4 Şubat 1867.

³⁴⁷ *Midhat Paşa’nın Hatıraları: Tabsıra-i İbret*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997, I, 128.

kalelerine, sahillerde büyük gemi yanaşacak ve asker çıkarılabilecek yerlere ve içerilere giden yolların vaziyetine dair çeşitli bilgiler toplayarak geri dönmüşlerdi. Bu zaman zarfında sadrazam Âlî Paşa ile yazışmalar yapılarak vükelânın bu konudaki düşünce ve görüşleri alınmış ve neticede büyük bir kargaşaya sebep olmamak ve fazla masraf yapmamak gibi maddeler öne sürülmüştü. Bu şartlar dahilinde hemen gereken tedbirlerin alınması konusunda Midhat Paşa'ya tam yetki verilmişti. Bu meseleden dolayı tersaneden Lübnan ve İskenderiye adında iki korvet vapur gönderildiği gibi Altıncı ordudan Necid'e sevk edilecek askerin yerinde bulunmak üzere Midhat Paşa'nın talebi doğrultusunda Beşinci ordudan Bağdat'a bir piyade alayı yollanmıştı.³⁴⁸ Aralık 1870'de valiye bir rapor sunan heyet, Katif, Bahreyn, Katar ve Maskat'ta birçok şeyh ile görüşmüş ve önemli bilgiler elde etmişti. Buna göre İngilizler, bütün bölge şeyhlerini birbiriyle düşman haline getirmişler, Necid'e vergi ödemek suretiyle ismen de olsa buraya bağlı olan Maskat ve Bahreyn adalarına asker çıkararak şeyhlerini değiştirmişler, eski Bahreyn şeyhi ile ailesini tutuklayıp Bombay'a sürmüşler ve yerine İngiliz taraftarı Şeyh İsa'yı tayin etmişler ve ayrıca Abdullah b. Faysal'ın kardeşi Suud'a mevcut idareye karşı faaliyet gösterebilmesi için her türlü yardımda bulunmuşlardı.³⁴⁹

Midhat Paşa 21 Ocak 1871'de İstanbul'a çektiği telgrafında Suud'un Maskat taraflarında topladığı askerlerle ve İngilizlerin yardımıyla Basra Körfezi'ndeki Katif ve Ahsa ve bazı yerleri zapt ettiğini bildirmişti. Abdullah b. Faysal, kardeşi Muhammed komutasında bir ordu göndermişse de yenilmiş ve bir hayli adamını kaybetmişti.³⁵⁰ Necid kaymakamı Abdullah b. Faysal'ın kardeşi Suud'un, Maskat'ta oluşturduğu büyük bir grup ile Katif ve Ahsa'yı ele geçirmesi ve yapılan muharebeler neticesinde Abdullah'ın mağlup olarak bölgesini terk etmesi üzerine bir askeri hareket kaçınılmaz oldu.³⁵¹ Suud'un bu *"hareket-i fesâdiyesi"* hükümet aleyhine yapılan isyan hüviyetinde olması bir takım önlemlerin alınmasını ve Abdullah b. Faysal'ın makamına tekrar oturtulmasını zaruri kıldı. Abdullah'ın Bağdat vilayetinden yardım istemesi üzerine muntazam asker ve Irak aşiretlerinden mürekkep bir firkanın Nafiz Paşa kumandasıyla

³⁴⁸ *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, I, 131.

³⁴⁹ Kurşun, *a.g.e.*, s. 87-88.

³⁵⁰ Kurşun, *a.g.e.*, s. 89.

³⁵¹ Bölgeyi kontrol altına almak için bakınız: BOA., İ. DH., 635/44196, 3 CA 1288/21 Temmuz 1871; 636/44230, 12 CA 1288/30 Temmuz 1871; 644/44780, 26 L 1288/8 Ocak 1872; 644/44794, 29 L 1288/11 Ocak 1872.

sevk edilmesi gündeme geldi³⁵² ve "Necid kıtasının ıslahatına tayin edilen" Paşa'ya bir talimatname verildi:³⁵³

- Sevk edilen asker Necid'in sahil beldelerinden olan Katif'e çıkarılacak ve Nafiz Paşa burayı merkez olarak benimseyecekti.
- Askerin karaya çıkışında Bahreyn sularında bulunan İngiliz gemilerinden top ve silah atılır ise mukabelede bulunulup sahile çıkılacak, Katif'e girilirken de aynı muamele ile karşılaşılırsa orası "harben" zapt edilecek.
- Asıl maksat "Necid'in ıslah meselesi" olduğundan bu esasın dışına çıkmayarak bununla alakalı olmayan kabile ve aşiretlerle uğraşılmayacak.
- Katif'e çıkıldığında Suud'a bir mektup gönderilerek tecavüz ettiği yerlerin derhal terki istenerek bir takım sulh tebligatları yollanacak, bunların kabul edilmemesi durumunda askeri firkanın memuriyetini bildirir Arapça bir ilanname yayımlanacak.
- Suud kendisine yapılan nasihatlere kulak asmadığı takdirde ona ve arkasından gidenlere "asi" nazarıyla bakılacak, Suud'un istila ettiği yerlere gidilerek silahla mukavemet gösterenler de cezalandırılacak.
- Bu askeri harekatta Bağdat'tan tertip edilen aşiret atlıları da görev yapacaklar ise de bunların bedevi halleri hatırda tutularak firkanın hareket ve kumandası dışında tavır göstermelerine müsaade edilmeyecek, asker bu ve bunun gibi tehlikelerden korunacak.
- Suud'un nizamiye askerine karşı duramayacağını anladığında Bahreyn'e geçmesi kuvvetle muhtemel olduğundan böyle bir durumda Abdullah b. Faysal'ın öç almak niyetiyle arkasından gitmesi ya da askeri firkayı oraya sevk etmeyi istemesi halinde bunun gerçekleşmesine izin verilmeyecek, şimdilik kararsız bir halde bulunduğu Bahreyn'e gidilmeyecek.

³⁵² BOA, İ. MMS., 41/1667, 3 M 1288/25 Mart 1871; Necid halkına neşr edilmek üzere kaleme alınan ilanname için bakınız: BOA, İ. DH., 636/44230.

³⁵³ BOA., İ. MMS., 41/1672, Lef 1.

- Ahaliye kötü muamelede bulunulmayacak, aksi harekette bulunanlar derhal cezalandırılacak.
- Suud'un isyanı sonlandırılıp ele geçirdiği yerler kurtarıldıktan sonra Abdullah b. Faysal makamına oturtularak Katif, Hasa ve Kutur beldeleri birer kaza şekline konulacak, Necid bir mutasarrıflık olarak beldelere müdürler tayin edilip Abdullah b. Faysal'a mutasarrıf unvanı verilecek, uygun görülen bir mevkide bir tabur asker ikametine yetecek kışla inşa ettirilerek sevk edilen kuvvetin münasip miktarının orada bırakılması hususunda valiye tam yetki verilecek.

Bağdat vilayetinden İstanbul'a gönderilen 29 Mart 1871 tarihli telgrafta Necid meselesi için tertip edilen askerin 5 tabura çıkarılmasının elzemiyeti ve bu kuvvetin yarısının sorun tamamen çözülmeye kadar bir müddet orada kalacağına vurgulanmasına karşın Altıncı ordunun mevcut kuvvetinin kafi olmadığından dem vurularak böyle uzun bir vakit indirime gidilmesi mahzurlu karşılandı. Ardından daha önce kararlaştırılan 5. alayın talia taburunun açılması veya Dördüncü ve Beşinci ordulardan birkaç tabur askerin bölgeye gönderilmesi gündeme geldi.³⁵⁴ Her ne kadar bölgesel şartlardan dolayı orduyu güçlendirmek gerekiyorsa da yeni tabur oluşturarak asker sayısını arttırmak yeni masraf demektir, merkezin algısı bu yöneydi. Midhat Paşa ise bu algıyı asker ne kadar fazla olursa gelir de o derece artar düşüncesiyle yıkmaya çalışmakta, vergilerin toplanabilme gücü bağlamında asker ve gelir arasında bir doğru orantı kurmaktaydı. Vergilerin muntazam tahsili ve coğrafyanın ticari ve diğer sahalardaki mamuriyeti bölgedeki düzen, istikrar ve asayişin sağlanmasına bağlıydı. Bu da ancak askerle yapılabilirdi.³⁵⁵

Neticede Bağdat valisi ve ordu müşiri Midhat Paşa Necid'e asker sevki için iki seçenek ortaya koydu. Birincisi, 5. alayın "mukaddimesi" olan talia taburunun faaliyete geçirilmesi, bu olmadığı takdirde ise ikinci şık Halep ve Diyarbakir'den en az 2-3 tabur asker sevki idi ki bu da sıcaklar şiddetlenmeden hemen bir ay içinde Nisan'ın ilk günlerinde gerçekleştirilmeliydi. Aksi takdirde Müşir, asker nakline onay veremeyeceğini açıkça ifade etmekteydi.³⁵⁶

³⁵⁴ "... beşinci ordu-yı hümâyûndan hazırlanan taburlar gitmek üzere bulunmuş olmasıyla ...", BOA., İ. MMS., 42/1703, 14 C 1288/31 Ağustos 1871.

³⁵⁵ BOA., İ. MMS., 41/1672, Lef 5, 29 Mart 1871.

³⁵⁶ BOA., İ. MMS., 41/1672, Lef 7, 30 Mart 1871.

1871 nizamiye bütçesi tahsisatına ve genel askeri kuvvetin 100.000 neferden ibaret bulunması esasına göre Altıncı ordunun mevcudu 7.500 olup söz konusu orduya ayrılan para da 35.000 kese idi. Necid meselesinden dolayı Bağdat valisinin ifadeleri doğrultusunda Altıncı ordunun kuvvetinin 11.000 nefere çıkarılması ve buna bağlı olarak da bütçesinin 58.000 keseye arttırılması mevzu bahis edildi. Sonuçta bu doğrultuda zikredilen talia taburunun teşkil edilmesine dair padişah iradesi çıktı.³⁵⁷

İlk kabile olarak Altıncı ordu mevcudundan 5 tabur piyade, bir miktar süvari ve topçu askeri ayrılarak Nafiz Paşa kumandanlığında Basra'dan vapurlara bindirilen fırkaya Mansur Paşa da katılmıştı. Bu fırka doğrudan Re's'ül-Tennur denilen yere çıkarak kara yoluyla Katif üzerine vardıklarında Suud tarafından kale müdafaasına bırakılan kuvvet savunmaya geçmiş, ancak birkaç top atışından sonra dağılmışlardı. Civardaki diğer kaleler de nizamiye askeri tarafından ele geçirilip harekate devam edilmiş, Hufuf ve Müberrez'e doğru ilerlenmiş ve fırka oraya varmadan Suud'un bütün avanesi konumlandıkları yerleri terk etmeleri neticesinde buralar da idare altına alınmıştı. Midhat Paşa'nın Necid'e gitmesinden sonra da ciddi mücadeleler meydana gelmişti. Suud, taraftarlarından ve yerli aşiretlerden oluşturduğu 7-8.000 civarındaki bir grup ile Ahsa'ya yürümüş, hükümet kanadından ise askeri firkada bulunan Hamdi Paşa kumandasındaki iki tabur asker bunların üzerine gönderilmiş ve Suud mağlup olmuştu.³⁵⁸

Midhat Paşa tarafından yürütülen bu kriz yönetimi neticesinde Altıncı ordunun bile teşkilatında değişiklik yapılarak yeni taburların ordu şemasında yerini alması meselenin ciddi bir boyutta olduğunu gösterir. Şüphesiz burada Midhat Paşa'nın yadsınamaz bir payı vardı. Paşanın bu icraatları İstanbul'un gözünden de kaçmamış, Padişah ve Bâbiâlî takdirlerini bildirmişti. Hatta Abdülaziz Necid meselesindeki başarılarından dolayı kendisine murassa kılıç gönderip Paşaya ihsanda bulunmuştu.³⁵⁹

³⁵⁷ BOA., İ. MMS., 41/1672, Lef 8, 17 M 1288/8 Nisan 1871.

³⁵⁸ *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, I, 132, 138; işin sonrası için bakınız: BOA., İ. MMS., 47/2021, 19 N 1290/10 Kasım 1873; 48/2052, 8 M 1291/25 Şubat 1874.

³⁵⁹ *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, I, 143.

Tablo 3.1. Ahsa Seferi'nin etkisiyle Altıncı ordunun alay ve taburlarındaki artışı gösterir çizelge.

1871/1288	1872/1289	1873/1290	1874/1291	1875/1292
Saf Piyade 1. Alayı	Saf Piyade 1. Alayı	Saf Piyade 1. Alayı	Saf Piyade 1. Alayı	Saf Piyade 1. Alayı
Saf Piyade 2. Alayı	Saf Piyade 2. Alayı	Saf Piyade 2. Alayı	Saf Piyade 2. Alayı	Saf Piyade 2. Alayı
Saf Piyade 3. Alayı	Saf Piyade 3. Alayı	Saf Piyade 3. Alayı	Saf Piyade 3. Alayı	Saf Piyade 3. Alayı
Saf Piyade 4. Alayı	Saf Piyade 4. Alayı	Saf Piyade 4. Alayı	Saf Piyade 4. Alayı	Saf Piyade 4. Alayı
Talia Taburları	<i>Saf Piyade 5. Alayı</i>	<i>Saf Piyade 5. Alayı</i>	<i>Saf Piyade 5. Alayı</i>	<i>Saf Piyade 5. Alayı</i>
Süvari 1. Alayı	<i>Saf Piyade 6. Alayı</i>	<i>Saf Piyade 6. Alayı</i>	<i>Saf Piyade 6. Alayı</i>	Talia Taburları
Süvari 2. Alayı	Talia Taburları	Talia Taburları	Talia Taburları	Süvari 1. Alayı
Topçu Alayı	Süvari 1. Alayı	Süvari 1. Alayı	Süvari 1. Alayı	Süvari 2. Alayı
	Süvari 2. Alayı	Süvari 2. Alayı	Süvari 2. Alayı	Seyyar Topçu Alayı
	Topçu Alayı	Topçu Alayı	Seyyar Topçu Alayı	

B. İran Tehdidi ve Alınan Tedbirler

Sınır komşusu İran'daki gelişmeler Osmanlı'yı da yakından ilgilendirip etkilediğinden Irak ve Hicaz ordusu/Altıncı ordu müşirinin de bu hususta İstanbul'u bilgilendirme ve önlem alma noktasında kritik görevleri olduğu şüphesizdi.

İran şahı Muhammed Şah'ın Eylül 1848'de vefatı haberi ve bu durumun yarattığı karışıklık ordu müşiri Abdülkerim Nadir Paşa ve Bağdad valisi Mehmed Necib Paşa tarafından merkeze bildirilmişti. Osmanlı ile İran arasındaki hudut memurlarına gönderilecek talimatlar ve İran muhacirleri hakkında uygulanacak muamelat, Meclis-i Vükelâ'da karara bağlanmıştı. Ardından bu maddelere dair Anadolu ordu müşiri Reşid Paşa, Erzurum valisi Hamdi Paşa ve serasker Hasan Rıza Paşa'nın yazıları³⁶⁰ birleştirilerek 4 Kasım 1848/7 Zilhicce 1264 günü Meclis-i Has'ta bir toplantı yapıldı. İran ahalisinin ekseriyetinin Bağdat'ta ikamet eden İran şehzadelerinden Ali Şah'a meylettği ve bunun için kendisine davet mektupları³⁶¹ gönderildiği bilinmekteydi. Bunu Necib Paşa yolladığı ikinci yazısında haber vermişti. Buna karşılık yine Bağdat'ta bulunan Asafüddevele de bazı kişilerce desteklendiğinden kendisi de İran'a gitmek için

³⁶⁰ BOA., İ. MSM., 30/852, Lef 10, 2 ZA 1264/30 Eylül 1848; Lef 13, Lef 14, 9 ZA 1264/7 Ekim 1848.

³⁶¹ BOA., İ. MSM., 30/852, Lef 1.

bir takım teşebbüslere girişmişti. Osmanlı hükümeti ise durumu kontrol altında tutmak için uğraşmakta, Bağdat'taki bu şehzadelerin İran'a geçmelerine müsaade edilmemesine, bunların "ustaca" oyalandırılmasına ve güvenliklerinin sağlanmasına çaba göstermekteydi. Bu doğrultuda Reşid Paşa ve Hamdi Paşa ise hududun korunmasına yönelik memurlarına emirler göndermişti.

Gelişmeler bu minval üzereyken süreci sıkıntıya sokması muhtemel olaylara da müdahale edilmekteydi. Bu sırada Hakkari Derecik Kürtlerinin ellerindeki silahlarının toplanması konusu da gündemdeydi. Ovacık tarafına asker sevkiyatı düşünüldüyse de İran meselesinden dolayı askerlerin yerlerinden kımıldatılmasının doğru olmadığı kanaatine varıldı. Söz konusu Kürtlerin durumu ise sonraya bırakıldı, çünkü öncelik hudut muhafazasıydı. Bunun yanında Kars sancağındaki Zilanlı aşiretinin ağası Ahmed Ağa'nın İran'da olan kardeşi Kasım Ağa, Osmanlı topraklarına gelerek biraderini aşiretiyle beraber İran'a geçirmeye teşvik ettiğini Kars eski kaymakamı Sırrı Paşa ifade etmişti. Bu durumun engellenmesi için de gerekli adımlar atılmıştı.³⁶²

Bâbîâlî İran'da vukua gelen ihtilalin Osmanlı açısından vesvese yapılacak bir yanının olmadığını ve Acemlerin kendi iç sorunlarıyla meşgul olacaklarından dış dünyayla ilgilenemeyeceklerini düşünmekteydi. Bununla birlikte Anadolu, Irak ve Hicaz ordularının müşirlerinin, Erzurum ve Bağdat valilerinin aldığı tedbirler ihtiyatın elden bırakılmadığını göstermekteydi.³⁶³

Bunlardan birkaç sene sonra ortaya çıkan Aziz Bey sorunu da önemi haiz bir olaydır. "Ehl-i fesad" diye nitelendirilen Aziz Bey'in, birkaç akrabası ve maiyetiyle beraber 1850'nin ortalarında İran'a firar etmesi üzerine Namık Paşa bunların geri gönderilmeleri için Sine Hanına mektup yazmıştı. Hanın gereğinin yapılacağını beyan etmesine rağmen mülkiyeti İran ile Osmanlı arasında tartışmalı olan Bane kazasına ulaşan Aziz Bey'in burada hürmetle karşılandığı ve kendisine Han tarafından hediyeler verildiği haber alındı. Bunun üzerine ileri bir hamle olarak Hana, Aziz Bey'in teslim edilmesi için yaver-i harb yüzbaşlarından İbrahim Ağa gönderildi. Konuyla ilgili Tahran maslahatgüzarı Namık Efendi ve Tebriz şehbenderi Rasim Efendi de bilgilendirildi. Söz konusu Beyin o anda bir problem arz etmediği düşünülse de bir

³⁶² BOA., İ. MSM., 30/852, Lef 20, 20 Z 1264/17 Kasım 1848.

³⁶³ Bu mevzuda Osmanlı topraklarına firar eden şahıslardan suçla bulaşmış olanların red ve iadesine, ancak bunun yanında sadece canlarını kurtarmak maksadıyla iltica edenlerin kabulüne karar verildi. BOA., İ. MSM., 30/852, Lef 20, 20 Z 1264/17 Kasım 1848.

cemiyet toplayarak karşı harekatta bulunması her zaman beklenen bir tehlike olduğundan Namık Paşa ihtiyatlı olmayı savunmaktaydı.³⁶⁴

Aziz Bey gaillesi uzunca bir süre askeri ve mülki idareyi meşgul etmiş ve bu sıkıntının sonlandırılması için ciddi mesai sarf edilmişti. İran'da Sine'ye firar eden Aziz Bey'in teslimine dair teşebbüsler yapılmış, vali Emanullah Gulam Şah tarafından da gerekli vaat verilmişti ve ardından Irak ve Hicaz ordusu müşiri Namık Paşa vaziyeti İstanbul'a bildirmişti. İşin iç yüzü biraz ilginçti; Vali, Aziz Bey'e Sine'den ayrılmasını ve başka bir yere gitmesini söylemiş ve sonra söz konusu şahıs Soğukbulak'a -İğdır'da Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı bir yer- gitmek üzere harekete geçmişti. Ordu müşiri Namık Paşa bir tespit yapmaktaydı. İran tarafından sıkıştırılıp Süleymaniye paşaları hanedanlarına (Baban hanedanı) iltica eden kişiler olmuşsa da bunları Osmanlı himaye etmemişti. Buna karşılık Osmanlının tazyiki karşısında Erdelanilere sığınmış olan Süleymaniye paşa ve beyzadelerine İran hoş gözle bakarak zikredilen şahısları koruma altına almıştı. Yani müşir, bu ilişkinin "mütakabiliyet" esasına dayanmadığını ifade etmekteydi. Dolayısıyla Süleymaniye paşaları hanedanlarıyla Sine hakimi hanedanı arasında bir hukuk ve muhabbet ortaya çıkmış, Namık Paşa da bu münasebete dikkat çekmişti.³⁶⁵

Vali Emanullah firari Aziz Bey'e "*merasim-i hoşâmedi*" ile özel hediyeler sunarak ona yaklaşımını açık bir şekilde göstermiş, bunun yanında Aziz Bey'in hizmetinde bulunmak üzere bazı aşiret atlısından 30-40 nefer süvariye kendisine tahsis etmişti. Yine Vali, hangi kaza ve köyde ikamet edecekse yiyecek gibi ihtiyaçların malum şahsa "*merasim-i mihmannuvâz/misafir ağırlama merasimi*" ile verilmesi için ilgili yerlere emirler bile göndermişti. Vali bir oyalama siyaseti içine girerek firariyi teslim edeceğine dair vaadine karşın kendisine gönderilen yüzbaşı vekili Hızır Ağa'yı 40-50 gün bekletmiş ve ardından Namık Paşa yaveri yüzbaşı İbrahim Ağa'yı bölgeye yollamış ancak yine bir sonuç alamamıştı. Bir yandan da iyi niyet göstermeyi ihmal etmeyen Vali, Mehmed Rıza Bey adında bir şahıs ile müşir yaverine hediyeler de sunmuştu. İran valisinden beklenen iki yol vardı, ilki firariyi verdiği söze uyarak tutuklayıp teslim etmekte, ikincisi ise Aziz Bey'in sınır boylarında dolaşıp "fesada yol bulamaması" için Sine'de tutmaktı. Ahdine aykırı davranmasının sebebi sorulduğunda tatmin edici bir cevap veremeyen Vali *-izhâr-ı aczden başka bir gûnâ söz bulamayarak-*

³⁶⁴ Sinaplı, a.g.e., İstanbul 1987, s. 124.

³⁶⁵ BOA., A. MKT. UM., 1987/70, 9 B 1266/21 Mayıs 1850.

Sine toprağına asker sevkiyle firarının yakalanmasını teklif etmiş, durumun Tahran'a bildirilmesine rağmen zikredilen zatla ilgili nasıl davranılacağına dair bir cevabın gelmediğini de belirtmişti.

İşin sulandırıldığını düşünen müşir Namık Paşa yapılan teklifin sınır tecavüzü olacağını zikrederek bunun tasvip edilemeyeceğini söylemiş ve söz konusu hediyein de kabul olunamayacağını Rıza Bey'e beyan etmişti. Aziz Bey'in teslim edilmediği gibi *"hudud başında mükerremen gezdirildiği"* ve durumun çıkılmaz hale geldiğini İstanbul'a şikayet kapsamında aktarılacağını belirten ordu müşiri, Rıza Bey başkanlığında gelen heyetin telaş içine girdiğini gözlemlemişti. Ardından heyet Sine valisine vaziyetin bildirilmesi için birkaç gün mühlet ve şikayet hususunun dillendirilmemesini istemişti. Fakat müzakerede bulunanların tahkikat ve tavırlarına dayanarak Namık Paşa, bunların Aziz Bey'i Sine'ye götürmekten aciz olduklarına ve davranışlarının *"mazerete yol bulmaktan ibaret olduğuna"* kanı getirmişti.

Uzunca bir müddet Sine valileri olan Erdelani ailesine mensup olan vali Emanullah'ı, Namık Paşa *"aşiret ve kabile gibi davranmakla"* eleştirerek Osmanlı ve İran arasında olan antlaşmaları uygulamamakla suçlamaktaydı. Valinin kendisine başka, firari Aziz Bey'e başka bir dil kullandığını söyleyen Namık Paşa, hatta Emanullah'ın kendi devleti İran'a bile vukuatı farklı bir şekilde yansıttığını iddia etmekteydi. Tabiidir ki bu hal ve hareketlerin Tahran'ın malumatıyla yapıp yapılmadığı meçhuldü, Osmanlının Tahran'da sefirinin olmaması nedeniyle de bu konuda sarih bir bilgi yoktu. Konunun İstanbul'a yazılması ve ardından buradan da İran ile muhabereye başlanması uzun bir süreçti. Müşir Namık Paşa havalinin asayişinin teminini Aziz Bey tehlikesinin bertaraf edilmesine bağlamakta ve bunun için de en başta *"Aziz Bey ve rüfekası lakırdısının ortadan kaldırılması"* gereğini düşünerek coğrafyanın *"söylenti/şüyü silahına"* vurgu yapmaktaydı. Bağdat'taki İran şebkenderi İbrahim Han'a Bağdat valisi tarafından ve tahdid-i hudut memuru ferik Derviş Paşa ile de Tebriz şebkenderi Rasim Efendi'ye durum bildirilmişse de bunun şimdiye kadar bir semeresinin görülmediği gelişmelerden ortadaydı. Asker vaziyetine de değinen Namık Paşa *"icabı takdirinde mahall-i saireye sevk olunabilecek elde asker kalmadığını"* itiraf etmekte ve mevzunun kış ayına kadar uzatılmaması adına bir an önce Sine valisinin hal ve hareketlerinin devletinin onayına bağlı olup olmadığının bilinmesi için harekete geçilmesini uygun görmekteydi. Kendi refakatindeki birini uygun talimat ve mektupla birlikte İran

başkentine göndermek, İngiltere ve Rusya elçiliklerinin olaya müdahil olmasını sağlamak gibi hususlar üzerinde durmuştu. Bu minval üzere mevzunun Hariciye Nezaretinden hızlı bir şekilde sonuçlanması şarttı.³⁶⁶

Eylül 1850’de mesele Hariciyede görüşüldü. Aziz Bey’in cemiyetiyle beraber İran topraklarında olan Luristan’a gitmek üzere Sakız kazasından hareket ettiğinin ordu müşiri Namık Paşa tarafından Seraskere bildirilmesi sorunun hala devam ettiğini göstermekteydi. Süleymaniye toprağından geçmeleri halinde Osmanlı askerince vurulacaklarını bildiklerinden Süleymaniye’nin kuzeyinde İran idaresindeki Zühab’a ulaşan Aziz Bey ve yandaşlarının piyade 5. alaydan ihraç edilen ve firari olan neferleri toplamak, ahali ve aşiretleri baştan çıkarmak niyetinde oldukları bilinmekteydi. Önlem olarak müşir Namık Paşa “sedd-i râh (yol kapama)” kapsamında bazı bölgelere askeri kuvvet gönderdi. Hüseyin Ağa ile kaymakam Arif Bey kumandasındaki 300-400 katıra bindirilen piyade ile 400-500 süvari ve başıbozuk atlısı, Caf aşireti beyleri ile olan 1.000 kadar atlı ve yine 1.000’e yakın aşiret atlısıyla Kifri’deki başıbozuk reislerinden Muşlu Hüseyin Ağa Zühab’a civar olan Benekdere kazasına konuşlandırıldı. Namık Paşa işin sürüncemede kalmasını askerin cesaretsizliğinden olmadığını bilhassa vurgulayarak muhtemel dedikoduların önüne geçmek istemiş, meselenin uzamasını söz konusu şahısların sürekli kaçarak zaman geçirdiklerine ve İran’ı kendilerine sığınma yeri seçmelerinden dolayı sınır tecavüzüne mahal verilmemesine itina gösterilmesine bağlamıştı. Hadisenin daha çok diplomatik yolla çözümü tercih edilmekteydi.³⁶⁷

Aziz Bey’in hareketleri ve biraderi Ahmed Bey’in İran’a firar ettiğine dair Irak ordu müşirinin birbirini müteakip yazıları doğrultusunda Süleymaniye’nin asayişinin sağlandığı anlaşılmaktaysa da daimi emniyetin ancak Aziz Bey’in fesat faaliyetlerinin tamamen bitirilmesiyle temin edileceği açık bir şekilde görülmekteydi. Tahran sefiri Sami Efendi vasıtasıyla zikredilen şahsın red ve teslimi İran’a bildirilmişti. Ancak İran *"bu adam İran toprağında değildir, İran arazisine geçmiş olsa bile yaylak için İran'a gelen Osmanlı aşiretlerinin içindedir, bunları ise tazyik etmeye Babialî'nin rızası yoktur ki kendisini tutuklayabilelim"* cevabıyla meselenin başından beri takip ettiği oyalama siyasetini sürdürmekteydi. Oysa ki Aziz Bey’in İran’da Sakız denilen mahalde bulunduğu ve buralarda gezindiği tahkikatlardan anlaşılmaktaydı. Görüşmelerin ardından Aziz Bey’in doğrudan doğruya Osmanlı’ya iadesi talebi yinelenmekte, bunun

³⁶⁶ BOA., A. MKT. UM., 1987/70, 9 B 1266/21 Mayıs 1850.

³⁶⁷ BOA., İ. HR., 3404, Lef 9, 17 ZA 1266/24 Eylül 1850.

olmaması halinde en azından söz konusu şahsın İran'ın uzak merkezlerinden birine gönderilip fitnenin bitirilmesi hedeflenmekteydi. Bu seçeneklerin "kati bir suretle" İran'a bildirilmesine dair Sami Efendi'ye verilen emir ³⁶⁸ artık meselenin sonlandırılmasına matuftu.

Bunun yanında aşiretler de İran ile Osmanlı arasında anlaşmazlık konusu teşkil etmekteydi. Mücadele temposu ise hükümetlerin tutumuyla ilgiliydi. İç asayişini sağlamakla yükümlü olan Irak ve Hicaz ordusunun sınır bölgesini bu manada güvenlik altına alması asıl vazifelerindendi. Seyyar hüviyetlerinden dolayı aşiretlerin karşılıklı sınır ihlalleri, teamül ve antlaşmalar gereği bir hale/usule konulduysa da problem zuhuruna teşne bir olguydu. 1853 yılının başında tabiiyeti Osmanlı olan ve Süleymaniye'de bulunan Caf aşiretinin eskiden beri Zühab tarafında yer alan Güran yaylasına giderek hayvanlarını otlatmaları ve ziraat yapmaları İran tarafından sorun olarak addedildi. Aşiretin söz konusu yere geldiğinde buradan kovularak uzaklaştırılmasına dair İran hükümeti karar aldı. Bunun uygulayıcısı ise Kirmanşah hakimi/valisi idi. Zühab'a askeri yığınak yapıldı, miktarı ise "tebdil-i kıyafetle" bölgeye giden Irak ordusu tahrirat katibi Nevres Efendi ve maiyetinin tahkikatına göre 1 alay piyade, 600 süvari ve 6 toptan ibaretti. Bağdat valisi ve Irak ordusunun müşiri Mehmed Reşid Paşa bir yandan İstanbul'u bilgilendirdiği gibi diğer yandan da Kirmanşah valisine askeri yığnağın tahliyesini söyleyerek iki devlet arasındaki "*usulün korunmasını*" tavsiye etmekteydi. Aksi takdirde Osmanlının da İran aşiretlerine karşı aynı tutumu takip ederek mukabelede bulunacaklarını belirtmekteydi. İran cenahı 300 seneden fazla Osmanlı tabiiyetinde olan Caf aşiretinin kendi tebaası olduğunu ispata çalışırken Osmanlı tarafı da sınırdaki askeri teşekkülü Irak ordusu vasıtasıyla mücadeleye hazır olunması ve ihtiyatlı davranılmasını düşünmekteydi.³⁶⁹

Bunların yanında uluslararası savaş haline dönüşen 1853-1856 Kırım Harbi sırasında İran'ın sergileyeceği tavır Babıali'yi her zaman düşündürmüş ve bir takım önlemler almaya sevk etmiştir. Anadolu ve Arabistan ordularından ve Cebel-i Dürüz'dan sınır bölgeleri Van ve Bayezid'e asker gönderildiği kayıtlarda görülmektedir. Her ne kadar İran'ın bu savaş karşısında tarafsız kalacağını beyan ettiği ve Osmanlı'ya dostluk gösterdiği Tahran sefiri Ahmed Vefik Efendi tarafından bildirildiyse de İran'a karşı sürekli teyakkuz halinde bulunmak mülki amirlerin ortak

³⁶⁸ BOA., İ. HR., 3404, Lef 13, 25 Z 1266/1 Kasım 1850.

³⁶⁹ BOA., A. MKT. UM., 1956/86, 29 CA 1269/10 Mart 1853.

düşüncesiydi. Irak ordusu kumandanı Mehmed Reşid Paşa'nın da kendi bölgesinde gereken sayıda süvari ve piyade askerinin geçici olarak istihdamını talep etmesi komşu devlet hakkında duyulan endişeyi yansıtmaktaydı.

Anadolu ordusuna destek vermek amacıyla önceden tertip edilen kuvvet Resul Paşa kumandasıyla Şehrizor tarafına gönderilmiş ve burada biraz daha asker toplanarak mevcudun 2.500'e çıkartılması ayrıca emredilmişti. Bunun yanında Bağdat eşrafından Haydarizade Mehmed Emin Efendi'nin kardeşi Salih Efendi de Erbil civarındaki akraba ve taallukatını toplayarak 300-500 kişilik kuvvetiyle Anadolu ordusuna katılma arzusunu bildirmiş ve 1854 Şubatının son günlerinde Bağdat'tan hareket etmişti. Dolayısıyla savaş münasebetiyle bölgesel manada oluşturulan ihtiyat askerlerinde bir azalma görüldü. Irak ordusu müşiri Reşid Paşa bu ihtiyat kuvvetinin 5.000 nefere arttırılmasını vurgulayarak bu hususu çok önemseydiğini göstermekteydi. Maaş ve tayinatlarını da Musul eyaleti gelirlerinden karşılamayı tasarlamıştı. Irak ordusunun bu manada kuvvetli bulunması hem İran'a karşı bir güç göstermesi bakımından hem de Anadolu ordusuna destek olması ve metanet sağlaması açısından Paşa tarafından önemli görülmekteydi.³⁷⁰

Paşanın görüşlerine karşın İstanbul ise ihtiyat vaktinin olmadığını belirterek Tahran sefaretinden alınan bilgiler doğrultusunda İran ve diğer büyük devletlerin sefaretlerinden verilen güçlü teminatlar göz önünde tutulduğunda Bağdat ve civarında geniş çaplı bir tedarike ihtiyaç kalmadığını ifade etmekteydi. Ancak yine de "dönek ve kararsız mizaçları" nedeniyle İran'ın politikasının yakından takip edilmesi ve hareketlerine dikkat edilerek müteyakkız davranılması ve bu manada İran sefiri Ahmed Vefik Efendi'nin müşir Reşid Paşa'yı sürekli bilgilendirmesi ve askeri kuvvetin buna göre arttırılmasına karar verildi.³⁷¹

İran'ın tehlike olarak addedilmesi yeni bir husus değildi. Bu manada hudut orduları olan Anadolu ve Irak ordusuna İstanbul'dan sıklıkla yazı gönderilmiştir. Ekim 1850'de Anadolu ordu müşirine hitaben kaleme alınan tahriratta İran'ın "fâsid niyetlerinden" dem vurularak Van civarının kuvvetlendirilmesi, sınırın belirli yerlerine zahire gibi erzakın hazırlanması ve eğer gerekli görülürse Arabistan ordusundaki piyade 2. Alayın Anadolu ordusuna iade edilmesi maddeleri işlenmişti. Babıali olabildiğince

³⁷⁰ BOA., İ. DH., 18991, Lef 2-3, 8 C 1270/8 Mart 1854.

³⁷¹ BOA., İ. DH., 18991, Lef 6, 9 Ş 1270/7 Mayıs 1854.

güvensiz ve şüpheli durmaktaydı. İran'ın "etvâr-ı nâhemvâreleri niyât-ı fâsidedlerine" işaret olabileceği düşünülmekte ve açıktan bir düşmanlık faaliyetine girerler ise sert bir şekilde karşılık verileceği her defasında zikredilmekteydi.³⁷²

İran çoğu kez sınırındaki asi aşiretleri kullanmak suretiyle ve bilhassa askeri kuvvetin olmadığı topraklarda mütecaviz davranışlardan çekinmeyerek suçu bu aşiretlerin üzerine yüklüyordu. Sınırdaki cereyan eden olayları bu şekilde yorumlayan Osmanlı devlet ricali hududun "kuvve-i kâfiye" ile ikmaline gayret ediyordu. İlk olarak 1.000, ancak daha fazlasına gerek duyulursa 2.000 kadar başıbozuk askerin istihdam edilmesine karar verildi. Bunların nizamiye askerinin kontrolü altında bulundurulması ve temin edilecek neferlerin "ehl-i ırz adamlar" olmasına dikkat ediliyordu. Anadolu ordusunun mevcudu 1850 Ekiminde 23.000 civarında idi. Bu sayıya Bağdat'ta bulunan 3 tabur piyade ve 1 alay süvari, Arabistan ordusuna sevk edilen piyade 2. Alayı dahildi. Özellikle Irak coğrafyasındaki kuvvet İran'a karşı önem arz etmekteydi. Her türlü firari hüviyetinde olan şahsın iki tarafça da reddi kuralınca Aziz Bey'in de Osmanlıya tesliminin kaçınılmaz olduğu resmi evraka göre iddia edilse de İran tarafından bunun tam aksinin sergilendiği açık bir şekilde görülmekteydi.³⁷³

İran hassas bir konuydu. Bu meseleyi kaşımamak, ilişkileri normal bir seyirde tutmak hasebiyle devletin bazen Irak ordu müşirini ikaz ettiği de izlenmekteydi. Babıali'nin Kırım Savaşı'nın sıcak çatışmalarına gireceği zamanlarda bir de doğusundaki komşusuyla sıkıntı yaşamak istememesi gayet doğaldı. İran'ın bu savaşta fırsat bilerek bazı hareketlerde bulunması aynı doğallıkla izah edilebilir. Irak ve Hicaz ordu müşiri ve aynı zamanda Bağdat valisi Mehmed Reşid Paşa İran'ın faaliyetlerini araştırmak maksadıyla Hanikin civarına biraz asker göndermişti. Fakat bu icraat şüpheye sebep olarak İran'ın hiç hoşuna gitmemişti. Kuvvetin zikredilen bölgeye gelmesi halinde Tahran'ın da Zühab veya Süleymaniye taraflarına asker sevk edeceği kesin bir dille söylenmişti. Müşir paşanın bu hamlelerinden sefaretini malumatsız bıraktığı Tahran sefiri Ahmed Vefik Efendi tarafından merkeze rapor edilmişti. İstanbul'un ise bunu tasvip etmeyerek "me'mûrîn-i mahalliyenin" gerekli yerlerde fikir alış verişinde bulunarak muhaberatın güçlü tutulmasını istemekteydi. Bu manada müşir Reşid Paşa'nın ikaz edilmesi mühimdi.

³⁷² "... eğer ki açıktan açığa ahd şikestliğe mütecâsir olurlar ise ordu-yı hümâyûnun satvet-i muntazama-i askeriyesi ile hadlerini öğrenecekleri derkâr, ... öyle bir hareket-i tecâvüziye vukû'a geldiği halde icrâ-yı mukâbelede dakika fevt olunmayarak..." BOA., A. MKT. UM., 1932/45, 4 Z 1266/11 Ekim 1850.

³⁷³ BOA., A. MKT. UM., 1932/45, 4 Z 1266/11 Ekim 1850.

Ağustos 1852-1857 süresince vali ve müşirlik görevini beraber götüren Reşid Paşa, anlaşıldığı üzere Kırım Savaşı döneminde Irak coğrafyasında bulunmaktaydı. Babıali'nin İran tehlikesine karşın harp zamanında burayı sakin tutmak düşüncesiyle Namık Paşa ya da ona benzer aksiyon yönü baskın bir zatı değil de Reşid Paşa gibi daha sakin ve maslahatçı bir kişiyi burada tercih etmiş olması makuldür. Hem İran'ın varlığı hem de aşiret yatağı olan bölgenin en azından bu savaş müddetince sakin kalmasını sağlamaya çabalamak doğru bir yaklaşım olarak belirir.

İstanbul, sadece İran tarafından zuhur eden problemlere önlem olmaktan ziyade Osmanlı kaynaklı sıkıntılara müsaade etmemeye gayret göstermekteydi. Özellikle sınır ihlalleri sıklıkla yaşanan bozukluklardı. 1853 yılının son çeyreğinde Bağdat, Şehrizer, Erzurum ve Hakkari valilerine gönderilen yazıda Osmanlı topraklarındaki aşiret ve Kürtlerin İran'daki "tecavüz ve hasarların" gittikçe arttığı belirtilmekte ve bir takım ciddi hadiselerin meydana geldiği yazılmaktaydı. Zikredilen vakitte yaylak için İran topraklarına geçen 300 civarında Kelhur Kürdü atlısının Maraga'ya kadar ilerlediği ve burada Kâsım Mirza'nın malikanesi olan İncik köyündeki tüm hayvanları yağmalayarak kaçtıkları rapor edilmişti. Gasp edilen malları geri almak için arkalarından giden İran ümerasından Mehmed Emin Bey ile üç amcazadesi ve maiyetindeki birkaç nefer söz konusu aşiret atlılarınca yaralanmış ve üzerlerindeki eşyalar da alınmıştı. Bununla da kalmayan yağmacı grup Maraga'daki Miyandab nahiyesinde vezir Mirza Fazlullah'ın arpalığı Karaviran köyünü tahrip ederek Rumiye gibi bir takım yerlerde 5-6 kişiyi öldürüp bölgeden uzaklaşmışlardı.³⁷⁴

---

³⁷⁴ BOA., A. MKT. UM., 1962/67, 19 Z 1269/23 Eylül 1853.

Bu olaylar yaşanırken bir yandan da İran aşiretlerinden birinin iç meselesi yüzünden çıkan münazaa sebebiyle önde gelen şahıslardan olan Ali Ağa Rumiye hakimi tarafından Tahran'a gönderilmişti. İki senedir orada hapis hayatı yaşayan bu zat daha sonra firar ederek Hakkari eyaletine gitmiş, burada bir yere sığınmış ve hadise Tahran sefaretince de bildirilmişti. Babıali sağduyulu davranmış, huduttaki her türlü taşkınlığın önlenmesi adına belirtilen aşiretin yaptığı hasarların telafi edilmesi, gasp edilen her şeyin İran'a gönderilmesi yönünde gerekli girişimler başlatılmıştı. Ayrıca Ali Ağa'nın da bulunması için mahalli idarecilere tebligatlar gönderilmişti. Sınır bölgesinin adeta Osmanlı resmi evrakında ifade edildiği şekliyle "*merkez-i gâretgerân (yağmacı, çapulcu merkezi)*" haline gelmiş olması³⁷⁵ her iki devletin önemli gündem maddelerinden olmuş, geliştirdikleri siyasetin mühim bir basamağını oluşturmuştur.³⁷⁶

İran hududunda olan ordunun alamet-i farikalarından biri de mezhep ve itikadın bozulmamasına gayret göstermekti. Bağdat'ta sınıra yakın bazı yerlerde bir takım aşiret ve kabileler arasında dini akidenin bozulduğu ordu müşiri Namık Paşa tarafından Eylül 1862'de merkeze rapor edilmişti. Kuvvetle muhtemel ki, gayrı Sünni olup Şiiliğe yatkın bu inancın yayılmasını müşir paşa halkın cahilliğine bağlamaktaydı. İslam hukukunun hükümlerinin halka anlatılarak namaz kılınmasının öğretilmesi için ulemadan "muktedir" bir zatın istenmesi bunu teyid eder nitelikteydi.³⁷⁷

Askeriyenin içindeki Şiiliğin artışı meselesi de dikkatle takibata uğrayan bir konu olmuştur. Ordunun bölgesinin ekseriyetle Arap ve Kürtlerden oluşması neferlerin de bu etnik unsurlardan olmasına neden olduğu için her dönemde buraya "Türk uşağı"nın gönderilmesi müşirlerce gündeme getirilmekteydi. Asker alımında sıkıntı yaşayan Irak ve Hicaz ordusunun civardaki askeri teşekküllerden -Anadolu ve Arabistan orduları- nefer desteği alması da çok fazla bir şey değiştirmemekteydi. Çünkü bahsedilen orduların coğrafyaları da aksi istikamette değillerdi. Dolayısıyla bu hususta daha çok diğer üç ordudan -Hassa, Dersaadet, Rumeli- yardım sağlandığı söylenebilir. Irak ordusuna sevk edilen askerlerin aynı alay ve bölüğe konulmayarak farklı yerlere dağıtılmaları muhtemel sorunları engellemek adına bir girişim olduğu gibi -buna dair yaşananlar ilgili yerlerde örnekler izah edilmiştir- neferlerin Şii itikad üzere bulunması da aynı bağlamda mühim bir problemdi. Burada şunun altı çizilmelidir ki, XIX. yüzyılın

³⁷⁵ BOA., A. MKT. UM., 1962/67, 19 Z 1269/23 Eylül 1853.

³⁷⁶ İran aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetleri ve buna mukabil nizamiye askerinin müdahalesine dair bakınız: *Zevra*, 44, 25 M 1287/27 Nisan 1870.

³⁷⁷ Sinaplı, *a.g.e.*, s. 196.

sonlarına doğru söz konusu Şii meselesi daha önce bahsedilen Arap ve Kürt nefer hususunun önüne geçmiş ve buna daha fazla teksif olunmuştur. Şubat 1890'da Altıncı ordu efradı içinde Rafizilik'in artması çözülmesi gereken bir mesele olarak belirmiştir. Gerektiğinde Irak'a Dördüncü ordudan destek sağlanması konuşulmuş ancak mesafenin uzaklığı ve işin zorluğu buna engel teşkil etmişti. Sonuçta Altıncı ordu dairesinde bulunan büyük aşiret ve kabilelerden istifade edilmesine karar verilmiş ve bu konuda askeri teftiş komisyonuna bir emir de yollanmıştı. İran hududundaki münhasıran Süleymaniye'de bulunan Kürt aşiretlerinin kullanılması düşünülmüştü. Tabiidir ki, burada etkili gerekçe bahsedilen aşiretlerin Sünni olmalarıydı. Bunların *"hîn-i hâcetde asâkir-i muâvene"* sıfatıyla sevki mümkün görünse de Cezire ve Irak'ta dolaşan Şammar, Aneze ve Müntefik gibi büyük urban aşiretlerinin ise birbirleriyle düşmanlık etmelerinden mütevellit istifadeye yatkın olmadığı da gözlemlenmekteydi. Devlet ise burada şeyhlerle anlaşma yöntemini benimsemiş ve hiç olmazsa savaş zamanında husumetin kesilmesini istemişti. Bunun karşılığında da kendileri hil'atler ve çeşitli suretlerle ödüllendirilecek, harp esnasında sevk edilecek aşiret neferlerine tayinat ve şeyhlerine maaş verilecekti. Ayrıca "öne çıkan hizmetler" de rütbe ve nişan gibi üst düzey mükafatlarla taltif edilecekti.³⁷⁸ Merkezin bu icraatları İran'a karşı bir tedbir olarak okunabileceği gibi Altıncı ordunun asker eksiğini kapatmaya matuf hamleler şeklinde de görülmelidir.

---

³⁷⁸ BOA. A. MKT. MHM., 500/33, 27 C 1307/18 Şubat 1890.

C. Eyalet ve Ordu İdaresinin Birleştirilmesi

Mülki ve askeri idarenin farklı kişilerde olması kaçınılmaz bir "çatallığın" doğmasına ve bunun, ardı sıra sorunlar yumağı getirmesine sebep olduğu işin tabiatının bir gereği olarak anlaşılabilirse de bu husus özellikle Arap coğrafyasında daha bir ehemmiyetli hale gelmekteydi. Başkentten uzak "ecnâs-ı muhtelifenin" ve birçok aşiretin bir arada bulunduğu bölgede hızlı karar alıp uygulama kuşkusuz zaruretin bir gereği olmalıydı. Tanzimat programlarını uygulayacak yerel idarecilerin "*dahil-i Tanzimat olmayan bölgelerdeki*" uyumsuzluğu ve hatta çatışması işlerin aksamasının yanında yeni problemleri beraberinde getirmekteydi. Bu bağlamda İstanbul'a mülki ve askeri amirlerin şikayetleri ve eleştirilerini içeren yazıların gittiği görülmektedir.

Askeri tensikatin uygulanmaya başladığı ilk aylarda bu sorun varlığını hissettirmişti. Kasım 1843'te Arabistan ordusuna müşir olarak atanan Namık Paşa'nın 1844'ün Ağustosunda Serasker Hasan Rıza Paşa'ya gönderdiği yazı bu manada bir takım problemleri göstermesi açısından önemliydi. Bilindiği ve bahsedildiği üzere, ordular oluşturulurken nefer eksikliği rediflerin nizamiyeye intibakıyla kapatılmaktaydı. Bu bağlamda Arabistan ordusuna dahil edilen Musul'da bulunan 1.650 redifin komutası meselesi gündeme gelmişti. Görev yerine gitmek üzere İstanbul'dan hareket eden Namık Paşa'ya verilen talimatta söz konusu rediflerin Arabistan ordusuna katılması hususu da vardı. Fakat aradan bayağı bir vakit geçmiş olmasına rağmen Musul valisi Şerif Paşa'ya³⁷⁹ böyle bir emir verilmediği ve bunun vaktinin gelmediğini bir eleştiri babında Namık Paşa beyan etmekteydi. Konuyla alakalı kendisinin pasif bir konuma düşürüldüğünü ima eden Paşa, Valiye bahsedilen neferlerin buldukları yerde istihdam edilerek bunlara komuta etmesine dair İstanbul'dan emir gönderilmesini hoş karşılamadığı gibi ayrıca bunun "tensikât-ı askeriye ruhuna" aykırılığını da vurguladı. Paşa, nizamiyenin subay ve erkanının mülki işlere karışamayacakları gibi aynı şekilde mülki memurların da askeri meselelere müdahil olmalarının asla kabul edilebilir bir şey olmadığını "*tensikât-ı askeriye ve ordular nizamınca*" izah etmekteydi. Dolayısıyla söz konusu askerlerin ordu haricindeymiş gibi vali maiyetiyle istihdamının yanlışlığına parmak basan Namık Paşa, Musul rediflerinin kendi komutasına verilmesini

³⁷⁹ Şerif Paşa (Hamal): Nizamiye askerliğinin kuruluşunda hamallıktan nefer oldu. 1830'da miralay, 1833'de süvari livası, 1837'de ferik olarak Rakka kaymakamı, Eylül 1840'da İzmit mutasarrıfı, Nisan-Mayıs 1844'de vezirlikle Musul valisi, Kasım-Aralık 1844'de Konya, Aralık 1844-Ocak 1845'de Sivas valisi olup Ekim 1845'te azledildi ve 1847'de vefat etti. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, V, 1591.

istemekteydi. Bu bağlamda İstanbul'dan "tecdîden" bir emirname talebini Seraskere bildirmekteydi.³⁸⁰

Tanzimat Fermanının çizdiği çerçevede doğrultusunda tensikat-ı askeriye kanunuyla sistemleştirilen kur'a konusu idarecilerin çatışması halinde şüphesiz daha da zorlaşmaktaydı. Arabistan ordu müşiri Mehmed Vasıf Paşa'nın ordu reis-i erkânı ve Şam eyalet defterdarı ile birlikte müşterek olarak kaleme aldıkları ve Seraskere gönderdikleri 28 Aralık 1853 tarihli arıza, bu sıkıntıları yansıtmaları bakımından önemlidir. Kur'a bir tepki kapsamında harekete geçerek tavır alan Havran, Cidur, Cebel-i Dürüz ve Aclun ahalisini "itaat dairesine almak" münasebetiyle alınan tedbirlerin sağlıklı bir şekilde işletilmesi ve böylelikle kur'anın icrası gerekmektedir. Arızada vurgulanan ana mevzu da tam bu noktada tasarlanan önlem ve faaliyetlerin hayata geçirilmesinin devlet görevlilerinin ittifak halinde çalışabilme güçleriydi. Fakat müşir Vasıf Paşa, bunların aksine Şam valisi Ali Aşkar Paşa'nın askeri erkan ile uyumlu bir çizgide olmadığını iddia etmekte ve mülkiye ile askeriyenin ihtilaf halinde olduğuna atıf yapmaktaydı. Dolayısıyla Vasıf Paşa'nın öngörüsünce, kur'anın "*sızıltısızca ve bilâ halel*" halledilmesi için Şam vilayetinin en azından geçici olarak ordu müşirliğine ilhakı ortamı rahatlatarak uyumsuzluğun bertaraf edilmesini sağlayacaktı. Konu aynen bu şekliyle Seraskere yazıldığı gibi şahsi menfaat güdülmediği de ayrıca vurgulanmıştı.³⁸¹

Valinin bölgede olmadığı zamanlarda askeriye ve mülkiye arasında iyi bir uyum olduğu iddia edilmekteydi. Hicaz'da bulunan Vali, gıyabında yapılan değişiklikleri hoş karşılamamış ve döndüğünde bunlara hemen müdahale etmişti. Müşir ise bu değişikliklerin "hasbelicab" yapıldığını belirterek Valinin buna aksülamel göstermesini yanlış bulmuştu. Operasyona gitmek üzere görevlendirilen Yazıcı Hasan Ağa'nın yerine "nezaket-i mevkii" gerekçesiyle herkesin ittifakıyla tayin edilen ıstabl-ı amire payelilerinden Ali Yaver Bey, valilik dairesine geldiği gün hemen sebepsiz azledilmiş ve boşalan yere toplumca güvenilir bir şahsiyet olmadığı söylenen Zekeriyazade Said Ağa getirilmişti. Ardından Aclun kaymakamı bulunan, kaza ahalisinin uygun görerek meşakkatli bir süreç sonunda memuriyet yerine girebilen ve yeni yeni vergi ve kur'a hususlarına eğilmeye başlamış olan Faris Ağa da görevden alınarak buraya etkisiz bir

³⁸⁰ "... tensikât-ı askeriye ve ordular nizâmınca i'tâ olunan ta'limnâmede asâkir-i nizâmiye zâbitân ve erkânının umûr-ı mülkiyeye karışamayacakları misillü mülkiye me'mûrlarının dahî mevadd-ı askeriyyeye karışmaları kat'â câiz olmayacağı ta'limnâme-i mezkûrun hâvî olduğu ahkâm-ı celîlesi icâbından bulunduğuna ..." BOA., A. MKT., 15/30, 3 Ş 1260/18 Ağustos 1844.

³⁸¹ BOA., A. M., 343/66, Lef 1, 27 RA 1270/28 Aralık 1853.

şahıs olduğu düşünölen kilerci emini Habibzade Mustafa Ağa atanmıştı. Ayrıca Vali, Havran, Cidur ve Cebel-i Düruz kaymakamı Ömer Ağa'nın da azlini onaylamıştı. Ali Aşkar Paşa'nın bu tür faaliyet ve yaklaşımlarının bir takım hoşnutsuzluklara sebebiyet vererek kur'a uygulamasını zora soktuğu Vasıf Paşaca savunulan esas maddeydi. Askere alım münasebetiyle Havran'da ortaya çıkan "gaileyi" sonlandırmak üzere yapılan işlere valinin mani olduğu da müşirin iddiaları arasındaydı. Arabistan ordusundan sevk edilmesi gereken piyade, süvari ve topçu bölüklerinin ve eyaletçe tertibine teşebbüs edilen 1.500 muvazzaf süvarinin süratli bir şekilde hazırlanıp bölgeye intikalleri meselesinde gösterilen gayrete Valinin engeller çıkardığı söylenmekteydi. Dolayısıyla bunun bir mesuliyet doğuracağı düşünöldüğünden müşir Vasıf Paşa, reis-i erkan ve defterdar başkenti bilgilendirmekteydi.³⁸²

Bundan üç ay sonra Mart 1854'te aynı zevatın yine bu minvalde İstanbul'a yazı gönderdiği görölmektedir. Vali ile yaşanan uyumsuzluğun sürdüğü, Havran, Cidur ve Cebel-i Düruz kazaları kaymakamı Ömer Ağa'nın değiştirilmesinde ısrar eden Ali Aşkar Paşa'nın tavırlarıyla buraların asayişine zarar verdiği, kendisine de en azından bir müddet bahsedilen yerler için azil ve tayin işlerinden uzak kalması yönünde tavsiye ve telkinler yapıldığı ancak söz konusu şahsın bunları hiçbir şekilde kabul etmeyerek önemsemediği tekrar bir şikayet kapsamında iletilmekteydi. Valinin ortamı gerdiği örneklerle izah edilmeye çalışılmaktaydı. Havran meselesinin zuhurunda ahali tarafından kovulan Faris Ağa'yı göreve getirmek bir takım dedikodulara yol açmış ve ordu muhtemel olumsuzlukların önünü kestirmek maksadıyla meşayih aracılığıyla "nasihat ve teminat" yolunu kullanmıştı. Söz konusu mesele esnasında Ezra adlı köyde katırları vurulmak suretiyle kalmış olan Arabistan ordusuna ait iki ufak dağ topunun akıbeti Vasıf Paşa'nın eleştirdiği bir konudur. Topların orduya teslimine dair ahali tarafından teklif gelmiş olmasına rağmen Paşaya göre, kur'a mevzusunu iyi bir şekilde sonlandırmadan bunun kabulü, ordunun insanlar arasındaki prestijini sarsacaktı. Bunun üzerine gelen teklife karşı "ordunun öyle iki dağ topuna ihtiyacı olmadığı, kaldı ki olsa bile devletin bunları ne zaman isterse alabilecek gücü bulunduğu" gibi gayet üstten ve hamasi bir cevap verildi. Tanzimat programlarını uygulayabilmek için bölge ahali üzerinde her dem gerekli olan "koru"nun kaybedilmemesi ve tesisi adına bu şekilde davranılması zaruri görünmekteydi. Fakat Vali, zikredildiği üzere kendisinin tayin ettiği Faris Ağa ile gizlice haberleşip yürüttüğü operasyon neticesinde topaların Şam'a

³⁸² BOA., A. M., 343/66, Lef 1, 27 RA 1270/28 Aralık 1853.

getirilmesini sağlamıştı. Olayın kısa zamanda halk arasında dedikodu malzemesi yapıldığını belirten Vasıf Paşa ve diğer iki zat, Valinin Faris Ağa gibi halk nezdinde makbul olmayan kişilerle yaptığı yanlış ittifaklardan dolayı kur'a maddesine zarar verildiği şeklinde yorumlamaktaydı. Zevat, ayrıca vali Ali Aşkar'ın bazı icraatlarının toplumu germeye yönelik olduğunu ifade etmekteydi. Örneğin, Cebel-i Dürüz meşayihinden Şeyh İsmail'i söz konusu yerdeki bir meşihatinden azletmiş, bununla da yetinmeyerek kaymakam Ömer Ağa tarafından şeyhe emir gelmedikçe köye girip ikamet etmemesine dair mektup göndertmişti. Ahali nezdinde saygın bir konumda olduğunu düşünen Şeyh İsmail'in ise bu duruma içerlenmesi gayet tabii bir sonuçtu. Bunun vahim sonuçlar doğurabileceğini çok zor bir şekilde Valiye anlatabildiğini söyleyen Vasıf Paşa, şeyhe meşihate devamına dair bir buyruldu gönderilmesini sağlayarak mevzuyu teskin ettiğini de belirtmekteydi. Tüm bunlara dayanarak defterdar, reis-i erkan ve müşir Vasıf Paşa Vali aleyhindeki eleştirileri özetle şuydu ki; Aşkar Paşa'nın Hicaz'da bulunduğu sırada Havran ve sair meselelerde yapılan işlerin tamamının kendisine rağmen icra edildiğini düşünüp bunların hepsini bozmak amacıyla tavır koyduğu, devlet memuru ve eşraftan "tesviye-i mesâlihde" gayretli olan meclis azalarını kırmak gibi bir usul takip ettiği idi. Bununla birlikte yanlış kişilerle iş yaparak toplumda büyük bir güvenmenin söz konusu olduğu da söylenen diğer bir maddeydi. Kethüdâlık hizmetinde bulunan, ahalice seilmeyen ve kendisinden müşteki olunan Şam ahalisinden Halil Bey'i valinin meclis azalığına getirme çabası bu minvalde olumsuz bir hal kabilinden zikredilmekteydi. Tüm bunların ardından Vasıf Paşa önderliğindeki heyet, vali Ali Aşkar Paşa'nın münasebetsiz işleriyle uğraşarak bunların getireceği zararları defetmekten yorgun düştüklerini açıkça belirtmekte ve yazdıkları arzuhalle oluşacak mesuliyetten kurtulmayı talep etmekteydiler. Sorunun süreceği kanısını taşıyan heyet esasında bu işin böyle devam edemeyeceğinin de mesajını vermekteydi.³⁸³

³⁸³ "... müşârinileyh hazretleri cânib-i Hicazda buldukları esnâda mesele-i Havraniye ve sâireye dâir icrâ olunan mevaddın cümlesini gûyâ kendülerine rağmen yapılmış hey'etinde ad ve i'tibâr ile kâffesini bozmak ve bu sırada gerek me'mûrîn ve gerek mu'teberân-ı vücûhdan kendü gıyâblarında tesviye-i mesâlihde ittifâkları olan meclis azâlarını kırmak sûretlerini ittihâz-ı müşvâr iderek her bir gün hilâf-ı ittifâk ve usûl meydana birşey koyub onun husûlunda ısdâr ve herkesi ber-vechle karîn-i iğbirâr eylediği misillü kethüdâlık hüdmetinde bulunan Şâm-ı Şerîf ahâlisinden Halil Bey zaten menfûru'l-ahâli olub hüdmet-i mezbûrda bulunduğî müddetde dahi su-i mu'âmelesinden herkesi dilgîr eylediği halde mûmâileyhi meclis-i kebîr azâlığına me'mûr itmeğe kalkışub ..., ...elhâsıl bi'l-cümle hey'et ve hâl-i berîn-i minvâl olub artık bu misillü her bir harekât-ı nâbecâyâ karşı uğraşılmak ve def-i mazarratları çaresi aranılmak kullarına dahi müceb-i ye's ve fütûr olarak, bundan ma'dâ daha sâir gayr-ı marazî tahâddüs-i ahvâl dahi karîbü'l-ihimâl bulunduğî cihetle bunlardan terettüb idecek mes'ûliyetden nefislerimizi tahlîs ve rehâ ve hakâyık-ı kazayâ-yı alâ-vukû' arz ve inhâ ma'razında takdîm-i arıza-i ubûdiyete ibtidâr olunmuş ve her halde istihsâl-i esbâb-ı serî'a-i vâkı'ası menût ...", BOA., A. M., 343/66, Lef 2, 2 C 1270/2 Mart 1854.

Bu konu bir vesile ile beş ay sonra Ağustos 1854'de tekrar gündeme geldi. Arabistan ordu müşiri Mehmed Vasıf Paşa Ağustosun 13'ünde İstanbul'a gönderdiği tahriratında vali Aşkar Paşa'nın "müteferriâne" davrandığını yine şikayet etmekteydi. 9 Temmuz 1854'de Şam'ın Meydan denilen semtin ahalisinden bir takım şahısların silahlanarak Şagur üzerine düşmanca hareket etmeleri ve arkasından gelen yakma, yıkma ve yağma faaliyetleri valinin tutumuna bağlanmaktaydı. Bu olaylar karşısında valinin zaptiye sergerdesi Server ve Selim Ağalar ile birlikte bölgeye gitmesi üzerine söz konusu ağaların habasetlerinden dert yanarak *"biz bu habisleri istemeyiz"* diye ahalden tepki görmeleri ve ardından da silahlı çatışmaya girilmesi hoşnutsuzluğun bir göstergesiydi. Gelişmelerin bu seyirde ilerlemesi neticesinde bahsedilen yere bir miktar nefer ile Arabistan ordusu piyade 2. alayı miralay Ali Bey sevk edildi. Askeri güç vesilesiyle bu grup dağıtıldı ve kontrol maksadıyla arazide kolluk güçleri gezdirilerek asayiş sağlandı. Ancak bundan sonra yapılanların hoş olmadığı ve tahrik taşıdığı Müşir tarafından başkente bildirilmekteydi. Belirtildiği üzere, olayın ardından tahkikat yapılarak kabahatlıların tedibinin şart olması bir yana, Valinin yakın adamlarından olan zaptiye sergerdesi ve Meydan Ağası Server ve Selim Ağaların "suçlu suçsuz gözlerine kestirdikleri" kimseleri bir bahane ile hapse attıkları vaki idi. Ayrıca müşir Vasıf Paşa gözlemediği bir takım haksızlıkları da dillendirmekteydi. Meydan'a gelen zahirelerin Selim Ağa'nın dükkanına indirilerek burada satıldığı, "gala-i es'ara (yüksek fiyata)" sebebiyet vererek ahaliyi zor duruma soktuğu ve böylelikle menfaat devşirdiği, eskiden beri Şagur'daki bahçelerde bekçilik yapan Meydanlıların görevlerine son veren Server Ağa'nın, boşalan yerlere Şagurlulardan kendine yakın şahısları getirdiği, bunun da her iki taraf ahali arasında rekabet ve düşmanlık ihdas ettiği ve mevzuyla ilgili bazı hadiselerin de yaşandığı zikredilerek toplumsal düzenin zedelendiği sonucu ortaya koyulmuştu.³⁸⁴

Vasıf Paşa "mezalime" sebebiyet verdiğini düşündüğü kişilerin derhal azledilmelerini istemekte ve bunun bölge huzuru için şart olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat Valinin buna ayak direktmesi, şahısların görevlerinde devamını ısrar etmesi ve bu konuda herhangi bir tavsiyeyi dinlememesi meseleyi zorlaştırmaktaydı. Baskıları dindirmek amacıyla Vali, ilk aşamada Selim Ağa'yı azledip Server'i görevinde tutmayı sürdürdü. Fakat azledilmesi düşünülen şahsın Meydanlı olması ve buna karşılık Server Ağa'ya dokunulmaması "Meydanlıya rağmen" gibi anlaşılabilir ve bu da yeni bir tahrik

³⁸⁴ BOA., A. MKT. UM., 1967/70, Lef 1.

ve tehlikeye sebep olabilirdi. Valiye bu izah edilmesine karşın bir netice alınamamıştı. Ardından vali Aşkar Paşa ahalinin meramını dinlemek maksadıyla eyalet meclisi azasından Malikizade Ahmed Efendi'yi bölgeye gönderdi. Meydan ileri gelenleriyle yapılan toplantıda, söz konusu ağaların zulmüne tahammül ve sabrın kalmadığı vurgulanırken eşraf, bunların beş güne kadar azledilmemeleri halinde eşkıyanın önünü alamayacaklarını ve bölgeyi terk edeceklerini ihtar ederek durumun ciddiyetine parmak bastı. Görüşme sonrasında Şam'a dönmek için yola çıkan Ahmed Efendi'nin yanına güvenlik sebebiyle 50-60 kişinin verilmesi olayın vahametini bir başka ölçüde göstermekteydi. Valiye mesele "maslahatın çirkinleştiği ve bundan böyle bazı konularda ısrarcı davranmak uygunsuz sonuçlar ortaya çıkaracağı" şeklinde anlatıldı ve Aşkar Paşa 1854'ün 11 Temmuz günü sergerdeliğe kendi kavvasbaşısını, Meydan ağalığına da bölge ahalisinden Ahmed Ağa'yı getirdi.³⁸⁵

Mevzunun bu şekilde gelişmesi müşir Vasıf Paşa'nın Valiye karşı olan eleştirilerini şüphesiz daha da şiddetli hale getirmişti. Kişisel bir fayda gütmeyişini belirten müşir, valinin başına buyruk davranmasıyla oluşan bozuk vaziyeti iki ana maddede özetlemişti:

- Devletin azametinin bölge insanı nezdinde değersiz hale gelmesi/ "*vakar-ı hükümet beyne'n-nâs mübtezel olduğu*",
- İleride meydana gelmesi beklenen tehlikelerin varlığı/ "*âtide bazı muhâtarât tahaddüsü dahi me'mûl olması*".

Müşir Mehmed Vasıf Paşa'ya göre, valilik ve müşirlik vazifelerinin birleştirilmesi sorunların çözülmesi adına şarttı, konunun defalarca İstanbul'a yazılmasının esbab-ı mucibesi de buydu.³⁸⁶ Ardından aynı senenin Eylül ayında Arabistan ordu müşirliği ile Şam valiliği Mehmed Arif Paşa'ya verilerek mülkiye ve askeriye tek şahısta toplandı.³⁸⁷

Mehmed Namık Paşa Arabistan ordu müşiri iken bu mevzuyu işlemiş ve muhakkak önemli tespitler yapmıştı. Mülkiye ve askeriyenin çizgilerinin iyi belirlenmesi ve çift başlılığın ciddi problemlere yol açacağı hususlarının hatırd tutulmasına dikkat çekmişti. Nablus'taki hanedan mücadelelerinde askerin idaresi

³⁸⁵ BOA., A. MKT. UM., 1967/70, Lef 1.

³⁸⁶ BOA., A. MKT. UM., 1967/70, Lef 2, 19 ZA 1270/13 Ağustos 1854.

³⁸⁷ BOA., A. MKT. UM., 164/9, 13 Z 1270/6 Eylül 1854; A. DVNS. MHM. d., nr. 259, s. 14, Z 1270/Eylül 1854.

meşhuk bir konu bağlamında müşirce sorgulanmış ve bunun hassasiyetine atıf yapılmıştı.

Nablus hanedanından olan kaymakamlık vazifesinde bulunan Tokanzade Süleyman Bey, Ceraroğulları ve Abdülhadiler ile geçmişten gelen bir düşmanlıklarının olması, 1843-1846 yılları arasında pek çok kanlı harplerin yaşanması, yirmiden fazla köyün bu olaylardan olumsuz manada ciddi bir şekilde etkilenmesi bölge açısından kritik sorunları beraberinde getirmişti. Tokanzadelerin Cenin sancağındaki Sirin köyünü *"malikanemizdir"* diyerek zapt etmeleri, Akka'ya zarar verdikten sonra *"devletin buralarda ne işi var, bir akçe vergi vermeyiz"* şeklinde insanları galeyana getirme çabaları müşir Namık Paşa tarafından bir tehlike kabilinden İstanbul'a yazılmıştı. Zikredilen kaymakamın zararsızlığına karşın kardeşi Mustafa Bey'in oldukça bozguncu olduğu tespiti de yapılmıştı. Olayların önünü almak maksadıyla nizamiye askeri Akka ve Sayda'nın belirli yerlerine konuşlandırılmıştı. Sayda valisi Vecihi Paşa ile Namık Paşa urbanı teskin etmek amacıyla gerekli tembihleri yapmış, Müşir vergi tahsili için 5. piyade alay kaymakamı Hasan Bey'i Nablus'a göndermişti. Bunun ise semeresi görülmüş, bir hayli akçe tahsil edildiği gibi Tokanzade ve Abdülhadiler aralarındaki *"mukateleden"* vazgeçmişlerdi. Bu şüphesiz palyatif bir çözümdü, bölge genel asayişinin sağlanamadığı itiraf edilen gerçeklerdendi.³⁸⁸

Cebeli Halilürrahman'ın tabiatı itibariyle Nablus meşayihinin ürkütülmemesi ve bir isyana sebebiyet verilmemesi adına buraya asker sevki hassas ve iki kere düşünülmesi gereken bir mevzuymdu. Namık Paşa, belirtilen Mustafa Bey'in ağabeyi kaymakam Süleyman Bey'i sancakta iktidarı ele almak için -özellikle rakip urbana karşı- nizamiye askerine mutlak surette ihtiyacı olduğu konusunda ikna ettiğini söylemekteydi. Ardından Sayda valisinin de bu ekseninde görüş ortaya koyması askeriye ile mülkiyeyi temsil edenlerin fikri ayrılığını göstermişti. Müşir Namık Paşa bunların ordudan bir binbaşı komutasında bir tabur nizamiye askeri ile bir top istemelerini *"askeri önlerine katarak keyiflerince şuraya buraya sevk edip Abdülhadileri artık sadece askere vurdurmak ve köyleri harap etmek"* gibi zararlı işlere matuf olduğunu düşünmekteydi. En önemlisi de söz konusu şahısların *"akıllarınca bu askeri maiyetlerinde addetmelerinin"* kabul edilebilir olmadığına önem atfeden Müşir, mevzuyu İstanbul'a da taşımıştı. Neticede mirliwa Mehmed Paşa önderliğinde 5 bölük

³⁸⁸ BOA., İ. DH., 124/6326, Lef 1, 9 B 1262/3 Temmuz 1846.

piyade, 4 bölük süvari ve 2 top ile bölgeye girilip bir karışıklığa sebebiyet vermeyerek önemli miktarda vergi tahsili gerçekleştirilmiş³⁸⁹ olsa bile bahsedilen yetki meselesi askeri tensikatın ilk zamanlarından kendini göstererek mühim bir problem olarak sıklıkla kendini hissettirecekti.

Irak ve Hicaz ordusunun kuruluşundan itibaren söz konusu mesele çapı değişkenlik gösterse de varlığını hep hissettirmiştir. Müşir Abdülkerim Nadir Paşa'nın 1849'daki Hindiye'de gelişen olaylardan ötürü vali Mehmed Necib Paşa'yı eleştirdiği, bir uyumsuzluğun yaşandığı bilinmekteydi. Hatta öyle ki Müşir, Valinin bir takım aşiretleri yaptığı tayinlerle tahrik etmeye çalıştığını belirterek bu meselede ciddi iddiaların ortaya atıldığını göstermekteydi.³⁹⁰ Haziran 1849'da Nadir Paşa'nın valiliğe kaydırılarak müşiriyetin Namık Paşa'ya bırakılması esasında çok bir şey değiştirmede. Ordu müşirinin İstanbul'a yaptığı telkinler neticesinde Valinin, etrafında gelişen usulsüz faaliyetleri sonlandır-a-maması, yumuşak ve sakin bir karakter taşıması nedeniyle yerine Mehmed Vecihi Paşa getirildi.³⁹¹ Söz konusu uyuşmazlıkların bundan sonra da devam ettiği görülmekteydi. Müşir Namık Paşa'nın mülki işlerin yetersizliği üzerinden vali Vecihi Paşa'yı eleştirmesi, Valinin de aynı şekilde örneğin Hille meselesinde müşirin sorumsuz davranışlarından şikayet etmesi³⁹² yetkilerin tek kişiye verilme sürecini hızlandırdı. Namık Paşa dominant bir idareciydi, Valiyi de böyle olmadığı için tenkit etmekteydi.

Neticede Irak ve Hicaz ordusu müşirliği ve Bağdat valiliğini 1851 yılının sonlarında ilk olarak bünyesinde birleştiren Namık Paşa olmuştu. Şubat 1852'de bunun faydalı sonuçlar getirdiğini içeren düşüncelerini bizzat Padişaha bir yazı ile ileten Paşa, Bağdat eyaletinin mali ve mülki işlerinin askeriye ile birleştirilmesinin hikmeti şu şekilde maddeleştirmektedir.³⁹³

- Hassas ve büyük bir arazi olan eyaletin karışık durumunun ıslahıyla insanların refah ve rahatlarının temini,
- Yol güvenliğinin sağlanmasıyla topraklarının mamur edilmesi,

³⁸⁹ BOA., İ. DH., 124/6326, Lef 1, 9 B 1262/3 Temmuz 1846; ayrıca bakınız: A. DVNS. ASK. MHM. d., nr. 33, s. 65, B 1262/Temmuz 1846.

³⁹⁰ BOA., İ. DH., 197/11199, Lef 8, 15 B 1265/6 Haziran 1849.

³⁹¹ BOA., İ. DH., 225/13448, Lef 8, 16 S 1267/21 Aralık 1850.

³⁹² BOA., A. MKT. UM., 1937/24, Lef 2, 27 C 1267/29 Nisan 1851; Lef 3, 7 B 1267/8 Mayıs 1851.

³⁹³ BOA., MB., 22/100, 5 CA 1268/26 Şubat 1852.

- Her sınıf Osmanlı tebaasının zulüm ve saldırıdan uzak tutulması ve eşit muamelenin gözetilmesi,
- Aynı şekilde yabancılara da bahsedilen "mer'i usül" üzere davranılması,
- Askeri işlerin ilerlemesi,
- Hududu muhafaza amacıyla da Derviş Paşa'ya verilen talimat gereği hareket edilmesi

Her ne kadar ifadeler, ilk vali-müşir Namık Paşa'nın emelinin gerçekleşmiş olmasıyla duyulan başarı hissinden ve yazının Padişaha gönderilmesinden mütevellit "romantik" bir havada olsa bile kuşkusuz bu işin faydasının görüldüğü ortadaydı. Paşa, *"iklîm-i cesîme ve mülk-i azîm"* diye tavsif ettiği Irak'ta devlet gelirlerinin tahsili noktasında sıkıntı çekildiğini, bunun da sebebinin göçebe aşiretlerin *"lezzet-i medeniyetden henüz çaşni bulamadıklarından"* yerleşik ahaliye saldırmaları ve zarar vermeleri olduğunu ve neticede bu bozukluğun eşkıya ve aşiret kontrolü ile sağlanabileceğini zikrederek yetki ittifakının sağlanarak "çatalığın" engellenmesi işinin ne denli önem taşıdığını açıklamaktaydı. Burada da özellikle ordunun ehemmiyeti tebellür etmekte, Irak ve Hicaz ordusunun alaylarının doldurulmasıyla askeri kuvvetinin artırılmasının şart olduğu vurgulanmaktaydı. Ayrıca temas edilen bir husus da fazla masraf ortaya çıkaracağından ötürü yeni nefer celbinin diğer ordulardan yapılmaması idi. Irak ordu dairesinin nüfusunun "tedricen" sayılarak kur'asının icrası tercih edilmesi gereken yöntemdi.³⁹⁴

Irak'ın mülkiye ve askeriyesinin birleştirilip bir şahsa ihale edilerek böylece çatalıktan kurtarılmasını "muhassenât-ı adîde" olarak yorumlayan Namık Paşa 1852 yılının başlarındaki tahriratında bunun semeresinin alınmaya başlandığını belirtir. İdarelerin birleşmelerinden itibaren "meşhur eşkıya ve haydutlardan" birçoğunun yakalanıp eyalet meclisinde yargılanarak hepsinin prangabend cezasına çarptırıldığı, bir kısmının da Basra tersanesine gönderildiği ve böylelikle uygunsuz olayların olabildiğince kesildiği rapor edilmişti. Meselenin bir de harici yönü vardı. İran'ın Irak politikası kadim bir hüviyet teşkil etse de iç işlerinin zikredilen senede pek yolunda olmaması büyük bir tehlike arz etmediği anlamına gelmekteydi. Fakat İngiltere'nin

³⁹⁴ BOA., MB., 22/100, 5 CA 1268/26 Şubat 1852.

Hindistan münasebetiyle Basra ve Bağdat siyasetlerini "agraz (garaz, kötü)" şeklinde temellendiren Paşa, Irak'ın istikrarının sağlanmasını ve özellikle Basra tersanesinin gelişmesinin söz konusu devletçe istenmediğini savunmaktaydı. Bunu da Basra'ya yeni nefes sevkinden, vapur tedarikinden dolayı Bağdat'taki İngiliz konsoloslarının telaş etmeleriyle müdellel hale getirmekteydi.³⁹⁵ Erkin tek kişide toplanmasına sadece iç işler yönüyle de değil de dış etkenler tarafıyla da bakan Namık Paşa, meseleye daha bütüncül yaklaştığını göstermekteydi.

Ordunun kuruluş yılı olan 1848'ten 1887'ye kadar olan yaklaşık 40 yıllık bir süreçte kesintisiz bir şekilde 25 sene (1849-1874), fasılalarla birlikte 30 yılı aşkın bir dönem vali ve müşirin aynı kişi olduğu görülmektedir. Mehmed Namık, Mehmed Reşid, Ömer Lütfi, Mustafa Nuri, Ahmed Tevfik, Mehmed Takiyüddin, Ahmed Midhat, Mehmed Rauf, Mehmed Redif, Abdurrahman Nureddin ve Hüseyin Fevzi Paşalar müşir-vali olan idarecilerdir. Genel asayişin sağlanıp kur'a ve vergi tahsili gibi Tanzimat programlarının uygulanması, idareciler arasındaki rekabet ve anlaşmazlığın bertaraf edilmesiyle mümkün olabilirdi. Mülkiye ve askeriyenin tek şahısta yürütülmesi hızlı karar ile seri icraatı sağlamaktaydı. Diğer ordu ve bölgeleri, Irak coğrafyasına nazaran nüfus sayımı ve kur'anın daha rahat yapılabildiği sahalardı. Ayrıca göçer Arap ve Kürt aşiretlerinin yoğunluğu ve İran tehdidi Irak'ı devletin öteki yerlerinden ayıran özelliklerdi. Dolayısıyla İstanbul, mülki-askeri birlikteliği ordunun bölgede güçlenmesi adına önemli ve faydalı görmekteydi.

Tabiidir ki işin bir de başka yüzünün olduğu muhakkaktı. Payitahttan çok uzak bir yerde yetkilerin tek elde toplanması diğer bir açıdan mahzurlu bir adımdı. İdarecinin tabiatına göre kendini konumlandırın, merkez siyasetten destek bulan taşradaki yüksek dereceli memurlar, görevdeki müşir-valiye karşı yönelttiği olumsuz iddiaları doğrultusunda bir takım iktidar mücadelesine girebilmekteydiler. İmparatorluk sathına teşmil edilebilecek bu düşünce, Irak gibi bölgelerde daha belirgin hale gelebilmekteydi.

---

³⁹⁵ BOA., MB., 22/100, 5 CA 1268/26 Şubat 1852.

Tablo 3.2. Irak ve Hicaz ordusu/Altıncı ordu müşiri-Bağdat valisi tablosu.

Kişiler	Müşir	Vali
Mehmed Necib Paşa		Mart 1842
Abdülkerim Nadir Paşa	Şubat 1848	Haziran 1849
Mehmed Vecihi Paşa		Aralık 1850
<i>Mehmed Namık Paşa</i>	Haziran 1849	Kasım 1851
<i>Mehmed Reşid Paşa</i>	Ağustos 1852	Ağustos 1852
<i>Ömer Lütfi Paşa</i>	Ağustos 1857	Ağustos 1857
<i>Mustafa Nuri Paşa</i>	Ağustos 1859	Ağustos 1859
<i>Ahmed Tevfik Paşa</i>	Ocak 1861	Ocak 1861
<i>Mehmed Namık Paşa</i>	Eylül 1861	Eylül 1861
<i>Mehmed Takiyüddin Paşa</i>	Nisan 1868	Nisan 1868
<i>Ahmed Midhat Paşa</i>	Mart 1869	Mart 1869
<i>Mehmed Rauf Paşa</i>	Kasım 1871	Kasım 1871
<i>Mehmed Redif Paşa</i>	Mayıs 1873	Mayıs 1873
Mehmed İzzet Paşa	Ekim 1874	
Ömer Fevzi Paşa	Ocak 1875	
<i>Abdurrahman Nureddin Paşa</i>	Ağustos 1876	Ağustos 1875
Hüseyin Fevzi Paşa	Nisan 1877	
Mehmed Akif Paşa		Nisan 1877
Mehmed Kadri Paşa		Şubat 1878
<i>Abdurrahman Nureddin Paşa</i>	Şubat 1879	Şubat 1879
Mehmed Takiyüddin Paşa		Ocak 1880
Mehmed İzzet Paşa	Ocak 1880	
<i>Hüseyin Fevzi Paşa</i>	Aralık 1882	Aralık 1882
Hidayet Paşa	Aralık 1886	
Mustafa Asım Paşa		Ocak 1887

1- İktidar Mücadelesine Mühim Bir Örnek: Mustafa Nuri Paşa-Ahmed Tevfik Paşa Çekişmesi

Ağustos 1859'da Bağdat'a vali ve Irak ve Hicaz ordusuna müşir olarak atanan Mustafa Nuri Paşa hakkında daha iki senesini doldurmadan 1861 yılının başlarında rüşvet iddiaları vukua geldi. Olayın tahkik edilmesinin ardından hemen azledilen Paşanın, kethüdası olan damadıyla beraber yargılanmasına dair Padişah emri çıktı. Bu hususun tahkikatını içeren layiha, rüşvet işlerini gösterir defter ve sair evrak Encümen-i Mahsûs-ı Meşveret'te açıklandı. Bunun gibi olaylar "umûr-ı cesîme ve mühimmeden" sayıldığından rüşvete kalkışanların cezalandırılmaları ahlaki ve siyasi olarak elzem görülmekteydi. Özellikle bu tür üst düzey memurların ilk vazifelerinin iffet ve istikamet üzere hareket etmesi gerektiği ve devletin de herkesi bu çerçevede tutmaya çalışan bir mekanizma olduğu hassaten belirtilmekteydi. Mustafa Nuri Paşa'nın derhal görevden alınması ve muhakeme edilmesine bu gerekçeler doğrultusunda Padişah iradesi sadır olmuştu.

Bağdat eyaleti büyük bir bölgeydi ve eski müşir Namık Paşa'nın tespit ettiği gibi sağlam bir idare ile buradan çokça gelir elde etmek mümkündü. Dolayısıyla karışık bir halde bulunan mevcut durumun ıslah edilmesi ve doğru bir yönetimin sağlanması adına bu coğrafyaya da vâkıf bir zatın atanması gündeme geldi. Irak ve Hicaz ordusunun da müşiri olacak bu yeni şahsın askeri işlere de yakınlığı gerekmekteydi. Neticede aranılan vasıfların ekseriyetini bünyesinde barındıran ve zaten hatırlarda olan ordunun reis-i erkanı Ahmed Tevfik Paşa vali ve müşir tayin edildi. Kendisi orada bulunduğundan dolayı da hemen idareye geçerek vazifede bir vakit boşluğuna mahal bırakmayacaktı. Mazûl Mustafa Nuri Paşa'nın ise mahkemesi bitene kadar Bağdat'ta bir konakta kalmasına ve damadı kethüdasının da cezası kesilinceye dek her türlü görüşmeden uzak hapsedilmesine karar verildi. Bundan sonra ise sıra muhakeme usulünü bilen, dirayet ve tecrübeli birinin özel görevlendirmeye bölgeye gönderilmesine gelmişti.³⁹⁶

³⁹⁶ BOA., İ. MMS., 21/918, 14 B 1277/26 Ocak 1861.

Mustafa Nuri Paşa olaylar üzerine 14 Şubat 1861'de Sadarete savunma amaçlı bir arıza kaleme aldı.³⁹⁷ Yaşadığı bu üzücü hadiselerin müsebbibinin kendisinden sonra makama gelen Tevfik Paşa olduğunu yazısında ifade etmekte ve bu zatın şahsına olan düşmanlığını belirtmekteydi. Tevfik Paşa'nın vali kaymakamlığı ile Bağdat'a geldiği günden beri Bağdat valiliği ve Irak ordu müşirliğini elde etme hevesine düştüğünü ve bu uğurdaki faaliyetleriyle kendisine göz açtırmadığını söyleyen Nuri Paşa, kasıtlı bir projenin kurbanı olmaktan yakınmaktaydı. Tevfik Paşa'nın yanına aldığı "hükümet küskünü ve memuriyet düşkünü" bir takım taraftarıyla beraber gece gündüz tahrik ve fitne ile uğraştığını vurgulamaktaydı. On seneden beri Danyal oğulları Salih ve Süleyman adlı Yahudilerin Bağdat eyaletinin mukataalarını neredeyse "istila" ettiğini

³⁹⁷ "Makâm-ı celî-i sadâret-i uzumâyâ

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Devletlü Tevfik Paşa vâli kaymakamlığı ile geldiği günden beri Bağdad vâliliği ve ordu müşirliği istihsâli emeline düşmüş ve Bağdada vusûl-ı âcizânem gününden şimdiye kadar ale't-tevâli icrâsına çalıştığı tahrîkât ve ifsâdatı çâkerlerine bir dakika göz açtırmayub rahat göstermemiş ve "hükümet küskünü ve me'mûriyet düşkünü" olarak peydâ eylediği bir takım taraftarını ile leyl ü nehâr tahrik ve ifsâddan durmayarak ve on seneden beri Bağdad eyâletinin mukâta'alarını istilâ etmiş iken hengâm-ı me'mûriyet-i âcizânemde yüz bulmamış olan Danyal oğulları Salih ve Süleyman nâm Yahudilerle taraf-ı mîriye üç dört bin kise zimmetleri olduğu cihetle kaymakamlıklarından bâ irâde-i seniyye azl olunmuş ve taraf-ı bendegâneme kesb-i adâvet etmiş olan Süleyman Bey ve Yakub Efendi ve onlara mümâsil ashâb-ı düyûn ile azâ-yı meclisden bazılarını tarafgîr ittihâz ederek bunların ifsâddât-ı vâki'alarıyla bazı sahte da'vâlar meydana çıkararak ber-muktezâ-yı takdîr mümteni'î'l-tagyîr âkibeti'l-emr nâil-i merâm olmuş ve irâde-i seniyye iktizâsından olduğu üzere kethüdâ-yı âcizîyi habs ve çâkerlerini bir köşeye endahet eylemiş olduğu halde hem-bezm ittifâkı olan mümâileyhden nasb eylediği kethüdâ ve kâtib-i divân ve sâir tevâbi'âtı ma'rifetleriyle esvâk ve pazarda köşe be-köşe hiç yokdan da'vâcılar araştırmak ve gelüb da'vâ ve arzuhâl takdîm etmeyenleri dürlü dürlü va'd-ı va'id ile tergîb ve tahvîf etmek ve bi'l-cümle kaymakamlık ve müdürlüklere ve muvazzaf zâbitânına ve meşâyih-i urbâna vesâireye kağıdılar yazdırub ve adamlar gönderüb da'vâya ve ağaçdan olsun şahitler tedârikine da'vet eylemek harekât-ı gaddârânesine terk-i hâb-ı rahatla serren ve alenen ikdâm-ı tâm etmektedir

Kethüdâ-yı mümâileyh hakkında olan efkâr-ı azimkârânesi mahzâ çâkerlerini lekedâr etmek ve bizzât ve bi'l-vâsıtâ azv u isnâd eylediği müfteriyâtı canlandırmak arzusundan ibâret ve işbû arz ve inhâsına mecbûr olduğum keyfiyât-ı müteallime Bağdad ahâlisinin büyük ve küçüğü ve ecnebî me'mûrları nezdinde gelişmesi fî vasatü'n-nehâr vâzih u âşikâr idüğü rehîn-i rütbe-i bedâhat bulunmuşdur

Burada olan borçlarımı te'diye ile masârîfât-ı râhiyeyi ifâ şöyle dursun Bağdadda bulunan familia-yı çâkeri ve müte'allikât ve dâire-i âcizîyi bir mâh idâre edecek ihsân-ı hazret-i şâhâne me'mûlundan gayri kudretim ve maâş-ı bendegânemden on bir günlük istihkâkımdan ma'dâ elde bir şeyim olmadığına Hüddâ-yı müte'âl hazretleri şâhid-i âdildir

Müşârinileyh şimdiye kadar tertîb ve isnâd eylediği müfteriyâtını derece-i sübûta gelmiş sûretine koymak ve bir takım hiyel ü desâyisle nâil-i merâm olduğunu bildirmemek efkâr-ı zemînkârânesiyle çâkerlerini şu sinn-i şeyhûhetde lekedâr eylemesi ve bunca senelerden beri bulunduğum hidemât-ı saltanat-ı seniyyede kazandığım nâmus-ı bendegânemi hetk ü berbâd etmesi ve bî-asl ve esâs olan muhâkemenin Bağdad gibi diyâr-ı bu'idde âcizlerine ve bi'l-cümle tevâbi'ât-ı bendegâneme husûmet-i şedîdesi âşikâr olan bir zâtun yed-i agrâzına düşmesi hususuna Cenâb-ı Hakkan rızâ-yı aliyyesi olmadığı ve veliyyü'l-nî'met-i cihân-kıymetimiz pâdişâhımız efendimizin müsellem-i enâm olan merhamet ve adâlet-i seniyyesi kabil ve râzî olmayacağı bedidâr bulunmuş

Ber-minvâl-i muharrer müşârinileyh hazretlerinin dest-ı garaz-ı gaddârânesinde kaldığımdan ve nâmus-ı bendegânemi pâyimâl etmekden başka aslı olmadığı anlaşıldığından artık ağlamakdan ve beyân-ı hâl ile ser-me'âlî asafânelerini tasaddî'den başka çare bulamayarak ne yapacağımı şaşırılmış olmağla lütfen ve merhameten ve emekdârlığıma hürmeten geçende bâ arıza-i telgrâfiye niyâz ve istihâma mecbûr olduğum vechle müşârinileyhin semere-i garazı olarak hiç yokdan meydana çıkan muhâkemenin adl ü hakkâniyet olan meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyyeye havâlesiyle bi-gayr-i hakkın bulunan kethüdâ-yı mümâileyhin tahliye-i sebîli ve çâkerleriyle beraberce Dersâadete azîmeti ve bu cihetle müşârinileyh hazretlerinin kurduğu dâm-ı sefâletden cümlemizin tahlisiyle yeniden ihyâ ve kırk seneden beri lekedâr olmamış ve şu şöhet kazanmamış olan nâmusumun ibkâ buyrulması emrinde istihsâl-i müsâ'ade-i seniyye hazret-i pâdişâhiye himem-i celîle ve merhamet-i aliyye-i sadâret-penâhileri erzân ve şâyân buyrulmak niyâz ve temennâ-yı mahsûsıyla işbû arıza-i çâkirânem takdîmine cesâret kulduğımı inşallâhü teâlâ muhât-ı ilm-i alem erâ-yı dâvirâneleri buyruldukda bu bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

3 Şaban 1277/14 Şubat 1861,

Vâli-i sâbık-ı Bağdad Mustafa Nuri". BOA., A. MKT. UM., 461/92, 3 Ş 1277/14 Şubat 1861.

tespit eden Nuri Paşa, kendi döneminde ise çok da yüz bulamayan bu şahıslarla birlikte devlete 3.000-4.000 kese civarında borçlu olduğu halde kaymakamlık görevlerinden azledilen ve kendisine olan düşmanlığı artan Süleyman Bey ve Yakup Efendi gibi mazul idarecilerin karşı hamlelerine maruz kaldığını iddia etmekteydi. Bazı meclis azalarını da yanına alan Tevfik Paşa'nın önderliğinde yapılan bu hareket, Nuri Paşa'ya göre bir takım spekülasyonlar neticesinde sahte davaların meydana çıkarılmasıyla farklı bir hal almıştı. Tevfik Paşa'nın tayin ettiği kethüda, divan katibi ve sair görevliler vasıtasıyla çarşı ve pazarlarda hiç yoktan davacılar araştırmak, dava arzuhalleri takdim etmeyenleri türlü şekilde tehdit edip korkutmak, kaymakamlıklara, müdürlüklere, subay ve aşiret şeyhlerine adamlar gönderip söz konusu davalara şahitler tedarik etmek gibi faaliyetlerin Nuri Paşa tarafından zikredilmesi meselenin organize ve bilinçli yapıldığını ispatlamaya matuftu. Nuri Paşa'nın damadı olan kethüdasının Padişah iradesi gereği hapsedilmesi ve kendisinin de adeta orijinal ifadesiyle "bir köşeye atılması" Tevfik Paşa'nın başarısını gözler önüne sermekteydi. Nuri Paşa'ya göre damadının hedef alınmasının esas amacı, sadece kendi şahsının lekelenmesi ve isnad edilen iftiraların canlandırılması idi.

Mustafa Nuri Paşa hem manevi hem de maddi sıkıntı çektiğini İstanbul'a yazdığı satırlarda belirtmekteydi. Borçlarını ödemek bir yana Bağdat'taki ailesini ve evini bir ay geçindirebilecek kadar bile gücünün olmadığını itiraf eden Paşa, Padişah'tan yardım talep etmekteydi. Bunun yanında maaşından 11 günlük istihkakının kaldığını yazmakla Paşa kendisi hakkında söylenen iddiaları tekzip etme refleksini göstermekteydi. Paşanın en çok zedelendiği husus bir takım hilelerle namusunun lekelenerek berbat edildiğini düşünmesi olmuştu. Böyle bir meselenin yaşlılığında karşısına çıkması ise işin daha acıtıcı tarafı idi. Bağdat gibi uzak bir yerde kendisine ve maiyetine Tevfik Paşa tarafından yapılan düşmanlığı gaddar bir tavır olarak tavsif eden Nuri Paşa ağlamaktan ve halini beyan etmekten başka bir çare bulamadığını da hayıflanarak belirtmekteydi. Tüm bunların ardından Nuri Paşa, hiç yoktan ortaya çıkan bu muhakemede damadının tahliyesi, kendisiyle birlikte İstanbul'a gelmesine müsaade edilmesi ve kırk seneden beri kirlenmemiş namusunun temiz kalmasının sağlanması hususlarını Padişaha sunmaktaydı.³⁹⁸

---

³⁹⁸ BOA., A. MKT. UM., 461/92, 3 Ş 1277/14 Şubat 1861.

Mustafa Nuri Paşa'nın memuriyetinde kendisi ve himayesindekileri hakkında rivayet edilen rüşvet meselesinin tahkikine Meclis-i Âlî kararıyla deâvî birinci muavini Ata Bey görevlendirildi. Söz konusu şahıs Bağdat'a ulaştıktan sonra tahkikat amacıyla geçici bir komisyon teşkil etti. İcra edilen muhakemeye ilgili evrak ve mazbatalar Meclis-i Vâlâ'ya gönderildi ve burada tek tek incelenen belgeler neticesinde mesele maddeler halinde özetlendi. Mustafa Nuri Paşa'nın damat ve kethüdası Mehmed Paşa'nın, onun adamı Musa ve sarrafları Himaki'nin rüşvet almak ve nizamen alınması yasak olan şeyleri³⁹⁹ kabul etmek gibi irtikapla alakalı 42 madde çıkarıldı. Kethüda paşa ile adamı Musa'nın ve ekseriyeti ise zikredilen sarrafın itiraflarından anlaşılan bu hususların tahkikinin ikmal edilmesi gerekmektedir birlikte bu durum Ata Bey'e göre yine de söz konusu şahısların mesul oldukları gerçeğini değiştirmeyecek bir haldi. Buna bağlı olarak hem konuyla ilgili Meclis-i Vâlâ'daki müzakereleri şifahen bildirmek ve hem de tahkikata yardım etmek maksadıyla muhakemeye vukufiyeti olan bir memurun daha görevlendirilerek Bağdat'a gönderilmesi karar kılındı. Soruşturmanın hakkaniyetli ve hızlı gerçekleştirilmesi adına bu gerekli görülmekteydi. Ardından önerildiği üzere Ata Bey'e yardımcı olmak ve süreci hızlandırmak maksadıyla Meclis-i Vâlâ mazbata odası görevlilerinden tecrübeli bir zat olan Arif Efendi Bağdat'a yollandı.⁴⁰⁰

Bunun da çok etkili olduğunu söylemek güçtür. Arif Efendi'nin bölgeye gitmesinden iki sene sonra bile meselenin hala sürdüğü görülmektedir. Belirtilen 42 maddeden sadece 5 madde üzerine karar verildiği, dolayısıyla 37'sine hüküm verilemediği belirtilmekteydi. Bunda icra edilen tetkiklerde bazı müddei ve şahitlerin ağız değiştirmelerinin de etkisi olduğu açıktır.⁴⁰¹

Mustafa Nuri Paşa'nın rüşvet aldığına dair bir takım olaylar anlatılmaktaydı. Müntefik aşireti kaymakamı Bender Bey'in müşir ve valiliği sırasında Nuri Paşa'ya, kethüdası ve damadı Mehmed Paşa'ya nakit akçe verdiği iddia edilmekteydi. Konuşulan para ise 10.000 kese gibi önemli bir miktardı. Söylenildiğine göre, Bender Bey aşiretinin meşihatiyle arazisinin uhdesine verilmesi için Nuri Paşa'ya 1.500, daire halkına 200 ve Mehmed Paşa'ya 500 kese vermeyi taahhüt etmiş ve geri kalan miktar için de borç tahvili alınmıştı.⁴⁰²

³⁹⁹ Konuyla ilgili bakınız: Yüksel Çelik, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2006, XV, 25-64.

⁴⁰⁰ BOA., İ. MMS., 23/986, Lef 1, 22 M 1278/30 Temmuz 1861.

⁴⁰¹ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 3, 25 L 1279/15 Nisan 1863.

⁴⁰² BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 6.

Vefat eden Zübeyd aşireti şeyhi Kahil tarafından Musa Ağa'ya 80.000 kuruş rüşvet verildiği hususu bir diğer iddiaydı. Şeyhin kefilisi Davud buna iki kişiyi şahit gösterse de Musa Ağa'nın bu parayı kimin için teslim aldığı tahkik edilmemesi konuyu muallakta bırakmaktaydı. Şahitlerden birisinin 50.000, diğerinin 30.000 kuruş alındığını söylemesi ise meselenin netliğini bozduğu gibi Mehmed Paşa da bu iddiayı ısrarlı bir şekilde inkar ederek yalanlamaktaydı. Paşa sadece söz konusu Şeyh'ten 3 adet at aldığı beyan etmişti. Bunun ise rüşvet anlamına geldiğine karar veren komisyon, Paşa'nın mahkum bulunmasına ve kanuni muamelesinin yapılmasına hükmetti.

Bunun yanında Beledruz mukataası mütesellimi Murad Efendi'nin Mustafa Nuri Paşa'ya hediye amaçlı "esb bahası" 10.000 kuruş verdiğini belirtmesi aynı meselede işlenen başka bir konuydu. Murad Efendi ilk ifadesinin aksine ikinci ifadesinde ise bunun para olarak değil emtia hüviyetinde takdim edildiğini beyan etmişti. Komisyon ise belirtilen ifadelerden hangisi doğru olursa olsun mevcut durumun suç teşkil ettiğini, dolayısıyla hem Murad Efendi'nin hem de Nuri Paşa'nın sorumlu tutulması gerektiğini rapor etmişti.⁴⁰³

Sorgu kayıtlarına bakıldığında iddiaların gerçekçi olmadığı yönünde genel bir anlayış görülmektedir. Musa Ağa, Bender Bey'in kendisine verdiği söylenen 50.000 kuruşun aslının olmadığını söylemekte ve iftira atıldığını dillendirmekteydi. Sarraf Himaki, Ahmed Tevfik Paşa'nın Salih ve Davud isimli sarraflar vasıtasıyla söylediğinin aksi istikamette birşey yapılması halinde kendisini pranga cezasıyla tehdit ettiğini belirtmekteydi. Hatta Himaki'nin ikinci ifadesine göre, Tevfik Paşa bu tehditleri bizzat söz konusu sarrafın yüzüne de söylemişti. Bunlar doğrultusunda Himaki diğer sarrafların gösterdiği şekilde rüşvet işlerini gösterir defteri yazdığını ifade etmiş ve bu hususları aynen Tevfik Paşa'nın şahsına da söyleyebileceği beyanında bulunmuştu. Kaymakam Süleyman Bey de zikredilen bu defteri Tevfik Paşa'dan aldığı talimat üzerine Seraskerlik'e sunmuştu. Ahmed Tevfik Paşa ise asılsızlık gerekçesiyle bu iddiaların tamamını reddetmekteydi.⁴⁰⁴

Mustafa Nuri Paşa'dan bu söylentiler karşısında çıkarılan 5 madde üzerine yazılı veya şifahi olarak cevap verilmesi kendisine gönderilen 29 Ocak 1863 tarihli bir yazıyla istendi. Paşa da üç gün sonra 1 Şubat'ta söz konusu cevabi yazıyı gönderdiğini

⁴⁰³ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 6.

⁴⁰⁴ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 8.

bildirdi.⁴⁰⁵ Bu yazıda⁴⁰⁶ genel manada iddiaların yetersizliğini belirten Paşa, ilk önce bahsedilen defterin kayda değer ve itibar edilecek bir kaynak olmadığını ispatlamaya

---

⁴⁰⁵ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 4, 11 Ş 1279/1 Şubat 1863.

406 Yazının tamamı şöyledir: “Birinci maddeye cevâb: Bu madde hakkında mukaddemce Bağdadda vukû’ bulan iş’âr-ı âcizânem vechle Bender Beyden rüşvet nâmıyla ve âhar sûretle bir akçe ahz olunmayub mûmâileyhin bu sûretle da’vâya kıyâm eylemesi halef-i âcizî devletlû Ahmed Paşa hazretlerinin hakk-ı çâkirânemde ta’rif ve beyândan müstagnî olan garaz ve nefsânîyetleri semeresi olarak vukû’ bulan tahrikât ve işzâlâtından neş’et eylemişdir ve bir de bu Irak ahâlisi ve ‘urbân meşâyihî pek ziyâdesiyle hükümet-perest adamlar olmak cihetiyle mûmâileyh Bender Beyin meşihati elden çıkarmaması için bu dürlü bir esk-i iftirâyı kabul itmek değil her dürlü fedârlığa cesâret eylemesi bunlarca bir umûr-ı hayriyeden olub Ahmed Süz ile Davud Tavikin ma’raz-ı şehâdetde olarak bu sûretle ifâde-i keyfiyete ibtidâr eylemeleri ise Ahmed Süz Bender Beyin kendi aşireti halkından ve bayağı kendüsünün ni’am perverdesi bir adam olduğu misillü Davud Tavik dahi Ahmed Süzün sarrafı olduğu ‘inde’t-tedkik tebeyyün edeceği cihetle bunların şu ifâdeleri mahzâ Bender Beyin emrine mutâva’at itmek ve Bender Beyin dahî tasaddî eylediği böyle bir bâtil da’vâsına kuvvet virmek için ihtiyâr kizb ü iftirâ eylemek maksadına mebnîdir vâkı’â Ahmed Süzün oraca tüccâr beyninde mu’teber bir adam olduğu rivâyet olunarak böyle bir adamın irtikâb kizb-i dürtüg itmeyeceği mütebâdir-i hatır olur ise de bu mütâla’a bunlar hakkında câiz olamayub çünkü bu adamlar kendü tarafigirleri ve husûsiyle velîni’meti uğrına bezl-i cân eylemeleri ‘indlerinde menzile-i vücûbdadır işbû teblîgât-ı bendegânem her ne kadar da hâric-i ez vazîfe bir ifâde ise de buna mütecâsir oluşım ifâdât-ı meşrûha-i kemterânemin tedkikât-ı vâkı’a ile bi’l-muvâzenekeyfiyetin kemâl-i ‘adl ve hakkânîyete tevfiikan tesviyesini istid’â ve istihâm eylemekden ‘ibâretidir ve bir de şu maddede delîl-i kavî ittihâz olunan maddelerin biri dahî merkûm Davud Tavikin irâe ve ibrâz eylediği yevmiye defteri olub halbûki bu defter buraca bilinmediği misillü sarrâfânın tutdukları yevmiye defteri gibi şâyân-ı i’tibâr birşey olmayub murâd bulunduğu halde her dürlü renge konulabilir asılsız bir defter olub ma’a hâzâ muhâkeme me’mûrlarının bu deftere tettebbû’ ve mürâca’atları ise muhâkemeye şurû’dan yedi sekiz mâh sonra olarak şu müddet içinde bu defterin sahte olarak ihtiyâten yapılub tehiyye olunması mütâla’adan ba’îd değildir yahudinin böyle bir sahte defter yapub ihtiyâten hazırlaması hâtırası eğerçi vechle-i evvelde tasavvur olunamaz gibi vârid-i efkâr olur ise de tedkik komisyonunda bulunan a’zânın cümlesi müşârünileyh Ahmed Paşa hazretleri tarafından herbirerleri birer dürlü va’d ü va’îd ile çâkerlerine hasım olarak nasb u ta’yîn olunmuş adamlar olub çâkeriniz Bağdadda bulunduğum esnâda me’mûr-ı muhâkeme bulunan zâtı prostesto iderek a’zâ-yı merkûmenin tebdillerini bâ tezkire iltimâs eylemiş isem de havâle-i sem’i-i i’tibâr olunmayarak yine ibkâ olunmaları cihetiyle zikrolunan defterin bunların ta’lîmât-ı mefsedetkârâneleriyle yapılmış olması mütâla’adan ba’îd olmayub çünkü deftere mürâca’at keyfiyeti ikinci tedkikât esnâsında ve a’zâ-yı mûmâileyhümün muahharan meydana koydukları bir re’y üzerine vukûbulmuş olması mülâbesesiyle artık şu kirâata nazaran defter-i mezbûrun ber-mînvâl-i muharrer şâyân-ı i’tibâr birşey olmak lâzım gelmeyeceğini ‘arz ve beyân eylerim dâireye verilmiş olan elli bin gurus bahşîş bahsine gelince fi’l-hakîka bu akçe dâire bahşîş nâmıyla mûmâileyh Bender Bey tarafından i’tâ olunmuş olduğu münkir olmayub fakat eslâf-ı âcizî zamanlarında bu Müntefik şeyhlerinin nasb u tebeddülî esnâsında bundan ziyade bahşîşât verildiği derkâr olarak bu meşihatın hîn-i icrâsında dahî yanına mu’teberân-ı dâireden adam terfikiyle kendüsünün makarr-ı me’mûriyetine i’zâmî oraca ‘âdât-ı kadîmeden olmasına ve bu akçe mahallinin bu’diyeti cihetiyle oraya giden adamın harcırâhı bulunmasına binâen meblağ-ı mezbûrun bi’z-zarûre kabûlüne mesâg verilererek dâire-i âcizî beyninde taksîm olunmuş ve buna mukâbil mîr-i mûmâileyhe verilmesi Bağdadca mu’tâd olan muhteli’ât vesâireden ma’dâ taraf-ı çâkeriden dahî hedâyâ-yı münâsibe i’tâsıyla ikrâm kılınmıştır mûmâileyhden alındığı mukaddemce beyân olunan hayvânât dahî mûmâileyhin icrâ-yı meşihatinden dokuz on mâh mukaddem ya’nî çâkerlerinin Bağdada muvâsalat-ı âcizânemden evvel esnâ-yı râhda istikbâle geldiği vaktide virmiş olduğu şeyler olub bunların ‘adem-i kabûlüne bir çâre bulunamayarak usûl-ı beldeye ri’âyeten bi’z-zarûre ahz ile sâye-i saltanat-ı seniyyede kendüsüne birkaç katı hedâyâ-yı münâsibe i’tâsıyla mukâbele olunmuş olmağla gerek bu maddelerde ve gerek sâir rivâyet olunan şeylerde hiçbir vaktide irtikâb rüşvet itmeyeceğimi ‘arz ve beyân iderim. İkinci maddeye cevâb: Vâkı’â Davud Sumiha olan deynime mahsûben kırk bin gurus bir ve elli bin gurus bir def’a ki iki def’ada cem’an doksan bin gurus kaleme Basra gümrüğü malından havâlesi icrâ olunan maaş-ı müterâkime-i bendegânem tahsilâtından olarak Himaki ma’rifetiyle teslim itdirilüb yahudi’l-‘ibâre olduğu halde merkûm Sumih tarafından verilmiş olan vusûl-ı ilmuhaberleri dahî taraf-ı âcizâneme i’tâ kılınmış olub fakat merkûm Himaki meblağ-ı mezbûru Davud el-fermân ve Urze Kahtandan merkûm Davud Sumiha havâleten mi virmiş yâhüd taraf-ı çâkeriden kendüsüne teslim olunan akçeyi mi i’tâ ile ilmuhaberleri almıştır yohsa müşârünileyh Ahmed Paşa hazretleri tarafından kendüsüne icrâ olunan işzâlât ve ihâfe üzerine taraf-ı âcizîden teslim olunan akçeyi ketm iderek bu sûretle bir lisân mı kullanmıştır buna aslâ ma’lûmât-ı âcizânem olmadığı cihetle kazâen zâyi’ olan ilmuhaberi vukû’ bulan i’tâ ifâdan başka elde bulunan diğer bir kit’a ilmuhaber dahî olvakit derhâl meclis-i muhâkemeye irâe olunmuşdu eğer çi bu akçeler rivâyet olunduğu gibi mûmâileyhümâdan rüşvet olarak ahz olunmuş olsa idi bu senedlerin bi’r-rızâ hiçbir vaktide meydana konulması icâb itmeyeceği cihetle artık meblâğ-ı mezkûrenin rüşvet olarak alınub buraca mahsûben verilmiş olması hükmünü bervechle kabûl idemeyeceğimi ‘arz ve beyana mübâderet eylerim. Üçüncü maddeye cevâb: Murad Efendinin nikâh cemi’iyetine gidilüb oraca ‘âdet-i belediyeden olduğu üzere bin sekiz yüz gurus kıymetlû bir re’s esb ‘alenen i’tâ olunmuş ve taraf-ı âcizânemden dahî sâye-i me’âli-vâye-i hazret-i şâhânedede bunun birkaç misli olarak hedâyâ-yı lâyika i’tâsıyla esb-i mezbûr alınarak derhâl ahara bahş ve i’tâ kılınmıştır mûmâileyh Murad Efendinin on bin gurus virdim deyü bu sûretle iddî’âya teşebbüs eylemesi meblâğ-ı mezbûr Ahmed Paşa hazretlerinin tanzîm eylediği müfteriyât defterine derc olunmasından ve ‘adem-i iddî’â ise bi’l-âhira hakkında muzırr olacağını bildiğinden nâşi olarak hattâ mûmâileyh Murad Efendi mezkûr on bin gurusun Bağdadın râyic ta’bir olunur akçesi ya’nî bir gurusun dört gurus sayılması hesâbınca esb-i mezbûrun iki bin beş yüz gurusu alındığını tedkikât-ı âhirede icrâ olunan muvâcehedde ikrâr ve i’tirâf eylemiş olmağla böyle hasîsü’l-bahâ bir hayvânın rüşvet makâmında ahz olunması hükmü bervechle kabûl olunamaz. Dördüncü maddeye cevâb: Fi’lhakîka Şeyh Şiyadan oranın usûl-ı câriye ve kadîmesinden olduğu vechle satılub bahâsî hazîneye bi’t-teslîm irâd-ı kayd itdirilmek üzere zikrolunan bir re’s kısarak bi’z-zarûre ahz olunmuş ve ‘alenen mezâda virildikde bin yüz

çalışmaktaydı. Paşa'ya göre, sarrafların tuttuğu günlük kayıtları içeren bu defterler "her türlü renge konulabilir" hüviyet taşımaktaydı. Muhakeme memurlarının bu deftere müracaatları mahkemenin başlamasından 7-8 ay sonra vuku bulmuştu. Bu zaman zarfında böyle bir defterin sahte olarak hazırlanması da gayet tabii mümkün gözükmekteydi. Paşa'nın tetkik komisyonu hakkındaki yazdıkları bunu destekleyecek mahiyetteydi. Bu komisyondaki azanın tamamının Tevfik Paşa tarafından muhtelif vaad ve korkutmayla şahsına hasım olarak tayin edilen adamlardan mürekkep olduğu Nuri Paşa'nın mülahazasıydı. Kendisinin bunları protesto etmesine rağmen ve görevlerinden alınarak farklı yerlerde istihdam edilmeleri gerektiğini bildirdiği halde vazifelerinde ibkaları Nuri Paşa'nın sitemi ve rahatsız olduğu bir noktaydı. Dolayısıyla bu azaların talimatıyla bahsedilen defterin düzenlenmesi kuvvetle muhtemeldi ve yine bu nedenlerden dolayı defter itibara şayan değildi.⁴⁰⁷

Nuri Paşa, Bender Bey tarafından verilen 50.000 kuruşu inkar etmemekte, fakat bunun "daire bahşişi" adıyla alındığına vurgu yapmaktaydı. Eslafi Mehmed Reşid Paşa zamanında bu Müntefik şeyhlerinin tayin işlerinde zikredilen miktardan fazla bahşiş verildiğini ifade eden Nuri Paşa böylelikle durumu örnekleyerek meşrulaştırmaktaydı. Bahşişle birlikte atanan yeni şeyhi memuriyet merkezine uğurlamak ve ona refakat etmek amacıyla vali-müşir dairesinden muteber bir adam verilmesi usulü bu coğrafyanın eski adetlerinden olması Paşa'nın sunduğu bir diğer gerekçeydi. Refakatçi şahsın harcırahı gideceği yerin uzaklığı göz önünde tutularak bu paranın kabulüne onay verildiği, arta kalan miktarın ise daire ahalisine bölüştürüldüğü ve buna mukabil Bender Bey'e de hediyeler verildiği Nuri Paşa tarafından belirtilerek söz konusu paranın bir rüşvet olmadığı yönünde izahat verilmişti. Bu minvalde Nuri Paşa, gerek kendisinin

---

guruşa tâlibi üzerinde kalarak satılmış olduğu keyfiyeti merkûm Şiyâin mesmû'ı olub takdîm eylediği kısrağın satılmasını 'adem-i kabûl ma'nâsına haml ile hakkında mu'âmele-i bârda icrâ olunmuş demek olacağı efkârına sapsmış ve bu kısrağın pederinden kalma ve cins bir hayvân olacağını beyân ile satılan mahalden alınubda kendüsüne viriliği halde memnûn olacağını ve mukâbilinde iki bin şâmî gönderceğini ifâde eylemiş olmasıyla zikrolunan kısrağın satılan mahalden alınarak kendüsüne i'tâ ile ber-beyân-ı bâlâ akçesi tahsil olundukda cânib-i hazîneye irâd yazdırılmak üzere 'alenen kendüsinden iki bin şâmîlik bir küt'a sened alınmıştır bu akçenin dahî rüşvet olarak alınmasını hiç bir sûretle kabûl edemeyeceğimin beyânına cesâret iderim. Beşinci maddeye cevâb: Vâkı'â müteveffâ Şeyh Kahilden üç re's esb atf-ı beyân olunan usûl-ı câriye icâbunca ahz olunmuş ise de diğerleri hakkında olduğu misillü kendüsüne ber-mu'tâd virilen muhteli'âtdan ma'dâ sâye-i saltanat-ı seniyyede mezkûr hayvânlar iki üç misli olarak hedâyâ-yı münâsibe i'tâsıyla mukâbele olunmuş ve zikrolunan hayvânlar dahî nezd-i âcizânemde tevkîf olunmayarak ahara bahş ve i'tâ kılınmış ve infisâl-i bendegânemden sonra müşârünileyh Ahmed Paşa hazretlerinin vâkı' olan ibrâm ve'l-hâsil ve irâe eylediği va'd u va'idi üzerine müteveffâ-yı merkûmun mukâta'aca kefilî bulunan Davud el-fermânın çâr u nâçâr bu sûretle da'vâya tasaddî eylemesi münâsebetiyle mezkûr hayvânlardan ikisini müşârünileyh Ahmed Paşa hazretleri bahş ve i'tâ olunan adam yedinden cebren ahz ve 'alenen fûruht ütdirmiş olduğu ve bir re's dahî virilmiş olan adam yedinde telef olmuş bulunduğu cihetle şu hayvânların dahî rüşvet olarak alındığını aslâ kabûl idemem.", BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 7.

⁴⁰⁷ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 7.

gerek kethüdası damadının muhtelif kişilerden aldıkları at vesair şeyleri de hediye bağlamında "âdet-i belde" olarak ifade etmekteydi.⁴⁰⁸

İddiaların içinde iki tane önemli görülen husus vardı. Bunlar Müntefik aşireti beyi Bender Bey tarafından verildiği söylenen 1.000 kese ile Mustafa Nuri Paşa'nın mühürdarına verilen 50.000 kuruş meseleleriydi. Tahkikatın ardından 1.000 kesenin akıbeti Paşa'nın damadı Mehmed Paşa'nın uşağı Musa'ya teslim edilmiş derecesinde kalmış, 50.000 kuruşun ise "daire bahşisi" adıyla eskiden beri Bağdat'ta verilip alınması "aleni ve mutad" hükmünde görünen bir para olarak tebellür etmişti. Meclis-i Vâlâ'ya göre Musa'ya rüşvet alan nazarıyla ve Bender Bey hakkında da râşî rüşvet veren sıfatıyla cezalandırılmaları gerekmektedir. Buna rağmen Bender Bey'in muhakemeye gelmemesi, Musa'nın da bu kadar büyük bir parayı alamayacağı akla daha yakın olması ve keyfiyetin başka türlü soruşturulmasının imkansızlığı gibi gerekçelerden mütevellit "evrakın battalda hıfzı"na karar verildi ve mesele hükümsüz kaldı.⁴⁰⁹

Hediye-rüşvet ikileminin yarattığı muallak tablo, birbirlerini yıpratma davası güden yönetici veya yönetici olma iddiasındaki şahısların sahası olduğunu Mustafa Nuri Paşa ve Ahmed Tevfik Paşa örneğinde görmekteyiz. Tanzimat döneminin getirdiği merkezileşme ve modernleşme dürtüsü, haksız kazanç olarak nitelenen rüşvet meselesine de eğilinmesi gereğini doğurmuş, ancak Bağdat gibi merkezden uzak taşra bölgelerinde para odaklı bazı eski geleneklerin hangi bağlamda algılanacağını kestirememiş ve neticede ise bu hususun bir zemine oturtulmasını mümkün kılamamıştı. Mülki ve askeri işleri bünyesinde bulunduran zat olan Bağdat valisi ve Irak ordu müşiri, bölgedeki aşiret beylerini atayarak karşılığında belli emtia ve para gibi hediyeleşme ritüellerinin devam ettirilmesiyle coğrafyanın kontrolünü sağlamakta ve İstanbul'un merkezileşme paradigmasının taşradaki tezahürü olmaktaydı.

Neticede bu rüşvet konusu, görevde olan idareciyi yerinden etti. Ağustos 1859'da göreve getirilen Mustafa Nuri Paşa'nın yerine Ocak 1861'de Ahmed Tevfik Paşa geldi, ancak kısa bir zaman sonra Ağustos 1861'de daha dirayetli ve başarılı görülen Mehmed Namık Paşa ikinci kez vali ve müşir oldu.

⁴⁰⁸ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 7.

⁴⁰⁹ BOA., İ. MMS., 27/1174, Lef 9, Selh-i M 1280/17 Temmuz 1863.

D. Askeri Sistemde İkinci Tensikat ve Altıncı Ordu

Orduların tertip ve taksimatıyla ilgili Ağustos 1861’de bir layiha hazırlandı. Devletlerin ideal ve gelişmiş hale gelmelerini halkın can, mal ve namuslarından emin ve buldukları vaziyetten memnun olmalarına bağlayan layihada, adaletin tesisi, ticaret ve ziraatın genişletilmesi, yol tamiri gibi beledi hizmetlerin verilmesinin gerekliliği belirtilirken asıl mevzu olarak savunma araçlarının güçlendirilmesi konusu ön planda durmaktadır. Orduların 1843’te tesis edilen düzenine göre, merkezlerin dairelerini rantabl olarak idare edebilecek vaziyette bulunmadığına kanaat getirildi. Örneğin bir taburu Yemen’de, biri Şam’da ve diğeri Niş’te bulunun Anadolu ordusunun bir bölgeye fazla miktarda asker sevki sıkıntılı olmakta ve hiçbir ordunun bir mahalde toplanan askeri yeterli sayıya ulaşmamaktaydı. Ardından kompanse faaliyeti olarak redif celbine başvurulmakta, bu durum da insanların ziraat ve günlük yaşantılarını sıkıntıya sokmaktaydı. Problemin "mümkün olduğunca" çözülmesi gerekmektedir.⁴¹⁰

Avrupa’da ortaya çıkıp İtalya gibi bir takım yerleri etkisine alan milliyetçilik fikrinin neşvünema bulması, Osmanlı ülkesinde özellikle Rumeli bölgesine ayrı bir ehemmiyet verilmesine yol açtı. Söz konusu layihada bu husus açıkça belirtilmektedir. Bölgede yaşayan Bulgar, Rum ve Yunan gibi unsurların bu yeni olaylardan etkilenecek ayaklanmalarını engellemek ve bunları derhal bastırmak adına Rumeli’deki askeri kuvvetin iyi bir şekilde tertip ve taksim edilmesi vurgulanmaktaydı. Edirne’den Niş’e, buradan Sırbistan hududuyla Vidin’e ve aynı yerden Tuna Karadeniz sahilinden İstanbul boğazına kadar Bulgaristan denilen bölge büyük bir idare teşkil etmekte ve bu alanların çoğu ise Rumeli ve birazı Dersaadet ordusu dahilinde yer almaktaydı. İki ordunun da merkezinin uzak olması askeri manada bir handikap olarak yorumlandı. Ardından söz konusu bu yerlerin/dairenin tamamen Rumeli ordusundan alınarak Dersaadet ordusuna verilmesi ve Şumnu’nun bu orduya merkez belirlenmesi layihada önerildi. Rumeli ordusunun merkezinin Manastır olarak değişmeden kalması, dairesinin Yunan hududundan başlayıp sahil ile tüm Arnavutluk’u ve Dersaadet ordusunun haricinde kalan yerleri kapsaması düşünülmekteydi. Hudut başındaki Bosna ve Hersek’in ise birkaç taraftan "ateş-i fesâd" içinde kalan ayrı bir arazi şeklinde tasavvur edilmesi burada özel bir önlem alınmasını gerektirdi. Evvelden de tasarlandığı üzere eyalet dahilinde kullanılmak üzere 15-40 yaş aralığında güçlü insanlardan redif şeklinde

---

⁴¹⁰ BOA., İ. MMS., 23/989, Lef 1.

talimli muntazam bir grup kurulması ve bu konuda Ömer Paşa'ya yetki verilmesi layihada teklif edildi. Bu hususun hayata geçmesi korunma tedbirleri açısından önemli bir adımdı. Böylelikle burada daimi olarak tutulan bir hayli askerin kendi ordularına çekilmesi mümkün olacak ve Rumeli ve Dersaadet ordularının dairelerinde bir isyan patlak verdiğinde bu yeni teklife göre kolaylıkla birbirlerine yardım edebileceklerdi. Bunun yanında Hassa ordusu aynı zamanda ihtiyati bir kuvvet olmasından ötürü gereken yerlere zaten yetişmekle mükellefti.⁴¹¹

---

⁴¹¹ BOA., İ. MMS., 23/989, Lef 1.

Bütün bunlar doğrultusunda yeni askeri düzenlemelere dair 1863 yılının başlarında bir nizamname yayınlandı.⁴¹² Nizamname şu esaslardan oluşmaktaydı:

- Altıya bölünen ve piyade, süvari ve topçu ana sınıflarından oluşan ordular bundan böyle "tertip adedi" ile isimlendirilecek. (Birinci ordu "Hassa ordusu" olarak kalacak, Dersaadet ordusu "ikinci", Rumeli

⁴¹² BOA., A. DVN. NMH., 14/12, 8 L 1279/29 Mart 1863,

"Tensikât-ı celîle-i askerîye ordularının tertîbâtına ve bazı nizâmâtının ta'dil ve tesviyesine dâir bâlâsı hatt-ı hümâyûn ile müveşşih nizamnâmedir, 8 L 1279/29 Mart 1863, Mücebince amel oluna, Nizamnâme

Birinci Madde- Tensikât-ı celîle-i askerîyenin ta'yîn itdiği esâs üzere bi'l-cümle asâkir-i nizâmiye-i muvazzafa ve redîfe altı orduya munkasım olub her bir ordunun kur'a ve redif dâireleri ihtiyâc görünür ise bazı ta'dilât-ı mahsûsa icrâ olunmak üzere hâliyle ibkâ olunacak ve herbirinde piyâde ve süvâri ve topçu sınıfları tertîb ve taksîm-i aslîsi üzere kalacaktır.

İkinci Madde- Bundan böyle ordu-yı hümâyûnlar tertîb adedi ile tesmiye olunub asâkir-i hassa-i şâhâne ordusu birinci ordu olmak üzere yine Hassa ordusu unvânıyla yâd olunacak ve Dersaadet ordusu ikinci ve Rumeli ordusu üçüncü ve Anadolu ordusu dördüncü ve Arabistan ordusu beşinci ve Irak ordusu altıncı i'tibâr olunarak adedleri tertîbi üzere tesmiye kılınacaktır.

Üçüncü Madde- Hassa ordu-yı hümâyûnu olan birinci ordu bi'l-cümle ordu-yı hümâyûnların asâkir-i ihtiyâtiyesi olmakla berâber dârü's-saltanatü's-seniyenin hîdmet-i muhâfazası işbu orduya muhavvel olarak Girit vesâir Cezâyir-i bahr-i sefid ile Trablusgarp eyâleti dahî işbu ordunun dâire-i muhâfazasında bulunacaktır.

Dördüncü Madde- Rumeli kat'ası dâire-i muhâfazaya taksîm ile Balkanın cihet-i şimâlisinde bulunan mahallere ya'ni Silistre ve Vidin ve Niş eyâletleri Edirne eyâleti dahî mülhak olduğı halde ikinci ordu-yı hümâyûnun muhâfazasında bulunacak ve Balkanın cihet-i cenûbisinde bulunan Rumeli ve Üsküp ve Selanik ve Yanya eyâletleriyle Tırhala ve İşkodra sancakları ve Hersek ve Bosnada tertîbi musammem olan asâkir-i muhâfaza-i mahalliye eczâ-yı mütemmimesinden olmak üzere Bosna eyâleti üçüncü ordu-yı hümâyûnun dâire-i muhâfazasında kalacaktır Şumnu şehri ikinci ordu-yı hümâyûna merkez itihâziyle Dersaadetde bulunan erkân ve meclis ve aklâmı ve depoyu oraya nakl olunub ve üçüncü ordu-yı hümâyûnun merkezi Manastır şehrinde ibkâ olunub işbu iki ordunun vakt-i hazar için fırka ve livaları mevâki'i müceddeden tertîb ve ta'yîn olunacaktır.

Beşinci Madde- Dördüncü ve beşinci ve altıncı ordu-yı hümâyûnların dâire-i muhâfazaları ve fırka ve liva mevki'leri hâliyle ibkâ olunub yalnız hutta-i Hicâziyenin emri-i muhâfazası altıncı ordudan alınub beşinci ordu-yı hümâyûna ihâle olunacaktır.

Altıncı Madde- Hassa ordu-yı hümâyûnu müşirliği seraskerlik hîdmet-i celîlesine mülhak olub diğere ordu-yı hümâyûnların her biri bir müşirin kumandasında bulunacaktır.

Yedinci Madde- Esâsen her orduda altı alay piyâde bulunmak tensikât-ı askerîye iktizâsından ise de şimdîye kadar Trablusgarp eyâletinin hîdmet-i muhâfazasında ve ikinci ordu i'tibâr olunan Dersaadet ordusu ile üçüncü ordu olan Rumeli ordusunun yedişer alay piyâdesi olduğına ve eyâlet-i mezkûrenin hîdmet-i muhâfazası Hassa ordu-yı hümâyûnuna geçüb dâiresi tevessü' ideceğı misillü üçüncü ordu-yı hümâyûnun dâire-i muhâfazası zaten vâsi' bulunacağına binaen ikinci ordunun birinci piyâde ve beşinci süvâri alayları Hassa ordu-yı hümâyûnuna virilüb üçüncü ordunun piyâdesi dahî yine yedi alay olacak ve bu sûretle mezkûr Hassa ordusuyla üçüncü ordunun yedişer tabur tali'ası bulunacaktır ve hutta-i Hicâziye beşinci ordunun muhâfazasına virileceğı cihetle altıncı ordu alaylarının tenkîsiyle beşinci ordunun tezyîdi lazım gelir ise ba'dehü iktizâsı icrâ kılınacaktır.

Sekizinci Madde- Her ordunun piyâdesi üç sınıfdan ibâret olub birincisi şeşhâneci denilen ve avcı ta'lîmi eden altı tabur olarak bunlara "tali'a" tesmiye olunacak ve yeşil harçlı siyah nimtan ve şalvar giyüb yalnız fes iksâ idecekdir ikincisi her ordunun "zuhâf" tesmiye olunacak birinci ve ikinci alayları olub bunların birincisi sarı harçlı siyah nimtan ve kırmızı şalvar giyerek beyaz sarık saracak ve ikincisi kırmızı harçlı siyah nimtan ve kırmızı şalvar giyüb yeşil sarık saracaktır üçüncüsü her ordunun üçüncü ve dördüncü ve beşinci ve altıncı piyâde alayları olub bunlara "saf piyâdesi" tesmiye kılınacaktır ve kırmızı harçlı siyah şalvar ve nimtan giyüb yalnız fes iksâ idecekdir bunlardan başka Hassa ordu-yı hümâyûnuna mensûb olan iki tabur hayâtiye askerine sanâyi' taburları tesmiye olunarak malzeme-i askerîye i'mâli işlerinde kullanılacak ve saf piyâdesi gibi elbise iktisâ idecekdir.

Dokuzuncu Madde- Her orduda altı tabur tali'anın birinci ve ikinci taburlarının her iki neferine bir ester virilerek idâre ve harbe yapılacak usûl-ı mahsûsa üzere hareket idecek "sür'at tali'ası" i'tibâr olunacaktır.

Onuncu Madde- Her ordunun dört alay süvârisinden birisi "ejder alayı" nâmiyle ve ta'yîn olunacak esliha ve elbise-i mahsûsasıyla hîn-i iktizâda atdan inüb piyâde harb iden "dragon askeri" olacak ve yalnız Hassa ordusunun bir alay süvârisi "sipâhi askeri" itibâr olunarak bunlar kırmızı nimtan ve siyah şalvar giyüb beyaz sarık saracaktır Hassa ordu-yı hümâyûnun diğere iki alayı ile ikinci ve dördüncü ve beşinci ve altıncı orduların üçer alayı "saf süvârisi" nâmiyle âdi süvâri olub bunlar siyah nimtan ve kırmızı şalvar giyüb fes iktisâ idecekdir yalnız üçüncü orduya mensûb olan "Kazak alayı" işbu ordunun üç alay saf süvârisinden birisi i'tibâr olunarak şimdiki elbiselerini giyeceklerdir ve muhtelit olarak tertîb olunacak ve yine bu orduya mensûb dragon bölükleri ikmâl ile ejder alayı yapılacaktır.

On Birinci Madde- Her ordunun bir alay topçusu tertîb-i aslîsi üzere kalub el'an iktisâ idikleri elbiseyi giyeceklerdir."

ordusu "üçüncü", Anadolu ordusu "dördüncü", Arabistan ordusu "beşinci", Irak ve Hicaz ordusu ise "altıncı" ordu şeklinde olacak.)

- Tüm orduların ihtiyat gücü olan Hassa ordusu dairesine Girit, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Trablusgarp eyaletleri de katılacak.
- Rumeli iki kısma ayrılarak kuzey Balkana yani Silistre, Vidin, Niş ve Edirne eyaletlerine ikinci ordu bakacak; Rumeli, Üsküp, Selanik, Yanya eyaletleriyle Tırhala ve İşkodra sancaklarının oluşturduğu güney Balkan ise üçüncü ordunun muhafazasında olacak. Şumnu şehri ikinci orduya merkez yapıp İstanbul'da bulunan ordu erkâmı, meclisi, kalemleri ve deposu söz konusu yere nakledilecek. Üçüncü ordunun merkezi ise eski haliyle Manastır olarak kalacak.
- Dördüncü, beşinci ve altıncı orduların daire, firka ve liva mevkilerine dokunulmayıp sadece Hicaz bölgesi altıncı ordudan alınarak beşinci orduya verilecek.
- Hassa ordusu müşirliği seraskerlik görevine bağlı olup diğer orduların herbiri bir müşirin kumandasında bulunacak.
- Esasen her orduda altı alay piyade bulunması askeri tensikatın gereklerinden ise de ikinci ve üçüncü orduların yedişer alay piyadesi görünmekteydi. Trablusgarp eyaletinin Hassa ordusuna geçmesiyle üçüncü ordunun dairesinin zaten geniş olmasından ötürü ona dokunulmayıp ikinci ordunun 1. Piyade ve 5. Süvari alayları Hassa ordusuna verilecek. Bununla birlikte Hicaz'ın da beşinci orduya verilmesinden dolayı altıncı ordunun alaylarının azaltılarak beşinci ordunun arttırılması gerektiğinden bu hususa da daha sonra bakılacak.
- Her ordunun piyadesi üç sınıftan ibaret olup birincisi şeyhaneci denilen ve avcı talimi yapan altı tabur olan bu gruba "talia" adı verilecek, ikincisi her ordunun birinci ve ikinci alaylarına "zuhaf", üçüncü dördüncü, beşinci ve altıncı piyade alaylarına da "saf piyadesi" ismini alacak. Bunlardan başka Hassa ordusuna mensup iki tabur ihtiyat

askerine "sanayi taburları" denilecek ve bunlar askeri malzeme imali işlerinde görev yapacaklar.

- Her orduda altı tabur talianın 1. ve 2. Taburlarının her iki neferine bir binek verilerek özel usulle hareket edecek ve bunlara "sürat taliası" denecek.
- Her ordunun dört alay süvarisinden birisi "ejder alayı" namıyla verilecek silah ve özel elbisesiyle gerektiğinde attan inerek savaşan dragon askeri olacak, yalnız Hassa ordusunun bir alay süvarisi "sipahi askeri" olacak, Hassa ordusunun diğer iki alayı ile ikinci, dördüncü, beşinci ve altıncı orduların üçer alayı "saf süvarisi" adıyla "âdi" süvari olacak.
- Her ordunun bir alay topçusu asli hüviyetiyle kalacak.

Avrupa orduları 1860'lara değin genellikle küçük boyutlarda kaldı. 1866'dan 1870'e kadar Prusya ordusu 300.000'den 1.200.000 askere çıktı. Fransa 1870'de 1.000.000 hedeflemekle birlikte 500.000'de kaldı. Bu muazzam sayıların örgütlenmesi Prusya muvazzaf ve ihtiyat sistemine dayanıyordu. 1874'de 83 milyonluk bir nüfusu olan Rusya'da barış döneminde 496.000 ve savaş döneminde 1.600.000 asker bulunduğu tahmin ediliyordu. 36 milyonluk nüfusu olan Avusturya için barışta 300.000, savaşta ise 1.000.000 asker toplanabileceği öngörülüyordu.⁴¹³

Bu mevzuda Osmanlı görevlileri yurtdışından bilgiler göndermekteydi. Kasım 1860'da İtalya Torino maslahatgüzarı tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen rapor bu konuları içerir. İtalya'nın ordusunu düzenleme faaliyetlerinden bahseden raporda asker sayısının artırıldığı belirtilmekteydi. Üçer taburdan ibaret olmak üzere 80 alay piyade, 60 tabur şeyhaneci, 4 alay mühendis, 26 alay topçu, 5 mühimmat alayı, 30 alay süvari ve 12 alay jandarma şeklinde olarak "*asâkir-i berriyenin tezâyüdüne*" karar verilmişti. Böylece 300.000 kişinin silah altında olacağı sonucu ortaya çıkmış ve gerekli mühimmatın hazırlanmasına başlanılmıştı.⁴¹⁴

Görüldüğü üzere özellikle 1860'lardan sonra büyük güçlerde müthiş bir asker besleme, sayısal manada nefer artırımı ve silahlanma yarışı yaşanmaktaydı. Bu durum askeri mekanizmanın talimden silaha kadar tüm yönünü etkilemekte ve

⁴¹³ Aksan, *a.g.e.*, s. 512.

⁴¹⁴ BOA., HR. TO., 100/11, 29 Kasım 1860.

değiştirmektedir. Bu yeni durumun Osmanlı idarecileri tarafından yakından takip edildiğini *"eslihanın tebeddülü cihetiyle usûl ve nizâmât-ı askeriye dahî devletlerde teceddüd etmiş"* gibi tespitlerden çıkarmak mümkündür. Söz konusu değişim ve askeri gelişmelerin dışında kalamayan Osmanlı, bilhassa Prusya örneğinden ciddi anlamda etkilenmiş ve askeri yapısına yeni bir form vermişti.

Osmanlı Devleti'nin de askeri kuvvetinin güçlendirilmesi amacıyla ordunun ıslah ve ikmalini etraflıca müzakere etmekle görevli serasker başkanlığında toplanan bir askeri komisyon teşkil edildi. Bu komisyondan bir mazbata kaleme alındığı gibi Serasker tarafından da bir layiha tanzim edilmişti. Zikredilen mazbata ve layiha Haziran 1869'da meşveret encümeninde görüşüldü. Zaptiye askerinin de kur'a usulü ile alınması ve bunların nizamiye askeri gibi bir tertip dahilinde tanzim edilmesi gündeme getirildi. Ülke içindeki asayiş bozukluklarında kullanılmak üzere yeni bir askeri kuvvet teşkili adına bu husus önemli görülmekteydi. Ancak yapılan müzakerelerde kolluk güçlerine kur'a uygulanması pratikte nüfusun buna tahammül edemeyeceği gerekçesiyle uygun görülmedi. Ayrıca zaptiyelerin nizamiye/muntazam asker gibi düzenlenmesi, gerektiğinde muhtelif yerlere sevk edilmesi yerel güvenlik işlerinin aksamasına, "muattal ve muhtel olmasına" sebebiyet verecekti. Dolayısıyla bu düşünceden vazgeçildi. Bununla birlikte askeri gücün yeniden yapılandırılmasının şart olduğu da vurgulanmaktaydı. Neyi nasıl yapmak kaygısı asli ihtiyaçları belirlemeyi ve bazı şeyleri yeniden yorumlamayı doğurdu. Devletin askeri mekanizması dört bölümde düşünülür.⁴¹⁵

- İç güvenliği sağlamak için daimi surette yeterli sayıda nizamiye askeri hazır tutmak.
- Ortaya çıkacak iç isyanları bastırmak üzere 50-60.000 kadar ihtiyat askeri bulundurmak.
- Sadece bir taraftan gelecek dış saldırıları bertaraf etmek için 400.000 asker hazırlamak.
- Birkaç cepheden maruz kalınacak yabancı tehlikelere mukabele amacıyla 600.000 asker beslemek.

---

⁴¹⁵ BOA., İ. MMS., 37/1542, Lef 2, 12 RA 1286/22 Haziran 1869.

İç asayışı temin için mevcut bulunan 150.000 nizamiye askeri kafi olarak gözükse de zuhur eden gailerde redif askeri kullanılmaktaydı. Harici ve büyük meselelerde stepne görevi görecektir savaş gücü olan rediflerin küçük hadiselerde asli hüviyetine dokunulmamak için 50-60.000 kadar ihtiyat askerinin tedariki elzemdir. Nizamiye ve rediften farklı olarak kur'a çekilerek "asâkir-i ihtiyâtiye" adıyla nefer alınmasının nüfusun azlığı gerekçesiyle ahaliye ağır geleceği açıktı. Bir de meselenin mali boyutu vardı. Söz konusu işin hayata geçmesi nizamiye bütçesine yıllık 200.000 kese akçe ilave edilmesi gerektiği anlamına gelmekteydi. Ardından daha pratik ve ucuz bir yol bulundu.

- Askeriyeye dahil edilen yeni neferlerin nizamiye süreleri olan beş sene dörde indirilse,
- eksiltilecek bu bir sene redif müddeti yedi senenin ilk senesiyle birleştirilerek ve bu iki müddet bir sınıfa tahsis edilerek buna "ihtiyat" adı verilse,
- nizamiyede dört yıl hizmet edip ihtiyat sınıfına geçen neferlerin isimleri yine mensup oldukları alay ve taburları defterlerine kayıtlı olarak silah, elbise ve diğer malzemeleri tabur ve alay depolarında korunarak künye defterleri bağlı buldukları yerlerin mülki idaresine gönderilse,
- bunların iki sene süresince evlenmelerine ve diğer taleplerine engel olunmadan nizamiye kuvvetinin yetersizliğinin hissedildiği zamanlarda redife dokunulmayıp evvela zikredilen neferler istihdam edilse,
- memleketlerinde buldukları sürede redif gibi olup ihtiyat sınıfında iki sene durduktan sonra redif sınıfına nakledilse,

bu şekilde mahzurlu haller bertaraf edileceği gibi iki sene zarfında 70.000 neferden fazla ihtiyat askeri elde edilecekti. Böylelikle nizamiye askerinin mevcudu 220.000'e ulaşacaktı. Buna "sınıf-ı mukaddem" ve "sınıf-ı tâlî" olarak 192.000 redif askeri ilave edilince talimli askerin miktarı 412.000'e varmış olacaktı. Subayları olmadığından dolayı talimsiz kalan tali sınıfa zabıt tayini ise ayrıca kararlaştırıldı. Rediflerden her sene tahminen 30-40.000 kişiye "ihraç tezkiresi" verildiği dikkate alındığında 5-6 senede bunların sayısı yaklaşık 200.000'e çıkmaktaydı. Önemli bir potansiyel güç olan ihtiyat ve redif kuvvetlerinin icap etmedikçe silah altına alınmaması uygun görüldü.

Bunlar sadece künye defterleri olup kendilerine maaş, tayinat ve silah verilen bir çeşit gönüllü asker ve mülki kuvvet adıyla bir sınıf olarak tebellür ederse devletin ihtiyaç duyduğu 600.000 talimli asker ortaya çıkacaktı. Daimi şekilde tutulacak 150.000 nizamiye askeri ile askeri daireler, ordular, maaş, tayinat ve diğer kalemlerin yıllık 880.000 kese tahsisat ile idaresi mümkündü. Redif sınıf-ı mukaddem taburlarının bazılarıyla tertip edilecek 120 tabur sınıf-ı tâlî için tedariki gereken elbise, çanta, palaska, eşya ve sair levazımat masrafı için bir defalık 130.000 kesenin verilmesi; tabur merkezlerinde elbise, silah ve eşya koyulması için yeni inşa ve var olanların tamir edilmesi gereken depoların masrafı için 18.000, redif taburları için temini elzem olan çadır masrafına da 8.000 kesenin elzemiyeti ayrıca vurgulandı. Bunun yanında redif taburlarının tamamen teçhizi için Amerika'dan satın alınan 114.000 şeşhaneden başka 125.000 tane daha aynı silahtan alınması gerektiği de anlaşılmış ve ilgili irade de çıkmıştı.⁴¹⁶

Askere alım noktasında da belli bir takım düzenlemelerin yapıldığı görülmekteydi. Bilindiği gibi kendilerine kur'a isabet eden kişiler nizamiye hizmetlerini "bedel" vererek yapabilmekteydi. Askerlik vazifesini "bedelen" yerine getirmek isteyenler kendilerinin yerine başka birisini bulup parasını vererek "bedel-i şahsi" denen bu uygulamadan istifade etmekteydi. İkinci tensikatın yürürlüğe girmesinden sonra bu husus da tartışmaya açıldı, konuya bir esneklik ve rahatlık getirilmeye çalışıldı. Bir zaman bedel-i şahsinin fesh olunarak her ordu dairesinin farklılık derecelerine göre/bölgenin rayicine göre "bedel-i nakdi" alınması kararlaştırılmıştı, ancak münhasıran bedel-i nakdinin uygulanması halk açısından müşkül görülmüştü. Bedel-i şahsiden yararlanmak isteyen eşhas yerlerine tedarik ettikleri/edecekleri neferleri kabul ettirmek üzere memleketlerinden İstanbul'a gelerek hatırı sayılır zamanlarını burada geçirdiklerinden dolayı ticaret ve ziraatlarından uzak kalmaları bir sorun olarak görüldü. Ayrıca bu işe vasıta olan "bedelci" denilen fırsatçı sosyal bir zümrenin peyda olması, suistimale açık bir alan meydana getirdi ve nihayetinde bu şahısların yaklaşımlarından dolayı da bedel imkanından istifade edecek insanların fazla masraf yaptıkları ve mağdur oldukları görüldü. Dolayısıyla bedel-i nakdi kapısının açılması önemli bir adımdı. Bunun bir tarafa bırakılarak sadece bedel-i şahsi tercih edildiğinde de yine bir takım

⁴¹⁶ BOA., İ. MMS., 37/1542, Lef 2, 12 RA 1286/22 Haziran 1869.

problemlerin ortaya çıkacağı⁴¹⁷ öngörüldüğünden zikredilen bu iki usulün efektif hale getirilmesi zaruri addedildi.

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de yapılan görüşmeler neticesinde bedel-i şahsinin olabildiğince genişletilerek her kazada bedel olacak eşhasın bulunabilmesi temin edilip işin bedelcilerden tamamen kurtarılacak hile ve fesatların bertaraf edilmesine karar verildi. Artık bedel-i şahsiden yararlanmak isteyenlerin bedelleri kabul edilecekti. Bedel-i nakdi maddesi ise tadil edildi. Her bir ordu dairesinden alınacak bedel-i nakdilerin birbirinden farklı olduğu ve bunun da bir eşitsizlik doğurduğu düşünüldü. Bu amaçla *“her taraf ahalinin muamele-i mütesaviyeye mazhariyeti kaidesinde”* söz konusu farklılığın lağvedilerek biraz fazla görünen miktarın yeniden düzenlenmesi uygun görüldü. Bundan böyle bedel-i nakdi herkes için *“ellişer adet yüzlük Mecidiye altını veya iki yüz elli adet Mecidiye gümüş yirmilik”* olacaktı. Belirtilen bu hususlar Dâr-ı Şûrâ-yı Askeride oybirliği ile kabul edildi.⁴¹⁸ Bununla birlikte Altıncı orduda bu tip örneklerin yaygın bir şekilde görüldüğünü söylemek Osmanlı evrakına göre zordur.

Tüm bu uygulama ve düzenlemeler Prusya örneğinden mülhem ordu hacminin büyütülerek daha fazla asker beslenmesi ve askeri aygıtın mevcudunun artırılması amaçlarına matuftu. Ordunun modernleşmesi ve yabancı Avrupa ordularıyla eşdeğer hale gelmesi sorunu bir bütün olarak gündemdedi. 1869 reformu bir tür üçüncü yedek celbi yaratarak askere alma uygulamasındaki genişlemeye başlı başına bir cevap getiriyordu. Prusya’dan esinlenen bu reform *“Landwehr”* modeline dayanarak İmparatorluğu çıkması muhtemel iç karışıklıkları mahallinde gidermede kullanılabilir yerleşik bir muhafız güçle donatıyor ve muvazzaf bir yedek güç (ihtiyat) yaratıyordu.⁴¹⁹

Hüseyin Avni Paşa’nın 1869’daki reformu zorunlu askerlik süresini 20 yıl olarak belirledi. Askeri hizmet nizamiye ve redif 6’şar yıl, mustahfiz 8 yıl olmak kaydıyla üç katmandan oluşmaktaydı. 1843 düzenlemesinde 12 yıl olan hizmet süresi söz konusu

---

⁴¹⁷ *“... bir takım bedelciler meydan alub bundan dolayı efrâd-ı ahâlî envâ’-ı zahmet ve külfete düçâr olacağına ve bedel-i şahsî kabulünün kapısı bütün bütün kapandığı surette dahî çünkü bedel vireceklerden bazı müte’allikât ve akrabasından ehven sûretle bir bedel tedâriki çâresini bulabilmesi ihtimâli üzerine bu sûret ahâlî-i merkûmenin behemehâl bedel-i nakdî tedârik etmek mecbûriyetiyle bir nev’ ziyâde paradan çıkmalarını istilzâm idüib hatta bu sebeble ahâliden bazılarının ellerinde bulunan tarla ve bağçe ve sâire misillü emlâkı zâyi’ itmekte oldukları rivâyet olunmakta olub bu ise bervechle lâyük ve câiz olmayacağına ...”*, BOA., İ. MMS., 36/1506, Lef 3, 27 C 1285/15 Ekim 1868.

⁴¹⁸ BOA., İ. MMS., 36/1506, Lef 3, 27 C 1285/15 Ekim 1868.

⁴¹⁹ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, İstanbul 2010, s. 17.

yeniden yapılanmayla 20 yıla çıkartılarak mevcut açığın kapatılması ve askeri hizmet şubelerinin artırılarak otomatik bir şekilde kapasitenin genişletilmesi hedeflenmekteydi.⁴²⁰

Tablo 3.3. Askeri hizmetleri gösterir tablo.

	Nizamiye	Redif	Mustahfiz	Toplam
1843	5 yıl	7 yıl		12 yıl
1869	6 yıl (süvari ve topçu: 5 yıl, 1 yıl ihtiyat) (piyade: 4 yıl, 2 yıl ihtiyat)	6 yıl (redif-i mukaddem: 3 yıl, redif-i sani: 3 yıl)	8 yıl	20 yıl

Devlet kendini böyle bir yenilenmeye tabi tutmak zorunda hissetti. 1843 tensikatından itibaren teşekkül edilen orduların sorunları, nüfus sayımı ve asker alımı gibi sıkıntıların devam edegeldiği ve alınan bu mirasla ikinci bir yapılanmaya girişildiği ortadaydı. Nüfusun gittikçe azalmaya doğru meyletmesi ve buna karşın Osmanlı Devleti'nin tüm önemli rakiplerinin nüfuslarının bu yüzyılda hatırı sayılır derecede artması mühim bir husustu. 19. yüzyılda Osmanlı'ya yakın olan devletlerin nüfusu yüzyıl sonunda yüzde 30 ila 50 artmış, Rusya'nın nüfusu Osmanlı'nın beş katına çıkmıştı. Askeri açıdan bakıldığında muafiyetler sebebiyle bu manzara daha kötü bir hale geliyordu. Dini alim ve talebeler, İstanbul ve Haremeyn (Mekke ve Medine) sakinleri gibi çeşitli Müslüman kategorilerinin dışında askerlikten muaf olan en önemli grup gayrimüslimlerdi. 1844'ten beri ordu sadece Müslüman erkekleri askere alıyordu. Bu durum 1856'da kanun önünde tam eşitliğin tanınmasından sonra da devam etti. Hıristiyan ve Museviler 1909'a kadar askere gitmek yerine "bedel" vergisi ödemeyi sürdürdüler. Haliyle bu durum ordunun asker kaynaklarını bir hayli kısıtlamaktaydı.⁴²¹

⁴²⁰ Moreau, *a.g.e.*, s. 18.

⁴²¹ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul 2009, s. 70.

Tablo 3.4. Devletlerin nüfus artış tablosu (sadece Osmanlı'da azalma görülmekte).

	1851	1901
Britanya	27,3 milyon	42,5 milyon
Fransa	35,8 milyon	38,5 milyon
Avusturya/Avusturya-Macaristan	30,7 milyon	45,2 milyon
Rusya	126,4 milyon (1897)	
Almanya	41 milyon (1871)	56,4 milyon
Osmanlı	32 milyon (1844)	26 milyon

Başlangıçta bu yeniden örgütlenme Osmanlı ordusunun dışa karşı savunma kapasitesini arttırmayı amaçlıyordu. Böyle bir sistemde ordunun 702.000⁴²² askerden oluşabileceği öngörüldü. Ancak uygulamada ikinci redif ve mustahfiz kağıt üzerinde kuvvetler olarak kaldı.⁴²³ Osmanlı ordusu 1877-1878'de Rusya'ya karşı savaşa 1869'da getirilen düzenlemeyle katıldı. Teorik olarak yedi yüz bin kişiyle saf tutabilirdi ama pratikte bu mevcudun ancak üçte birini toplayabildi.⁴²⁴

Prusya ordusunun Danimarka ve Avusturya ordularını yenmesi (1866), askeri kuvvetlerin arttırılma yoluna gidilmesini doğurmuştu. 1869 yılında ve daha sonra yapılan askeri düzenlemeler 1843 tensikatına dayanmıştı. Yeni düzenlemeler çoğunlukla mevcut teşkilatın genişletilmesi biçiminde olmuştu.⁴²⁵

⁴²² "Birinci bend: Saltanat-ı seniyyenin kuvve-i berriye-i umûmiyesi üç kısıma münkasım olub birincisi nizamiye ikincisi redif üçüncüsü mustahfiz kısımlardır. İkinci bend: Nizamiye kısmı iki sınıf olub birisi dört sene müddetle dâimâ silah altında bulunur diğeri işbu dört sene hüdmeti îfâ ve itmâm itdikden sonra ikişer sene müddetle ihtiyat sınıfına nakl olunarak devletçe tevkîf ve istihdâmlarına lüzûm olmadığı halde memleketlerine saltıvirilür ve fakat süvari ve topçu takımı işbu iki sene ihtiyat müddetinin evvelki bir senesini dahî silah altında îfâ iderek bunlar yalnız birer sene için memleketlerine gönderilür ve bu sûretle nizamiyenin sınıf-ı aslisi yüz elli bin efrâdı câmi' olarak sınıf-ı ihtiyatı altmış bin ile altmış beş bin beyninde ve ikisinin yekûnu iki yüz on bin (210.000) raddesinde bulunur. Üçüncü bend: Redif kısmı dahî altı sene müddetle ve mukaddem ve tâlî i'tibâriyle iki sınıf olarak iki yüz kırk taburdan mürettib, beher taburu sekiz yüz olmak üzere yüz doksan iki bin (192.000) mikdârı ta'lim ve taaliümce ve esliha ve malzeme-i sâirece tubk asâkir-i nizâmiye gibi dâimâ tiz elden bir mahalle sevk ve istihdâm olunabilecek halde bulundurulacaktır. Dördüncü bend: Mustahfiz kısmı dahî silk-i redifde müddet-i muayyenelerini îfâ iden efrâddan mürekkeb olarak sekiz sene müddetle bu kısımda mukayyed olacak ve nisbet-i ma'lûmesine nazaran bunun efrâdı üç yüz bin (300.000) ve daha ziyâde mikdârda bulunacaktır. ",

Kuvve-i Umûmiye-i Askeriyyeye Dair Nizamname.

⁴²³ Aksan, a.g.e., s. 513.

⁴²⁴ Moreau, a.g.e., s. 19.

⁴²⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), Ankara 1978, 3. Cilt, 5. Kısım, s. 206, 207, 210, 212.

- 1848'de Irak ordusu 4 piyade alayı, 4 talia taburu, 2 süvari alayı ve 1 topçu alayından kurulmuştu. Bu tensikatla birlikte 6. Ordunun piyade alayları beşe çıkarıldı.
- Bütün ordularda her birisi bir binbaşı veya kolağası komutasında birer istihkam bölüğü kuruldu.
- Yeni teşkil edilen Yemen San'a'da üslenen 7. Ordu, üçer taburlu, beş piyade alayı ve sekizer bölüklü beş talia taburu ile altı bölüklü (bataryalı) bir topçu alayından kuruldu.
- 3. Orduda üçer taburlu 2 Boşnak alayı ve biri üçer, ikisi dörder taburlu 3 sınır alayı ve 1 kordon taburu kuruldu.
- 1877'de 6. Ordunun vaziyeti şu şekildeydi: 5 piyade alayı (alaylar üçer taburlu), 5 talia taburu (birisi 1874'de teşkil edildi), 3 süvari alayı, 1 topçu alayı (dört taburlu), 1 istihkam bölüğü.
- 1880'e kadar sekizer bölükten kurulu olan piyade taburları, dörder bölüklü hale getirildi, alayların hepsi dörder taburlu olarak teşkil edildi.
- Aynı sene talia taburları kaldırıldı. İki alay 1 tugay ve iki tugay 1 tümen kuruluşu içine alındı. Her nizamiye tümenine bağımsız olmak üzere bir nişancı taburu eklendi, bu suretle nizamiye tümenleri 17'şer taburlu oldu.
- Her ordu bölgesinde 2 nizamiye tümeni oluşturulup 2 redif tümeninden başka 1 mustahfiz kolordu teşkili de kararlaştırıldı ve teşkilatta "kolordu" kabul edildi. Bu suretle kara kuvvetleri seferde 7'si nizamiye, 12'si redif ve 6'sı mustahfiz olmak üzere ikişer tümenli 25 kolorduya çıkacaktı.
- Redif taburları adedi 240'tan 384'e çıkarılmış ise de 6. Orduda kur'a uygulaması geciktiğinden bu orduda redif tümenlerinin teşkili sonraya bırakıldı.

- Bazı yerlerdeki insanların mağdur oldukları gerekçesiyle 1886 yılında redif teşkilatı ve bölgelerinde bazı değişiklikler yapıldı ve aynı sene 6. Orduda mustahfiz sınıfı kuruldu.

İkinci tensikatla birlikte asker mevcudunun arttırılması çalışmaları bütçe yapılırken kendini göstermiştir. 1873 askeri bütçenin -zamanı gelmesi itibariyle- silah altında bulundurulacak nizamiye askeri miktarının belirlenmesi amacıyla konu Dar-ı Şura-yı Askerî'ye havale edildi.⁴²⁶ Mevzunun ilgili mecliste görüşülmesi neticesinde Hicaz hariç toplam 120.000 nizamiye kuvvetinin baz alınarak bütçenin hazırlanması sonucuna varıldı. Bir sene önceki 1872 bütçesinin tabur ölçekli piyadenin 437'şer, hudut ve süvarinin 600'er, topçunun da 1.200'er şeklinde sınırlandırılıp tahsisatın da buna göre ayarlanmasıyla 100.000 mevcut üzerine yapılmıştı. Hava değişikliği, sıla, nöbet, karakol hizmetleri ve hastalık gibi etmenlerin tesiriyle dört yüz küsur olarak teşkil edilen taburların mevcudu 300-350 civarına düşmesi bir sorun olarak ortaya çıkmış ve özellikle Bosna, İşkodra ve buna benzer "nazik mevkihlerin" yeterince korunmasız olduğunu düşündürmüştü. Bunun tecrübesiyle birlikte 1873 bütçesinin daha fazla tutulması olağan bir gelişmeydi. Nizamiye güçlerinin 120.000'den fazla olmasına rağmen yine de ordular tarafından tabur mevcutlarının azlığından şikayet edildiği de bir gerçektir. Esasında toplam sayının 150.000 civarında olması gerektiği hem Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin⁴²⁷ hem de serasker Ahmed Esad Paşa'nın⁴²⁸ mütalaası idi. Ancak hazinenin buna müsait olmadığı da açıkça zikredilmekteydi.

Altı ordu ve sanayi taburunun yer aldığı bütçenin belirtildiği tabloda olması gereken mevcut tasarlanmıştır. Burada söylenmesi gereken ve ilk göze çarpan husus sadece 6. Ordunun gerçek mevcudunun tasarlanan miktardan az olmasıdır. İlgili yerlerde belirtildiği üzere söz konusu ordunun asker alma sıkıntısı burada da bir izah kabilinden zikredilebilir. Piyade, talia, süvari, topçu, hudut ve kale topçusu olarak şubelere ayrılan ordunun nüfusu 1872'ye göre 100.000 olarak düzenlenmiş, bunun yeterli olmadığı görülmüş ve hali hazırdaki mevcudun -126.000- altında kalmıştı. Hacim olarak büyümek isteyen askeri organizasyonun mali durumu ve yetersizliği her zaman mühim bir sorunsal olarak kalmıştır.

⁴²⁶ BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 3, 14 Ş 1289/17 Ekim 1872.

⁴²⁷ BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 2, 6 N 1289/7 Kasım 1872.

⁴²⁸ BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 1, 19 N 1289/20 Kasım 1872.

Tablo 3.5. Orduların bütçeye göre belirlenen mevcutları, gerçekteki sayıları ve Altıncı ordunun bunlardan ayrıldığı gösterir tablo.

Mensup oldukları ordular	Beher taburu 437 nefer		Beher taburu 427 nefer		Beher alayı 600 nefer		Beher alayı 1.200 nefer		Beher bölüğü 100 nefer		Beher taburu 600 nefer		Beher bölüğü 100 nefer		YEKÜN	Mevcut Ağustos 1288/Ağustos-Eylül 1872	Bütçe mevcudundan fazlası
	Saf Piyade	Tabur	Talia	Tabur	Süvari	Bölük	Topçu Seyyare	Alay	İstihkam	Bölük	Hudud	Tabur	Kıla' Topçusu	Bölük			
Birinci Hassa	9.177	21	2.989	7	3.900	39	1.200	1					2.728	27	19.994	24.673	4.679
İkinci	7.866	18	2.562	6	2.400	24	1.200	1	100	1	600	1	1.500	15	16.228	20.565	4.337
Üçüncü	11.799	27	2.989	7	2.400	24	1.200	1	100	1	5.236	8,5	1.200	12	24.324	30.171	5.247
Dördüncü	7.866	18	2.562	6	2.400	24	1.200	1	100	1			1.200	12	15.328	18.115	2.787
Beşinci	9.177	21	2.989	7	2.400	24	1.200	1	100	1			1.000	10	16.866	17.957	1.091
Altıncı	7.866	18	2.562	6	1.200	12	1.200	1	100	1					12.928	12.857	*
Sanayi Taburu	1.810	1													1.810	1.842	32
Çifteler Çiftliği Bölüğü					150										150	248	98
Yekün	55.561	124	16153	39	14.850	148	7.200		500	5	5.836	9,5	7.628	76	107.628	126.428	18.271

* Bütçe mevcudundan yetmiş bir nefer noksanı olduğu. BOA., İ. MMS., 44/1851, Lef 4, (88 senesi bütçesine idhal kılınan mevcudun miktarı).

SONUÇ

"Bir devletin hüsn-i zâbitası ve âsâyiş-i dâhiliyesi müdâhale-i ecnebiyeden masûn olması ancak lüzûmî mikdâr asâkir-i mürettebe ve muntazamanın vücûduna mütevakkıf olduğu müsellemtândır."⁴²⁹

Osmanlı resmi evrakına sıkça yansıyan ve asker/askeri kuvvetin ehemmiyetine vurgu yapan yukarıdaki ibare, "iç güvenliğin" temin edilip devletin yabancı ülke müdahalelerinden uzak tutulmasını belirginleştirerek askeri tensikatın ağırlık noktasını göstermişti. Mısır Meselesi gibi tecrübeler şüphesiz böyle bir düşüncenin oluşup olgunlaşmasında etkili olmuştur. Özellikle, iç güvenliğe yapılan vurgu ise artık eskisi gibi fütihat devrindeki yabancı düşmanla savaşmak değil mevcut toprakları muhafaza etmek anlayışına matuftu. Bu minval üzere devlete yeni bir soluk olmaya çalışan Tanzimat programlarının işletilmesi ve bunu yaparken de teşkil edilen bölgesel orduların/çoklu ordu sisteminin lokomotif olması kaçınılmaz olmuştur. Bunu şu şekilde desteklemek mümkündür ki; topraklarının ve ahalinin niceliğine göre askerinin yetersiz olduğunu belirten Bâbiâlî, "yeniden ve başlıca bir esas vaz'ı" şeklinde savunduğu ordu meselesini "akdem-i umûr (daha mühim ve öncelikli işler)" mesabesinde saymıştır.

Askerin yeniden yapılanmasının zihni altyapısı "nesak-i vâhid/tek tip" gerçeğine dayandırılmış ve tensikat "talim, düzen, itaat, nezâfet" gibi disiplin etrafında kümelenen kavramlar üzerine oturtularak askeri yapının daha modern ve sistemli bir hal alması sağlanmıştı.

1843 askeri tensikatiyla beş ordu oluşturuldu ve bunların bölgeleri belirlendi. Tezde tartışılan önemli problemlerden birisi orduların tesis edilme süreci idi. Ülke topraklarındaki askerlerin miktarı belirlenerek -zaten görev yapmakta olan eski askerlerle- hızlı bir şekilde Hassa, Dersaadet ve Rumeli orduları kuruldu, Anadolu ve

⁴²⁹ BOA. İ. MSM., 10/196, Lef 1.

Arabistan orduları ise sonraya bırakıldı. Muvazzaf askerinin niceliksel olarak yetersiz kalması üzerine redif denilen yedek birliklerin kullanılmasına yol açmıştı. Aslında böylesi bir problemin arkasında Osmanlı devlet yapısının modernleşme sancıları yatmaktaydı. Zira, bir devletin en önemli iki vasfı sayılan vergi alınması ve asker toplanması olgularında sağlıklı bir nüfus sayımına ihtiyaç duyuluyordu. Bu durumda orduların teşekkülünde eldeki nüfusun tam olarak bilinmesi ve buna göre bir oranlama ile asker alımı gerekiyordu. Bu tarihsel süreçte, asker ihtiyacını gidermek ve Tanzimatla beraber önemi her geçen gün artan merkezileşmeyi sağlayacak bir devlet otoritesini tesis etmek temel amaçlardan biriydi. Kur'a sisteminin ihdası ile çoklu ordu yapısını beslemeye çalışan devlet, pratikte mevcut askerleri yenileriyle değiştiremiyor ve adeta neferlerin terhis olamaması gibi can sıkıcı sonuçlar meydana geliyordu. Zira, ne nüfus sayımı ne de kur'a sistemi yoluyla asker alımı randımanlı işleyebilmişti. Bu gerçeği en açık bir şekilde Irak ve Hicaz ordusu örneğinde görmekteyiz.

Karşılaşılan bir temel sorun da oluşturulan orduların kağıt üzerinde belirlenen nefer sayılarına/"tam tertip" ulaşmamasıydı. Bu manada asker temini ilk aşamada mali durum ekseninde düşünülmüş ve adımlar buna göre atılmıştır. Her dem vurgulanan "alayların eksik olması" hazır kuvvet durumunda olan rediflere teveccühü gerektirdiği gibi asıl gerekçe bunun "hızlı ve pratik" bir yol olduğu ve hazineye ağır yük getirmediği fikri idi. Esasında şunu ifade etmek gerekir ki; hazinenin durumuna göre devletin toplam 80-90.000 asker besleyebileceği ancak bunun yeterli olmadığı ortada olduğundan "masrafsız asker tertibine" yönelmek gayet akıllıca görülebilir. Fakat nüfus sayımı, asker alımı ve kur'a faaliyetleri gibi modern icraatlar devlet aygıtı için bir nevi "askeri sistemin enfeksiyon alanı/bölgesi" mesabesinde olmuştur. İmparatorluk için yeni bu maddelerin şüphesiz sancısıyla beraber gelmesi ve ülkenin özellikle bir kısım yerlerinde ciddi muhalefetler görülmesiyle yönetici kadro, "para"nın yanında bölgelerin dengesini de dikkate alarak olabildiğince "gürültüsüz" işi benimsemişlerdir. Anadolu rediflerinin celp edilmesinin bazı mahzurları olduğu gerekçesiyle ertelenmesi, asker vermekte direnen Arnavutluk ve Kürdistan arazilerinde daha dikkatli olunarak "renk verilmeden" davranılması, redifler nizamiyeye alınsa bile problem çıkmaması adına isimlerinin redif olarak kalmasında bir beis görülmemesi burada zikredilmesi zaruri olan hususlardandır. Redifleri bozup dağıtmak her ne kadar iyi bir iş olarak görülmeyip reddedilse de zaman geçtikçe yeni nefer alımında özellikle yukarıda belirtilen yerler

gibi sıkıntı potansiyeli yüksek alanlarda yaşanan hadiselerin "redifin nizamiyeye intibakını" mecbur kıldığı bir gerçektir.

Mali yükün artmasından dolayı orduların bölgelere ikame edilmesiyle gerekliliğini yitirdiği düşünülen zaptiye işlerinden sorumlu başıbozukların kaldırılması dahi bu ortamda gündeme gelen mühim bir konudur. Ancak bu kadar nefer ihtiyacının had safhada olduğu bir dönemde böyle bir icraata kalkışmak yanlış görünmekteydi. Nitekim merkez idarenin de düşüncesi bu yönde olmuş ve bunları kullanmak daha makul karşılanmıştı.

Nüfus sayımının icrası asker olacakların miktarını belirlemek daha önce de vurguladığımız gibi zaruri idi. Bu konuda uzun uzadıya "teati-i fikir" yapmak, oran belirlemek ve bölge insanının mizacını göz önünde bulundurmamak ve sıklıkla "yumuşak", "uygun yerlerden münasip neferler", "güzelce izah edilmesi", "hakkaniyetli ve sızıltısız", "tedrîcî sayım" gibi ifadeleri vurgulamak devletin hassas, dengeli ve işi ustalıkla halletme isteğini yansıtmıştır. Ancak taşra ordularının nefer ihtiyacının merkez ordularından karşılanmasının özellikle uzunca bir müddet yoğunluğunu koruması nüfus sayımı maddesinin "*te'hîre dûçâr olan ukde*" olarak anılmasına yol açmıştır. Bunun yanında konuyla bağlantılı olarak yeni asker alımı istenen seviyede gerçekleşemediğinden terhise hak kazanan askerlerin orduda tutulmasına sebep olmuş ve bu da askeri tensikatın öncelikli problemlerinden biri haline gelmiştir.

Çok uluslu bir yapı olan Osmanlı Devleti'nin asker alımında ve istihdamında yaşadığı sorunlardan birisi de askerinin etnik kökeni meselesidir. Her ne kadar Tanzimat modern bir vatandaş yaratma iddiasında olsa da değil farklı din, Müslümanların farklı etnik gurupları arasında bile asker alımında ciddi sıkıntıların baş gösterdiği görülür. "Cins-i vâhid" şeklinde formülize edilen bu olgunun yol açtığı tehlike, Arabistan ordusundaki Arap, Anadolu ordusundaki Kürt, Rumeli ordusundaki Arnavutların fazlalığı idi. Çünkü orduların asker alım bölgesi buldukları coğrafyaydı. Devlet ise bunu ordular arası kaydırmalar yaparak önlemeye çalışmış ve bu bağlamda belli zamanlarda Rumeli'den temin edilen askerlerin Arabistan ordusuna sevk edildiği olmuştur. Irak ve Hicaz ordusunun kurulmasından sonra da aynı sorun devam etmiş, Arap ve Kürt neferlerinin çokluğu ve daha sonra Şîîliğin artışı münasebetiyle Sünnî Türk askerinin bölgeye gönderilmesine öncelik vermiştir. Ancak "Türk uşağının nedretinden dolayı" istenilen ölçüde bir istihdam sağlanamasa da en azından çavuş ve

onbaşı gibi rütbelerdeki komuta kademesi kontrol altında tutulup bu şekilde bir denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Bağdat valisi Mehmed Necib Paşa'nın İstanbul'a yazdığı raporlarda bölgenin genel bozukluğunun yanında "alay denecek yerleri kalmamış" sözleriyle askeri durumunun iyi olmadığı belirtilmiş ve yeni bir oluşuma duyulan ihtiyaç vurgulanmıştı. Mali ve askeri düzensizlikten dolayı meydana gelen olaylar bu gerekliliği şüphesiz arttırmıştı. Şunu da ifade etmek gerekir ki; 1843 yılında tensikat müzakerelerinde Bağdat'taki askerin vaziyetinin "usûl-ı hasene ittihâzı" kapsamında değerlendirilmesi esasında yeni bir ordunun habercisi idi.

Bölgenin hususiyetlerinden ötürü Irak coğrafyasında belirtilen beş ordudan ayrı bir ordu kurulmuştur. İstanbul'dan ve civar ordulardan beslenen Irak ve Hicaz ordusu daha çok jandarma hüviyetinde görev yapmıştır. Hudut bölgesi ve "aşiret yatağı" olması arazinin kontrol edilmesini zorlaştırırken ehemmiyetini de arttırmıştır. Osmanlı nezdinde İran "barış döneminde bile güven tesis edilemeyen", "kavli fiiline uymayan, sözlerine itimadın caiz olmadığı" bir devlet konumunda olmuş ve ordu da buna karşı önlem alma ve başkenti bilgilendirme gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Mevcudu fazla olmayan Irak ordusu bu manada aşiretleri kullanmış, özellikle sınır boylarındaki aşiretleri geleneksel yöntemlerle ödüllendirerek yerlerini muhafaza etmeleri konusunda bunlara telkinlerde bulunmuştur. Bunun yanında aşiretlerin büyük bir problem arz ettiğini söylemek gerekir. Topraklarının önemli bir kısmı iltizam suretinde olan Irak'ta, mukataalar bedeli mukabilinde işletmeciye/aşiret reisine verilmekte, devlet alacağı mîrî payın ödenmemesi neticesinde ise askeri hareket başlatılmaktaydı. Tabiidir ki bunun ciddi boyutlara vardığı da vakidir. Ordu müşirlerine verilen emirler bölgedeki toplumsal dokunun dikkate alındığını göstermektedir. Nüfus sayımı, kur'a ve yeni alayların oluşturulması meselelerinde nereden ne şekilde işe başlayacağına mülki amirin karar vermesinin istenmesi, buna karşın konunun uzayacağı anlaşılırsa eski neferlerin terhis için her kazadan beşer onar nefer almak suretiyle kur'a yapılmadan asker alımının gerçekleştirilmesi burada zikredilmesi gereken hususlardır. Bunlar meydana gelirken "sızılı çıkarılmaması" ise asıl önemli olan maddeydi. Namık Paşa ve Midhat Paşa gibi müşir-valiler asayiş ve vergi tahsili mevzularında keskin tavırlar göstermişler ve askeri gücü "*vesîle-i müessire/etkili yöntem*" olarak algılamışlardı. Aşiretlerin sert bir şekilde bastırılmasıyla birlikte sıklıkla "*meselenin ileriki tarihlere bırakılması*" ile anılan nüfus

sayımı meselesinde özellikle Midhat Paşa döneminde önemli başarılar kazanılmıştır. Paşanın sadece kur'a ile değil farklı yollardan da nefer temin ederek orduyu güçlendirdiğini söylemek mümkündür.

Ordunun sayısal verileri önemliydi ve bunlar hakkında edineceğimiz bilgilerle bir takım hususlara dikkat çekmek mümkündür. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Maliye Nezareti Masarifat Defterleri (ML. MSF. d) tasnifinden ordunun yıllara göre maaş defterlerinde önemli addedilecek malumatlar mevcuttur. Zikredilen doküman maaş kayıtları olarak görünse de alayın/taburun/bölüğün kadro bilgisi, kaç kişiden oluştuğu, bunların nerelerden geldiği ve o an nerede olduğu, ve en önemlisi de "mücedded" ifadesiyle yeni neferleri göstermesi açısından değerliydi. Bu sayede, kur'ayı işletemeyen ordunun yıllara nazaran nefer profili tespit edilmiştir. Ordunun kurulduğu zamanlarda yeni nefer ihtiyacını civar bölgelerden karşıladığı izlenmekle birlikte ilerleyen zamanlarda ise kendi coğrafyasını kullandığı görülmüştür.

Sonuç olarak; Tanzimat gibi geniş bir merkezileşme programının uzak taşrada hayata geçirilmesi, öngörülen dinamiklerin ikamesi, tepkilerin bertaraf edilmesi ve bölgenin ıslah ve kalkınmasında Irak ve Hicaz ordusu çok amaçlı kullanılan bir güç olmuştur. Devletin bir çeşit restorasyonu diyebileceğimiz Tanzimat askerlik olgusuna fazlasıyla önem atfetmiş ve öngörülen devlet yapılanmasının adeta temeli olarak kabul edilmiştir. Çoklu ordu yapısının bir ayağı olan Irak ve Hicaz ordusu ise çevrede merkez otoritesinin en somut göstergesi olmuştur. Bu sebeple iki ayrı yönetim erki olarak valilik ve müşirlik "asker" kökenli kişilerde birleştirilerek bu uzak coğrafyada kalem ve silah bir madalyonun iki yüzü gibi algılanmıştır. Böylece, Irak ve Hicaz ordusunun hikmet-i vücudu öncelikli olarak geleneksel toplum örgütlenmesinin cari olduğu, farklı etnik yapıların çeşitlilik arz ettiği bir bölgede tıpkı "nesak-i vâhid" kavramında mündemiç olan anlamın pratikte tezahür ettiği bir Tanzimat merkezileşmesine dayanmıştır. Hiç şüphe yok ki günümüz Türkiye siyasasındaki ordu ve devlet arasındaki ilişkinin kökenleri için bu tarihsel tecrübenin bütün ayrıntıları ile meydana çıkarılması açısından Irak ve Hicaz ordusu faydalı bir örneklem sunacaktır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV VESİKALARI⁴³⁰

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

a- Defterler

- Divan-ı Hümayun Sicilleri Kanunname-i Askeri Defteri (A. DVNS. KNA. d)
- Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Asakir Defteri (A. DVNS. ASK. MHM. d)
- Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defteri (A. DVNS. MHM. d)
- Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO. AYN. d)
- Maliye Nezareti Evamir-i Maliye Defteri (ML. EVM. d)
- Maliye Nezaret Masarıfat Defteri (ML. MSF. d)

b- Belgeler

- Sadaret Amedî Kalemî (A. AMD)
- Sadaret Divan Mühimme Evrakı (A. DVN. MHM)
- Sadaret Divan Name-i Hümayun Evrakı (A. DVN. NMH)
- Sadaret Müteferrik Evrakı (A. M)
- Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı (A. MKT)
- Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM)
- Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (A. MKT. MVL)
- Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)
- Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM)
- İrade-Dahiliye (İ. DH)
- İrade-Hariciye (İ. HR)

⁴³⁰ Kullanılan belgelerin numaraları metin içerisinde dipnotlarda gösterilmiştir.

- İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM)
- İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)
- İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)
- Cevdet Askeriye (C. AS)
- Cevdet Zaptiye (C. ZB)
- Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. 3)
- Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO)
- Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)
- Mabeyn Evrakı (MB)

**2- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE),
Ankara.**

B- SALNAME, DÜSTUR VE GAZETELER⁴³¹

- *Cerîde-i Havâdis*, İstanbul.
- *Devlet Salnâmesi (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye)*, 1264-1294.
- *Düstur*, I. Tertip, Dersaadet 1289.
- *Düstur-ı Askerî*, Dersaadet 1287.
- *Takvîm-i Vekâyî*, İstanbul.
- *Zevra*, Bağdat.

---

⁴³¹ Kullanılan süreli yayınların sayıları metin içerisindeki dipnotlarda gösterilmiştir.

C- KAYNAK ESER VE ARAŞTIRMALAR

AHMED CEVAD, *Târih-i Askeri-i Osmanî*, I, II, III, İstanbul 1299.

AHMED CEVDET, *Târih-i Cevdet*, VI, XII, İstanbul 1309.

AKARLI, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, California 1993.

AKSAN, Virginia, , *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri (1700-1870)*, İstanbul 2011.

AYAR, Mesut, *Yeniçeri Ocağının İlgasından Sonra Bektaşî Tarikatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul 1990.

AYIN, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994.

AZİZOVA, Elnure, "Ukaly (Benî Ukayl)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012.

BAYKARA, Tuncer, "Osmanlı Reformlarının İlk Zamanları: Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve İlk Tatbikat", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, 1995.

BEYDİLLİ, Kemal, "III. Selim dönemi Reformlarına Mouradgea d'Ohsson'un Katkıları- The Contributions of Mouradgea d'Ohsson to the Reforms of the Reign of Selim III", *The Torch of the Empire Ignatius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century – İmparatorluğun Meşalesi XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradgea d'Ohsson*, İstanbul 2002.

_____, “İgnatus Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedîd’e Dair Layihası ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Siyasi Hayatı”, *Tarih Dergisi*, XXXIV, İstanbul 1984.

_____, “İslahat: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Kadar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999.

_____, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, “Nizâm-ı Kadîm”den “Nizâm-ı Cedîd”e III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order, Editör: Seyfi Kenan, İstanbul 2010.

BRÖCKLİNG, Ulrich, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, İstanbul 2008.

BRUÏNESSEN, Martin Van, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çeviren: Banu Yalkut, İstanbul 2008.

el-BUSTANİ, Mehdi Jawad Habib, *Bağdat’taki Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa’nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.

CANATAR, Mehmet, “Kavas”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002.

CELİL, Celile, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler*, Ankara 1992.

CRONİN, Stephanie, “İran’da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi”, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Çeviren: M. Tanju Akad, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008.

_____, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII, Ankara 1975.

_____, “Redif Askeri Teşkilatı”, *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000.

ÇAĞMAN, Ergin, *III. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadî Değişme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

_____, *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*, İstanbul 2010.

ÇAKALOĞLU, Cengiz, "1843 Askerî Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, V, 41-54, İstanbul 2001.

ÇELİK, Yüksel, *Şeyh 'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara 2013.

_____, "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XIX, İstanbul 2008.

_____, "Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", "*Nizâm-ı Kadîm'den "Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order*", Editör: Seyfi Kenan, İstanbul 2010.

_____, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2006.

DE KAY, James Ellsworth, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çeviren: Serpil Atamaz Hazar, Editör: Recep Boztemur, Ankara 2009.

DOUWES, Dick, "Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Çeviren: M. Tanju Akad, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003.

ESAD EFENDİ, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293.

FAHMY, Khaled, "Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmed Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Çeviren: M. Tanju Akad, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003.

GASSET, Jose Ortega Y., *Kitlelerin Ayaklanması*, Çeviren: Seçkin Çağan, İstanbul 1968.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Belleten*, X/40, Ankara 1946.

_____, "Nizâm-ı Cedîd", *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 2001.

GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.

HEİNZELMANN, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Çeviri: Türkis Noyan, İstanbul 2009.

HUT, Davut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

İMRE, Vacide, *Selim III'e Verilen Layihalar*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1946.

İPŞİRLİ, Mehmet, "İslahat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, Ankara 1988.

_____, "Nizâm-ı Cedîd'e Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, I/6, II/8, 1942; II/11, II/12, 1943.

KARDAM, Ahmet, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyân Yılları*, Ankara 2011.

KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998.

Kuvve-i Umûmiye-i Askeriyeye Dair Nizamname.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982).

LEVY, Avigdor, "II. Mahmud Döneminde Askeri Reform ve Ulema/Military Reform and The Ulema in The Reign Of Mahmud II", *II. Mahmud: Yeniden*

Yapılandırma Sürecinde İstanbul/İstanbul in The Process of Being Rebuilt, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

_____, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Otoman Army, 1826-39", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press II, 1971.

Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Hazırlayan: Osman Selim Kocahasanoğlu, İstanbul 1997.

Mehmed Hurşid (Paşa), *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alâattin Eser, İstanbul 1997.

MOLTKE, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, İstanbul 1999.

MOREAU, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, İstanbul 2010.

_____, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Çeviren: M. Tanju Akad, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003.

MORİER, John Philip, *Memoir of a Campaign with the Ottoman Army in Egypt*, London 1801.

NALBANTOĞLU, Süleyman Can, *Kadı Abdurrahman Paşa'nın Siyasi Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

ÖĞRETEN, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîd'e Dair Islahat Layihaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1991.

_____, "Eşkinici Ocağı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995.

_____, "Sekkân-ı Cedîd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009.

ÖZCAN, Besim, *Islahatla İlgili III. Selim'e Sunulan Layihalar (Tatarcık Abdullah Efendi Layihası)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Merkezi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1985.

ÖZKAYA, Yücel, "III. Selim Devrinde Nizâm-ı Cedîd'in Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1963.

REED, Haward A., "Otoman Reforms and Janissaries: The Eşkenci Layihası of 1826", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Editör: Halil İnalçık, Ankara 1980.

Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, İstanbul 1972.

REYHAN, Cenk, "Cebel-i Lübnan Nizamnamesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, I, Ankara 2006.

SEZER, Hamiyet, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXX, 1998.

SHAW, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul 2008.

_____ -Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmanlı, II, İstanbul 2006.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", Çeviren: M. Faruk Çakır, *Türkler*, XII, Ankara 2002.

SİNAPLI, Ahmet Nuri, *Şeyhül Vüzera Serasker Mehmed Namık Paşa*, İstanbul 1987.

SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2007.

SUNAR, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of The Janissary Corps (1807-1826)*, Binghamton University Basılmamış Doktora Tezi, New York 2006.

Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Koleksiyonu numara 815.

SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, İstanbul 1996.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), III/5, Ankara 1978.

TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 2001.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Nizam-ı Cedit Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", I-II, *Belleten*, XXXV/138 (Nisan 1971); XXXV/139 (Temmuz 1971).

WITTMAN, William, *Osmanlı'ya Yolculuk: 1799-1800-1801 (Türk Ordusu ve İngiliz Askeri Heyeti ile Birlikte Küçük Asya, Suriye ve Çöl Yoluyla Mısır'a Yolculuk)*, Çeviren: Belkis Dişbudak, Editör: Recep Boztemur, Ankara 2011.

YARAMIŞ, Ahmet, *II. Mahmud Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

YEŞİL, Fatih, "Nizâm-i Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı 52 (2010/2), İstanbul 2011.

YILDIZ, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of The May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

_____, "Kabakçı İsyanı ve III. Selim'in Katli/The Kabakci Rebellion and The Murder of Selim III", *III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul/Istanbul At a Turning Point Between Two Centuries*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839*, İstanbul 2009.

_____, "Üniformalı Padişah II. Mahmud/A Sultan in Uniform Mahmud II", *II. Mahmud: Yeniden Yapılandırma Sürecinde İstanbul/İstanbul in The Process of Being Rebuilt*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

ZEKİ, M. Emin, *Kürdistan Tarihi*, Ankara 1992.

ZÜRCHER, Erik Jan-LUCASSEN, Jan, "Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: M. Tanju Akad, İstanbul 2003.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul 2009.

ÖZGEÇMİŞ

20. 10. 1981 tarihinde Akyazı/Sakarya’da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 1999 yılında girdiği Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümünden 2003’te mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalına kaydoldu. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun danışmanlığında *“Kırım Savaşı’nın Lojistiğinde İstanbul’un Yeri (1853-1856)”* adlı teziyle 12. 07. 2006’da yüksek lisans derecesi aldı. Bir sonraki yıl aynı kürsüde Doktora programına girdi ve yine Prof. Dr. Zekeriya Kurşun danışmanlığında olmak üzere *“Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)”* konulu tezi çalıştı.

TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı bünyesinde Arşiv ve Tarih Araştırma Birimine 2006’da Araştırmacı olarak giren ve halen söz konusu kurumda çalışan Fatih Akyüz evli ve bir çocuk babasıdır.

Ek 1: Irak ve Hicaz Ordusunun kuruluşuna dair çıkan irade-i seniyye

BOA., İ. MSM., 14/312.

Atûfetlu efendim hazretleri

Bağdad eyâletinin ıslahât-ı umûr-ı mülkiye ve askeriyesi zımmında derdest olan tedâbir ve tasavvurâtın bi't-tekrâr beyne'l-vükelâ müzâkeresiçün mâh-ı hâlin yigirminci pençşenbe günü akd-i encümen istişâre ile keyfiyet dermeyân olunub eyâlet-i mezkûre sâir taraflara mikyas olmayub bir mülk-i cesm ve belki bir iklîm-i azîm olarak içi bir takım aşâyir-i vahşiyeye ile meskûn olduğu misillü hâricen dahi hiçbir hallerine i'timâd olunamayan İranyan gibi bir millet arâzisiyle hem-hudûd olduğundan dâhilen ve hâricen emr-i zâbitası gâyet mühim ve mu'tenâ olduğu gibi usûl-ı servet ve ma'mûriyete mevki'nin ve hâkinin kâbiliyet ve selâhiyeti derkâr olmasıyla irâde-i hâliyesinin bir hüsn-i sûrete konulması mülkce ve politikaca mevadd-ı ehemden olduğuna ve Bağdadda bulunan asâkir-i nizâmiye-i şâhâne ise tensikât-ı celîle-i askeriye dâiresinden hâricde kaldığı cihetle gerek nizamsızlığından ve gerek ni'met-i istibdâlden mahrûmiyetinden dolayı bayağı çürümek derecelerine varmış idüğüne binâen hüsn-i zâbita ve irâde-i memleketin istihsâl-i esbâb-ı mümkinesi ile asâkir-i nizâmiye-i cenâb-ı pâdişâhînin i'âde-i intizâm halleri emr u fermân kerâmet-unvân-ı hazret-i hilâfet-penâhî muktezâ-yı âlîsinden olarak ibtidâ hıttâ-i mezkûrenin derkâr olan cesâmet ve vüs'atine nazaran idâre-i vâhidede bulunması bazı mertebe su'ûbet ve müşkilâtı müstelzem olduğundan Şehr-i Zor ve Süleymaniye ve Revanduz tarafları bi't-tefrîk bir eyâlet-i müstakile i'tibâriyle vüzerâ-yı a'zâmdan birine havâle olunması tasavvur kılındığı misillü asâkir-i nizâmiye-i cenâb-ı şâhânenin dahi i'âde-i nizâm ve âsâyişleri için tedâbir-i âcile olmak üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Askerîden beyân olunan mütâla'ât bir çâre-i serîf kabilinden olarak kabûlüyle berâber tedâbir-i külliye ve dâimiyesi hakkında dahi bazı sûretle hatıra gelüb ez-cümle eyâlet-i merkûmede bulunan asâkir-i nizâmiye-i şâhâne ile Hicaz tarafında olan cünûd-ı muntazama-i cenâb-ı mülûkâne birleşdirilerek şimdilik nâkıs ise de bir ordu i'tibâriyle derhal asâkir-i merkûmenin i'âde-i intizâmları ve ileride dahi tezyîd ve tevsîfî esbâbının istihsâli meclisce tezekkür kılınmışdı her hâlde ve mahalde idâre-i umûr-ı mülkiyenin nokta-i istinâdı kuvve-i nizâmiye olub her ne yapılacak olsa onun vesatat ve mu'âvenetine mürâca'at olunacağı ve hıttâ-i mezkûrede ise ıslahât-ı mülkiyenin istihsâli ve emr-i zâbitanın istikmâli bâ-yı hâl kuvve-i askeriyyeye mevkûf olduğu emr-i bedihî olub onlar bu hâlde yani nizamsızlığı cihetiyle ma'dûm hükmünde

buldukca mülkce bir şey yapılmak mümkün olamayacağı ve öyle bir eyâlet hâl-i hatt-ı nâkire bulunacağı müsellemler olduğundan başka tahkîkât-ı vâkı'a ve bazı ma'lûmât-ı mevkî'iyeye nazaran Bağdad ile Hicazın arası yüz kırk saatlik mesâfe olup ekseriyâ karadan hüccâc dahi gittiğine ve bu cihetle Hicaz askeriyle beraber Bağdadda bir ordu teşkîl olursa iki kuvvetin birbirine bu'di sâir ordu-yı hümâyûnlar mevâki'inin bu'diyetinden ziyâde olmayub husûsen ki ileride bir kere Hicaz tarafından bir alay asker berüye getirilmek ve Bağdaddan dahi bir alay öteye gönderilmek sûretine bakılsa ve belki ara yerde bazı mevâki'-i askeriye dahi ta'yîn olursa Bağdad ile Hicaz arasında olan mahaller dahi taht-ı hükûmete alınmış olacağı cihetle bir Bağdad kadar yerler dahi kazanılmış olacağından şu fevâid ve menâfi'a göre nizâmât-ı askeriye'nin ıslahât-ı mülkiyeye takdîmi ve o cihetle mukaddemâ sebkat iden müzâkere vechle oralarda bir ordu teşkîl ve tanzîmi mütâla'atı serd u ityân ile ale'l-infirâd ârâ-yı huzzâra mürâca'at olundukda cereyân iden mübâhasâtın hûlasâtü'l-hûlasâsında Teâlâ ve Tekaddes hazretleri vücûd-ı bihbûd-ı hümâyûnları bu mülk ve millete bir büyük ni'met ve her niyet-i meâlî menkabet-i mülûkâneleri mahz-ı hayr u sa'âdet olan veliyyü'n-ni'met-i bi-minnetimiz medâr-ı mübâhât ve mufahharâtımız pâdişâhımız efendimizi alem durdukca revnakda dihîm-i saltanat buyursun âmin zemân-ı mes'adet iktirân-ı cenâb-ı cihânbânî hakk-ı bevgîme-i nuhbe-i a'sâr olarak mücerred himmet-bülend menzelet hazret-i zıllillâhînin âsâr-ı muvaffakiyet disârından olmak üzere her yerde ıslâh-ı ahvâl-i teb'a ve ra'iyet ile zuhûra gelen âsâr-ı ma'mûriyet ve devlet-i aliyyenin mânen ve zâhiren kazandığı kuvvet ve miknet meşhûd-ı bâhire-i âlem olup cûybâr-ı himmet ve inâyet-i hazret-i şehinşâhî her tarafa cârî ve her yerde âsâr-ı feyzi mer'î olduğu hâlde eyâlet-i mezkûrenin bu hâlde kalması doğrusu lâıyk ve câiz olmayub hıttâ-i mezkûre vaktiyle bir büyük devleti idâre itmiş olduğu mestûr-ı sahâif-i tevârih olarak bu cihetle şimdiki hâsılâtının birkaç katına tahammüli olduğu ve bu dahi murâd-ı hayriyet-i i'tiyâd-ı cenâb-ı mülûkâne olan emr-i ma'mûriyetin husûluyle olacağı derkâr olarak sâye-i muvaffak-vâye-i hazret-i şâhânede meşhûd dîde-i mufahharâtımız olan nuhbe-i müesser himem-i cenâb-ı mülûkâneye ilâve olmağla şâyân bir emr-i celîl olup elhâsıl ıslahât-ı mülkiyeden her ne yapılacak olsa elbet asâkir-i nizâmiye-i şâhânenin mu'âvenet-i fi'liye ve ma'nûbesine muhtâc olacağından ve hâl-i hazırında bile muhâfaza-i memleket bununla hâsıl olacağından tanzîmât-ı askeriye'nin takdîmi ferâiz-i hâliyeden ve husûsan ki orada bulunan asâkir-i nizâmiyenin buldukları hâl-i ducret iştimâl-i kemâlde olarak bunun ref'i esbâbının sür'at-i istihsâli dahi zimmet-i ubûdiyetimize müterettib mevaddan olup eğerçi bu babda dâr-ı şûrâ-yı mezkûr tarafından îrâd ve beyân olunan tedâbir ile

mehma-emken asâkir-i merkûmenin hüsn-i hâlleri husûle gelebilir ise de hakikat-i hâlde yine bir yarım tedbîr olub her ne kadar ileride esbâb-ı kaviyyeye teşebbüs olunması netâyic-i hayriyesinin bir gün evvel görülmesine sebep olacağı ve Hamdullâh-i Teâlâ bunun için bir gûna gâile mâni'a dahi olmadığı bedîhî bulunduğu binâen asâkir-i merkûme ıslâh-ı hâli için ittihâzı lâzım gelen teşebbüsâta heman ibtidâr olunmasının lüzûmı i'tiraf-gerde-i efkâr huzzâr olarak bunda dahi mukaddemâ cereyân iden müzâkerât üzerine makâm-ı tercîhde görünen sûret bir ordu teşkîli maddesi olub ondan münâsib ve hayırlı yol olmayub fakat mevcûd olan ordu-yı hümâyûnların dâireleri nüfûsları tahrîr olunmağa başladıkca esnân-ı askeriye de bulunan a'dâd her birine lüzûmı olan mikdârı viremeyeceği bazı mertebe hiss olunarak o cihetle devâir-i mezkûrenin tevsî'yle Bağdad eyâletinin dahi Anadolu ordu-yı hümâyûnuna iltihâkı ve ahâlîsinin sâir dâireler noksanına karşılık tutulması tasavvurâtı dahi bazı taraftan îrâd olunub eğerçi ordular dâirelerinin kifâyeti takdîrinde ona karşılık bulunamayacak olsa bu mütâla'a Bağdad tarafında bir ordu-yı cedîd teşkîline fi'l-hakîka mâni' olmak lâzım gelür ise de hâl böyle olmayarak bu kere kuvve-i muvaffakiyet-i seniyye-i hazret-i mülûkâne ile feth u teshîr buyurulmuş olan Kürdistan hıttası Anadoluda ve el'an müstesnâ hâlde bulunan Bosna eyâleti Rumelide hisse-i askeriye için iki büyük menba' olduğundan başka Hıristiyan takımından asker alınması sûreti dahi derdest-i tasavvur olmasıyla eğer Dâr-ı Şûrâ-yı Askerînin netîce-i müzâkerâtı üzerine buna karar virilecek olur ise asker virecek cüz-i ahâlînin nüfûsı tadâ'uf ideceği ve böyle bir takım yerler nizâmât-ı askeriye dâiresinden hâric kalacağı ve kuvve-i askeriye yalnız beş orduya münhasır olacağı yerde bir ordu dahi Bağdadda açılarak kuvve-i askeriyenin altı kısım i'tibâr olunması elbet daha şân-ı saltanat-ı seniyyeye muvâfık olacağı misillû bu sırada yani mütâla'at ve müzâkerât-ı lâzimesinin bundan böyle icrâsıyla Bosna eyâleti dahi Rumeli ordu-yı hümâyûnı dâiresine virilerek olhâlde eyâlet-i mezkûrenin dahi ıslahât-ı mülkiyesine esâs olacak nizâmât-ı askeriyesine dahi bir mukaddime-i hayriye olacağı ve bu cihetle iktizâ ider ise zikr olunan ordu-yı hümâyûnların birbirine nisbetle tevsî' ve tesviye-i dâireleri mümkün olarak hıttâ-i Irakiye ahâlîsine hiç ihtiyâc kalmayacağı emr-i âşikâr olduğundan ve oraları dahi mukaddemki müzâkerede beyân ve isbât olundığı vechle müstakil bir ordu dâiresi olmağa mütehammil olduğundan şimdi bunun mukaddimesi olmak ve orada bulunan asâkir-i nizâmiye-i şâhâneye hayât-ı taze vermek üzere bu karârın yani Bağdad ve Hicazda bulunan asâkir-i nizâmiye-i cenâb-ı şâhâne birleştirilüb Irak ve Hicaz ordu-yı hümâyûnı nâmıyla müstakil ve mücerred bir ordu teşkîl olunacağı keyfiyetinin derhâl i'lânıyla berâber zikrolunan ordu-yı hümâyûnun

kumandasına dahi muktedir bir müşir ta'yîn olunub ibtidâ-yı me'mûriyeti mevcûd olan asâkir-i nizâmiye-i şâhânenin ıslâh-ı hâlleri esbâbı her neye mevkûf ise mahallince mümkün olanlarını derhâl icrâ ve buraya mürâca'ât iktizâ iden husûsâtı dahi tahrîr ve inhâ ile hâl-i hâzırın sür'at-i ta'mîrinden ibâret olarak derece-i sâniyede dahi işbu ordu-yı cedîdin istikmâli esbâbı neye mevkûfdur ve dâiresinin nüfûs-ı mevcûdesi ne mikdâr olduğu kable't-tahrîr bilinemez ise de takrîbisi ne kadardır ve tahrîr maddesine dahi ne vechle mübâşeret olunmak iktizâ ider buralarını bi'l-etrâf tahkîk ve tedkîk ile buraya iş'âr itmesi dahi cümle-i me'mûriyetinden olduğu hâlde hem asâkir-i mevcûdenin hey'et-i mu'lemelerine bir çâre-i serî' bulunmuş ve hem de esâs nebiyye-i devlet olan kuvve-i nizâmiye-i şâhânenin tezyîdi için beriki tarîk açılmış olacağı cihetle bunu bütün zihinler kabûl itmiş olmasıyla berâber bir mütâla'a dahi vârid-i efkâr-ı huzzâr olub şu tedbîrin serî'an ve âcilen semeresi görülmek istenir ise hitta-i mezkûrede bulunan kuvve-i nizâmiye-i şâhânenin derhâl bazı mertebe tezyîdi elzem olarak meselâ beru taraflardan bir iki alay asâkir-i nizâmiye-i şâhâne gönderilmek mümkün olduğu hâlde maslahatın mukaddemât-ı fi'liyesine başlanılmış olacağı ve bu kuvvet sâyesinde orada bulunan asâkir-i atîka çıkarılıp ahâlîden yeni asker alınarak asıl murâd olvakit husûle geleceği bedîhî olduğundan başka Bağdad vâlisi atûfetlu paşa hazretlerinin mukaddem ve muahhar vâki' olan iş'ârâtına göre eğer oraya bir mikdar asker gönderilse tahsîlât ve vâridâtın tekessür ve tezâyüd ideceği derkâr olub fi'l-hakîka oralar ahâlîsinin tabî'at-i ma'lûmesi iktizâsınca kuvvetin i'mâline hâcet olmayarak sıkı sâyesinde hepsi dâire-i mutâva'âta girecekleri bedîhî olmasıyla bu hâlde ıslahât-ı mülkiyeye dahi başlanılmış olacağı ve teşkîl olunacak ordunun emr-i idâresi esbâbı dahi istihzâr kılınacağı ve her nasıl olsa Bağdad dâiresinden alınacak neferât-ı askeriye oralarda istihdâm olunmayarak Anadolu ordu-yı hümâyûnu ma'iyetinde kullanılmak lâzım geleceğinden sevk olunacak asker-i cedîde mukâbil Bağdad eyâletinden az vakit içinde haylice neferât alınarak berulerin kuvvetine dahi hâlel getirilmeyeceği cihetle sâye-i mukadderet-vâye-i cenâb-ı mülûkânede ittihâz olunacak tedbîr mükemmel olmak üzere bu sûretin istihsâli dahi netîce-i ârâ-yı huzzâr olub bunun üzerine Allahü'l-hamd memâlik-i mahrûsa-i şâhânenin her bir tarafında âsâyiş berkemâl olduğına ve husûsan Kürdistan taraflarının muahharan gördükleri esr-i satvet ve kuvvet bütün Anadolu taraflarının uyutmuş olduğundan bu taraflardan biraz asker gönderilse hiçbir be'is olmayacağı cihetle kurbiyeti olduğundan Anadolu ordu-yı hümâyûnundan iki alay piyâde ve bir alay süvâri ile bir alay topcı tefrîk olunarak Bağdada irsâl ile ordu-yı hümâyûn-ı mezkûre dahi pek za'f gelmemek üzere buradan dahi bir alay piyâde ve bir alay süvâri ve lüzûmı kadar

topcının Anadolu ordu-yı hümâyûnuna gönderilmesi sâye-i muvaffakiyet-vâye-i cenâb-ı şehinşâhîde pek suhûletle mümkün olacağı taraf-ı sipahsalârîden beyân ve ifâde kılınmış ve artık bu hâlde tedbîr-i mezkûr derece-i kemâle varub hakk-ı bevkîm hitta-i Irakiye yeni başdan teshîr olunmuş dinmeğe şâyân ve himem-i celîle-i cenâb-ı mülûkânenin âsârından olan bunca umûr-ı celîleye ilâve olmağa cesebân bir madde-i hayriye olacağı tezekkür ve beyân olunmuş olduğının üzerine ordu-yı hümâyûn-ı mezkûrın kumandasına me'mûr olacak zâtın intihâbına sarf-ı efkâr olunarak Maraş vâlisi atûfetlu Tosun Paşa hazretleri sınıf-ı celîl-i askeriden neş'et idüb zaten dirâyetli ve cerî ve cesûr zât olduğu cihetle müşârünileyhin ordu-yı mezkûr müşirliğine ta'yîni hatıra geldiği misillû bu beriki yapılacak şey olduğına ve o cihetle tensîkât-ı celîle ve usûl-ı cedîde-i askeriyeye hakîkaten vâkıf bir zât olsa daha bir sah olacağına binâen Mekâtib-i Askeriye Nâzırı sa'âdetlu Ferik Abdi Paşa hazretleri gönderilse evsâf-ı matlûbeyi câmi' olması cihetiyle diğerine ezher cihet fâik olacağı dahi dermeyân olduğundan müşârünileyhe rütbe-i müşirî ihsânıyla ordu-yı hümâyûn-ı mezkûrın kumandasına me'mûriyeti münâsib gibi tezekkür olunmuş ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerînin mütâla'ası üzerine sa'âdetlu Azmi Paşa hazretlerinin Bağdadda bulunan asâkir-i nizâmiye-i şâhâneye ferik nasbı irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne muktezâ-yı âlisinden olub karâr-ı âhire göre müşârünileyh yine ordu-yı hümâyûnun erkânından olması îcâb-ı hâlden olmağla müşârünileyh Abdi Paşa hazretlerinin i'lân-ı me'mûriyetini müte'âkiben ferîk-i müşârünileyh hemen Bağdada irsâl ve i'zâm olunarak Abdi Paşa hazretleri Anadolu ordu-yı hümâyûnu müşiri devletlu Reşid Paşa hazretlerinin buraya vürûdına kadar bi't-tevkîf ba'dehû birlikte azîmet ile çünkü nasıl olsa buradan gönderilecek alaylar mevsim-i şitâda dûçâr-ı meşakk u ta'ab olmamak için nevrûzdan evvel çıkarılamayacağından ve bu alaylar Anadolu ordu-yı hümâyûnı dâiresi içine girmezden evvel ordu-yı hümâyûn-ı mezkûrdan Bağdada irsâl olunacak alayların i'zâmı münâsib olmayacağından müşârünileyhümâ merkez ordu-yı hümâyûna vüsûllerinde esnâ-yı tarîkde bir gûnâ sıkıntı çekmemeleri için zahire ve sâir malzemenin vakit ve zamânıyla yol üzerlerinde istihzârı için Musul ve Kürdistan ve Bağdad vâlileri atûfetlu paşalar hazerâtıyla muhâbere ile iktizâ iden tedâbîri ittihâz ile buradan gönderilecek alayların Anadolu ordu-yı hümâyûnuna takarrüblerinde öbür alayları müşârünileyh Abdi Paşa hazretleri bi'l-istishâb merkez me'mûriyetine azîmet eylemesi ve bu vechle Bağdadda teşkil olunacak ordu-yı hümâyûnun bazı müteferri'ât-ı nizâmiyesinin dahi dâr-ı şûrâ-yı mezkûrda mütâla'a olunması sûretleri dahi ma'rûz-ı tensîbde mütâla'a olunmuş ve mukaddemce Şehrîzor eyâletinin tefrîki müzâkeresinde Maraş vâliliğinin tebeddülü lâzım geleceğinden ve

mezkûr vâlilik ma'âşî pek dûn bulunduğundan bu kere Rumeli ve Anadolu ordu-yı hümâyûnları müşîrlik ma'âşlarının tesviyesi hazîne-i celîleye kalmış olan yedi bin beş yüz guruşun zikrolunan vâlilik ma'âşına ilâvesi tasavvur olunmuş olub eğerçi karâr-ı âhire göre Maraşa yeniden vâli nasbına hâcet kalmamış ise de yine Maraş vâlisi atûfetlu paşa hazretlerinin ma'âşî pek az olduğundan meblağ-ı mezbûrun karâr-ı sâbık vechle müşârünileyhin ma'âşına zammı merhûn müsâ'ade-i seniyye olarak tezekkür kılınmış ise de husûsât-ı meşrûha hakkında her ne vechle emr u fermân kerâmet-nişân-ı hazret-i mülûkâne şerefsudûr ve sünûh buyurulur ise mantûk-ı âlîsi icrâ olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. Fi 23 S 1264.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Enmile-i pirâ-yı terkîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i asafâneleri meşmûl lahâza-i dakâyik ifâza-i hazret-i şâhâne buyrulmuşdur vâkı'â Bağdad eyâleti sâir taraflara mikyas olmayub bir mülk-i cesîm ve belki iklim-i azîm olarak içi bir takım aşâyir-i vahşîyye ile meskûn olduğu misillû hiçbir hâllerine i'timâd olunamayan İranyan arâzisiyle hemhudûd olduğundan dâhilen ve hâricen emr-i zâbitası gâyet ehemm ve mu'tenâ olduğu gibi usûl-ı servet ve ma'mûriyete mevki'inin ve hâkinin kâbiliyet ve salâhiyeti derkâr olmasıyla idâre-i hâliyesinin bir hüsn-i sûrete konulması mülkce ve politikaca mevadd-ı ehemden olduğına ve herhâlde ve mahâlde idâre-i umûr-ı mülkiyenin nokta-i istinâdi kuvve-i nizâmiye olub her ne yapılacak olsa onun vesatât ve mu'âvenetine mürâca'at olunacağı ve hıttâ-i mezkûrede ıslahât-ı mülkiyenin istihsâli ve emr-i zâbitanın istikmâli bâ-yı hâl kuvve-i askeriyye mevkûf olduğu bedîhî olarak ber-minvâl-i muharrer Hicaz askeriyle berâber Bağdadda bir ordu teşkîl ile bazı mevâki'-i askeriye dahi ta'yîn olduğuna hâlde Bağdad ile Hicaz arasında olan mahaller dahi taht-ı hükûmete alınmış ve bir Bağdad kadar yerler dahi kazanılmış olacağına ve cenaâb-ı feyyâz-ı hakîkî Teâlâ ve Tekaddes hazretleri veliyyü'n-ni'met-bi-minnetimiz pâdişâh memdûhü'l-âsâr efendimizi âlem durdukca revnakda dîhîm-i saltanat buyursun sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i şâhânede hıttâ-i mezkûrenin husûl-ı ma'mûriyeti bunca müesser-i himem-i celîle-i cenâb-ı mülûkâneye ilâve oluna şâyân bir emr-i celîl olduğu misillû ber-vech-i muharrer ıslahât-ı mülkiye asâkir-i nizâmiye-i şâhânenin mu'âvenet-i fi'liye ve ma'neviyesine muhtâc olacağı cihetle tanzîmât-ı askeriyenin takdîmi farâiz-i hâliyeden ve Hamdullâh-ı Teâlâ bunun için bir gâile-i mâni'a olmadığı dahi bedîhiyâtdan bulunduğuna ve ber-vech-i muharrer oraları dahi müstakil bir ordu dâiresi olmağa mütehammil görüldüğüne binâen bunun mukaddimesi olmak üzere Irak ve Hicaz ordu-

yı hümâyûnu nâmıyla müceddeden bir ordu teşkîl olunacağı keyfiyetinin i'lânıyla berâber kumandasına dahi muktedir bir müşir ta'yîn olunması ve kurbiyeti cihetiyle Anadolu ordu-yı hümâyûnundan iki alay piyâde ve bir alay süvâri ve topcı tefrîk ve Bağdada irsâl ile buradan dahi bir alay piyâde ve süvâri ve lüzûmı kadar topcının Anadolu ordu-yı hümâyûnuna gönderilmesi ve müşârünileyh Abdi Paşa hazretleri evsâf-ı matlûbeyi câmi' olduğundan müşârünileyh rütbe-i müşirî tevcîhiyle ordu-yı hümâyûn-ı mezkûrın kumandasına me'mûriyeti ve müşârünileyh Azmi Paşa hazretleri yine ordu-yı hümâyûnun erkânından olmak üzere hemen Bağdada i'zâm olunarak müşârünileyh Abdi Paşa hazretleri Anadolu ordu-yı hümâyûnu müşiri müşârünileyh hazretleriyle birlikte azîmet edüb gönderilecek alaylar fi'l-hakîka nevrûzdan evvel çıkarılmayacağından müşârünileyhümâ ordu-yı hümâyûna vusûllerinde zahire ve sâir malzemenin yol üzerlerinde istihzârı zimmında vülât-ı müşârünileyhüm hazerâtıyla bi'l-muhâbere iktizâ iden tedâbîri ittihâz ile buradan gönderilecek alayların takarrüblerinde öbür alayları müşârünileyh Abdi Paşa hazretleri bi'l-istishâb merkez me'mûriyetine azîmet eylemesi ve bazı müteferri'ât-ı nizâmiyesinin dahi dâr-ı şûrâ-yı mezkûrda mütâla'a olunması husûslarına dair ber-tafsîl-i beyân ve iş'âr buyurulan suver-i müzâkerât ve ârâ hıttâ-i mezkûrenin husûl-ı hüsn-i idâre-i mülkiye ve tevfir ve teksîr kuvve-i askeriyesi hakkında derkâr olan niyât ve efkâr-ı hayriyet âsâr-ı cenâb-ı şehriyârîye tamâmıyla muvâfık ve mutâbık olarak doğrusu pek yolunda ve münâsib olduğundan nezd-i me'âli hazret-i pâdişâhîde fevka'l-gâye takdîr ve tahsîn buyurularak kemâl-i mahzûziyet-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâneyi müceb olmuş olmasıyla husûsât-ı meşrûhasının tıbk iş'âr ve istîzân-ı sâmi-i asafâneleri vechle îcâbâtının icrâ ve zikrolunan Maraş vâliliği ma'aşının dahi olsûretle tesviye-i iktizâsı ve Anadolu ordu-yı hümâyûnu müşirliğine mahsûs olan nişân-ı zîşân Osman Paşa merhûmun irtihâlinde sonra devletlû Emin Paşa hazretlerine ta'lîk ve ihsân buyurulmuş ve Rumeli ordu-yı hümâyûnı müşiri sâbık devletlû paşa hazretlerinde bulunan nişân-ı âlî dahi muahharan devletlû serasker paşa hazretleri tarafından takdîm olunarak Anadolu ordu-yı hümâyûnı müşiri müşârünileyh hazretlerine i'tâ buyurulmak üzere mevkûf bulunmuş olduğundan teshîl-i maslahat zimmında nişân-ı âlî-i mezkûr müşârünileyh Abdi Paşa hazretlerine i'tâ ve ihsân buyurulmak üzere müşârünileyh Abdi Paşa hazretlerinin dahi heman me'mûriyeti bi'l-icrâ mâbeyn-i hümâyûn şeref-makrûn-ı cenâb-ı pâdişâhî cânib-i pâdişâhî cânib-i âlîsine i'zâm ve irsâl buyrulması ve Anadolu ordu-yı hümâyûnı müşiri müşârünileyh hazretleri için emsâline tatbîkan müceddeden bir kıt'a müşirlik nişân-ı fûrûğ-ı efşânının serî'an i'mâl ve tanzîm ittirilmesi sâniha-i ârâ-yı sudûr buyrulan emr u

irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihân bâni muktezâ-yı me'âlî-i ihtivâsından bulunmuş olduğı muhât-ı ilm-i sâmi-i asâfileri buyuruldukda olbabda emr u fermân-ı hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 3 RA 1264.

Ek 2: İRAK VE HİCAZ ORDUSU MÜŞİRİ, BAĞDAT VALİSİ VE ORDU ERKANI/ORDU MECLİSİ

	MÜŞİR	VALİ (BAĞDAT)	ORDU ERKANI/ORDU MECLİSİ
1265 1848-1849	Abdülkerim Nadir Paşa	Mehmed Necib Paşa	Reis Azmi Paşa Ferik İzzet Paşa Hicaz Feriki Mahmud Paşa Piyade Mirlivası Osman Paşa Şura Mirlivası İsmail Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Piyade 1. Alayı Miralayı Süleyman Bey Piyade 3. Alayı Miralayı Tahir Bey Piyade 2. Alayı Miralayı Hasan Bey Süvari Miralayı Behram Bey Süleymaniye Alayı Miralayı Hüseyin Bey Hicaz Alayı Miralayı Hacı Ahmed Bey
1266 1849-1850	Mehmed Namık Paşa	Abdülkerim Nadir Paşa	Reis Azmi Paşa Ferik Hacı Rıza Paşa Hicaz Feriki Mahmud Paşa Piyade Mirlivası Osman Paşa Süvari Mirlivası İsmail Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa

<p style="text-align: center;">1267 1850-1851</p>	<p>Mehmed Namık Paşa</p>	<p>Abdülkerim Nadir Paşa Mehmed Vecihi Paşa (Aralık 1850)</p>	<p>Reis Azmi Paşa Ferik Şakir Paşa Ferik Mahmud Paşa Piyade Mirlivası Osman Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay İsmail Bey, Miralay Süleyman Bey, Kaymakam Rüstem Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1268 1851-1852</p>	<p>Mehmed Namık Paşa</p>	<p>Mehmed Vecihi Paşa Mehmed Namık Paşa (Kasım 1851)</p>	<p>Reis Şakir Paşa Ferik Mahmud Paşa Ferik Ahmed Paşa Piyade Mirlivası Osman Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay İsmail Bey, Miralay Süleyman Bey, Kaymakam Rüstem Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1269 1852-1853</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Namık Paşa Mehmed Reşid Paşa (Eylül 1852)</p>	<p>Reis Şakir Paşa Ferik Mahmud Paşa Piyade Mirlivası Osman Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay Süleyman Bey, Kaymakam Rüstem Bey.</p>

<p style="text-align: center;">1270 1853-1854</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Reis Selim Paşa Ferik Emin Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Kaymakam Rüstem Bey, Muhasebeci Veysi Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1271 1854-1855</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Reis Selim Paşa Ferik Veysi Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay Bekir Bey, Kaymakam Rüstem Bey, Kaymakam Arif Bey, Muhasebeci Veysi Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1272 1855-1856</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Reis Hayri Paşa Ferik Veysi Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Arif Bey, Muhasebeci Halis Efendi.</p>

<p style="text-align: center;">1273 1856-1857</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Reis Hayri Paşa Ferik Veysi Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Abdurrahman Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Arif Bey, Muhasebeci Halis Efendi.</p>
<p style="text-align: center;">1274 1857-1858</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Mehmed Reşid Paşa</p>	<p>Reis Halid Hüsrev Paşa Ferik Selim Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Tahir Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Arif Bey, Fehim Efendi, Muhasebeci Halis Efendi.</p>
<p style="text-align: center;">1275 1858-1859</p>	<p>Ömer Lütfi Paşa</p>	<p>Ömer Lütfi Paşa</p>	<p>Ferik Selim Paşa Ferik Ali Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Mirliva İskender Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Mirliva Hayri Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Tahir Bey, Katib Fehim Efendi, Muhasebeci Halis Efendi.</p>

<p style="text-align: center;">1276 1859-1860</p>	<p>Ömer Lütfi Paşa</p>	<p>Ömer Lütfi Paşa</p>	<p>Reis vekili Ali Paşa Ferik Selim Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Mirliva İskender Paşa Azalar: Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Tahir Bey, Katib Abdülkerim Efendi, Muhasebeci Nevres Efendi.</p>
<p style="text-align: center;">1277 1860-1861</p>	<p>Mustafa Nuri Paşa</p>	<p>Mustafa Nuri Paşa</p>	<p>Reis Ahmed Tevfik Paşa Ferik Ali Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vehbi Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Tahir Bey, Katib Abdülkerim Efendi, Muhasebeci Nevres Efendi.</p>
<p style="text-align: center;">1278 1861-1862</p>	<p>Ahmed Tevfik Paşa</p>	<p>Ahmed Tevfik Paşa</p>	<p>Piyade Mirlivası Hacı Mehmed Ali Paşa Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa Azalar: Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Tahir Bey, Katib Abdülkerim Efendi, Muhasebeci Nevres Efendi.</p>

1279 1862-1863	Mehmed Namık Paşa	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Medine Muhafızı Ferik Halid Paşa Piyade Mirlivası Hacı Mehmed Ali Paşa Mekke Piyade Mirlivası Mustafa Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Mustafa Bey, Katib Derviş Efendi, Muhasebeci Nevres Efendi.
1280 1863-1864	Mehmed Namık Paşa (Altıncı)	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Mustafa Bey, Katib Derviş Efendi, Muhasebeci Nevres Efendi.
1281 1864-1865	Mehmed Namık Paşa	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Ali Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Muhasebeci Kurbi Efendi, Miralay Bekir Bey, Miralay Rüstem Bey, Kaymakam Mustafa Bey, Katib Derviş Efendi.
1282 1865-1866	Mehmed Namık Paşa	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Topçu Mirlivası İbrahim Paşa Tahrirat Başkatibi Mahmud Efendi Jurnal Başkatibi Nuri Efendi Yoklamacısı Ali Efendi Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Muhasebeci Kurbi Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Derviş Efendi.
1283 1866-1867	Mehmed Namık Paşa	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Muhasebeci Kurbi Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Derviş Efendi.

1284 1867-1868	Mehmed Namık Paşa	Mehmed Namık Paşa	Reis Hafız Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Bekir Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Muhasebeci Kurbi Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Derviş Efendi.
1285 1868-1869		Takiyüddin Paşa	Reis Samih Paşa Piyade Mirlivası Bekir Paşa Azalar: Mirliva Selim Paşa, Miralay Mustafa Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Muhasebeci Kurbi Efendi, Kaymakam Hacı Mustafa Bey, Başkatib Derviş Efendi.
1286 1869-1870		Midhat Paşa	Reis Samih Paşa Piyade Mirlivası Bekir Paşa Azalar: Mirliva Ali Paşa, Miralay Hacı Mustafa Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Muhasebeci Abdi Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Derviş Efendi.
1287 1870-1871	Midhat Paşa	Midhat Paşa	Reis ve Kumandan Vekili Ahmed Paşa Piyade Mirlivası Bekir Paşa Piyade Mirlivası Ahmed Paşa Azalar: Mirliva Ahmed Paşa, Muhasebeci Abdi Efendi, Miralay Hacı Mustafa Bey, Miralay Ömer Bey, Ordu Sertabibi Ömer Bey, Kaymakam Hacı Mustafa Bey, Başkatib Halil Efendi.
1288 1871-1872	Midhat Paşa	Midhat Paşa	Reis Eşref Paşa Ferik Nafiz Paşa Piyade Mirlivası Ahmed Paşa Piyade Mirlivası Abdullah Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Azalar: Mirliva Ahmed Hamdi Paşa, Miralay Ömer Bey, Miralay Hacı Mustafa Bey, Sertabibi Ömer Fevzi Bey, Muhasebeci Ali Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Halil Efendi.

<p style="text-align: center;">1289 1872-1873</p>	<p>Midhat Paşa</p>	<p>Midhat Paşa</p>	<p>Reis Hüseyin Paşa Ferik Nafiz Paşa Ferik Mehmed Paşa Piyade Mirlivası Ahmed Paşa Piyade Mirlivası Abdullah Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Azalar: Mirliva Ahmed Hamdi Paşa, Miralay Reşid Bey, Miralay Hilmi Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Ali Efendi, Kaymakam Mustafa Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1290 1873-1874</p>	<p>Rauf Paşa</p>	<p>Rauf Paşa</p>	<p>Reis Nafiz Paşa Ferik Hafız Paşa Ferik Mehmed Paşa Mirliva Ahmed Paşa Mirliva Ömer Paşa Mirliva Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Topçu Mirlivası Feyzullah Paşa Azalar: Mirliva Mehmed Paşa, Miralay Reşid Bey, Miralay Hilmi Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Ali Efendi, Kaymakam Mustafa Bey.</p>
<p style="text-align: center;">1291 1874-1875</p>	<p>Redif Paşa</p>	<p>Redif Paşa</p>	<p>Reis Nafiz Paşa Ferik Hafız Paşa Piyade Mirlivası Fuad Paşa Piyade Mirlivası Ömer Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Topçu Mirlivası Feyzullah Paşa Azalar: Mirliva Mehmed Paşa, Miralay Reşid Bey, Miralay Şaban Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Muhtar Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Ali Yaver Efendi.</p>

<p style="text-align: center;">1292 1875-1876</p>	<p>Redif Paşa</p>	<p>Redif Paşa</p>	<p>Reis Hüseyin Fevzi Paşa Ferik Nafiz Paşa Ferik Hafız Paşa Piyade Mirlivası Fuad Paşa Piyade Mirlivası Ömer Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Topçu Mirlivası Feyzullah Paşa Azalar: Mirliva Mehmed Paşa, Miralay Settar Bey, Miralay Şaban Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Muhtar Efendi, Kaymakam Mustafa Bey, Başkatib Ali Yaver Efendi.</p>
<p style="text-align: center;">1293 1876-1877</p>	<p>Abdurrahman Paşa</p>	<p>Abdurrahman Paşa</p>	<p>Reis Hüseyin Fevzi Paşa Ferik Nafiz Paşa Ferik Muhlis Paşa Basra Kumandanı Ferik Mehmed Münir Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Piyade Mirlivası Ömer Paşa Piyade Mirlivası Vasfi Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Topçu Mirlivası Feyzullah Paşa Azalar: Mirliva Mehmed Paşa, Miralay İsmail Bey, Miralay Şaban Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Mümtaz Efendi, Kaymakam Ahmed Şemsi Bey, Başkatib Ali Yaver Efendi.</p>

1294 1877-1878	Abdurrahman Paşa	Abdurrahman Paşa	Reis Hüseyin Fevzi Paşa Ferik Mehmed Münir Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Vasfi Paşa Piyade Mirlivası Ömer Paşa Piyade Mirlivası Mehmed Paşa Süvari Mirlivası Salih Paşa Topçu Mirlivası Feyzullah Paşa Azalar: Mirliva Mehmed Paşa, Miralay İsmail Bey, Miralay Şaban Bey, Sertabib Ömer Bey, Muhasebeci Ahmed Muhtar Efendi, Kaymakam Ahmed Şemsi Bey.
-------------------	------------------	------------------	---

Ek 3: Dagara Suyunun sed ve bendi civarında bulunan askerin vaziyetini gösterir harita. (BOA., İ. MMS. 38/1591).

